

FOLIA HISTORICA

XIX. kötet

1994–1995

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

FOLIA HISTORICA

XIX. kötet

1994–1995

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1998

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő:

Kovács Tibor

Szerkesztő:

Németh Gábor

Szerkesztőbizottság:

Bencze Géza

Gerelyes Ibolya

Haider Edit

Körmöczy Katalin

Rózsa György

Stemlerné Balog Ilona

Szikossy Ferenc

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap anyagi támogatásával jelent meg.

© Magyar Nemzeti Múzeum, 1998

ISSN 0133 6622

Felelős kiadó: *dr. Gedai István* főigazgató

Készült az MNM Nyomdájában, 21,7 (A/5) ív terjedelemben, 500 példányban

Felelős vezető: *Berkes Miklósné*

Szedés-tördelés: *Kovács Gy. Lászlóné*

Műszaki szerkesztő: *Berkes Miklósné*

TARTALOM

I. Tanulmányok

<i>Németh Gábor</i> : „Ez világi birodalmoknak változások...” – A hegyaljai mezővárosok és a török hódítás	5
<i>Gát Eszter–Király Péter</i> : Magyar–olasz zenei kapcsolatok Monteverdi korából (1567–1643).	33
<i>Bánkuti Imre</i> : Néhány gondolat a trencsényi csata (1708. augusztus 3.) előzményeiről és következményeiről	63
<i>Szemán Attila</i> : A Rákóczi-szabadságharc időszakának „labanc” rézpénzei	87
<i>Patay Pál</i> : Hétszilvafás kismesek, mint vándorló harangöntők	123

II. Közlemények – új szerzemények

<i>Kiss Erika</i> : Arany kereszt és egy reneszánsz lánc részlete a Magyar Nemzeti Múzeum Ötvösgyűjteményében	153
<i>Németh Gábor</i> : Egy 16. századi nagyszebeni ónkanna. Adalék Erdély korai ónművességének történetéhez.	165
<i>Brestyánszky Ilona</i> : Egy zsidó ötvöscsalád, a pozsonyi Becker-dinasztia munkássága.	169
<i>Kovács S. Tibor</i> : Török díszbuzogány a Károlyi-gyűjteményből (A 17. század második felének méltóságjelvénye az oszmán-török birodalomban).	187
<i>Héri Veronika</i> : Luckius „érmei”.	197
<i>Tompos Lilla</i> : Az Eszterházy kincstár két 16. századi mentéje.	209

III. Műhely – elméleti, módszertani, gyakorlati kérdések

<i>Buzinkay Péter</i> : Középkori bronzmozsár a Nemzeti Múzeumban	227
<i>Sipos Enikő</i> : Egy 16. századi főkötő restaurálásának problémái	231

IV. Szemle – kiállítás, könyvismertetés

<i>Kovács S. Tibor</i> : Nagy Szulejmán szultán és kora (kiállítás ism.)	241
<i>Gerelyes Ibolya</i> : J. M. Rogers: Empire of the Sultans. Ottoman Art from Collection of Nasser D. Khalili. Musee Rath, Geneva, 7 July–September 1995. (ism.)	243
<i>Németh Gábor</i> : Sluka, Horst: Siebenbürgisch - sächsisches Zinn. Münster 1900. (ism.)	247

Németh Gábor

„Ez világi birodalmoknak változások...” A hegyaljai mezővárosok és a török hódítás

*Atyai barátomnak,
Benkő György nyugalmazott ref.
esperesnek*

A tizenöt éves háború pusztításai után három hegyaljai mezőváros – Tarcal, Tokaj és Bodrogkeresztúr – lakói összegyűltek, hogy mezővárosi létük alapját képező régi rendtartásukat és törvényüket, azaz közös szokásjogukat rekonstruálják és írásba foglalják. A Basta dúlásakor (1605) elveszített városkönyveik helyett újakat nyitva, idős és érdemes polgárait emlékezte alapján rögzítették szokásjogukat. Az átélt megpróbáltatások után szükségét érezve hányatott sorsukról alkotott véleményük megfogalmazásának, a „törvények” elé a magyarországi reformáció szemléletét tükröző biblikus bevezetést szerkesztettek. E bevezető sorok kivételes értékű forrásai a magyarországi társadalmi és gazdasági fejlődésben fontos szerepet betöltő mezővárosok teljes mélységeiben nem ismert tudatvilágának, szellemi kultúrájának. Lényeges elemekkel szolgálnak e „mezővárosi szint” gondolkodásmódjáról, a reformáció szelleme által meghatározott világgképéről. Tettenérhetővé válik a magasabb műveltségi szintek gondolati rendszereinek beivódása, elterjedése és gyakorlati értelmezése a művelődés alsóbb régióiban.¹

A tarcali protokollumot 1606-ban, a bodrogkeresztúrit egy esztendővel később, 1607. böjtelő hava (február) 5. napján, a tokajit 1610. május 25-én kezdték vezetni.² Mindhárom fejlett íráskultúrára vall, szépen kalligrafált betűik, a korabeli tipográfia elveit követő reneszánsz díszítőmotívumokat felhasználó címlapjaik egy kéz munkáját dicsérik. Ha a képzett és iskolázott másoló személyét nem is határozhatjuk meg pontosan, a bevezetők szellemi alkotóját a tarcali protokollumban magát megnevező *Zombori Péter* deákban ismerhetjük meg. Péter literátus a protokollumot 1606-ban főbíróként ajándékozta városának. A donációt megörökítő sorokat Zombori Hasznos Péter káplán – valószínűleg a főbíró Zombori rokona – latin nyelvű verse követi.³

*..Hostibus, at, postquam coeli virtute repressis,
In proprios coepit quisque redire lares:
Cura scholae, templique tibi reparare ruinas.
Et quae concernunt publica lucra, fuit.
Quinetiam, ritus majorum et jura ferentem
Conquiris magnam sedulitate librum:
Quem fera tempestas patriae suppresserat, at, nunc
Ut lucem videat, strenuus, arte facis.
Quaeque prius fuerant minus aptam sede locata.
Digeris, et proprium cogis habere locum
Jura, quibus praesens et postera viveret aetas,
Et coleret pacis vincula sancta diu.
Ergo tui vere tibi debent plurima cives:
Debebit multum mox pia posteritas.*

*Petrus Haznok Zombori
Ecclesiae Tartszaliensis diacorcus "*

A bevezető és a vers az alkotók műveltségéről és világgképéről egyaránt tanúságot tesz. „Az babilonai Nabugodonozor király” álmát magyarázó Dániel prófétától származó gondolatokból levezetett okfejtést tartalmazó sorok mindhárom protokollumban szinte szóról szóra megegyeznek. A bennük megjelenő alapgondolat „ez világi birodalmoknak változások”, ezen keresztül a mezővárosok sanyarú sorsa, amelynek oka a világot egyedül és kizárólagos hatalommal igazgató Isten büntetése.

„Mert noha ez földi embereknek úgy tetszenék, mintha ez világi birodalmak, országok és méltóságok csak az embereknek erejettől és okosságoktól viseltetnének, de azmiképpen, hogy ez világi s abban levő teremtett állatok az emberekkel egyetemben nem történetből, avagy vak szerencséből jöttek, hanem Istennek bölcsessége által teremtettenek [sic!], azonképpen lehetetlen, hogy az teremtett állatok, kiváltképpen az emberek, kik Istennek nem teremtettt állati, az történettől és nem az Istentől viseltetnének.

...kétség nélkül [sici!] elhidjük, hogy ez világi birodalmoknak az változások nem az történettől, hanem az Istentől viseltetnek.

...Az Isten ez okáért méltán az büntetésre néha felfegyverkezik. Ebből leszen osztán az nemzetségeknél és tartományoknak változások és romlások, mert azok Istent megvetik, azok az Istentől is megvettettek.

Azmit pedig itt mondunk, sok nemzetségeknél példajok igaznak lenni megbizonyítják, kikben az Úristen nemcsak hatalmát, hanem az bűnök ellen való haragját is megmutatja. Példa lehet erre az mi nemzetségünknek, az magyar nemzetnek mostani siralmas állapotja (és vajha másokon mi tanultunk volna, azminthogy mások tanulhatnak immár mirajtunk), melyet az Isten az igaz és üdvösséges tudománnak mentől bőséges ajándékával látogata meg, annál több ostorival kezdé sújtogatni, az ő nyilvánvaló jóakara jának meg nem böcsüléséért.

Halottuk az mi atyáinktól az Istennek az ő idejekben avagy annak előtte való ostorit: éhséget, döghalált, égbeli csudákat, ellenségnek inségét, és ezeket akkor nagy álmélkodással hallgattuk, de minthogy mi az Isten akarátjának nyilvánban való hirdetésére szívönket bészártuk, inkább hogy nem, mint az mi eleink, kik ennyire nem értettek, sokkal több és szörnyűbb veszedelmeket értünk, hogy nem mint azmelyeket az mi atyáinktól nagy álmélkodással hallottunk.

Egynehány esztendőttől fogván immár szükségét és drágaságot szenvedünk, mely miatt azmint halottuk, emberek is holtanak meg. Ez szükségét még mostan is érezzük. Az döghalál nemzetönket mennyi ízben sanyargatta? Ezmiatt országunkból sok fő gondviselő urak, városokból, falukból bölcs tudós lelkipásztorok, polgári rendből való eszes tanácsbéli emberek, kik még hazájoknak hasznosan szolgálhattak volna, kifogytanak.

Égbeli csudákat is, melyekkel Isten az embereket rettentí és jövendő veszedelmekről megintí, mennyeszer láttunk? Ellenségnek fegyverét, hadaknak kegyetlenségét annyit szenvedtünk, hogy ez egész világon való nemzetségek ezen csodálkozhatnak és bizonyára mi magyarok igazán mondhatjuk magonkról azt, azmit Ésaiás mond az zsidó nemzetéről [lapszéli jegyzetben: Esaias I. v. 9.]: Ha az seregeknek ura valami keveset meg nem hagyott volna bennünk, úgy jártonk volna, mint az szodomabeliek.

Az több ostorok közül pedig, melyekkel Isten ekkedig [sic!] sanyargatott bennönket, igen keserves az ellenségnek és sokféle hadaknak kegyetlenségek és kártételek, melyek miatt igen elnyomorodott országunk. Mert nincsen egész Európában oly nemzetség, melynek keze savát nem érezte volna nemzetünk, holott csaknem minden szomszéd országoknak rajtunk és miatunk vagyons veszedések.”⁴

A magyarországi reformáció képviselői a 16. századtól valamennyien igyekeztek választ keresni koruk legégetőbb problémáira, az ország pusztulásának és a nemcsak testi, de lelki

ellenségnek is tekintett török terjeszkedésének okaira. A magyar protestáns történelem- és sorsfelfogást évszázadokra meghatározó gondolatok *Luther wittenbergi köréből* erednek. Témánk szempontjából fontos elemeit kiemelve: Luther a középkori hagyományt felelevenítve a törököt a Dániel által megjövendölt szörnyeteggel azonosította és Isten büntetésének eszközeként értelmezte, ezért kezdetben még az ellene való védekezést is véteknek és hiábavaló cselekedetnek tartotta. Később a keresztyén ember kötelességeként jelölte meg, hogy az imádság és a vezeklés erejével harcoljon a török ellen. Véleménye szerint az emberiséget az örök kárhozattól csak a reformáció elfogadása mentheti meg. Luther nézeteit apokaliptikus szemléletben – az ótestamentumi jövendölések alapján a világvég közeli bekövetkezését hirdetve – Melanchton megszerezte. Szerinte a bűnös keresztyének lelkét elvesztítő pápa és a testét elpusztító török, mint a két Antikrisztus, a végítélet eszközei és hírnökei. Bűnei és erkölcstelensége miatt a törököt Isten ellenségének tartja, akinek egyetlen vágya a gyilkolás, ebben való kéjelgés, ördögi kínzási módokat eszel ki, nyomában pusztulás jár.

Melanchton felfogása Johann Carion krónikájának többszöri kinyomatásával hamar elterjedt és beivódott a közgondolkodásba. A magyarországi reformáció kezdeti korszakának szoros wittenbergi szálai, valamint Melanchton közvetlen magyar kapcsolatai biztosították gyors magyarországi meghonosodását.⁵

Nádasdy Tamáshoz 1537. október 7-én, Lipcséből írt levelében Melanchton így fogalmazott: „*Neque nimirum dubium est haec bella et nunc Turcicam seruitutem poenas esse peccatorum nostrorum et idolatriae.*”, vagyis a török szolgaság bűneink és a bálványimádás büntetése.⁶

A fogságban lévő Perényi Péterhez intézett sorai (Wittenberg, 1545. március 27.) szerint az országok romlása sok embert annyira megingat, hogy kétely ébred bennük, vajon Isten gondot visel-e az egyházra. Azonban ez utóbbi ügyét külön kell választani a világi birodalmakétól. Bár változnak a birodalmak, megmarad az egyház. Ezért kéri a magyar főurat, háborúban is oltalmazza a nép egyházait és iskoláit. Nem kételkedik benne, hogy a pogány kiszorítása után Isten az egyházakat is újjáépíti Magyarországon.⁷

A wittenbergi szemlélet már az 1540-es évektől otthonos volt Magyarországon, motívumai végigkövethetők a 16. század vallásos költészetében, Batizi András, Szkhárosi Horvát András, Szegedi Gergely, Radán Balázs verseiben, s ez határozza meg Bencédi Székely István világhíradójának (1559) történelemszemléletét. Egyik legelső megfogalmazása Farkas András „*Az zsidó és magyar nemzetről*” (1538) írt verse, amelyben még egy meghatározó elem jelenik meg: a bibliai zsidó nép és a magyarság sorsa között vont párhuzam, amely a bibliai alapú történelemszemlélet részeként a magyar irodalmi és közgondolkodás szinte állandó elemévé vált.⁸ A török támadás büntetésként és megpróbáltatásként, ezért végső soron kitüntetésként való értelmezésétől – épp a zsidó magyar párhuzamon keresztül –, már csak egy lépés volt a magyar nép kiválasztottságának tudata⁹: „*Királyi nemzet vagy, noha te kicsin vagy*” – hirdette Tállya kemény szavú prédikátora, Szkhárosi Horvát András.¹⁰ Mindezek áthatották a hit által meghatározott közgondolkodást, alakították a háborúktól, töröktől, később némettől pusztított magyarországi mezővárosok és falvak gondolkodásmódját és történelemszemléletét is. Az itt elemzésre kerül források bizonyítják, hogy különösen mélyen átitatták a reformációba már a kezdetektől bekapcsolódó abaúji és zempléni mezővárosok világképét. Elterjedésükben az itt működő prédikátoroknak és a virágzó iskolakultúrának egyaránt jelentős szerepe volt.¹¹

Tanítóként vagy prédikátorként, sokszor a két hivatást váltogatva, a reformáció első nemzedékének majd minden jeles képviselője megfordult e közösségekben. (Batizi András, Bencédi Székely István, Dévai Bíró Mátyás, Gálszécsi István, Kálmáncsehi Sánta Márton, Kopácsi István, Szkhárosi Horvát András, Sztárai Mihály.) Munkásságuk szorosan kötődik a

befogadó közeghez. Ugyanakkor a reformáció első századában nem hagyhatjuk figyelmen kívül e feltörekvő parasztpolgári közösségek szellemi nyitottságát sem. Hiszen a hitújítás képviselői is ebből a körből kerültek ki. A kezdetektől rendelkeztek saját írástudó „értelmiségi” – deák réteggel. Batizi, Szkhárosi Horvát András pályája teljesen a szűkebb tájegységhez kötődik. Kopácsi István egyházi működését elsősorban pataki évei fémjelzik.¹² *Bencédi Székely István* (†1563) 1538-tól Szikszó, Abaujszántó, Olaszliszka és Gönc között váltogatta lakhelyét. Kátéját a szikszói iskolás gyerekeknek írta. Korabeli kedveltségét mutatja, hogy műve három kiadást ért meg. Krakkóban kinyomtatott Énekeskönyvét ugyaninnen keltezte. A zsoldárokhöz fűzött magyarázatait részben korának és közvetlen környezetének eseményeiből vette. Világtörténetét a közeli Göncön írta. Németi Ferenc tokaji kapitánynak szóló ajánlása szerint (Gönc, 1558. július 20.) művét a magyarul olvasni tudó legszélesebb közönségnek, tehát működési közegének szánta. Azonban széles látókörről tanúságot téve az országos és helyi események (környékbeli török dúlások) mellett tudósít a világban történekről, többek között említést tesz Amerika felfedezéséről. Történetszemléletét a birodalmak és a világ változását a bűnöket büntető Isten világigazgató hatalmából levezető fentebb említett okfejtés határozza meg.¹³

Az immáron határozottan a kálvini irányzatot képviselő *Károlyi Gáspár* (1530 k.–1591) ténykedése a Gönc, Tállya, Vizsoly háromszögben zajlott.¹⁴ Témánk szempontjából különösen fontos „*Két könyv Minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairul*” című, 1563-ban Debrecenben kinyomtatott műve.¹⁵ A könyv az első igazán átfogó összegzése a birodalmak változásait – ezen belül a Magyarország romlását – kutató vizsgálódásoknak. Károlyi a sorsdöntő kérdésre adott választ a következőkben fogalmazta meg:

„*Hogy azért immár az Magyarország is mind az királyokkal egyetembe ilyen nagy szerencsétlenség alatt volt és vagyon, hogy országunkat az törökök elvötték, jó városinkat, várainkat elvötték és elrontották, hogy országunkat szabadon rabolják, hogy immár minden népek közt nevezetesek és útálatosok vagyunk, ez bizony történetből és az szerencse forgásából nincsen, hanem innét vagyon. Mert mint az zsidók ellen, azonképpen miellenünk az Isten fegyverközzel fel és vonta reánk az ő kezivét, ő eresztette reánk az ő fegyverét, ő támasztotta reánk az konstantinápolybeli török császárt. Mert miképpen Jeremiás mondja, hogy az Nabukodonozor Isten szolgája az zsidóknak büntetésekre, azonképpen bizony az török császár Isten szolgája, az magyar nemzetségnek büntetésére.*”¹⁶

Zombori Hasznos Péter deák idézett sorai szerint a Hegyalja protestáns mezővárosainak történetsszemléletébe a 17. századra már teljesen beépültek e gondolatok. A tarcali, tokaji és bodrogkeresztúri protokollumok bevezetőjében Isten világ feletti hatalmának bibliai locusokkal történő bizonyításánál szinte pontról pontra Károlyi érvelését ismerhetjük fel. Zombori és e mezővárosok – oppidumok – betűvetést, olvasást elsajátító lakói előtt minden bizonytalannal nem volt ismeretlen Bencédi, de elsősorban Károlyi műve, illetve az általuk képviselt világfelfogás a művelődés ezen szintjén is a közgondolkodás részévé vált.¹⁷ Mint a bevezetőben bővebben idézett szövegből egyértelműen kiviláglik, Zombori bibliai idézetekkel alátámasztva (Dániel, Máté) Isten mindenre kiterjedő gondviseléséből indul ki. Ezzel magyarázza a történelmi változásokat, bibliai locusok citálásával cáfolja a humanista történetírói elvet, amely az ókori hagyomány folytatásaként a személyek és szerencse – Károlyi és Zombori szavaival – „történet” szerepét is hangsúlyozta.

Véleményük szerint Isten világigazgató hatalmából következik, hogy a világ „*megváltoztatására és büntetésére az embereknek bűnökkel indittatik*”. Sok nemzetség, így a magyarok siralmas sorsa bizonyítja ezt, „*kikben az Úristen, nemcsak hatalmát, hanem az bűnök ellen való haragját is megmutatja*” érvel Zombori. Ez a logikai rendszer jellemzi a magyarországi reformáció hasonló tárgyú munkáit, az egyik legismertebbet említve *Az biro-*

dalmakban való sok változások okairól című könyvében így vélekedik *Magyari István* is.¹⁸

Az Istent haragra gerjesztő bűnök felsorolása Zomborinál nem található meg, csak általánosságban utal rájuk. Részletezésükre Károlyi és reformátor társai egész könyveket szenteltek, így azok élénken éltek a kor köztudatában. Az erkölcsbírálat a hitvitázó irodalom, tanító és épületes próza, prédikációk állandó elemeként szerepelt.¹⁹ Isten és az igaz hit (reformáció) ellen elkövetett, tehát vallási és társadalmi természetű, valamint az egyénre vonatkozó bűnöket különböztettek meg. Legfőbb bűnnek a bálványozást, Isten igéjének megvetését tekintették. Valamennyi felekezetenél megtalálható, hogy a török pusztításért hitbéli ellenfeleiket okolják. A török hódítás másfél évszázada alatt utóbbiak a hitvitázó irodalom szinte közhelyszerű elemeivé váltak.²⁰ Wittenbergi hatásra sokan a török isteni küldetésének tekintették a Babilonnal azonosított római egyház elpusztítását, így *Mélius Juhász Péter* is (1536 k.–157?).²¹

A bűnök elemzése a prédikátoroknál erős társadalomkritikával párosult. A debreceni civisek és „áros nép” törekvéseinek hangot adva, Mélius nemcsak a vallási természetű visszaeségeket bírálta (bálványozás, eretnecség, igaz tanítók megvetése), hanem éles hangon emelt szót az emberi szerzések, rendeletek, Isten és a természet törvényének elvetése (elítélte Werbőczyt), a részrehajló bíraskodás, a község törvényellenes nyúzása, a szegénység hamis fortélyal történő kifosztása és az ország vezetőinek meghasonlása, gyűlölködése ellen.²² Még keményebb hangot ütött meg *Szkhárosi Horvát András* (?-?), ostorozva az ige meghallására süketté vált magyar nemzetet, felvonultatva a feudális visszaélések széles skáláját, miközben egyaránt bírálta a pénzéhes fejedelmeket vagy a Tállyán „*egyentlenkedő*” polgárokat. A próféták szerepét magára vállalva figyelmeztetett: ha az ország nem hagy fel a gyalázatos bűnökkel, végső pusztulásra jut.²³ Hasonló drámaisággal érvelt például a Várad Enekeskönyv (1566): „*Te Magyar Nemzet, ha fel nem ebrölsz, az Úr Jébusban ha meg nem éppölsz, szent igével, ha meg nem szépölsz, maradásodnak higved nem örölsz*”.²⁴

E gondolatkörnél lehetetlen nem utalnunk a ferences obszervancia reformációba átnyúló gyökereire, amelyek közvetlen hatásaival Szkhárosi vagy Kopácsi személyén túl e vidéken, mint a Dózsa parasztháború egyik gócaban, feltétlenül számolnunk kell.²⁵

Erős társadalombírálatában Méliushoz hasonlóan Károlyi is a működésének közegét alkotó mezővárosi „község” gondolatainak adott hangot. Idézett műve szerint a török pusztítást okozó fő bűn a bálványozás. Noha a fejedelmek és a község rendjéből egyaránt vannak választottjai Istennek, akikre szorgalmas gondot visel, azaz felkarolja a reformáció híveit, azonban a többség hatalmas bünei annyira égbekiáltóak, hogy az igazaknak is bűnhődniük kell miattuk: „*Ezekért az Isten az ő igaz és csudálatos ítéletiből mind az egész országot ostorozza pogányoknak fegyverével.*” Csupán a nagy kegyelemmel és a „*választottak*” főházkodásaival magyarázható, hogy nem pusztult még el teljesen az ország. Nagy bűn még, hogy „*az Istennek szolgálainak kevés böcsületek vagon*”, ezért azok hiába dorgálják a népet. Hitében „*ez országnak nagyobb része mégis az setétségben vagon, vagy penig ha az Evangéliomot hallgatják is, de csak képmutatók. Annakokáért rontja és pusztítja az Isten ez országot az pogány törökök által.*”²⁶ Az erkölcsi bűnök szinte végeláthatatlan listáját sorolja fel: kegyetlenség, fősvénység, kevélység, részegség, tobzódás, paráznaság, irigység, uszoraság, orvság, hamis és hiába való esküvés.²⁷

Az erős hangú társadalombírálat mögött nem nehéz felismernünk a feltörekvő mezővárosi közösségek érdekeinek megfogalmazását. Hiszen éppen ez idő tájt mélyült el a piacra termelő kereskedő parasztrétegek és a földesúri árutermelés között feszülő ellentét, kettejük harcából még egyik fél sem került ki győztesen. Károlyi könyvének születése idején zajlott a Thurzók és Dobó István között Gönc birtoklásának hosszan elhúzódó pere. A század

közepétől egymást követték az összetűzések az oppidum és a földesurak és azok tisztjei között. A földesúri hatalmaskodások, a szolgáltatások növelése ellen a város a kamarához, nádorhoz, sőt a királyhoz fordult kiváltságai megoltalmazása érdekében. 1561 őszén a Dobók ellen felkelést szerveztek, amelynek földesúri megtorlás lett a következménye.²⁸

„Nincsen vége az nagy kegyetlenségnek, nincs az fosztogatásnak, ártatlan véreknek ontásának; az szegény községnek bőrét lenyúzzák, húsát levonszák, tetemét megrontják, mint az mézsárszékre való oktalan baromnak, minden igazságot és szabadságot elfordítanak; ha aranyat vagy ezüstöt kívánnak, az szegén községre tájtják torkokat, álnokságot fognak és patvart hozzájuk, hogy kivehessék az szegény embertől, az mi nála vagyon; ha mezőt vagy házat kívánnak, az szegény embert ottan kiűzik az ő örökségéből; ha házat vagy várat rakatnak, a szegény ember vérével rakják és kerétk az ő várokat, fáradságoknak, munkájoknak jutalmát meg nem adják. Annak fejlette uszurasággal, álnoksággal, complársággal gazdagítják az ő tárházokat.”²⁹ – írta Károlyi.

Bencédi a Serédyek (ez időben Göncön is birtokosok) hirhedett tokaji tisztartóját zsolttármagyarázataiban is felemlgette: „... nincsen isten, ki az sziginyöknek nyomorúságát megkeresné, mint az tokaji tisztartó, az Szenyessi Mihály szokta volt mondani” – idézi annak szavajárását.³⁰

A 17. század elején Sátoraljaújhelyen és Sárospatakon tevékenykedő *Kecskeméti Alexis (Elekes) János* (? -1618/19) *Az Dániel próféta könyvének magyarázatja* című műve 1621-ben Debrecenben jelent meg nyomtatásban. Címlapja és Margitai Péter bevezetője szerint a sárospataki egyházban 1609–14 között elhangzott prédikációkat tartalmazza. A bibliai kiindulópont ellenére Kecskeméti erősen aktualizált, a 17. század eleji Magyarország legégetőbb problémái, a sárospatakiakat közvetlenül foglalkoztató kérdések és a protestáns erkölcsi mérce határozta meg fő gondolatait. A wittenbergi elveket elsajátítva ő is a büntetés eszközeként értelmezte a törököt, a birodalmak változásait a hagyományoknak megfelelően a Dánieli érvekkel bizonyította. A bűnöket Méliushoz és Károlyihoz hasonlóan erős társadalombírálattal párosította.³¹

A sok bűn és a megtérésre való hajlás hiánya maga után vonja a világ teljes pusztulását, hirdették a prédikátorok. Az apokalipszis közeli eljövételét az Ószövetség jóvendülésére alapozták. Erre épült már Batizi András verses és Bencédi Székely István prózai világkrónikája, amely a Dánieli könyvek alapján (Dán 2) alapján visszanyúlt a négy birodalmáról szóló tanításhoz. A bibliai Gólem vasból és agyagból való lábfejeivel a törököt és a németet azonosította. Szerinte a török le fogja győzni a németet, hatalmát csak az utolsó ítélet fogja megsemmisíteni, „ezért soha Magyarország immár ne várjon olyan szabad birodalmat, akibe eddig élt.” Gondolatmenetében újszerű, hogy éppen ezért értelmetlennek látta a török által elfoglalt területek visszaszerzésében való hitet. Mintegy a realitásokkal számolva a kor emberét a valósággal való szembenézésre ösztökölte. Nála a török éppen ezért elsősorban valós hatalom, nem pedig az isteni büntetés eszköze volt.³²

Károlyi műve második fejezetét teljes egészében az eljövendő apokalipszis jelei felismerésének szentelte („Micsoda jegyekből esmerjük meg az Istennek ítéletinek közel való voltát.”) Mint minden, a témával foglalkozó szerző a rabbinikus hagyomány alapján ő és Bencédi is bonyolult számításokat végzett a birodalmak fennállásáról.³³

Számos nyomtatott prédikáció, teológiai munka bizonyítja, hogy a mindennapos török csapások közepette mennyire foglalkoztatta a kor emberét az apokalipszis gondolata. Kecskeméti második prédikációs kötetét például János jelenéseiből szándékozott mejelentetni.³⁴ Az egyes szerzők a Dániel által megjövendölt négy birodalom és azok bukásának időpontját tekintve, azaz a világvég bekövetkezésének meghatározásában eltérő álláspontot képviseltek. Valamennyien megegyeztek azonban abban, hogy a jóvendölésekben szereplő An-

tikrisztus a pápával és a bibliai fenevadként, Isten büntető ostoraként is értelmezett törökkel azonos.³⁵ A természeti csapásokban, égi jelekben (üstökös), pestisben (dögihal), háborúban és valamennyi sorscsapásban a büntetés eszközt és a közelítő világvég biztos jelét látták. Az éhség, dögihal, égbeli csodák, ellenség által okozott inség Zomborinál és a hegyaljaiak gondolatvilágában toposszerűen, mint Isten ostora jelent meg.³⁶

A török kérdés magyarázatán keresztül tehát a reformátorok fő társadalmi bázisuk társadalmi és életproblémáit hangoztatva koruk társadalombírálatáig jutottak el. Valamennyien egyetértettek abban, hogy a „világi magistrátusok” nem látják el megfelelően feladatukat. Az ellenük felhozott vádaknak szinte minden eleme megtalálható Szkhárosinak „Az fejedelemségről” szóló versében (1545)³⁷

„Isten szerzése az fejedelemség, F'jedelmet illet azért minden hívség”, vagyis Istentől rendelt küldetésüknek megfelelően kellene szolgálniok, igaz törvényt tenni, a természeti és isteni törvény ellen nem lenne szabad parancsolniok, az ország törvényeiben igazán kellene eljárniok, nem pedig a fősvénység ördögének szolgálni, saját hatalmukban bízni. Mélius a kálvini munkaerkölcs szellemében a hatóságok feladatait, hatalmuk korlátait hangsúlyozta pl. lopásnak tekintette, ha a beszédett adót és más jövedelmeket nem rendeltetésük szerint használták fel.³⁸

Károlyi az országok jó szerencsésének tekintette a bölcs királyt, a jó tanácsosokat, a vitézlő szolgálkat és az országban honoló egyességet. A fejedelem feladata a nép egységben tartása, a békesség megszögőinek, széthúzóknak megbüntetése, akár még megöletése is, hivatkozva Salamon Dávidnak hagyott testamentumára. A jó fejedelem pelikánként táplálja népét. Az ország élére igazságos fejedelmet, a községnek pedig olyan bírakat kívánt, akik személyválogatás nélkül mindenkinek igazságot szolgáltatnak. Mindez persze csak elősegítheti a virágzást, de nem pótolhatja a boldogulás kizárólagos alapját, a hitet.³⁹

A Hegyalján munkálkodó *Miskolczi Csulyak István* (1575–1645) Bocskai felett mondott halotti beszédében az igaz és Isten szerint való fejedelem kötelességeit és a saját korában megtapasztalt hibákat egyaránt előszámlálta. Hasonló fejtegetéseket találunk Magyarai vagy Kecskeméti Alexis munkáiban is. A hivatalát nem teljesítő felsőbbbséggel szemben hitelveik szerint vagy a lutheri feltétlen engedelmisség elvét, vagy a kálvini ellenállás jogát vallották.⁴⁰

E gondolatok lecsapódása fellelhető Zomborinál, amikor Károlyit követve az országnak használni tudó „fő gondviselő urak”, a városokban és falvakban bölcs lelkipásztorok, eszes tanácsbeliek hiányán kesergett. A háborúk és vérontások idején a városokban, falvakban lévő jó rendtartások és törvények elvesznek, és megszűnnek, amelyből nagy kár származik. „Mert az emberi társaságnak nem lehet jó módjával való megmaradása, aholott az jó törvények és rendtartások megszűnnek” – írta.⁴¹ Hasonlóan érveltek a tokajiak is: „Törvénynek fegyver alatt való hallgatása miatt” nem tartották meg a mezőváros törvényes szokását és privilégiumait. Sátoraljaújhelyen „az sok hadak miatt” szűntek meg a törvények. *Szenczi Molnár Albert* (1574–1634) szótárának ajánlásában éppen a gyermekkori gönci éveit során tapasztaltak alapján festett szemléletes képet „Mars dühöngése”-nek szomorú következményeiről.⁴² (Hadjárás alatt az országos jog eleve szüneteltette a törvénykezést.)

Feltétlenül hangsúlyozni szükséges azt a nem eléggé közismert tényt, hogy a vizsgálódásunk tárgyát képező mezővárosokat nemcsak a reformáció szelleme hatotta át, hanem az országos és helyi „törvényekre”, azaz szokásjogra épülő fejlett jogéletet és írásbeli kultúrát vallhattak magukénak. Ismereteik egyaránt építettek a teológiai és jogi irodalomra.⁴³

A tarcali bírák önmagukat mintegy a jó magistrátussal azonosítva 1606-ban a következőkben foglalták össze a jól sáfárkodó előljárók feladatait:

„De mivelhogy az emberi elme ige[n]: megfogyatkozott és az jónak követésére igen rest és tunya. Ezért az Isten rendelte az emberek között az fejedelmeket, bírákat, polgárokat, jámbor tisztartókat, hogy Istennek vicariusi és hel'tartói lévén az nép között, az Istennek tisztességére szorgalmatos gondjok lenne. Az jókat oltalmaznák, az gonoszokat peniglen, kik vagy cselekedetekkel, vagy nyelvekkel az Istent káromlanák és parancsolatit megszegnék, igaz ítéllettel megbüntetnék.

Mi is annakokáért, kiket Isten itt ez helyben, mind az ő anyaszentegyházában, mind penig az külső gondviselésben őrállókká és vigyázókká tölt, megemlékezővén az mi tisztönkről és hivatalonkról, végeztönk néminemű hasznos és Isten tisztességére néző dolgokat...⁴⁴

A mezőváros egyházi és „külső gondviselés”-beli, azaz világi önkormányzatának – mint általában a magistrátusoknak – hatalmát Istentől eredeztetve, feltétlen engedelmességet követeltek Tarcal minden lakójától. A bírótétellel kapcsolatosan ezt így fogalmazták meg: „az emberek az Istennek, ki fő választó, eszközi, kinek jó lelküsmerettel kötelesek szolgálni”. Különbséget tettek isteni törvény, világi törvény és rendelkezés között.

Mint azt a 17. századból Sárospatakról, Tolcsváról, Újhelyből fennmaradt, törvénytétel alkalmával elmondott „oratiók” bizonyítják, a világi magistrátus isteni rendelkezésébe vetett hit szilárdan élt a korabeli közgondolkodásban:

„Örök mindenható és igasság szerető kegyelmes Atya Úr Isten, ki az emberi nemzetben való közönséges társaságnak az igazság megmaradásáért és kiszolgáltatásáért rendeltél törvénytévő bölcs, eszes és igasság szerető fejedelmeket, bírákat és polgárokat az emberek között és az törvénytételben azoknak bírod és igazgatód az ő elméjeket és nyelveket” – kezdték imádságukat az újhelyiek.⁴⁵ Alvinczi Péter (1570 k.–1634) kassai „bírósgújulásra tartozó” prédikációjában (1633) mindezeket túl ókori auktorokat idézve a „neves respublica” oszlopának nevezte a törvényt. Bizonyára nem voltak teljességgel ismeretlenek a mezővárosok körében a korabeli államelméleti munkák, például Pataki Fűsűs János (?–1629) könyve sem.⁴⁶

A prédikátorok műveiből, vagy a tarcali protokollum idézett soraiból nem nehéz kiolvasni a mezővárosok, a falvak háborúktól, feudális visszaélésektől és a töröktől egyaránt sanyargatott népének elvárásait. A történelem erőivel szemben érzett tehetetlenségük és el-esettségük következtében a kiút keresése is teológiai síkra terelődött: a magyarságra büntetésként zúduló sorscsapások elöl kitérni nem lehet, ezért azokat megnyugvással és beletörődéssel kell fogadni. Hasznos ugyan a jó had, bölcs kománzás, összefogás, de ne bízunk „az mi nagy és hires nemzetségünkhöz” – figyelmeztetett Károlyi. Kiút csak a „hűtnek fegyveré”-nek felöltése, a bűnök megbánása és elhagyása, a nemzet megjavulása lehet.⁴⁷

A 17. század folyamán a puritánus mozgalomhoz tartozó prédikátorok – elsősorban Medgyesi Pál (1605–1663) – erős szociális és erkölcsi érzékkel fordultak a nép sorsa felé. Foglalkoztak a háborúk pusztításaival, kutatták a török magyarországi szerepét, Erdély tragikus bukásának okait. Jóllehet Lorántffy Zsuzsanna erőszakos egyházszervezeti újításai (a presbitérium bevezetése 1653-ban) ellenállásba ütköztek, Tolnai Dali János (1606–1660) és Medgyesi városi alkalmazását pedig 1652-ben megtagadták a patakiak.⁴⁸ Szellemi hatással azonban feltétlenül számolnunk kell a mezővárosok tudatszintjén.

A magyarországi puritánusok történelemszemléletét szellemi nyitottságuk ellenére sem a humanista hagyományokhoz való kötődés, hanem a reformáció által kialakított koncepció határozta meg. Ez a szemléleti alapja az egyetlen magyar puritán történetíró, Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájának* is. A bekövetkező sorsfordító történelmi események mélyes pesszimizmust eredményeztek (II. Rákóczi György bukása, Erdély pusztulása, az ellenreformáció előretörése), így Szalárdi és társai a történelemben fokozottan Isten ítélő és kegyelmező akaratát kutatták. A 16. századi elgondolást továbbfejlesztették és események-

hez kapcsolták. A török szemükben nemcsak az Isten büntetése, hanem a kegyelem eszköze is, hiszen II. Rákóczi György balvégzetű lengyelországi hadjáratáig az adó megfizetésén túl mi bántódásunk esett a töröktől? A fejedelem bűne nemcsak az erején felül való vállalkozás, hanem az Istentől védelemként kirendelt török haragjának kihívása is. Ezért kellett Rákóczi-nak és Erdélynek elbuknia.⁴⁹

A Szalárdira is nagy hatást gyakorló Medgyesi Pál 1657–58 között a magyar történelem tragikus eseményeit magyarázva, a prédikációk egész sorozatát mondta el Sárospatakon és még nagyobb publicitást biztosítva, nyomtatta ki ugyanott.⁵⁰ A többnyire a *Jeremiádok* műfaját követő prédikációkban saját küldetését az ószövetségi prófétákéhoz hasonlította: feladatát nemzete felrázásában látta, kemény hangon ostromozta bűneiért és tárta fel a pusztulás okait.⁵¹ Ennek érdekében nem riadt vissza a bibliai idézetek aktualizálásától sem: „*Térj meg vissza-vonó Israel Magyarság, azt mondja a Jehova...*”. A régi zsidó magyar párhuzamot felelevenítve Izrael fiait a magyarokkal, Izraelt pedig Magyarországgal azonosította.⁵²

Már I. Rákóczi György halálában a történelem figyelmeztetését látta:

„a hangyák mikor likokból hordozóskodnak, sokszor jele, hogy víz borítja el fészkeket. Ilyen, mikor a hasznos nagy emberek el huldogálódnak, gyakorta veszedelmes idők következnek utána.”

A közte és a fejedelem között lévő feszültség ellenére példaként állította II. Rákóczi György elé az öreg fejedelmet, aki – Medgyesi szavaival – Dániel módjára vezette ki országát az oroszlán (török) szájából.⁵³

Történelemszemlélete legteljesebben az *Ötödik Jaj* című, 1657. szeptember 2-án és 9-én Sárospatakon elhangzott prédikációiban bontakozik ki. (Nem véletlen tehát, hogy Szalárdi épp ezt a két prédikációt csatolta *Siralmas magyar* krónikájához.⁵⁴

Az erdélyi fejedelemség sorsfordulóját, az 1657-es podóliai vereséget, majd a tatár–török pusztítást siratva az évszázada kutatott alapkérdést taglalta:

„Az országoknak, az ő külső belső jó állapotiban való virágzások az népek igaz tősgyökeres becsülleteknek, dicsőségeknek és valóságos örömöknek egy igaz fundamentoma. Amint ellenben ezeknek elfordulások hozza reájok az valóságos gyalázatot és siralmat.”⁵⁵

Az országok virágzásának feltétele a jó magistrátus, amely alatt a kialakult felfogásnak megfelelően a világi hatalom csúcsán trónoló császártól kezdve a „*felsőket, középszerűeket, alsókat*” egyaránt értette; a „*jó szó halló nép*”; és végül a vallás, Isten tisztelete. A romlást a bűnök és vétkek okozzák, ezekért bűnhődnek a magyarok is, ezért pusztul Erdély, holott korábban negyven esztendeig pihent a pogány fegyverétől. „*Jaj már nekünk mert vétkeztünk*” vallotta Jeremiással. Későbbi prédikációinak – jajainak – is ez lett mottója.

Ha burkoltan is, de szintén az átélt sorstragédiákra tett utalást egy évvel későbbi prédikációjában:

Testi bátorságba menekültünk (utal a lengyelországi hadjáratra), de „*mikor minden örömet és dicsőséget váránk, ránk hozá véletlen a dühöss ellenséget, édes hazánknak szebb és épjebb részét széllel fujtotá fel, többire minden javinktól megfosztata, sok édes felebarátinkat, atyánkfiat fegyvernek éleivel levágotá... Melyhez képest könnyű általátni, hogy csak előljárója volt az e kédig való nagy csapás a következő sokkal nagyobb romlásnak.*”⁵⁶

Nemzetét vádoló keserűséggel a török pusztítás okait a „*Sok jajjokban ... merült ... igaz Magyaroknak siralmi*” című gyűjteményes kötetében összegezte újra (1658):

...Hajdan téjel mézzel folyó Pannoniánk, az eleinten nagy hirű nevű, de már ma szintén elsondorlott, elbecsméllődött Magyar Ország” – melyre – „a kegyetlen török is béütötte orrát, és jobb részét edess lakó földünknek elfoglalván s maga alá holdoltatván, csak a galléra akadot kezünk közöt.” Miként azon a külföldiek is csodálkoznak, a magyarság „*még-is nem*

veszi eszében magát, hanem mind két füleire bátran aluszik, örül, vigad, vendégeskedik, tombol, mintha semmi gondja sem volna.”

Az ilyen népre a biblia szavaival kimondatott a szentencia: el kell vesznie. Mélységes pesszimizmusában inkább csak lelki vigaszként jegyezte meg hallgatóságának: „*Feltámad még mint a hajnal a te világosságod*”.⁵⁷

Medgyesi prédikációiban szinte azonnal állást foglalt a gyorsan pergő eseményekkel kapcsolatban, s ezzel a lelki vigazon túl elvi álláspontot szolgáltatott sárospataki híveinek és olvasóinak. 1657 júniusának közepén lengyel hadak pusztították végig nagy kegyetlenséggel Munkács és Beregszász környékét. Medgyesi június 24-én az „*Igaz magyar nép negyedik Jajja*” című prédikációjában vette bonckés alá az eseményeket. A kegyetlenkedések részletes taglalása után felszólította híveit: nem elég a pusztá szánakozás, „*segélleni is tartozunk*”, aki teheti karral és karddal, aki nem, könyörgéssel és végül penitencia tartással.⁵⁸

Medgyesi puritánus elvei miatt szembekerült ugyan II. Rákóczi Györggyel, de a Rákóczi-ház iránti hűsége válságos pillanatokban mindig a fejedelem mellett mozgósította. Ezzel magyarázhatók fenti fegyverbe szólító sorai is. Egy-egy pataki prédikációját II. Rákóczi Györgynek, illetve ifjú feleségének, az ekkor még református Báthori Zsófiának ajánlotta. *A Magyarok hatodik Jajjában* (1660) a török által letett II. Rákóczi Györgyöt tekintette törvényes fejedelemnek. Az események láttán borúlátása ebben a prédikációban csúcspodott ki: „*Oda vagyon Aegyptus, oda Erdély s Magyar Ország jobbrészent.*” A wittenbergi hagyományt, Károlyi apokalipszisre vonatkozó számításait felelevenítve a teljes pusztulást, a történelemben megisméltendő „*fatales period*” bekövetkezését hirdette.⁵⁹

1657–59 között elhangzott többi sárospataki prédikációjában a praxis pietatis szellemében a hit és megbékélés áll az előtérben. A török vigasztaló énekek és török elleni imádságok gazdag hagyományához kapcsolódva (Szegedi Gergely, Huszár Gál, Palatics György stb.) maga is írt egy ilyen jellegű művet, az *Ötödik Jaj* függelékeként pedig közölte Kemény János közismert török imáját.⁶⁰

(Isten segítségül hívását például Szenczi Molnár a béketűrés, belenyugvás, vallás vigasztalása mellett háború idején szükségesnek ítélte, amely sokszor váratlan módon teljesülhet be.)⁶¹

A Medgyesi-féle puritánus szemléletet követte *Komáromi Csipkés György* (1628–1678), Debrecen lelkipásztora. *Igaz hit* című 1666-ban, Szebenben kinyomtatott kötetében két prédikációja is foglalkozik a törökkel. Már ajánlásában azzal mentegeti magát, hogy „*az Isten igazságos ítéletiből, nemzetünkre siető bokros háborúságok és rettenetes zúrzavarok miatt*” húzódott el prédikációinak kiadása. A nép nyomorúságát az egykori izraeliekéhez hasonlítja, „*mellyben, ha a tűz és fegyver valamit csillapodott, a sok gyászt és jajjt szerző dőghalál ismét helyében következett, melly felhágott az ablakokra, béhágott a palotákba és igen megpusztította a maradékot.*”⁶² A háborúk és pestis tehát – szerinte is – bünei büntetéseként pusztítja a nyomorult népet. Komáromi több más szerzőhöz hasonlóan önálló kötetet is szentelt a pestis okainak megvilágítására.

„*Nyilván ő (ti. Isten) adta ezt a dőghalált ez Magyar Izraelben.*” Ezért ellenez minden orvoslást, hiszen úgysem futhat el senki az Úr akarata elől. Kortársaihoz hasonlóan bele-törődésre inti olvasóit.⁶³

Komáromi szerint a legfőbb ellenség a török. Két prédikációjában is a biblia Góggal és Magóggal azonosította, s az anyaszentegyház ellen fegyverező sátán szolgálójának tekintette.⁶⁴ A korábbi hagyományoknak megfélemlően megkülönböztette a „napkeleti” és a „nyugati” Antikrisztust; az előbbieket az „arábiabéliek, saracénusok, tatárok, törökök és a hozzájuk tartozók”, míg az utóbbin a pápát érti. Teológiai elveken nyugvó tanácsát a következőkben foglalta össze:

„No, annakokáért I. Meg ne ütközzé s meg ne botránkozzál abban, hogy az a nép, melyben te vagy, fogy naponként, nyomorgattatik, sarcoltatik etc., a pogányság épül, szaporodik, győzedelmeskedik, országokat vésszen, várakat, városokat foglal etc. Mert a Sátán fegyverkezett fel, s Isten is el bocsátta, szintén így volt az Istennek népe az Ótestamentomban, 2 Reg. 25. Jer. 52. Ezech. 38. mint mi ma, etc. II. Akármint szenvedgy tőlök, annál békességesebb tűréssel szenvedd: Mert noha az Isten engedelmeből vannak a Sától reád huszítva, de megbüntettetnek.”⁶⁵

A két prédikációban a nagy elődök érvelését követő pesszimizmusának okait nem fejtette ki részletesen, de utalt a nemzeti bűnökre s az uralkodók, nemesek és szolgák, azaz jobbagyok közötti társadalmi különbségekre: s az utóbbiakat a hitbéli választottsággal ruházta fel. A császárok, fejedelmek, „*úri rendek*” feladata lenne fegyverrel és karddal oltalmazni az országot – írta –, de azok nem teljesítik Istentől rájuk szabott kötelességüket. Az igaz fejedelem mintaképét ő is a hitet felkaroló, a „*népet szép csendességben tartó, s azt észszel inkább mint erővel, Arssal mint Marssal*” oltalmazó Bethlen Gáborban és I. Rákóczi Györgyben látta.⁶⁶

A fenti gondolatmenetet ismételte Gyöngyös hányatott sorsú prédikátora, *Otokocsi Főris Ferenc* (1648–1718). ő is nagy fájdalommal emlékezett meg a „*siralommal és jajjal teljes*”, „*árvaságra jutott*” hazáról és azokról, akik „*a pogán ellenségnek terhes insége alatt nyögnek vagy pedig az Antikrisztus dühössége*” miatt szenvednek.⁶⁷

Zombori Péter deák és a mezővárosokban működő skólamesterek, nótáriusok, prédikátorok megnyilvánulásai bizonyítják, hogy a 16. században kialakult történetiszemlélet és szinte közhelyszerűvé váló nyelvi fordulatai a 17. századra már mélyen átitták a protestáns mezővárosokat. A következő sorokat 1643 áprilisában a gönciek jegyezték be protokollumukba: „*nagy gyakorta tapasztalván Istennek eő fölségének sullyos ostorát rajtunk az mi bűneinkért, mellyekkel ő szent fölségét nagy gyakorta meg szoktuk bántania.*” „*Az mi égre felhatott számtalan bűneinkért... Istennek csudálatos és maradékinkra is általható itéletiből*” magyarázta a tarcali nótárius a város 1678-as török általi elpusztítását.⁶⁹ Ugyanezek a mondatok tűnnek fel szinte frázisszerűen ismételve Tarcal történetírójának *Babocsay Izsáknak* a város históriáját feldolgozó művében. Zombori sorainak ismeretében Tarcal hajdani aranykorára emlékezve írta:

„*Viszont azon szabados cselekedetű nagy Isten, törvényének hátrahagyásáért, a nagy bűnért, néha éhséggel, néha fegyverrel és rabsággal, néha döghalállal, néha tüzszel, néha pedig ellenség által való pusztítással igaz itélete szerént megsanyargatta és meglátogatta őket.*”⁶⁹

A veszedelmekből való megmenekülést Isten különös gondviselésének tulajdonítja, míg a háborúk és természeti csapások a megérdemelt büntetés jelei. Mondanivalóját ő is gyakran támasztja alá bibliai idézetekkel, hivatkozásokkal. Ugyanakkor a kor színvonalán álló történetírói módszerekkel dolgozik (felhasználja a város protokollumait, okleveleit, könyvekre hivatkozik) és felismer társadalmi-gazdasági folyamatokat (szőlőkultúra hanyatlása, nemességszerzések hatása a mezővárosok önkormányzatára stb.). Ez az okfejtés protestáns köznemesi–mezővárosi környezetben a 18. századra is továbbhagyományozott.⁷⁰

Ugyanez a látásmód hatja át a 17. századi debreceni történetírók, *Bartha Boldizsár*, *Kállói Fényes István* műveit és a *Debreceni diárium* évkönyvszerű bejegyzéseit. Bartha Boldizsár⁷¹ a történeti eseményekben mindenütt Isten kezét látja, akinek akaratában megnyugszik, bízva annak gondviselésében. Egyedül neki tulajdonítja, hogy a város az 1657–64 közötti években a katasztrófák sorozatától megmenekült. Az éhség és döghalál a várost gyakran pusztító tűzvészekhez hasonlóan az ő szemében is Isten „*kettős ostroma*”. Hisz

a történelmi események bizonyos ismétlődésében, amelyeket Medgyesi fatalis periódusaihoz hasonlóan értelmez.

Vele megegyezően vélekedik Debrecen nótáriusa, Kállói Fényes István.⁷² Nála még a város érdekében sokszor életét kockáztató főbíró is csak „*eszköz volt az meg tartásban*”. Az üstökös csillag az eljövendő katasztrófák jele, amely „*nem tudjuk mit causál*”, döghalált, királyi méltóság végét, ország indulását vagy pogány vérontást.

A protokollumok bejegyzéseiből, a krónikákból nemcsak a sorscsapások szinte méltósággal való elviselése, hanem az otthont adó lakóhely és a haza sorsa iránti aggodalom és szeretet is kicsendül. A 17. század elején a pusztítás és a nyomában járó elkeseredettség érzete fokozódott. A két ellenség – török és német – között a magyarság magára hagyatva tehetetlennek érezte magát. A króniakíró *Szepesi Lackó Máté* szavaival „*Nem vala szemeit oltalomnak okáért kire függesztenie, csak sóhajtunk, bánkódunk és az Istenhez öfelségéhez fohászkodunk vala.*”⁷³

Zombori Péter deák nemcsak a Hegyalja feldúlásáról, hanem nemzete siralmas állapotáról is megemlékezik. Az 1678-as tarcali törökdúlás eseményeit a helyi nótárius az 1670-es évek zaklatott történelmének látóköréből szemléli, amikor „*szegény édes maroknyi, hold fogytára jutott magyar hazánk*”-ról tesz említést.⁷⁴ *Meray István* szepesi mezővárosbéli nemes ifjúnak a helyi skólában 1602–1607 között használt iskolai jegyzetében az auktoroktól citált szövegrészek, írásgyakorlatok, prédikációvázlatok mellett az ország sorsa iránti aggodalomról tanúságot tevő sorok is felbukkannak:

„*Ez időben látjuk, hogy majd úgy mint kétséges hazánk megmaradása*”, vagy „*vajha lenne valaki, ki az mi megnyomorodott hazánkat békességgel megoltalmazná és őrizné.*”⁷⁵

A felső-magyarországi parasztvármegyék vezetői 1631 szeptemberében többek között „*szegény hazánknak romlásban forgó állapotjá*”-ra való hivatkozással indokolták felkelésüket. Babocsay Izsák a „*szegény magyar haza*”, „*édes magyar hazánk*” és „*utolsó rombolásával küszködő Tarczal' városának*” sanyarú sorsát szoros egységben, de a szűkebb pátria és az ország fogalmának pontos megkülönböztetésével értelmezi. Históriajának barokkos pátosszal telített berekesztésében vall munkája céljáról. Sorairól az olvasó ne csak a kegyetlen eseményeket ismerje meg, hanem érezze át Babocsay személyes fájdalmit is „*e szegény elalélt magyar haza*” és a „*sedes belli*” jelzővel illetett Hegyalja halálánál keservebb sanyargattatása miatt.⁷⁶

Bartha Boldizsár krónikája bevezetőjében „*Hazájok és városok buzgó szeretetire, és serény oltalmára*” intette olvasóit. A „*szegény magyar haza*” és a hadak által pusztított „*megnyomorodott Debrecen várossa*” szintén együtt megjelenő, de egymástól elkülönülő kategóriák.⁷⁷

* * *

A hódoltságban vagy annak peremvidékén élők számára az ország sorsa, a török jelenléte nem pusztán vallási sikon magyarázható és feloldható elvi problémát jelentett. A minden napok nyomorúsága gyakorlati állásfoglalásra kényszerítette a magukra maradt, sokszor töröktől, némettől, hajdúktól és kurucoktól egyaránt sanyargatott közösségeket. Végezetül néhány ilyen vonatkozást szeretnék kiemelni.

A török hódoltságban élő prédikátorok és iskolamesterek (*Thúri Farkas Pál, Eszéki (Zigerius) Imre, Csanaki János*) már a 16. század közepén egymás után rögzítették gyakorlati megfigyeléseiket a törökről és a keresztények hódoltságbeli életéről.

Thúri Farkas Pál a híres tolnai iskola 16. századi rektora körlevélben ismertette mezővárosa hódoltságbeli életét. A történetírás által gyakran citált írásának publicitását Bo-

catius János 1613-as kassai, majd Szenczi Molnár Albert oppenheimi kiadása biztosította. Thúri a mindennapok keserű valóságával szembeesülve pesszimizisztikusan értelmezte a török hódítást, amelyben három fokozatot különböztet meg: az első lépcsőben a török azt hirdeti, hogy nem a vallásért, hanem a hatalomért harcol. Ezzel belenyugvára buzdítja a lakosságot. A második lépcsőben felemeli az adót, majd felosztatja a régi közigazgatást és török hatóságot ültet a lakosság nyakára, mint ez Tolnán is történt. A végső fokozatra példa a drávántúli területek sorsa. Itt teljes szolgaságban élnek, tulajdonuk nincsen, a gyermekekből tizedet szednek, állati sorsukban már a hitet sem ismerik. Thúri szerint ez a végső állapot, amelynek elérésére a török Magyarországon is törekszik. Célja nemcsak a világ leigázása, hanem a lakosság áttérítése az iszlám vallásra, amit fegyverrel és a legkülönfélébb ármányokkal szorgalmaz, ahogy ezt a tolnai példák is bizonyítják. A nagyhirű reformátor, Szegedi Kis István gyötrelmes sorsára való hivatkozással mondja ki, hogy a törökök éjjelnappal a papok sanyargatásán és az iskolák elpusztításán török a fejüket. Írásában Mélius Juhász Péterhez hasonlóan kifejezetten óv a török megtérítésével való próbálkozásoktól.⁷⁸

Thúri Farkassal ellentétben a források többsége az első időkben inkább a török vallási közömbösségéről és a reformáció hódoltságbeli terjedéséről, kedvező feltételeiről tudósít. Olykor a török mint Isten igéjének védelmezője jelenik meg. Az 1550-es évek közepéig a reformáció különböző áramlatait törte meg a katolikus hierarchiával szemben. De gondolhatunk akár az alsóbaranyai kálvinista papok és az antitrinitáriusok ellentétére, amelynek következményeként Alvinci György antitrinitárius prédikátort a török hatóságokkal végeztették ki, vagy az ennek folyományaként 1575-ben a budai pasa elnökletével és ítéletével záruló antitrinitárius – református hitvitára.⁷⁹

A gyöngyösi jellemző példáját megemlítve, a hódoltság korában rendszeresen török hatóságok elé vitték ügyeiket, amelyek az emlékezetes Bocskai-kori templompertől eltekintve többnyire a „luthereknek”, majd kálvinistáknak kedveztek.⁸⁰

A hódoltságon kívül tevékenykedő, inkább a katolikus egyház üldöztetésétől szenvedő *Bornemissza Péter* szerint a törökök azzal szolgálják a reformáció ügyét, hogy a pápista bálványimádást pusztítják és „*adóért való örömeikbe megengedik, hogy a Krisztus Igéje akaratajok ellen is hirdettessék országokban.*”⁸¹ (Batizi, Sztárai, Huszár Gál szintén említettettek a török vallási közönyéről.) Évtizedek múltán 1643-ban megtérése históriáját a debreceni bírácoknak és város népének ajánló *Vörösmarti Mihály* pozsonyi kanonok felemlegeti a protestáns érvelést, miszerint a pogányság az evangélium támasza. Fontosnak tartja részleteiben cáfolni a közkeletű kálvinista álláspontot, amely alapján a pápisták a pogányoknál is gonoszabb „*hitizők*”, mert „*a török is hitibe mindent megtart.*”⁸²

Keckseméti Alexis János szerint a haza nagy kárára, de az igaz tudomány „*kibeszélhetetlen*” hasznára szolgálnak a törökök, „*azok az Istennek Anyaszentegyházát békeességben tartják*”. Velük tartóztatja fel Isten a német ellenreformációs törekvéseit, ugyanis csak azért kedvez valamelyest a német, mert ezt teszi a török is. A törökkel kötött béke felbontásától is óv, szerinte a magyarság egyedül nem képes a „*pogány*” legyőzésére.⁸³ Ettől már csak egy lépés a puritánusok idézett törökértelmezése. A 16–17. századi szerzők ugyanakkor soha nem mulasztották el felhívni olvasóik figyelmét a török álnokságára, ravaszságára. Legelterjedtebb jelzői ennek megfelelően a „*pogány*”, „*eb*”, „*kutya*”. A német újságlapok már a 16. században „*Bluthund*” és „*Erbfeind*” kifejezéssel illették. A különös kegyetlenségéről hírhedt tatárokat „*kutyafejű tatárként*” emlegették. Török és tatár sokszor szorosan összekapcsolva szerepelt. A felekezeti vagy politikai vitáikatokban a legnagyobb sértésnek és megbélyegzésnek számított egymást kölcsönösen ebnek, kutyanak titulálni.⁸⁴

A protestánsok mindennapjaiban oly fontos szerepet betöltő zsoltárénekléskor a gyakran megnyilvánuló erős aktualizálás, az Istennel perlekedő hangvétel és elemi erővel feltörő

panasz, a hányatott sors és közösségi érzés kifejezőjévé vált. A LIX. zsoltár magyar nyelvre átültetett verseiben Szenci Molnár Albert ezeket a szavakat adja a szabadításért könyörgő Dávid király szájába:

*„Óltalmaz meg az hamis néptül ,
Ki én veszedelmeknek öröl,
Melly szomjúzik ártatlan vért,
Ments meg attúl szent nevedért.*

...

*Ne vedd azokat kegyelmedben,
Azkik élnek hitetlenségben,
Estve, mint az eb, ugatnak,
Az város környül futosnak.”⁸⁵*

A kényszerű együttélés és a török viszonylagos vallási közönye kezdetől fogva felvetette a törökökkel való együttműködés gondolatát is. A *Debrecen-Egervölgyi hitvallás* 1562-ben külön fejezetet szentelt a törökökkel való szövetkezés értelmezésének. A hódoltságban élők számára két évszázadra teológiailag is megindokolta a kényszerű együttlét és együttműködés problematikáját, amikor kimondta, hogy kegyesek és gonoszok oltalmát egyaránt ki lehet kérni Isten dicsőségére és a hazának oltalmazására, a rablások megakadályozására, a pártütők megbüntetésére, akkor, ha nincs elég erős seregünk az ellenséggel szembeállni. Ennek megfelelően szabad együtt harcolni a törökkel, mint ahogyan az ószövetségi zsidók is igénybe vették a körülöttük élő népek segítségét. Ugyanakkor az igazságtalan cél érdekében való szövetségkötést határozottan tiltotta a hitvallás, így az isteni és emberi törvény elleni hadakozást, más ország határainak igaz ok nélkül való pusztítását.⁸⁶

Mint arra már utalás történt, a hódoltságban kényszerű együttműködés jött létre a török hatóságok és a magyar lakosság, így a mezővárosi önkormányzatok között. Jóllehet más helyzet alakult ki a hódoltság pereme (pl.: Miskolc, Rimaszombat, Debrecen) és belső területei (pl.: Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös) esetében. A magyar hatóságok és földesurak pedig a hódolt szolgabírák intézményrendszerén keresztül és a végvári katonaságra támaszkodva egyre jobban kiterjesztették felügyeletüket a hódoltság belsejére is. Itt most nem térünk ki a törökkötség fogalmának és törvényi szabályozásának 17. századi alkalmazására, amely révén főbenjáró büntetéssel sújtották a török hatóságokkal együttműködő hódoltsági alattvalókat.⁸⁷

A teológia útmutatása a mindennapok rideg valóságát segítette feloldani. Az 1540-es évektől Borsod, Abauj megye déli területei és a hegyaljai mezővárosok fokozatosan a hódoltság peremvidékére kerültek. Így életükben a török hódítás az elemi létezés problémájaként jelentkezett. A hódoltság kiterjedése Fülek török kézre kerülése (1554) után következett be. A török előretöréssel járó portyákra kiter krónikájában Bencédi Székely István és a Sárospataki magyar krónika. Az 1566-os tatárdúlás különösen mély nyomokat hagyott a vidék emlékezetében. A drinápolyi béke (1568) utáni békeévekben is rendszeresek voltak a még meg nem hódolt részekre való betörések, amelyek során különösen sokat szenvedett népes vásárai felprédálása miatt Szikszó (1558, 1573, 1577, 1588). Rendszeressé vált a hegyaljai szüreték fosztogatása.⁸⁸ Egy, a Szepesi Kamarának küldött levél szerint 1581-ben „az *Tarczaliak is adót adhak az eő szelejektől*” a töröknek, míg korábban ez csak a török „*birodalmában*” élő extraneusok esetében volt szokás.⁸⁹ A békebontással – kastélyépítéssel és adómehtagadással – vádolt szikszóiak ellen büntetőhadjáratot vezető fehérvári bég felett a környékbeli vég-

házakból egybegyűjtött seregével 1588 októberében Rákóczi Zsigmond egri kapitány aratott Európa figyelmét is magára vonó győzelmet. Tardi György, minden bizonnyal környékbeli prédikátor még ugyanabban az évben „*Karácsony havának első hetében*” Olaszliszánkán történelmi énekekben verselte meg a nagy eseményt. A csata drámai fordulatokkal teljes, regényes leírása és a magyar vitézek, elsősorban Rákóczi Zsigmond, vitézségének, erkölcsi fölényének érzékeltetésére törekedve Szikszót, mint az igaz hit (reformáció) apostolait adó virágzó települést, némi túlzással a „*fölföld anyját*” mutatja be, amely „*Pogányságnak bosszúsága vala: Hogy ezökkel pogánnak nem szolgált*”.

Nála is fellelhetjük a közismert gondolatmenetet: a pogányoktól elszenvedett sanyargatás a magyaroknak bűneik miatt Istentől elnyert méltó büntetése, míg a keresztények győzelme Isten szánakozásának jele.⁹⁰

A hódoltság terjedésének következő nagy hulláma a „tizenöt éves háborúhoz” kapcsolódik. Eger elestével (1596) három végvára – Szendrő, Diósgyőr, Ónod – kivételével egész Borsod megye behódolt. A hódoltság a 17. században érte el legnagyobb kiterjedését, Várad eleste (1660) után Zemplént is erősen sújtva.⁹¹

A sorsukra hagyott és a kuruc-labanc csatározásoktól is sújtott hegyaljai mezővárosok közül több, ekkor hódolt be a töröknek, vállalva az adózás terhét, annak reményében, hogy így legalább a török zaklatásától megszabadulnak. Ahogy Babocsay írta: Tarczal az 1678-as pusztítás után kényszerült „*újabbban való raboltatás és sokféle félelem miatt behódolni Egerbe Kara-Hasszán Ali bégnek, nem kevés summát importáló esztendőnként való adózással, nem lévén sehol Istenen kívül semmi oltalombéli bizodalom akkori zürzavaros felháborodva lévő boldogtalan időben.*”⁹²

A tolcsvaiak esete jól mutatja, mennyire ez a gyakorlati megfontolás vezette a mezővárosokat az önkéntes behódoláskor. 1680. szeptember 12-én az egri basától nyertek hitlevelet, amelynek értelmében adózás fejében „*bátran csendességben lakhassanak, sőt minden félelem nélkül járhassanak*”. Nagy jelentőséget tulajdonítva az okmányoknak; fontosnak tartották protokollumukba „*in paribus*” bevezetni. A törökről alkotott véleményüket, azonban nem leplezték, a tugra rajzával föléje írván: „*Aly török kutya passa eb levelének párja.*”⁹³

Különös emlékként a kutya török és kutyafejű tatár megbélyegző titulus itt is tovább élt a néphagyományban. De már Tardi György említett történelmi énekében (1588) ismétlődik az „*ebek*”, „*Ebek vattok!*”, „*az pogány ebekkel*” kifejezés. Az 1528. május 8-i szinai csata után a bevonuló Katzianer hadait ünneplő kassaiak „*canis rex*”-et kiabáltak Szapolyaira.⁹⁴

A kutyafejű tatár képi ábrázolása a tiszadorogmai református egyházközség eperjesi önműves által készített, 17. század utolsó harmadából való önkannáján is megjelenik. Előképe a Zrínyi Miklós tatár foglyaként közismertté vált rézkarc.⁹⁵

Visszatérve a tolcsvaiakhoz, az egri hitlevélhez hasonló gonddal másolták be mezővárosi protokollumukba az egri pasától rendelt török földesuraknak járó adójukról szóló levelet, hogy ezáltal is dokumentálják török részre járó szolgáltatásaik mennyiségét.⁹⁶ A török levelek bizonyos védelmet nyújtottak az „egyházi rend” és az iskolákat felkereső diákok számára is. A hódoltság belsejében és peremén őket egyaránt egyfajta irathalmazási kényszer, szolgáltatásaiknak és kiváltságaiknak mindkét részről való folyamatos és ismételt megújításáról való biztosítása és elismertetése hajtotta.⁹⁶ Az itteni mezővárosok fennmaradt gazdag levéltáraiból említhetnénk Gönc sorozatban megőrzött iratait vagy Tokajt, amely fontos átkelőhely lévén a katonaság zaklatásának kitéve a hadmozgások állandó útvonalába esett.⁹⁸

A magára hagyatottság és ebből fakadó választottság gondolata legtisztábban a három hatalmi terület határán fekvő Debrecenben, a „*keresztényen respublicában*” fogalmazódott meg. Mélius Huszár Gál által 1563-ban kinyomtatott prédikációinak címlapján a város agnus

dei-t ábrázoló címere közül az Ésaiaástól vett vers (53.7) olvasható: „...MINT A BARAN. MEG.NEMVL A NIRV. ELOT.”⁹⁹

Ahogy Bartha Boldizsár a „*mezőben épült, erős kerítés nélkül való, csak engedelmességhez ragaszkodó Debrecen*” város lakói nevében írta:

„*Nem igen bizhatunk mi a méltóságos fő rendekben, mert azoktól prédáltatunk; nem jószágunkban, pénzünkben, mert azoktól megfosztattunk; hanem az egy Istenben.*”

Holott – teszi hozzá – a község békességes megmaradása, virágzása, privilégiumai a fejedelmek, előljárók ékessége és dicsősége, míg pusztulása és nyomorúsága az ő bűnük.¹⁰⁰

Kállói Fényes István nótárius Strassaldo 1675-ös dülását megénekelve így látta Debrecen helyzetét:

„*Az idegen nemzet téged nem segíthet,
Mígh neki fizetsz, az csak addig szeret;
Erdély távoly tüled, veled jól nem tehet,
Isten csak egyedül, ki téged megmenthet.*”¹⁰¹

Jó egy évszázaddal korábban már Mélius is hasonlóan értelmezte hazája romlását, amelyet egyfelől a török császár, másfelől a római imperátor, harmadfelől az erdélyi fejedelem bír és kínoz, mindkét idegen nemzet (török és német) becstelenül nyúz és fogat.¹⁰²

A predestináción alapuló erős hitre épülve maradt tehát a város hatalmasok között taktikázó, lehetőleg mindhárom fél jóindulatát megnyerő, fennmaradásért folytatott józan politizálása: „*Az két gonosz között, ha kit kereshetnök, az jobbik részt követnök*” – írja Kállói a törökről, németről.¹⁰³

Ráismerünk tehát a politikai és közgondolkodást nemzedékeken át foglalkoztató dilemmákra (török, mint szövetséges vagy oltalmazó, két pogány között sínylődő ország, két pogány vagy két rossz közül a kisebbik választása).¹⁰⁴

A 17. század második felének nem egyszer zavaros eseményei között nem kis diplomáciai érzékről tettek tanúságot a debrecenieknek fennmaradásukért való erőfeszítései. Amikor II. Rákóczi György 1658 júliusában Lippánál győzelmet aratott a török felett, a hírt megünnepezték Debrecenben, de azonnal futottak a pasához konfirmáltatni a város török leveleit. Amikor az év második felében Rákóczi fejedelmi székét elveszítve magára hagyta az iránta hűséget nyilvánító várost, újra ajándék küldésével próbálták magukat megoltalmazni a török haragjától. Barcsay Ákos megválasztása után a várost fej- és jószágvesztés terhe mellett eltiltották Rákóczi hűségétől és az új fejedelemre akarták felesketni. Bartha Boldizsár szerint Debrecen magára vigyázó okoskodással halasztgatta a hűségesküt, ugyanis félt a török haragjától, de méginkább a Szerencsen táborozó Rákóczi hadainak prédálásától. Az állandó hadjárásokban rajtaütésektől, sarcoltatástól félve előfordult, hogy csauszokat kértek a város oltalmazására, az újonnan választott főbírák pedig megválasztásuk után első feladatuknak tekintették, hogy ajándékokkal kedveskedjenek a temesvári pasának és újabb oltalomlevelet eszközöljenek ki a városnak. A török birodalmon belül zajló hatalmi változásokat is igyekeztek azonnal kihasználni városuk javára.¹⁰⁵

A debreceniek által idegen nemzetként, törökhöz hasonlóan pogányként emlegetett német zsoldosok a század második felében a törökkel versengve dúlták a Hegyalját. A lakosság itt „*két gonosz közül a jobbikhoz*” fordulva, az egi pasa engedélyével akarta a véghegyekből, elsősorban Ónodról, a németeket kiverni.¹⁰⁶ A németellenesség szintén a 16. századtól élt a mezővárosiak körében. Közöttük is élt az a gyanu, hogy a németek, magyargyűlöletük következtében, szándékosan hajtják török igába az országot. „*Ez időben kezd a pápistaság és a német nemzet a magyar nemzet ellen ismét álnok tanácsot forralni, ... bosszúságuk mindenütt elől őket a törökre, nézzük őket, ne segéljük, hadd fogyassza el a török és*

tatár őket, ..., mert kár önekik e jó földön lakni." „Ez a veszedelmes tanács szakasztá félben Magyarországnak a török birodalma alól való felszabadulását, ..., alkalmatosságot ada a magyar nemzetnek, hogy jövőendő állapotja és megmaradása felől gondolkodnék ...” – írja a sárospataki krónika. Kállói Fényes István Strassaldo dülését, a „kegyetlen nép” pusztítását még a törökénél is rosszabbnak tartotta.¹⁰⁷

Babocsay Izsák városa közvéleményének adott hangot akkor, amikor a század második felének politikai eseményeit értékelte, II Rákóczi György nagyratörő terveit elítélte. A Habsburg abszolutizmus politikáját törvényellenesnek tartotta. A Wesselényi összeesküvés ballépéseiről is iróniával vegyes józansággal és éleslátással nyilatkozott. Thököly és a kurucok magasztos céljait elismerte: „Istenért, hazájokért hadakozó bujdosó magyarok”-nak nevezte őket, de különösen a kezdeti kuruc mozgalmak sarcoló, raboló és kegyetlenkedő, „farkas természetű” csapataiban a törökhöz és némethez hasonló ellenséget látott. A Hegyalján állandósuló harcokban, amelyek a békés termelőmunka feltételeit teljesen megszüntették, a váltakozó sikerrel csatározó felek önös érdekeit vélte felismerni. Mindezekből eredeztette szeretett szülőföldje, a Hegyalja hanyatlását.¹⁰⁸

A bujdosók és a német katonák kegyetlenségét a tatáréhoz hasonlították.¹⁰⁹ A falusi és mezővárosi közvélemény a Tokaji Ferenc-féle felkelést utólag „alkalmatlan rebelliónak”, „siralmas revolúciónak” tartotta, Babocsay az egzisztenciáját és a belső rendet féltő mezővárosi kisnemes – polgár szemszögéből ítélte meg.¹¹⁰ A pusztulás a Tokaji Ferenc féle felkelés után érte el tetőfokát, a német hadak kvártélyozásával, az adóterhek, a porció óriásira növekedésével és az ellenreformáció erősödő támadásaival.

A 16–17. század mezővárosainak mindennapjait a közösségi és egyéni sors szoros összefonódása, közösség és egyén erős egymásrautaltsága jellemezte. Az itt elemzett források bizonyítják, hogy a reformáció által meghatározott tudatvilágukban szerves egységben jelentek hitük és vallásuk, a szűkebb pátria és az ország romlásának kérdései és az őket érintő legfontosabb társadalmi problémák. A prédikátorok, mezővárosi skólamesterek, nótáriusok nemcsak a magyarországi reformációnak a törökről és az országok romlásáról szóló általános gondolatait terjesztették, hanem prédikációikban, műveikben megfogalmazták és értelmezték a kálvini reformáció által átitatott közösségek problémáit is. A közgondolkodásra és tudatformálásra nem merült ki a büntetés, pusztulás és magárahagyatottság reményvesztettségének pesszimizmusában, hanem a csapásokat elviselő, fennmaradásért küzdő közösségeket összetartó lelkierő forrásaivá váltak, a bajban a hit eszközeivel kathartikus feloldozás vigaszát nyújtva.

Jegyzetek

- 1 A mezővárosi reformáció fogalmára vö.: *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* Budapest 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 9–32. p. és az ott idézett szakirodalom.
- 2 *Sátoraljaiújhely, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár Kazinczy Ferenc Fióklevéltára,* (Zmlt) Tarczal mezőváros lt.-a, Tarczal protokolluma, I. köt. (1606–1703) 5–16. p.; Tokaj mv. lt.-a, Tokaj protokolluma (városkönyve), (1606–1628) 3–11. p.; *Magyar Országos Levéltár,* (OL) R 314. Múzeumi Törzsanyag, Városi iratgyűjtemény, 2. csomó, Bodrogkeresztúr protokolluma (1607–1784) 3 verso–12. recto, Kiadva megjelentek: *Németh Gábor: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból.* Budapest 1990. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta – A Magyar

- Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa I.) 29–134. p. A továbbiakban e kötet lapszámaira történik hivatkozás.
- 3 *Németh G.*: Hegyaljai mezővárosok i. m. 29. p. Zombori Péter deák később több ízben viselte a főbírói tiszteletet, így Bethlen Gábor uralkodása alatt is, akitől szolgálataiért armálást kapott. Vö.: Fata TArczaliensia, az az Tartzal' Városának főbb változásai (1670–1700). Írta Nemes *Babocsay Izsák* a nevezett Város' hites nótáriusa. Közzéteszi *Kazinczy Ferenc*. Pest 1817. (Monumenta Hungarica I. Szerk.: *Rumy Károly György*) 15–16. p.; Zombori Péter káplánt említi: Tarcal protokolluma i. m. 16. p.; ugyanitt található a magistrátus soraiban Zombory Szabó Péter.
 - 4 *Németh G.*: Hegyaljai mezővárosok i. m. 30–31. p.
 - 5 A wittenbergi történet szemléletéről és magyarországi hatásairól a későbbiekben idézendő műveken kívül témánk szempontjából a legfontosabbak: *Földváry Antal*: A magyar református egyház és a török uralom. Budapest 1940. 71–72. p.; *Horváth Magda*: A török veszedelem a német közvéleményben. Budapest 1937. 10–13., 28–32. p.; *Kathona Géza*: Károli Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a magyar protestáns apokalyptika történetéből. Debrecen 1943. 729. p.; *Botta István*: Luther Antikrisztus fogalmának hatása a magyar reformátusok társadalomszemléletére. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből Luther Márton születésének 500. évfordulójára. Szerk.: *Fabinyi Tibor*. Budapest 1984. 52–63. p.; *Őze Sándor*: „Bűneiért bünteti isten a magyar népet” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest 1991. (Bibliotheca Humanitatis Historica... II.) 80–110. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 314. s. köv. p. Luther kétféle kormányzásról szóló tanításának tisztázásával párhuzamosan az Antikrisztus fogalmát az egyházon belüli ellenséggel (pápa) azonosította, a törököt pedig Isten ostorának tekintette. Vele szemben Melancthon és számos magyar reformátor megmaradt a hagyományos értelmezés mellett, amely a pápát az Antikrisztus lelkével, a törököt pedig az Antikrisztus testével azonosította. Legújabbban: *Fodor Pál*: Az apokalyptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi közvéleményben. TSZ 39 (1997) 21–49. p.
 - 6 *OL*. E 142. Kamarai lt., Acta Publica, Fasciculus 35., Nr. 14.; Magyar fordításban megjelent: Magyar történelmi szöveggyűjtemény. 1526–1790. Szerk.: *Sinkovics István*. Budapest 1968. I. köt. 31–33. p.
 - 7 Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk.: *Bunyitay Vince*, *Rapács Raymund*, *Karácsonyi János*, *Kollányi Ferenc* és *Lukács József*. Budapest 1902–1912. IV. köt. 416–417. p.
 - 8 Régi Magyar Költők Tára (RMKT) II. XVI. századbeli magyar költők művei. Közzéteszi *Szilády Aron*. Budapest 1880. 13–24. p.; *Horváth János*: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Budapest 1957. 36–38., 47., 55–61. stb. p.; *Klanczay Tibor*: A magyar reformáció irodalma. In: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomból. Budapest 1961. 79. p.; *Kathona G.* i. m. 39. p. stb.
 - 9 *Benda Kámán*: A magyar nemzeti hivatástudat története. Budapest 1937. 62–64. p.; *R. Várkonyi Ágnes*: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején. In.: *Uő.*: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Budapest 1978. 333–335. p.; E szemlélet középkori gyökereire is kitér: *Szűcs Jenő*: *Nép és nemzet a középkor végén*. Valóság 15/6 (1972) 14–31. p.
 - 10 RMKT II. 161. s. köv. p.
 - 11 A mezővárosi művelődésre: A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk. a Tiszáninnen Református Egyházkerület

- Elnöksége. Budapest 1981. *Makkai László és Bakos József tanulmányai.* 17–86. p.; *Ladványi Erzsébet: A Comenius-kori sárospataki „schola” végzett diákjai a Hegyalja mindennapi életében.* Pedagógiai Szemle 1971. 326–335. p.
- 12 *Horváth J.* i. m. passim, különösen 35. s köv. p.; *Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Budapest é. n. (1921) 77. s köv. p.; *Szücs Jenő: Sárospatak reformációjának kezdetei.* In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. Budapest 1982. főleg 16–50. p.; A Sárospataki Református Kollégium i. m. 17–31. p. (Valamennyi hivatkozott mű kitér a főúri pártfogók, ez esetben a Perényiek, reformáció kezdeti szakaszában betöltött szerepére. A „főúri” és „mezővárosi” reformáció problematikájára vö.: *Szakály F.: Mezőváros és reformáció* i. m. 30. p. valamint 9–32. p.
- 13 Vö.: *Horváth J.* i. m. 47–54. p.; *Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Szerk.: *Ladányi Sándor.* Budapest 1997. 586. p.; *Székely István: Zsoltárkönyv. Krakkó 1548.* (Hasonmás kiadás: Bibliotheca Hungarica Antiqua XXVI. Budapest 1991. *Szentmártoni Szabó Géza* tanulmányával); *Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgiról. Krakkó 1559.* (Hasonmás kiadás: Bibliotheca Hungarica Antiqua III. Budapest 1960. *Gerézdi Rabán* kíséző tanulmányával); *Valamint: Péter Katalin: Az első magyar világkrónikáról és szerzőjéről, Bencédi Székely Istvánról.* In: *Uő.: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Budapest 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.) 66–76. p.
- 14 *Horváth J.* i. m. 310. s köv. p.; *Zoványi J.: Lexikon* i. m. 297. p.; *Szabó András: Károlyi Gáspár (1530k.–1591)* Budapest 1984. (Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéből)
- 15 *Károlyi Gáspár: Két Könyv Minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairul: (melyből megérthetni, mi az oka az Magyarországnak is romlásának és fejedelmeknek szerencsétlenségeknél) és micsoda jelenségekből esmerhetjük meg, hogy az Istennek ítéleti közel vagyon.* Debrecen 1563. In: *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor.* Vál., sajtó alá rend., az utószót és a jegyzeteket írta *Szabó András.* Budapest 1984. 7144. p. (RMNY 192.)
- 16 *Uo.* 65–66. p.
- 17 Vö.: *Péter Katalin: Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban.* In: *Papok és nemesek.* i. m. 79–80. p.; Természetesen szerves részét képezték a közgondolkodás magasabb szintjének, a történetírói és toretikus műveknek is, pl. *Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre.* Bártfa 1629. In: *Magyar gondolkodók 17. század.* Vál., a szöveget gondozta *Tarnóc Márton.* Budapest 1979. (Magyar remekírók) 83. p.; *Bartoniék Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Budapest 1975. passim.
- 18 *Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól és azokból való megszabadulásnak jó módgyáról* mostan újonnan íratott és sok bölcs embereknek írásokból szereztetett hasznos könyvecske. Sárvár 1602. Sajtó alá rendezte *Katona Tamás,* az utószót írta *Makkai László.* Budapest 1979. (Bibliotheca Historica) 21, 29, 96, 165. p.
- 19 Az eddigiekben idézett műveken túl lásd: *A magyar irodalom története 1600-ig.* Szerk.: *Klaniczay Tibor.* Budapest 1964. 501. p.
- 20 A törököt felekezeti hovatartozástól függetlenül általában Isten büntetésének tekintették. Ezzel a gondolattal kezdte a Szigeti veszedelmet *Zrínyi Miklós* is. Egymás kölcsönös hibáztatására: *Földváry A.* i. m. 19–20. p.; *Óze S.* i. m. passim; *Magyari I.* i. m. 7–8., 29–32., 177. p.; *Pázmány Péter: Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél.* (1613) Sajtó alá rend., utószót és jegyzeteket írta *Bitskey István.* Budapest 1984. 11., 18., 24.,

- 117., 132. stb. p.; *Vörösmarty Mihály* kálvinista prédikátor megtérése históriája. Sajtó alá rend., kísérő tanulmányt írta *Jankovics József*. Budapest 1992. 44. p. stb.
- 21 *Földváry A.* i. m. 21–22. p.
- 22 *Makkai László*: Melius Juhász Péter, Magyarország Kálvinja. *Theológiai Szemle* 1973. 65–72. p.
- 23 Versei: RMKT. II.; Balassi Bálint és a 16. század költői. Szerk., vál., jegyz. *Varjas Béla*. Budapest 1979. I. köt. 444–508. p. (Magyar Remekírók); Vö.: *Varga József*: Szkhárosi Horváth András. *Irodalomtörténet* 7 (1955) 268–304. p.; *Horváth J.* i. m. 55–62., 235. stb. p.
- 24 A keresztyeni gyvlekezetben valo isteni diczeretek... Várad 1566. 45. p., RMNY 222. sz.
- 25 Erre vonatkozóan vö.: *Szűcs Jenő*: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: *Uő.*: Nemzet és történelem. (Tanulmányok) Budapest 1984. 601–668., főleg 625. s köv. p.; *Uő.*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború (egy kódex tanúsága). *Levéltári Közlemények* 43 (1972) 213–263. p.; *Uő.*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974) 409–435. p.
- 26 *Károlyi G.* i. m. főleg 58–74. p. Jellemző, hogy saját felekezetük, „prédikatori rendük” sérelmeit mindig a legnagyobb bűnként tüntették fel, pl. *Magyari I.* i. m. 65., 59., 72. p.
- 27 *Károlyi G.* i. m. főleg 75–96. p.; Az egyéni és kollektív bűnök történelmi éleslátással párosult ellenzése Magyar művének is alaját képezi: *Magyari I.* i. m. 27–117., 501. p.
- 28 *Iványi Béla*: Göncz szabadalmas mezőváros törtéente. Karcag 1926. 36–40. p.; *Németh Gábor*: Mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a XVI–XVII. századi Abaúj és Zemplén megyében (A szőlőművelő mezővárosok társadalmának és önkormányzatának összefüggései). *Agrártörténeti Szemle* 30 (1980) 315–319. p.; E kereskedelembe bekapcsolódó mezővárosi árutermelő réteg szerepére, több személyes pályáiv megrajzolásával lásd: *Szakaly F.*: Mezőváros és reformáció i. m. passim.
- 29 *Károlyi G.* i. m. 78. p.
- 30 *Székely I.* Zsoltárkönyv i. m. 160. p. verso 10. zsoltár magyarázata 4. jegyzet, 176. p. verso 37. zsoltár magyarázata 10. jegyzet; Itt csupán utalunk az ördög, mint tisztartó és a jobbagynyúzó gonosz nemes szépprózában való korabeli megjelenítésére (*Heltai Gáspár*: Száz fabula).
- 31 *Kecskeméti Alexis János* prédikációs könyve. Kiadta *Szuromi Lajos*, bevezette *Gombáné Lábos Olga*. Budapest 1974. főleg 13., 168. p.; Kecskeméti társadalomkritikáját részletesen elemzi: *Gombáné Lábos Olga*: Kecskeméti Alexis János világ- és történelemszemlélete, politikai felfogása. *Könyv és Könyvtár* 9 (1973) 195–210. p.; Valamint: A Sárospataki Református Kollégium i. m. 37–39. p. (*Makkai L.* tanulmánya)
- 32 *Klaniczay T.* i. m. 82–106. p.; *Péter K.*: Bencédi i. m. 70–76. p.; *Székely I.*: Krónika i. m. 145/b p.; Dániel és Ezékiel könyvére, valamint az Apokalipszisre történő hivatkozás már a wittenbergi történelemszemlélet megjelenése előtt is megtalálható (a török, mint bibliai fenevad, Antikrisztus és egyháza, bűnök és rosszra való hajlam, valamint büntetésük stb.): pl. *Gerogius de Hungaria – A „Szászsebesi Névtelen”*: Értekezés a török szokásairól, viszonyairól és gonoszságairól 1438–58. In: *Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról*. Közreadja: *Tardy Lajos*. Budapest 1977. 49–153. p. Műve 1596-ig legalább 25 kiadást ért meg, így erősen hatott az európai közvélemény formálására. Vö.: uo. 49. p.; valamint *Tardy Lajos*: Régi követjárások keleten. Budapest 1983. /Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11/ 94. sz. köv. p.
- 33 *Károlyi G.* i. m. 107–144. p.

- 34 *Kecskeméti Alexis J.* i. m. 26–27. p.
- 35 Vö.: *Őze S.* i. m. 111. és köv. p.; A Heidelberget megjárt Kecskeméti értelmezése a négy birodalomról eltér a lutheri – melanchtoni felfogástól. Szerinte a jövendölések csak Krisztus születéséig szólnak, ezért ő tagadja a török világév előtti büntető küldetését is. Az előzőekkel szemben cáfolja a birodalmak fennálásának meghatározott időtartamát, elutasít minden számításokra vonatkozó spekulációt, csupán a világév közeli eljövételében bizonyos: *Kecskeméti Alexis J.* i. m. 33–37., 398–399 p.
- 36 Lásd erre vonatkozóan a tanulmány elején olvasható, Zomborítól származó idézetet, valamint: *Károlyi G.* i. m. 33. jegyzet hivatkozását.
- 37 RMKT II. 168–177. p.
- 38 *Makkai L.*: Mélius i. m. 71. p.
- 39 Károlyi G. i. m. 15–30., 74–96. p.
- 40 Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XII. köt. Budapest 1928. 90–91. p. (Miskolczi Csujak István); Mélius azt hirdeti, hogy az isteni vagy természeti törvény ellen parancsoló magisztrátusnak nem kell engedelmeskedni: *Makkai L.*: Mélius i. m. 71. p.; Hasonlóan vall *Kecskeméti Alexis J.* i. m. 152., 799. p. *Károlyi G.* i. m. annak ellenére, hogy a kálvini irányzat követő itenciára szólít fel. Lásd 39. jegyzet.; Az evangélikus Magyarai a pártütést, a tisztségviselők, a földesurak elleni lázadást a visszásságot bírálata ellenére Isten elleni támadásnak tekinti: *Magyari I.* i. m. 64–66. p.
- 41 *Németh G.*: Hegyaljai mezővárosok i. m. 32. p.
- 42 ZmLt, Tökaj protokolluma 91–92. p.; (1686); Sátoraljaújhely protokolluma, 74. p. (1619); Hasonlóan pl. Göncön is („tempora belli, silent jura”, „felfordult országos hadi állapot” stb.). Itt Ulászló VI. törvényének 12. és az 1518 : XVII., 1552 : XV. törvénycikkekre is hivatkoznak: *Iványi B.* i. m. 164. p.; Szenczi Molnár Albert válogatott művei. *Tolnai Gábor* irányításával sajtó alá rend.: *Vásárhelyi Judit.* Budapest 1976. 156. p. (Dictionarium Latino Hungaricum, Ajánlólevél); Hasonlóan írt művében *Magyari is*: „Az had alatt hallgatnak az jó törvények, szabadságot vesznek magoknak minden la-torságok...”: *Magyari I.* i. m. 158. p.
- 43 *Németh G.*: Hegyaljai mezővárosok i. m. 11–22., 38. stb. p.; *Uő.*: Mezővárosi irásbeliség, ingatlanforgalom és szokásjog az abauji és zempléni mezővárosokban a 16–18. században. *Folia Historica* 18 (1993) 47–74. p.
- 44 *Németh G.* Hegyaljai mezővárosok i. m. 38. p.
- 45 ZmLt, Sátoraljaújhely protokollum a 16–17. p.; *Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára (TiREL)*, Sárospatak város levéltára, „Protocollum Judicis Primarii et Senatus Oppidorum Sáros Nagy Patak et Tolcsva”, Tom. 4. (1669–1678) 123. p. (1683); „Protocollum Judicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak”, Tom. 5. (1685–1786), 77–79. p.
- 46 *Alvinczi Péter*: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveliből. Vál., sajtó alá rend. stb. *Heltai János.* Budapest 1989. (Bibliotheca Historica) 120–129. p. (részletezi a jó megisztrátus feladatait); Az isteni rendelésből eredeztetett világi hatalom feladatairól uo.: 13–14, 21. p. és *Pataki Füstös János*: Királyoknak tüköre i. m. 69–86. p.
- 47 *Károlyi G.* i. m. 96. p.; *Földváry A.* i. m. 32–36. p.; *Kathona G.* i. m. 35. p.; A politikai koncepció szintjére eljutó program Magyarinál jelenik meg: a község oltalmazása, terhek, adó enyhítése, földesúri visszaélések megszüntetése, „vitézek rendtartása” és kellő megfizetése, erősségek építése, hadi regula stb.: *Magyari I.* i. m. 138–160. p.
- 48 A hegyaljai mezővárosok és a prutánizmus társadalmi és szellemi kapcsolatára: *Makkai László*: A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen. Budapest 1952. passim,

- különösen 45. és köv. p.; *Péter Katalin*: A református gyülekezet első száz éve Sárospatakon. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: *Glatz Ferenc*. Budapest 1993. 116. p.; *Uő.*: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: *Uő.*: Papok és nemesek. i. m. 197–199. p.
- 49 *Makkai László*: A magyar puritánok történetiszemlélete. *Theológiai Szemle* 1978. 342–345. p.; *Szalárdi János* Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rend, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Szakály Ferenc*. Budapest 1980. (*Bibliotheca Historica*) 56–58. p.; További adatok: *Hörccsik Richárd*: A, magyar puritánok homiletikája. Sárospatak 1979. Kézirat (*TiREL Nagykönyvtára*)
- 50 *Medgyesi Pál* Sárospatakon elhangzott és kinyomtatott prédikációit felsorolja: *RMK* I. 731. p.; *Takács Béla*: A sárospataki nyomda története. Budapest 1978. 33–42. 197–200. p.
- 51 Prófétai szerepvállalására: pl. Magyarok hatodik jajja... Sárospatak 1660. 3. p. *RMK* I. 960. (A sokszor szándékosan archaizáló szövegű idézeteket és a prdikációk címeit mai helyesírás szerint átírásban közöljük.)
- 52 *Medgyesi Pál*: Igaz Magyar Nép negyedik jajja... Sárospatak 1657. 21. p. *RMK* I. 922.; Magyarok hatodik jajja... i. m. 7. p.; Hazaszeretetére és hazája iránti aggodalmára megejtő pl.: „édes lakóföldünk”, „szegény édes megkeseredett s kevesedett nemzetem”, Sok jajjokban... merült ... igaz Magyaroknak siralmi. Sárospatak 1658. 3., 5. p. *RMK* I. 935.
- 53 *Medgyesi Pál*: Erdél' s egész magyar nép ... hármass jajja s siralma. Sárospatak 1653. 30., 32., 72. p. *RMK* I. 873. (I. Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond és Bethlen István felett elmondott halotti prédikációk)
- 54 *Szalárdi J.* i. m. 686–718. p.
- 55 *Medgyesi Pál*: Ötödik jajj és siralom. Sárospatak 1658. 6. p. *RMK* I. 936.
- 56 *Medgyesi Pál*: Istenhez való igaz megtérés. Sárospatak 1658. 27. p. *RMK* I. 936.
- 57 *Medgyesi P.*: Sok Jajjokban... i. m. 25. p.
- 58 *Medgyesi P.*: Igaz magyar nép negyedik jajja... i. m. különösen 14–15. p.
- 59 *Medgyesi P.*: Magyarok hatodik jajja... i. m. 3., 4. p.
- 60 *Medgyesi P.*: Ötödik jajj... i. m. 49–53. p.; *Uő.*: Rab-szabadító isteni mesterség. Sárospatak 1657.; A törökkel és háborúval kapcsolatos különféle énekekről és imatípusokról: *Földvály A.* i. m. 58–81. p.; *Horváth M.* i. m. 24–34. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 99., 312–313. p.; *Szegedi Gergely*: A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról. In: Balassi Bálint és a 16. század költői i. m. 733–740. p. (1566); A keresztyéni gyvlekezetben való isteni diczeretek... i. m. 16–21. p. (1566: „Haborvsagvnk-nak ideiben való könyörges”); *Palatics György*: A keresztyény rabok könyörgésének formája. In: Balassi Bálint és a 16. század költői i. m. 147–151. p. (1570. Huszár Gál Komjátiban Énekeskönyvében kiadta, *RMNY* I. 353.); *Károlyi G.* i. m. 98–99. p. („Szent Dávid könyörgése az ellenség ellen.”) stb.; Valamint vö.: *Imre Mihály*: A „Magyarország panasza” – toposz a 16. század irodalmában. In: Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Tanulmányok. Szerk.: *Hofer Tamás*. Budapest 1996. 109–122. p.
- 61 *Vásárhelyi Judit*: Molnár Albert és a bekecsi templomszentelés. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk.: *Varjas Béla*. Budapest 1987. (*Memoria Saeculorum Hungariae* 5.) 269–270. p. („Az könyörgesről Öldözésnek es nyomoruságnak idején”, 1625.)
- 62 *Komáromi Csipkés György*: Igaz hit ... Nagyszében 1666. („A kegyes olvasónak” lapszám nélkül)

- 63 *Komáromi Csipkés György*: Pestis pestise. Debrecen 1664. 11-12. p. (Sárospatakon nyomtatott műveire (Takács B. i. m. 42–43. p. Esetek tüköre, 1659., Keseredett lélek tisztí; Élet unandósága, 1666, 1668.); *Szepesi W. András*: Döghalál ellen orvosság. Sárospatak 1662.; *Csanaki Máté*: Az döghalálról való rövid elmélkedés... Kolozsvár 1634. stb.
- 64 Komáromi Csipkés Gy.: Igaz hit... i. m. 512–520. p.
- 65 *Uo.*: 515–516. p.
- 66 *Uo.* 718. p. és „Ajánló levél” (lapszám nélkül)
- 67 *Otrokocsi Foris Ferenc*: Hálaadó és könyörgő imádsági. (Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hála-adó és könyörgő imádsági. Kolozsvár 1682.) *Bán Imre* tanulmányával. Budapest 1940. (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén egyházi írói. Szerk.: *Incze Gábor*. XIII.) 7. p.
- 68 Idézi: *Iványi B.* i. m. 46. p.; *ZmLt*, Tarczal protokollum, 491–492. p.
- 69 *Babocsay I.* i. m. 16. p. Babocsay történetírói munkásságára és történetiszemléletére: *Bartoniek E.* i. m. 529–531. p.
- 70 E szemlélet továbbélésére: *Németh Gábor*: Körtvélyesi István szikszói bíró és fia XVIII. századi naplója. Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc 1985. 747–794. p.
- 71 *Bartha Boldizsár*: Rövid chronica (1664). (Megjelent Debrecen 1666.) Debreceni Kalendarium 1823–29. különösen 3., 7–9., 16–17. p.
- 72 *Kállói Fényes István*: Debreczen Városának, ez keresztyén res-publicának ... egy néhány versekben foglalt compendiuma (1664. évi verses krónika) In: RMKT XVII. század. 10. Sajtó alá rend.: *Varga Imre*. Budapest 1981. 19–29. p.
- 73 Számos más példát is említve idézi: Benda Kálmán: Bocskai István. Budapest 1993. (Második kiadás. Századvég biográfiák) 111. p.
- 74 *ZmLt*, Tarczal protokollum 491–492. p.
- 75 *Mészáros István*: Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. Budapest 1976. 54., 62. p.
- 76 *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei (Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630–32-ben). Budapest 1956. 169. p.; *Babocsay I.* i. m. 17., 60–62., 70., 132., 180–181. p.
- 77 *Bartha B.* i. m. 4–6. p.; Nem tartozik szorosan vett témánkhoz, de a 17. század utolsó harmadában megjelenik a „két haza” (Királyi Magyarország és Erdély) fogalma is: *Péter Katalin*: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotá idején. In: *Uő.*: Papok és nemesek i. m. 228–232. p. és *Folia Historica* 18 (1993) 25–27. p.
- 78 *Thüri Farkas Pál*: Idea Christianorum Hungarorum in et sub Turcismo. In: *Studia et Acta Ecclesiastica*. III. Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből zetben: *Csohány János*: A XVI. századi református egyház és a török; *Eszéki (Zigerius) Imre* tolnai iskolamester levele Flaciushoz; *Csarnaki János* pesti pap levele 891–932. p.; Továbbá: *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest 1974. (Humanizmus és reformáció 4.) 58–70. p.; *Óze S.* i. m. 96–100. p.; *Szegedi Kiss Istvánra* és hatására legújabban: *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 92–171. p.
- 79 *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. főleg 140., 146., 305–326. p.; *Földváry A.* i. m. 12. p.; *Horváth J.* i. m. 10–11. p.; A számos szakirodalmi hivatkozás helyett a budai pasát idézve: *Révész Imre*: Magyar református egyháztörténet. I. köt. Debrecen 1938. 312. p.: „egy istenünk van, egy emberek vagyunk, ha hitűnkre különbötünk is.”
- 80 *Fekete Lajos*: A gyöngyösi református egyházköztség török iratai. Egyháztörténet 1943. 406–426. p.; *Uő.*: Gyöngyös város levéltárának török iratai. Levétári Közlemények

1932. 287–318.; 1933. 93–140. p.; *Hegyi Klára*: Török berendezés Magyarországon. Budapest 1995. (História Könyvtár Monográfiák 7.) 126–127., 134. p.
- 81 Idézi: *Földvály A.* i. m. 12., 31–32. p.
- 82 *Vörösmarti M.* i. m. 49., 229–230. p.
- 83 *Kecskeméti Alexis J.* i. m. 45–49., 754., 767., 790. p.
- 84 *Dömötör Ákos*: A magyar protestáns exemplumok katalógusa. Budapest 1992. (Folklór Archívum 1992/19) 199. p. (365. sz.); *Horváth M.* i. m. 15–24. p.; *Földvály A.* i. m. 9., 14., 18. p.; *B. Szabó János*: Vázlat egy ellenségkép történetéből I. A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621. *Aetas Történettudományi folyóirat.* 1995. 16. p.; Néhány jellemző korabeli példát idézve: a pécsi bég a kémkedéssel vádolt Szegedi Kiss Istvánról: „*eb módjára*” a szomszédos magyar várakba futkosott – Szkalicza Máté Szegedi Kiss életrajzát idézi *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 114. p.; „*De török szava mint eb ugatása*” – írja *Wathay Ferenc*: Székesfejérvár veszéséről való história (1603). Bev. jegyz.: *Nagy Lajos*. Székesfehérvár 1957. 19. p. (István Király Múzeum Közleményei); „*Egyik ebet a másikkal kell mardostatni*” – vallotta Erdélyben Basta, zsoldjába fogadva a tatárokkal versenyt pusztító magyar hajdúkat. Idézi: „*Benda K.*: Bocskai i. m. 102. p.; *Siralmas könyörgő levél* (1656): a németek „*pogányoknak és ebeknek*” neveznek bennünket – In: *Magyar gondolkodók... i. m. 207. p.*; *Alvinczi Gy.* i. m. (A nemes Magyarország panaszainak megoltalmazása...) 91. p.: a jezsuiták rágalmai, mint a „*kutyák ugatása*”; *Vörösmarty M.* i. m. 132. p.: „*eborcák*”, 112. p.: „*Eb subscribáljon mint latornak*”; *Balla Gergely*: Nagy-Körösi Krónika. Jegyzetekkel és oklevél-tárral ellátva kiadta *Szabó Károly–Szilágyi Sándor*. Kecskemét 1856. 25. p.: „*Ebanyájú hitetlen pogány bestia kurafija...*” stb.
- 85 RMK XVII. század 6. köt. Budapest 1971. 144.; *Szenczi Molnár Albert*: Psalterium Ungaricum Szent Dávid Királynak és Prófétáinak Százötven Zsoltári. Budapest 1984. 156–160. p.
- 86 Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest 1881. 253–254., 270. p.; *Studia et Acta Ecclesiastica...* III. i. m. 899. p.
- 87 *Hegyi K.* i. m. főként 118–163. p.; *Uő.*: Egy világbirodalom végvidékén. Budapest 1976. (Magyar História) 127–277. p.; *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest 1981. passim.; *Uő.*: A gyöngyösi ispotály-per 1667–1668-ban (Adatok a „törökösség” fogalmának értelmezéséhez). In: *Archívum a Heves megyei Levéltár Közleményei.* Eger 1981. 5–26. p.
- 88 Sárospataki magyar krónika. MDXXIII–MDCXV. Közli: *Toldy Ferenc*. *Magyar Történelmi Tár* 4 (1857) 51–52. 61. stb.; *Vö.*: *Harsányi István*: Adalékok Sárospatak múltjához. I. Sárospatak 1921. 4–5. p. (A Sárospataki Hírlap füzetei 7.); *Istvánffy Miklós*: Magyarország története. Ford.: *Vidovich György*. 2. köt. Debrecen 1868. 597. p.; *Takáts Sándor*: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest é. n. 206–207., 346–347. p.; *Uő.*: A vásrútés. In: *Rajzok a török világból.* I. köt. Budapest 1915. 367–369. p.; *Csorba Csaba*: Várak a Hegyalján. Budapest 1980. passim.; *Vass Előd*: Borsod megye török adóztatása az egri vár eleste előtt 1544–1596. *Borsodi Levéltári Évkönyv* IV. Miskolc 1981. 49–69. p.; *Németh Gábor*: Szikszót ábrázoló rézkarcok a XVII. századból. A Miskolci Herman Ottó múzeum Közleményei 24 (1986) 59–68. p.
- 89 *OL*, E 213. A Magyar Kamara Archívuma, Városi és községi pecséttel ellátott iratok gyűjteménye, 13. Doboz: Tarcál, 1581. március 22.
- 90 *Tardi György*: Szikszói győzelem (1588) In: *Balassi B. és a 16. század költői* i. m. 2. köt. 738–774. p.)

- 91 Lásd a 87. jegyzetben idézett irodalmat, valamint: Borsod-Abauj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Szerk.: Varga Gáborné stb. Miskolc 1970. 26–27., 40. p. (A megyei monográfiák részletes felsorolásával)
- 92 *Babocsay I.* i. m. 73. p.
- 93 *TiREL*, *Protocollum Judicis Primarii et Senatus Oppidorum Sáros Nagy Patak et Tolcsva*. Tom. 4. (1669–1678) 11–12. p.
- 94 Lásd a 90. jegyzetet! Valamint *Takáts S.*: Régi magyar kapitányok és generálisok. i. m. 26. p.; *Dobos Ilona*: Tarcál története a szóhagyományban. Budapest 1971. (Néprajzi tanulmányok) 63., 65. p.
- 95 *Sárospatak, Tiszáninnen Református Egyházkerület Múzeuma*, Ltsz.: 1961. 26. (Jonas Osterlamb 17. század utolsó harmadában működő eperjesi kannagyártó mester műve); *Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok*, Ltsz.: 11722. (Zrínyi Miklós tatár foglya, 1664 – a Magyarországon nyilvánvalóan közismert ábrázolás szolgált pontos előképül a tiszadorogmai kannához); *uo.*: Ltsz.: 4640.; Országos Széchényi Könyvtár, Ap. Hung. Ltsz. 2584. (Báthori Zsigmond tatár foglya); A török kutyaként sárkányként, vagy kutya által kísérve jelenik meg a „tizenötéves háború” idején a Rudolf-kori udvari művészet allegorikus politikai ábrázolásain és az egész korszak rézkarcain, a nagyközönségnek szánt sokszorosított grafikai eljárással készült röplapjain és más képeken. Vö.: pl.: *Galavics Géza*: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest 1986. passim (pl.: Hans von Aachen: Allegória a 15 éves háború kezdetére, 1603/4, Bécs, Kunsthistorisches Museum)
- 96 *TiREL*, lásd 93. jegyzet, 12. p. (Eger, 1680. október 12.)
- 97 Lásd 87. jegyzet, valamint: *Hegyi K.* i. m. 129. p.; *Földváry A.* i. m. 160–180. p.; *TiREL*, Zsoldos gyűjtemény, A II. 273.3. Oltalomlevél a hódoltságbeli prédikátorok és diákok számára, Eger, 1685. április 8.
- 98 *ZmLt*, Tokaj lt.-a: pl. Bethlen Gábor fel menti Tokajt a beszállásolás alól, Fogaras, 1629. január 2., Gyimesi Forgács Miklós felső-magyarországi főkapitány oltalomlevelei, Sárospatak, 1644. február 18., 1644. július 29., I. Rákóczi György felmenti Tokajt a beszállásolás és a fuvarozás alól, Tokaj, 1648. augusztus 20.
- 99 *Dankó Imre*: A Caraffa-járás emlékei. In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk.: *Szita László*. Pécs 1987. 203. p.; Kállói Fényes ezt így fejezte ki: „*De Isten ő népét, mint ő örökségét ez iránt is nem hadgya.*” *Kállói Fényes I.*: 1644. évi verses krónika i. m. 24. p.
- 100 *Bartha B.* i. m. 2–4., 6. p.; A várost nem a kőfalak szélességéért, hanem a benne lakókért kell becsülni, írta a Bibliára hivatkozva Balla nagykörösi krónikájában: *Balla G.* i. m. 24. p.
- 101 *Kállói Fényes István*: Debreczen várossának siralmas esetinek és keserves s gyászos passzióinak rövid versekben le rajzolt consigatiója. (Strassaldo 1675-ös düléséről) RMKT. XVII. század. 10. 30–36. p.
- 102 *Makkai L.*: Mélius i. m. 69. p.
- 103 *Kállói Fényes I.*: 1664. évi verses krónika i. m. 28. p.
- 104 Itt csupán néhány, tanulmányunkhoz is analógiaként alkalmazható példát említve: A magyarok azért kötöttek frigyat a törökkel, „*hogy mind a két részről nagy hatalmas el-lenségük*” ne legyen (Sárospataki magyar krónika) i. m. 66. p. –1604). Bethlen Gábor a törököt „*pajzsul való oltalom*”-nak nevezi: Bethlen Gábor végrendelete (1629. In: Magyar gondolkodók 17. század. i. m. 104–119. p.); „*Hazánk állapotja az üllő és verő között úgy vagyon, mint két ajtószark között*” (Kendi Sándort idézi *Benda K.*: Bocskai i. m. 27. p.); „*két körülöttünk való monarcha*” (*Uo.*: 41. p.); Alvinczi szerint

- rákényszerültünk, hogy a „kereszténynek örökös ellenségétől” adóval váltsuk meg a békét, mert a Bethlent törököséggel rágalmozó pápa és a királyok nem segítenek. Ugyanakkor az Ausztriai Ház is törökbarát. *Alvinzi P.* i. m. 84–85. p. (Magyarország panasza); „*Atyánk örökségét pogány elvette, Nyakunkban torháját az német is pökte*” – írja az Országgyűlési pasquillus (*Péter Katalin*: Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán. Az Országgyűlési pasquillus. In: *Uő.*: Papok és nemesek i. m. 165. p.); Teleki Mihály Pataki István kolozsvári professzorhoz intézett szavaira hivatkozik Cserei, miszerint két pogány közül a kisebbiket kell választani (*Cserei Mihály*: Edély históriája [1661–1711] Sajtó alá rend., jegyz. *Bánkúti Imre*. Budapest 1983. 209. p.) stb. Valamint az eddigiekben hivatkozott szakirodalom.
- 105 *Bartha B.* i. m. 21–33., 36–38., 60., 68., 72. p.; *Kállói Fényes I.*: 1664. évi verses krónika i. m. 26. p.
- 106 *Acsády Ignác*: Magyarország története I. Lipót és I. József alatt. In.: A Magyar Nemzet története. Szerk.: *Szilágyi Sándor*. VII. köt. Budapest 1898. 212. p.
- 107 *Kállói Fényes I.*: Strassaldo 1675-ös dúlásáról i. m. 33. p.; Sárospataki Magyar Krónika i. m. 57. p.
- 108 *Babocsai I.* i. m. 19–31., 40–41., 74., 144–164. p.; A Hegyalja pusztulására: *Komoróczy György*: Borkivitelünk észak felé. Kassa 1944. főleg 251. p.; *Orosz István*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In: Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk.: *Szabó István*. Budapest 1960. passim és 27. p.; *Thuránszky László*: A német hadak beszállásolása Zemplénbe 1662-ben. Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez. 19 (1913) 117–118. p.
- 109 *Dankó I.* i. m. 209. p.: Pósházi János debreceni nótárius emlékirta a „Caraffa-járásról”: a németek „*tatár módjára megkötötztetvén, kegyetlen vereségekkel, kínzásokkal kínzot-ták*” a lakosságot.; A Szepesi Kamara 1672-ben Gönhöz intézett parancsában a felvidékre betört bújdosókról azt írja, hogy tatár módjára garázdálkodnak: *Iványi B.* i. m. 53. p. Vö.: *R. Várkonyi Ágnes*: Búcsú és emlékezet (A visszavonuló török képe a magyar közvéleményben). Keletkutatás 1988/tavaszi. 3–24. p.
- 110 *Babocsai I.* i. m. lásd 108. jegyzetben hivatkozott lapszámokat; *OL*. E 213. A Magyar Kamara Archivuma, Városi és községi pecsétellátott iratok gyűjteménye, 1. doboz: Erdőhorváti, 1697. december 29., 13. doboz: Sáros Kis Patak, 1697. december 29. („*alkalmatlan rebellió*”, „*síralmas rebellió*”). Vö.: *Németh Gábor*: A török hódítás és a kuruc küzdelmek megítélése a hegyaljai mezővárosok XVI–XVII. századi közösségi tudatában. In: A hegyaljai felkelés 300. évfordulójára rendezett nemzetközi konferencia. MNM Rákóczi Múzeuma. Sárospatak, 1997. július 3–4. (megjelenés alatt).

Németh, Gábor

Die Marktflecken in der Tokajer Weingegend und die türkische Eroberung

Die in der Tokajer Weingegend (Komitat Zemplén) und in deren weiteren Umgebung (z.B. Komitat Abauj) liegenden Marktflecken konnten ihre Blütezeit im 16-17. Jahrhundert ihrem Weinhandel verdanken, dem der blühende Weinbau zugrunde lag. Infolge der türkischen Eroberung ist diese Gegend zum Randgebiet des türkischen Eroberungsgebietes geworden. Das Dasein der Türken, die Verheerungen der Kriege bedeuteten die elende Wahrheit der

Alltage, welche eine praktische Deutung, eine Anweisung benötigten. Das Bewußtsein der Marktflecken, die Deutung der von ihrem Willen unabhängigen Wirklichkeit wurden von den Ideen der Reformation (von der Mitte des Jahrhunderts an vom Calvinismus) geformt und bestimmt. Die Prediger, die Schulmeister waren aktive Vertreter der Reformation in Ungarn, auch sie selbst verfaßten theologische Werke, Erörterungen und Lehrbücher für heimischen Gebrauch; ihre Predigten wurden zum Teil von ungarländischen Druckereien erscheinen gelassen. Durch ihre Tätigkeit verbreiteten sie einerseits die Ideologie und Geschichtsbetrachtungsweise der Reformation im Kreise der Bauernbürger der Marktflecken, sowie der Kleinadeligen (viele von ihnen – d.h. von den Predigern – selbst stammten aus der Bevölkerung der Marktflecken), andererseits brachten sie die Probleme und Erwartungen dieses gesellschaftlichen Bereiches zum Ausdruck. Zahlreiche Vertreter der ersten großen Generation der Reformation waren gerade in den Marktflecken dieser Gegend tätig (so z.B. András Batizi, István Bencédi Székely, András Szkhárosi Horvát, Balázs Szikszai Fabricius, Gáspár Károlyi u.a.). Die geistige Wirkung des Kollegiums von Sárospatak und die Rolle der Schulen der Marktflecken in der Verbreitung der Kultur waren maßgebend. Im 17. Jahrhundert übten die Vertreter des um den Hof von Zsuzsanna Lorántffy organisierten Puritanerkreises eine Wirkung auf die Denkungsart der Marktfleckenbevölkerung aus (in erster Linie Pál Medgyesi). Ihre eigene schreibkundige Schicht (Kaufleute, Prediger, Schulmeister, Notare) haben bei der Verbreitung der das ganze Bewußtsein bestimmenden Gedanken geholfen. Eben deshalb spricht man in der Geschichtsschreibung von der Reformation der Marktflecken, deren Mittelpunkt gerade das von uns untersuchte Gebiet war.

Dieser Aufsatz untersucht diesen Gedankenkreis auf Grund zum größten Teil bisher noch nicht publizierter Quellen. In den am Anfang des 17. Jahrhunderts aufgezeichneten Gesetzen der Marktflecken der Tokajer Weingegend (Tokaj, Tarcál, Bodrogkeresztúr) kam diese Geschichtsbetrachtung ausführlich erörtert und systematisiert zum Ausdruck, wodurch ein Beweis dafür geführt wurde, daß sie zum Bestandteil der allgemeinen Gesinnung wurde. Also so erscheint die Veränderung der weltlichen Reiche (Aufstieg und Sturz) geführt von der Vorsehung Gottes (und nicht von der Geschichte) – d.h. so erscheinen die Türken als Mittel zur Bestrafung für soziale, religiöse und für private Sünden, sowie die Warnungszeichen, welche die Strafen für die Sünden vorhersagen. All diese Gedanken sind zu der Geschichtsbetrachtung des Kreises von Luther und Melancthon in Wittenberg zurückzuführen, da die erste Periode der ungarischen Reformation eine tiefe Wirkung von Wittenberg (Universitätsbesuche, direkte persönliche Kontakte) aufweist, wichtige Leitfäden gelangten zum hiesigen allgemeinen Bewußtsein und wurden zu toposartigen Elementen des allgemeinen Denkens. So finden wir es in der Weltchronik (Krakau, 1538) und in anderen Werken von István Bencédi Székely, so z.B. in seinem Gesangbuch. Er schrieb diese Werke für die dafür empfindliche Marktfleckengemeinschaft. Sein Tätigkeitsgebiet kann auf dieser nahen Gegend bestimmt werden (Szikszó, Olaszliszka, Abaujszántó, Gönc). Auch das Werk des Bibelübersetzers, des Predigers von Gönc Gáspár Károlyi (Két könyv... Debrecen, 1563) hatte eine große Wirkung in diesem Bereich. Man kann seine Gedankenführung und Argumentierung in der Einleitung der oben erwähnten Gesetze deutlich erkennen. Diese Gedanken wurden dann im 17. Jahrhundert von Péter Alvinczi, Prediger in Kaschau, von István Miskolci Csujak, Senior in Zemplén, von Puritaner János Kecskeméti Alexis und Pál Medgyesi neu gefaßt, so z.B. die Aufgaben und Pflichten der wohl regierenden weltlichen Macht (Magistrat). In den Marktflecken, wo die Rechtsübung entwickelt war, machte man einen Unterschied zwischen göttlichem und weltlichem.

Gesetz, verfügte man über entwickeltes soziales Gefühl, war man für seine Kirche, für das Schicksal seines Heimes (Wohnortes) bzw. seiner Heimat verantwortlich. Pál Medgyesi

deutete in seinen Predigten in Sárospatak fast sofort die geplagten Ereignisse der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, womit er seiner Umgebung etwa den praktischen Weg zeigte. Seine Predigten wurden in der Druckerei von Sárospatak sofort gedruckt und verbreitet. Medgyesi beschäftigte sich mit dem Begriff Heimat und mit dem kritischen Schicksal der Heimat, mit den Auswirkungen der türkisch-tatarischen Verheerungen, dabei ermahnt er zur Annahme der Schicksalsschläge mit Glauben an Gott. Im letzten Drittel des 17. Jahrhunderts entschieden sich mehrere Marktflecken und Dörfer in der Umgebung für die Ergebung den Türken. Die Werke der Reformation suchten ständig nach theologischen Gründen und Erklärungen für das gezwungene Zusammenleben mit den Türken. Zugleich mußten sie aber die Machthaberei der deutschen Heere und die Angriffe der Gegenreformation erleiden. Die Sorge um das Schicksal des Wohnortes, um das Erhalten und um die Ausübung der Religion, sowie der feste Glaube an die Vorsehung Gottes kamen bei der Bevölkerung der Marktflecken in den verschiedensten Formen zum Ausdruck. Typische Beispiele dafür kann man in den Quellen der Schriftlichkeit der Marktflecken finden, so im Werk des Notars von Tarcal Izsák Babocsay, wer die Geschichte von Tarcal bearbeitete. Die ideologische Grundlage für den Kampf der selbstüberlassenen, von drei Mächten (Türken, Tataren, Deutschen) gequälten Gemeinschaften für die Behauptung wurde am deutlichsten in Debrecen – im Stoßpunkt von den drei Machtterritorien, besteuert von den drei Staaten (Königreich Ungarn, Fürstentum Siebenbürgen, Eroberungsgebiet der Türken) – formuliert. Von zwei Bösen – Heiden – muß man das weniger Böse wählen, durch Kompromisse, sogar auch durch Ankauf des Friedens muß man nach der Erhaltung des guten Verhältnisses mit jedem streben.

Für die Alltage der Marktflecken des 16–17. Jahrhunderts waren die enge Verflechtung des Schicksals der Gemeinschaft und der einzelnen Person, ihre gegenseitige Angewiesenheit charakteristisch. Die im Aufsatz dargelegten Quellen beweisen, daß in dem von der Reformation bestimmten Bewußtsein der Marktfleckenbevölkerung ihr Glaube und ihre Religion (Kalvinismus), die Fragen des Daheims und des Verfalls der Heimat, sowie die auch sie treffenden wichtigsten gesellschaftlichen Probleme in einer organischen Einheit erschienen. Die Prediger, die Schulmeister der Marktflecken, die Notare – die örtliche Intelligenz – verbreiteten nicht nur allgemeine Gedanken der ungarländischen Reformation über die Türken und über die Ursachen vom Verfall des Landes, sie formulierten und erläuterten in ihren Predigten und anderen Werken auch die Probleme derjenigen Gemeinschaften, die vom Kalvinismus durchdrungen waren. Da sie keine Möglichkeit für die wirkliche Lösung der Probleme hatten, suchten sie auf theologischem Wege eine Antwort darauf.

Gát Eszter–Király Péter

Magyar–olasz zenei kapcsolatok Monteverdi korából* (1567–1643)

Monteverdi születésekor, 1567-ben, a száz évvel korábban még virágzó gazdasággal és jelentős politikai hatalommal rendelkező Magyarország a török 1526-os mohácsi győzelme, majd pedig az 1541-től tartó permanens török jelenlét következtében folyamatos háborús-kodásban élt. Az egykor egységes ország helyén a török és Habsburg nagyhatalom közé szorult három teljesen különböző sorsú és státuszú országrész keletkezett: a Felső-, valamint Nyugat-Magyarországot magába foglaló, és Habsburg-házi királyokhoz tartozó, *Királyi Magyarország*; az ország középső, török uralom alá került részéből álló *Hódoltság*; és a Buda török elfoglalása után (1541) az ország délkeleti részén kialakult, a töröktől ugyan függő, de ennek ellenére nagymértékben önálló *Erdélyi Fejedelemség*.

A török betörés után a zeneélet – mint szinte minden más az országban – alapjaiban megrendült és átalakult. A zenei művelődés korábbi központjait, amelyek az elfoglalt részekben feküdtek (Buda, Székesfehérvár, Esztergom, Pécs, Veszprém, Kalocsa, Eger stb.) az egykori mecénások, és velük együtt a muzsikuskok is elhagyták. Mivel a Habsburgok trónra kerülésével a királyi udvar az országhatáron kívül került, így ennek zenei hatása is minimalizálódott: Bécs, illetve Prága, már nem jelentette azt az irányadó központot, amit koráb-

Török felvonulási jelenet, hangszerekkel. Magyar Nemzeti Múzeum, 1600 körül

* Ez a tanulmány 1993-ban íródott. Azóta a témát illetően előkerült több fontos adalék, valamint néhány újabb publikáció is megjelent. Mivel a tanulmány egészét mindezek ellenére helytállónak tartjuk, így a szöveg átdolgozásától eltekintettünk és csak ott aktualizáltunk, ahol ezt az új ismeretek feltétlenül szükségessé tették.

ban a budai királyi udvar. Ezt a hiányt az ország szélén található és sok szempontból izolált erdélyi udvar csak részben tudta pótolni. A központi hatalom megszűnésével, a több részre szakadás következtében tehát a zenei fejlődés az országban igen különböző és sokrétű lett. A megosztottságot fokozta az is, hogy a 16. század folyamán az ország vallási szempontból szétvált. A reformáció az 1520–1530-as évektől kezdve jelentkezett, s ez a zenére is kihatott, mert hiszen differenciálódott a zene feladatáról és értékéről vallott felfogás. Miközben a katolikusok, valamint a nyugat- és felső-magyarországi, egymáshoz hasonló berendezkedésű, javarészt lutheránus lakosságú ún. szabad királyi városok a nyugatias európai műzene részére megfelelő körülményeket teremtettek, s ezeknél az ilyen zene folyamatosan dokumentálható, addig a Kelet-Magyarországon, és az Erdélyi Fejedelemségben a kálvini reformáció, illetve az Itáliából odamenekült szabadgondokozók révén is terjedő antitrinitárius (unitárius) irányzat általában erősen zeneellenes álláspontot foglalt el. Ezek a nézetek ugyan elsősorban az egyházak zenegyakorlatát érintették, de végső soron kihatottak a polgárok mindennapi zenésére is.

Mielőtt a magyar–olasz zenei kapcsolatok részletes tárgyalására rátérnénk, hangsúlyozni kell, a 16–17. századi török háborúkban valamint a folyamatos belviszályokban a magyarországi központi archívumok javarészt elpusztultak s ezért a kor zenetörténetéről, így az magyar–olasz zenei kapcsolatokról is csak vázlatos kép adható.¹

Monteverdi idejében a magyar–olasz zenei összeköttetések már hosszabb múltra tekintettek. Olasz zenéről, illetve itáliai muzsikusról ittlétéről a 15. század második felétől fogva ismerünk magyarországi híradásokat. Ezek közül kiemelkedő jelentőségűek a *Mátyás* (1458–1490) udvarának adatai. Mint köztudott, a legendás uralkodó és nápolyi felesége, aragóniai *Beatrix*, jónéhány zenészt hozatott Itáliából.² Számos muzsikusról érkezett 1487-től fogva a gyermek esztergomi érsek – majd később egri püspök –, Ippolito d'Este kíséretében is Ferrarából hosszabb-rövidebb időre hozzánk.³ A Mátyást követő Jagiello házi uralkodók, II. Ulászló és II. Lajos, udvarának zenei irányultsága úgy tűnik más jellegű volt. Az ő idejükből olasz muzsikusról nincs adat. Ezzel szemben a zenei szempontból méltatlanul figyelmen kívül hagyott *I. János* király (Szapolyai János, 1526–1540) korából ismét találhatók utalások olasz zenészekről, s köztük olyanról is, aki korábban a híres zenekedvelő pápa, X. Leo udvarban szolgált.⁴ Külön is kiemelendő, hogy a János király udvarában nevelkedett *Bakfark* lantművei egyértelműen olaszországi mintákat követnek. Bakfark életútjának dokumentumai azonban azt jelzik, hogy fiatalkorában nem járhatott Itáliában – noha ezt korábban többen is feltételezték –, hanem az olasz lantzenével és lanttechnikával a magyar királyi udvarban, I. János királyt és – annak halála után az özvegyét – *Izabella* királynőt szolgálva ismerkedhetett meg. Bakfark mindkét későbbi nyomtatott publikációjában – az ún. *Lyoni lantkönyvben* (1553) és az ún. *Krakkói lantkönyvben* (1565) – olasz lanttabulatúrát használt. Ami ennél lényegesebb, Bakfark fantáziái azt a Gombert, Willaert, Cavazzoni, Segni és mások által kialakított zeneszerzői stílust követik, amely hangszerekre alkalmazva először az 1530-as évek második felében olasz területen jelentkezett. Bakfark fantáziái játéktechnika szempontból is olaszos vonásokat mutatnak. A magyar lantos műveivel lényegében a megelőző generáció két híres olasz lantosának, Francesco da Milanonak és Alberto da Ripának a munkásságát folytatta.⁵

A ma ismert források tanúsága szerint a Magyarországon nyomon követhető olasz muzsikusról a hozzánk közelebb eső északolasz területekről, elsősorban is a Velencei Köztársaságból és az ahhoz tartozó részekről származtak. A kulcsszerepet Velence, illetve az ahhoz közeli Padova játszotta. Az iratok szerint számos zenészt itt fogadtak fel a Magyarországról rendszeresen érkező megbízottak, és itt vásároltak esetenként hangszereket és húrokat is. Érdekes, hogy a kétségtelen és alighanem döntőnek tartható anyagi motiváción

túl – hiszen a külföldi muzsikuskok a jelek szerint nálunk is jó javadalmazásban részesültek – több olasz zenész is kényszerítő körülmények hatására választotta Magyarországot. Ismertek adatok arról, hogy muzsikuskok adósságaiktól szabadultak meg az erdélyi szerződés révén, és feltehető, hogy egyesek vallási okok miatt hagyták el hazájukat.

A Királyi Magyarország

A Felvidéken és Nyugat-Magyarországon található szabad királyi városok (Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Besztercebánya, Lőcse, Késmárk, Bártfa stb.) zenei élete a városi zenészek – orgonista, kántor valamint a toronyzenészek – kezében összpontosult. Fennmaradt iratanyaguk, hangszerleltáraik és más dokumentumok nyomán munkájuk rekonstruálható. Feladatuk a városok zenei igényeinek kielégítése volt: muzsikálás a templomokban, zenélés ünnepélyes alkalmakkor, s a toronyzenészek emellett őrizték a várost. Szükség esetén a toronyból különféle jelzéseket adtak le (időjelzést, tüzre, avagy ellenség érkezésére figyelmeztettek, magasrangú vendéget köszöntöttek stb.). A zenészek az utánpótlást maguk nevezték, fizetést a várostól kaptak, s a szükséges hangszereket is a város vásárolta meg. A nagymértékben német lakosságú nyugat- és felső-magyarországi, és az erdélyi városokban erős német hatás dominált, de a fennmaradt kották között, illetve a 16–17. századi egyházi és iskolai kottajegyzékekben olasz kompozíciókat is találhatunk. (Ezekről később még külön szó lesz.)

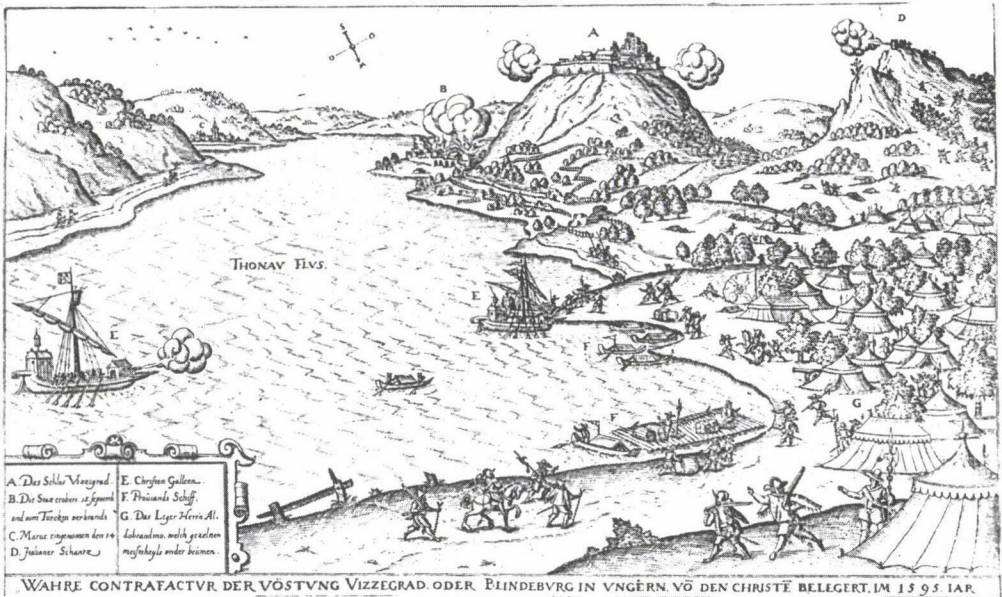
Az igen sokrétű magyar–olasz kulturális kapcsolatok sorából kiemelendő, hogy nagyszámú hazai diák tanult itáliai egyetemeken, elsősorban is a hozzánk közel eső, velencei fennhatóság alatt lévő és vallási szempontból toleráns Padovában. A híres univerzitás tanulói között Mátyás halálától a 16. század végéig több mint kétszáz magyarországi mutatható ki, s 1552-ben egyszerre tizenkét magyar hallgató is szerepelt az egyetemi anyakönyvben. A külföldi tanulás ténye zenei szempontból azért érdemel figyelmet, mert tudjuk, diákjaink közül többen is felhasználták az itáliai tanulmányút adta lehetőséget arra, hogy megtanuljanak valamilyen hangszerezen játszani, elsősorban is a korszak legnépszerűbb hangszerén: a lanton.⁶

A Királyi Magyarország területéről ezideig viszonylag kevés olasz vonatkozású zenei adat vált ismertté: 1569-ben Kapornakon egy velencei virginált vettek lajstromba,⁷ s a Nádasdyaknál 1567-ben szerepel egy Kelemen nevű olasz lantos. Őt első alkalommal november 14-én Bécsben említik, amikor is a számadás szerint Nádasdy özvegye, Kanizsai Orsolya „olasz kelement kwldi azzomon az Lantért rohontzra”, vagyis Batthyány Boldizsárhoz. December 5-én pedig a sáfár azt jegyezte fel, hogy „attam Lantos Kelemennek szolgálatjába ferenc uram [a gyermek Nádasdy Ferenc, a későbbi „Fekete Bég”] hagasabol ... fl. iiij.”⁸ 1628-ban Batthyányi Ádám *olasz hegedű* vásárlására kérte édesanyját.⁹ Az 1644-es Nádasdy számadás pedig említ olyan muzsikuskokat, akik a nevük alapján olaszoknak tűnnek: október 1-én és 15-én „Gabrieli Musico” és „H[err] Muntzio Capellen Meister” neve olvasható, december 1-én pedig az új „Capellen Meister Nicolao Vitori” fizetéséről találunk elszámolást.¹⁰

Egy-egy alkalommal a Magyarországra érkezett Habsburg uralkodó vagy más főrangú személyek kíséretében is kimutathatók olasz zenészek. Így például 1572 szeptemberében, Rudolf pozsonyi koronázásakor az udvari zenészekhez csatlakozott Károly főherceg gráci orgonistája, a híres Annibale Padovano,¹¹ és a koronázáson lévő Nádasdy Ferenc számadásai szerint október 4-én „olasz hegedűsök” játszottak neki.¹² 1619 májusában a Pozsonyi országgyűlésen kimutathatók II. Mátyás olasz zenészei, közöttük Giovanni Priuli kapellmeister valamint énekesek és hangszerekek: Antonio Vigasi, Francesco Cassani, Orazio Sega stb.¹³

Magyar hadi hangszeresek 1594. Magyar Nemzeti Múzeum

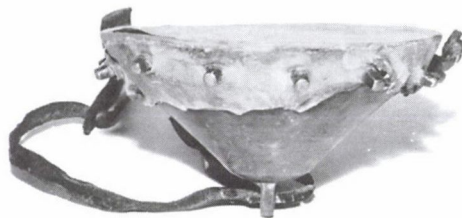

Olasz segédcsoportok a visegrádi csatában. 1595. Magyar Nemzeti Múzeum

Megint másként, mégpedig hadiúton, jutott el Magyarországra *Claudio Monteverdi*. Az oszmán terjeszkedés megfékezésére a 16. század végén Európa összefogott. Ennek keretében VIII. Kelemen pápa 1592-től 1605-ig évi segílyt folyósított az erdélyi fejedelemnek, s emellett mintegy 8000 főnyi pápai és firenzei zsoldost is küldött a törökellenes háború céljaira.¹⁴ Ebben a nagy akcióban részt vett csapataival Ferrara és Mantova hercege is. Az 1595. június végétől októberig tartó első hadjáratban az olaszok Esztergom és Visegrád bevételénél jelentős szerepet játszottak. Vincenzo Gonzaga, Mantova hercege 1400 fegyveressel és fényes kísérettel szeptember elején, a győzelem utáni napokban érkezett Esztergom alá. A herceg udvarát hat Gonzaga rokon valamint tíz más főnemes, továbbá díszes öltözetű szolgák hada, közöttük muzsikusok alkották. A herceg szeptember 16-án a fővezért, Mátyás főherceget lakomával és zenével is megtisztelte. A hadjáratra eljött öttagú mantovai udvari együttes Claudio Monteverdi műveit adta elő.¹⁵ Vincenzo Gonzaga hamarosan továbbvonult Visegrádra, amit három napi szakadatlan ágyúzás után a török helyőrség feladott. A hadakozás, szokás szerint, az őszi esőzések és a hideg miatt arra az évre hamarosan véget is ért, az olasz zsoldosok visszafordultak. A hadjárat menetéről Fortunato Carditól, a herceg krónikáirójától értesülünk, és a függelékként közölt névjegyzékből a zenészek neveit is megtudjuk. Cardi a *Maestro di Capella*, vagyis Monteverdi, mellett még négy énekest említ. Név szerint: Padre Teodoro Bacchino (kasztrált), Giovan Battista Marioni (basszus), Padre Serafino [Terzi] (basszus), és végül Padre Valerio (feltehetően alt).¹⁶ A krónikáiró kiemeli, hogy a zenészek a *musica sacraról* is gondoskodtak – orgonakísérettel vesperásokat énekeltek –, utalva evvel az olaszok jó katolikus voltára és a kereszténység védelméért vállalt kötelezettségükre.¹⁷

A Hódoltság

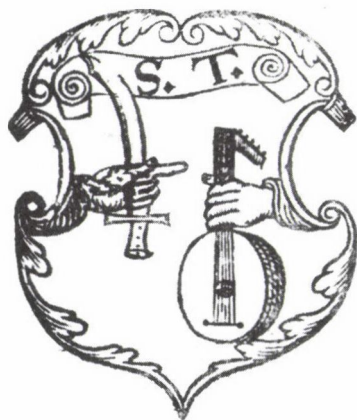
A török fennhatóság alatti területek elpusztított falvainak lakói részben az ún. mezővárosokban kerestek menedéket. Ezek a rövid idő alatt nagy lélekszámúvá vált települések bizonyos önállóságot élveztek. A mezővárosok azonban, ellentétben a szabad királyi városokkal nem alkalmaztak saját zenészeket. Erről a területről egyrészt protestáns (kálvinista) egyházi énekekről, illetve a szórakoztató zenélés bizonyos válfajáról és a végvárakban alkalmazott hadizenészekről: trombitásokról és dobosokról hallunk. A korabeli felfogás szerint a dobok és trombiták a zászlókkal egyenértékű hadi jelvények voltak, így prédáláskor a győztes csapat igyekezett megszerezni őket.¹⁸ Minthogy a végvárakban olasz zsoldosok is harcoltak (az egykorú beszámolók többször említik őket, pl. Győr, Esztergom, Visegrád, Eger stb. ostrománál) ez alapján olasz hadizenészek ittlétét is feltételezhetjük, noha jelen-

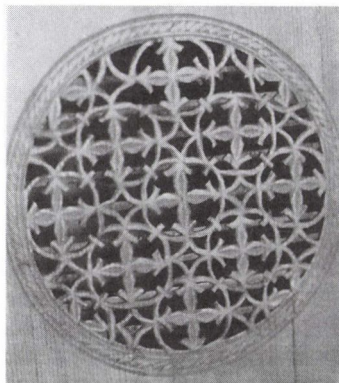
Török üstdobok a 17. századból. Magyar Nemzeti Múzeum

létüket dokumentummal bizonyítani nem tudjuk.¹⁹ Talán még ennél is nehezebb annak felderítése, hogy a nálunk megfordult igen nagyszámú, de nem muzsikos olasz közül ki mindenki zenélhetett a maga és mások szórakoztatására, valamint, hogy az ő révükön milyen művek és műfajok válhattak népszerűvé, s honosodhattak meg nálunk. (Erről az igen érdekes és fontos témakörrel egy esetleges későbbi célirányos kutatás talán többet is kideríthet.)

A korszak sajátos magyarországi műfaját jelentette az ún. históriás ének, mely egyrészt korabeli eseményeket, másrészt viszont bibliai történeteket dolgozott fel. Ezek egyaránt szolgálták a vallásos tanítást és a világi szórakoztatást. A históriás énekek szerzői diákok, prédikátorok, iskolamesterek, valamint hivatásos vándor-énekmondók voltak, döntő többségben művelt személyek, akik között külföldi főiskolákon, egyetemeken tanultak is akadtak. A műfaj legjelesebb képviselője *Tinódi Lantos Sebestyén*, kinek históriái *Cronica* címmel nyomtatásban is megjelentek (Kolozsvár, 1554). Noha a többség esetében olasz kapcsolatokról nem tudunk, de egyik-másik ének szerzője olasz forrásból származó témát is feldolgozott, mint például *Enyedi György*, aki 1574-ben a *Gisquardusról és Gismundáról* szóló széphistóriájában *Boccaccio* művet adaptált. Velük szemben a korszak legjelesebb költőjének, *Balassi Bálintnak* (1554–1594) már nem is kis mértékben az olasz líra szolgált előképül szerelmes verseihez. Egyebek mellett: *Petrarca Il canzoniereje*, *Janus Secundus*

Tinódi Lantos Sebestyén címere.
Cronica, Kolozsvár 1554

Lant rozettája (17. század eleje), készítette Magnus
Tieffenbrucker, Velence.
Iparművészeti Múzeum, Budapest

Julia ciklusa és *Cristoforo Castelletti Amarilli* című pásztordrámája. Ezen túl költeményeihez, amelyeket az akkori gyakorlatnak megfelelően énekeltek is, *ad notam* utalásként olasz dallamokat is megadott: *Az Gianeta Padovana nótájára*, *Egy Siciliana nótájára*, *Az Lucretia éneke nótájára*, *Olasz nótára* stb.²⁰ Balassi írt echós verseket is olasz minták nyomán, amelyek később erősen hatottak követőire.²¹

Erdélyi Fejedelemség

Ellentétben az ország többi részével, a török fennhatóságot elismerő, de tulajdonképpen nagymértékben független Erdélyi Fejedelemségben többé-kevésbé zavartalan udvari zeneélet fejlődött ki. Ebben jelentős szerepet kaptak az itáliai kapcsolatok is. A humanista hagyományoknak volt hivatott folytatója az 1542-től Erdélyben élő, lengyel származású, *Izabella királynő* (1540–1559), aki olasz édesanyja, Bona Sforza révén kitűnően beszélt

olaszul.²² Izabella környezetében számos olaszt alkalmazott: tanácsadókat, katonákat, építész, orvost. Olasz mesterek építették palotáját Gyulafehérvárott. Az Izabellát hosszú ideig szolgáló *Bakfark* lantművei nyomán arra következtethetünk, hogy a királynő udvarában olasz zenészek is lehettek. Izabella és János király fia, *János Zsigmond* (1559–1571) szintén alkalmazott udvarában olasz tudósokat, zenészeket és más udvaroncokat. *Giovan- andrea Gromo* – rövid ideig a fejedelem olasz testőrkapitánya, de egyben velencei ügynök – 1565-ben leírta, hogy a fejedelem nagyon kedveli a zenét, maga is jól játszik lanton, s az udvarában számos lengyel és néhány olasz zenészt tart. Gromo szerint az utóbbiak azonban nem tartoztak a legkiválóbbak közé.²³

A Szapolyaiakat követő uralkodócsaládot, a Báthoryakat ugyancsak sok szál kötötte Itáliához. A Monteverdi kortárs erdélyi fejedelem *Báthory István* idejéből (1571–1576) jelenleg egy olasz muzsikus ismert. Az 1574-ben francia diplomáciai küldöttséghez csatlakozva Gyulafehérvárra vetődött francia utazó, *Pierre Lescapier* szerint Báthory francia földről érkezett olasz *lira* játékos-énekes kibeszélt olyan dolgokat, amelyek semmissé tették a fejedelem házasságával kapcsolatos francia terveket.²⁴

Báthory Zsigmond (1584/1588–1599) nevéhez fűződik az erdélyi reneszánsz zene fénykora. Egyénisége, életmódja és uralkodásának alapelve a reneszánsz olasz fejedelmek emléket idézi. Zsigmond olasz ruhákban járt, s udvarában sok szempontból meghatározó szerepet játszottak az Itáliából hozatott udvaroncok: építészek, tanácsadók, festők, orvosok, szakácsok, kertészek és vívómesterek stb. Az udvarból nem hiányoztak a zenészek, színészek, bohócok sem, akikről számos dokumentum szól. A kortárs erdélyi levéltáros és történétíró, *Szamosközy István* szerint Báthory udvarának egyik tagja egy bizonyos „Baptista Balaran Patauinus, saltator insignis, ta[n]czolo” volt,²⁵ s maga a fejedelem is szeretett *ballare italiano*.²⁶ Nem véletlen tehát, hogy a Heidelbergben tanuló erdélyi diák, Kornis György, 1591. július 6-án írt levelében olyan indokkal próbálta meggyőzni apját a padovai tanulás szükségességéről, hogy a fejedelem különösen kegyeli azokat, akik olaszul tudnak.²⁷

Az olaszos életvitel nem sok megértésére talált Erdélyben. *Somogyi Ambrus* azt írta krónikájában az 1590-es év kapcsán, hogy Báthory „mindenféle haszontalan olaszra, cinédusra, zenészre azt mondják annyit költött évenként, hogy mindenki szerint elég lett volna a testőrség egy évi zsoldjára.”²⁸ A későbbi erdélyi fejedelem *Kemény János* pedig úgy értékelte, hogy „Zsigmondot, elhiszem jó végre ugyan, mindazáltal olaszos és egyéb idegen nemzetek conversatiójában” nevelték.²⁹

Báthory a jezsuitáktól tanult. A fejedelem alakját egyik olasz zenésze, *Pietro Busto* a fivéréhez írott levelében a következőképpen rajzolta meg: „nagy a tudása irodalmi tárgyokban, kitűnik ékesszólásban, remek író, valóságos és buzgó lelkiületű; külsejére nézve közép-termetű ... arcszine viruló, a barna és a fehér között; nem lehet észrevenni amikor bánatos, mert vidám és egyforma kedélyű jó és balsorsban egyaránt, úgyhogy akik csak látják, meg kell hogy szeressék, de amikor haragos, borzasztó látni: ámde hamarosan magától elszáll haragja. Izmos és erős, karcsú és könnyed a labdajátékban, rudak és vasfegyverek hajtásában, súlyemelésben; vasat tör és kötelet szakít, úgyhogy nincs aki erőben mérkőzhetne vele; lovaglásban és bajvívásban nem lehet nála jobbat találni; mindenféle hangszerezen kitűnő muzsikus és zeneműveket komponál akár a legjobb szerző; jól beszél olaszul, és nagy örömet leli az olaszokkal való érintkezésben.”³⁰

Még jóval Busto előtt, 1584-ben, járt Gyulafehérvárott egy genovai nemes, *Franco Sivori*, aki 1590-ben papírra vetett visszaemlékezésében leírta azt az olasz mód szerinti udvari ünnepséget, amit az ifjú fejedelem a tiszteletére adott. Ebben utalt arra is, hogy: „egy sarokban pedig sok zenész [volt], olasz divatú hangszerekkel, behízelt hangú orgonával: a fejedelem mindig tart maga körül zenészeket, kik igen nagy becsben állnak nála ... Külön-

böző hangszerek zenéjétől kísérve így hát olasz mód szerint királyi lakomában volt részem”.³¹

Báthory Zsigmondot 1588-ban Medgyesén iktatták be a fejedelemségbe. Erről az ünnepségről feljegyezték, hogy amikor a fejedelem az udvari kék darabontok (testőrgyalogosok) sorfala között a templomba vonult, akkor előbb a templomtoronyban tartózkodó városi trombitás fújt egy dallamot, majd arra echószerűen válaszolt nyolc fejedelmi trombitás a városháza tornyából, és ez így ismétlődött addig, amíg Báthory a templomba nem ért. Amikor a ceremónia befejeződött és távoztak a templomból, akkor hasonló mód váltakozva megszólaltak a trombiták. Ezt az echós fanfárzenét minden bizonnyal olasz hatást követőnek tarthatjuk, hiszen a korabeli az olasz költészetben és zenében gyakoriak a visszhang hatást alkalmazó alkotások. Ennek az effektusnak a divatja pedig nyomon követhető az akkori egész Európában. Mint láttuk, Báthory kortársa, Balassi is írt olasz mintájú echós verseket. A

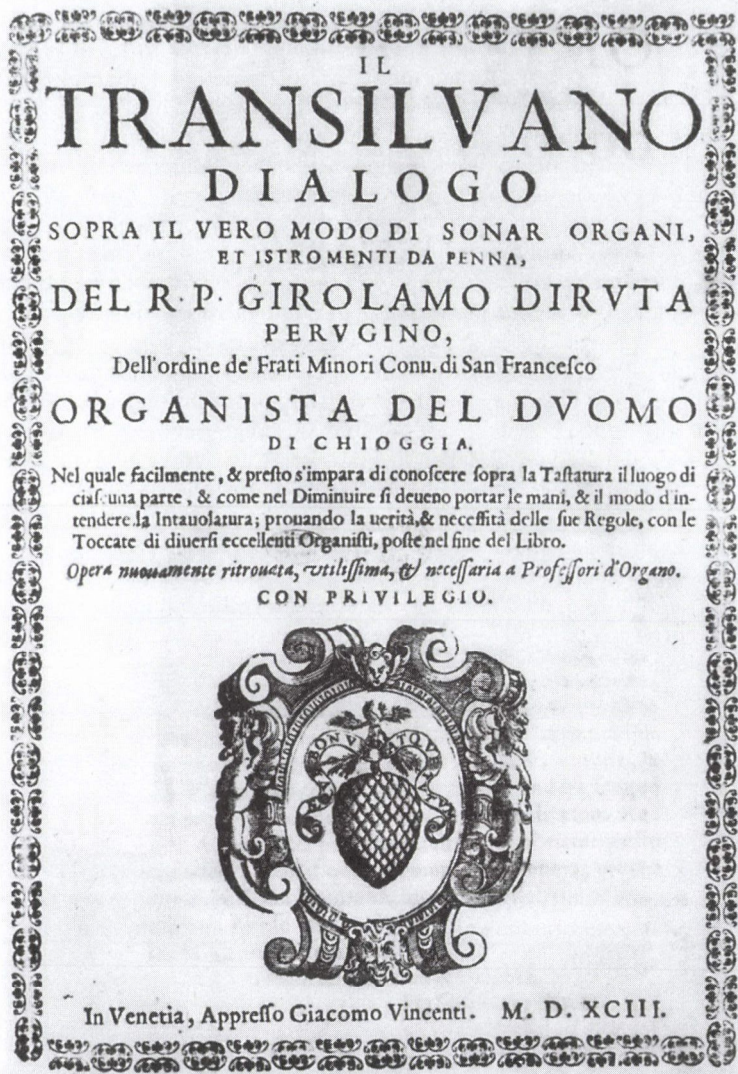

Báthory Zsigmond portréja

fenti beszámoló szerint Báthory beiktatásán a templomban figurális motetták (vagyis valamilyen művészi többszólamú kompozíciók) hangzottak fel, s az énekeseket egy pozános valamint egy „finom” olasz hegedűs kísérte. Az ünnepséget záró vacsora alatt a fejedelem unokaöccsének, Báthory Istvánnak (nem tévesztendő össze az azonos nevű lengyel királylyal!) olasz muzsikusai szolgáltatták az asztali zenét.³²

Jól ismert, hogy 1593-ban Báthory Zsigmondnak ajánlotta a chioggiai dóm orgonistája, *Girolando Diruta Il Transilvano dialogo sopra il vero modo di sonar organi, et istrumenti de penna* című munkáját (Venezia, 1593). Az előszóban Diruta utalt azokra az olasz zenészekre, akik nem sajnálták a fáradságot és elmentek az ifjú fejedelem

távoli udvarába.³³ E muzsikusokról a legfontosabb dokumentumunk *Szamosközy Istvánnak* egy – a későbbiekben még többször is idézendő – feljegyzése, amelyben felsorolta Báthory egynéhány külföldi zenészét.³⁴ Szamosközy egy másik adata nyomán ma általában úgy vélik, hogy a muzsikusokat Báthorynak – a tervezett házassága miatt – Firenzébe járt követe, Jósika István, hozta Erdélybe 1592 táján.³⁵ Ez azonban aligha helytálló, hiszen olaszok már korábban is dokumentálhatók. VIII. Kelemen pápa 1592. március 10-én – akkor, amikor Jósika még éppen csak, hogy megérkezett Firenzébe – arról írt Attilio Amalteo nunciának, hogy Erdélyben a fejedelmet számos (*una buona quantità*) olasz zenész szolgálja, akiket fel kellene használni az erdélyi protestánsok áttérítésére.³⁶ A kétségtelenül megnövekedett anyagi terhek mellett talán ezzel is magyarázható, hogy az erdélyi rendek mindenáron szabadulni igyekeztek az olaszoktól. Az év végén, 1592. december 28-án, Malaspina nuncius Varsóból arról írt Rómába, hogy az erdélyiek az összes olasz zenészt ki akarják küldeni az országból.³⁷ Ez azonban elmaradt. A zenészek később is folyamatosan dokumentálhatók.

Giorlamo Diruta, Il Transilvano. Venezia 1593 (címlap).
 Magyar Tudományos Akadémia

Az olaszokból és más nemzetiségűekből álló gyulafehérvári együttes a korabeli gyakorlatnak megfelelően egyrészt egyházi zenét szolgáltatott, másrészt szórakoztató muzsikát – például az étkezések alatt asztali zenét – s ők játszottak a palotában táncmulatságokon is, amelyek egyre-másra követték egymást.

Szamosközy feljegyzésében két kapellmesterről olvashatunk. Mindketten Itáliából jöttek. Egyikük az anconai, „Franciscus magister capellae, musicus, Anconitanus, Italus”, aki talán 1590-ig lehetett az együttes élén. Legalábbis abban az esetben, ha valóban rá

vonatkoztható az a kolozsvári számadás, amely szerint a város 1590. április 24-én más olasz zenészekkel együtt Hunyadra szállította a „vayda Musikassit, franciscot és teob egyetembe”.³⁸ Az udvari muzsikuskok később az udinei *Giovanbattista Mosto* irányítása alá kerültek. Róla Szamosközy azt állította, hogy egy olasz nemes fattyú fia (ez nem igaz), s Gyulafehérvárott halt meg és ott temették el a nagy székesegyházban (ez viszont igaz).³⁹ Mosto udinei zenészcsaládból származott, s Velencében a híres Claudio Merulo tanítványa volt. 1570-től 1573 májusáig szülővárosában, Udinében alkalmazták, majd 1578–1580 között a korszak egyik legjelesebb udvari kapellájában, az *Orlando di Lasso* vezette müncheni udvari együttesben szolgált. 1580–1589 között Padovában a székesegyház karnagya volt.⁴⁰ ...Mosto valamikor 1590 körül kerülhetett Erdélybe. Itteni forrásból azonban csak 1593 őszétől ismer adat róla. Noha az 1595 tavaszán Velencében megjelent és Báthory Zsigmondnak ajánlott *Il primo libro de madrigali* című művének előszavában azt írta, hogy már jó néhány éve a fejedelmet szolgáltta hűségesen,⁴¹ és ez alapján úgy tűnhetett, hogy Mosto lényegében 1595 végéig folyamatosan Erdélyben volt, újabban azonban tisztázódott, hogy 1593 szeptemberétől, amikor is Báthory Zsigmond olasz muzsikusait Erdélybe menekítette, Mosto különböző helyeken járt Európában, s legfeljebb egy rövid látogatásra tért vissza 1595-ben Gyulafehérvárra. Báthory valamikor 1595 előtt egy gyulafehérvári házatt adományozott muzsikusának,⁴² s az említett előszóban Mosto leírta azt is, hogy a fejedelem ‘huomo della sua camera’ címmel tüntette ki. A komponista 1595-ben (ősszel?) elhagyta a gyulafehérvári udvart, s december 9-én ismét felvették a páduai székesegyházba. A következő év tavaszán azonban visszatért Erdélyben maradt családjához. Ekkor, mint Szamosközy beszámolt róla, meghalt s a gyulafehérvári székesegyházban temették el. „Gentil Johannes Georgius Vett 1697-es lejegyzése megőrizte Mosto időközben elpusztult síremlékének feliratát:

„Nobili Johanni Baptistae mastro [Mosto] Veneto
Serenissimi Transylvaniae Principis Sigismundi
Chori Praefecto: Altima marito et Petrus
Angelus Musitanus socero dilectissimo
Et desideratissimo moerentes re...erunt
Vixit annos, menses huius Saeculi MDXCVI.”⁴³

Mosto azon kevés Magyarországon működött olasz muzsikuskok sorába tartozik akitől kompozíciók is fentmaradtak. Az 1589 utáni időszakból több madrigálja ismert, köztük a már említett, Báthory Zsigmondnak ajánlott *Il primo libro* hatszólamú darabjai, amelyeknek nagy részét, az előszó szerint Erdélyben komponálta.⁴⁴

Szamosközy további olaszokat is említ, közöttük a bresciai „Petrus Busti, musicus, Brixianus”-t,⁴⁵ akinek 1595. január 21-én Gyulafehérvárról keltezett, testvéreéhez szóló *Descrizione della Transilvania* című írásáról már szó esett. Ebben arról is olvashatunk, hogy az erdélyi udvarban Mosto vezetése alatt sok jó muzsikusk szolgált.⁴⁶ 1595. május 8-án a fejedelem egy, a gyulafehérvári olasz utcában lévő házat, amely Mosto háza mellett volt, Bus-tonak („nobilis Petri Busti Itali, musici nostri”) ajándékozott. Az adomány indoklása szerint a zenész már néhány éve a fejedelmet szolgálta művészetével, s továbbra is őt kívánja szolgálni.⁴⁷

A Szamosközy felsorolásában található „Matthaeus Mantuanus musicus”⁴⁸ azzal a mantovai *Mateo Foresto*val azonos, aki 1587-ben – még valamivel Monteverdi mantovai működése előtt – a Gonzaga kapella énekesei között volt. Foresto 1587 után valamikor Erdélybe jött. Egy 1594. június 29-én Regensburgból kelt levelében beszámolt a mantovai hercegnek arról, hogy 1593 őszén a török hadjáratának hírére az erdélyi udvarban lévő külföldi zenészek, közöttük az együttest vezető Mosto is, Krakkóba menekültek. Másokkal

ellentétben azonban Foresto nem tért vissza Erdélybe.⁴⁹ E menekülésről nem csak a mantovai zenész leírása ismert. Fentmaradt Báthorynak egy 1593. szeptember 25-én kelt rendelete, amelyben megparancsolta, hogy udvari emberét, Dom Pált, akit az olasz zenészekkel együtt Huszt várába küldött, az úton minden veszélytől oltalmazza.⁵⁰ A kolozsvári városi sáfár szeptember 29-i elszámolása szerint: „Jewe[n] Dom Pal, wala my olazokal Melyeket vrunk az orzagbol kykildett” s a szekerezésről szóló feljegyzésnél az olvasható, hogy: „Hunyady Matyas vzyi Postan az olozokat Melyeket vrunk az orzagból ki kildet, 6 Lovon desre”.⁵¹ 1594 szeptemberében kelt besztercei iratok azt bizonyítják, hogy két olasz udvar zenész, *Pompeius* és – a Szamosközy által „Cubicularius”-ként említett – Julius Crema (avagy Crodi), aki korábban (1581–86 között) az Innsbrucki udvar lantos énekesese volt, először Besztercén keresett menedéket és csak azután utaztak tovább északra.⁵²

Pompeius nyilván azzal a bolognai „Pompeius Bononiensis, musicus”-al azonos, akit Szamosközy említett. Alighanem rá gondolt akkor is, amikor felsorolta azon olaszok szokatlan neveit – köztük a Pompeiust –, amelyek szerinte bántották a magyarok fülét.⁵³ A közelmúltban Szabó István lantművész felvetette, hogy Pompeius Bononiensis talán azonos azzal a Pomponius Bononiensissel, akitől a 17. század elejei külföldi források több lantdarabot is megőriztek.⁵⁴ Ezt a feltevést mindeddig sajnos nem sikerült megerősíteni; mi több, noha a két eléggé hasonló és ritka név a Pompeius és a Pomponius, valamint az egyező bolognai származás az azonosságot sugallja, ugyanakkor a források eltérő keresztnévei kételeyeket is ébresztenek. Végeredményben tehát csakis újabb dokumentumoktól remélhetjük a kérdés tisztázását. Amennyiben azonban kiderülne, hogy Szabó feltevése helytálló, úgy egy jól képzett, jelentős olasz lantos erdélyi működésére hivatkozhatnánk.

A kolozsvári városi számadásokban 1592 nyara és 1597 eleje között szerepel a fejedelem *Antal* nevű orgonistája.⁵⁵ Rá Szamosközy is utalt, szerinte: „Antonetto venetus, organista, ez egy gyilkos parázna lator pap vala.”⁵⁶ Mivel az 1597. február 24-i kolozsvári számadásban az olvasható, hogy: „Wrwnk w felsege organassat Antoniust ... felesegestwl germekestwl Sal[v]us Conductus wala Nalla widtek”,⁵⁷ így ez a feljegyzés megerősíteni látszik Szamosközy állítását az orgonista „paráznaságáról”. Mint már Szabolcsi megállapította, a Szamosközy által megemlített orgonista nyilvánvalóan azonos azzal a velencei *Antonio Romaninivel*, akire Diruta az *Il Transilvanoban* úgy utalt, mint Báthory orgonistájára („Eccellentissimo Antonio Romanini, suo organista”) és akitől egy toccatát is közölt.⁵⁸ Egy másik kortárs velencei zenész, *Giovanni Bassano*, *Concerti ecclesiastici* című művében (Venezia, 1599) ugyancsak Báthory orgonistájának nevezte Romaninit.⁵⁹ Romanini a velencei Szent Márk székesegyház híres muzsikusának, *Andrea Gabrielinek* volt tanítványa, s 1586 végén – tehát még gyulafehérvári alkalmazása előtt – megpályázta a Szent Márk másodorgonista posztját, Giovanni Gabrielli helyét, amit azonban végül is nem ő, hanem Vincenzo Bell’Havere nyert el.⁶⁰

Szamosközy listáján az eddig említetteken kívül további nevek is találhatók: a firenzei „Simon Ponte Florentinus, musicus” valamint fia „Prosper Ponte musicus, Simonis filius”, a velencei „Zephyro Spira, Venetus, musicus”, valamint földije, az énekes „Nicoletto Menti cantor, Venetus”, és végül a római „Gothardus Romanus organista”.⁶¹ Róluk azonban más olyan dokumentum, amely életútjukról további adatokkal szolgálna nem ismert. Mindössze *Prospero Ponte* esetében gondolhatunk arra, hogy ő talán azonos Bethlen Gábor ugyancsak *Prospero* nevű énekesével, akiről később még szó lesz.

Szamosközy már régóta ismert feljegyzései mellett újabban más adatokat is sikerült feltárni az erdélyi olasz zenészekről. Az 1595. április 27-i kolozsvári számadás említ egy velencei lantost, aki Báthory udvarában teljesített szolgálatból tért vissza Velencébe. A sáfár feljegyzése szerint „Donatus Hector Nobilis Venetus, Cavállir W[ram]mal jött vala be: És

vele vala Wrunk 1 Lontossa: Redeunt in patriam”.⁶² 1595. július 6-i keltezéssel pedig egy olasz virginásról (vagyis billentyűs muzsikusról) szól a számadás: „Olasz Gaspart Wrunk Őf]elsé]ge Virginassat vitte Zillahig Pap István.⁶³ Végül 1596. május 20-i feljegyzésben „két zekerre valo olaz musikusok” szállításáról olvashatunk.⁶⁴

Báthory zenekedvelése a fejedelem uralkodásának néhány éve alatt az ország határain túl is ismertté vált. *Girolamo Diruta* a már említett *Il Transilvano* című művét, nem csak, hogy Báthorynak ajánlotta, hanem mint azt külön is kiemelte, még a címében, *Il Transilvano* („Az erdélyi”) is a fejedelemre utalt.⁶⁵ Egy másik zenész, Rudolf császár kapellmestere, *Philipp De Monte*, a *Decimosettimo Libro de Madrigali* című madrigálgyűjteményét (Venezia, 1595) ugyancsak Báthory Zsigmondnak ajánlotta. Ő az 1595. november 24-én keltezett ajánlólevél szerint az erdélyi együttes vezetője, Mosto („Signor Giovanni Battista Mosto Maestro di Capella della V[ostra] A[ltezza]”) közbenjárására választotta címzettnek a fejedelmet.⁶⁶

Báthory különböző módon igyekezett magát és országát a terjeszkedő törökkel szemben védeni. Ezek sorába tartozott a Habsburg Maria Krisztiánával kötött dinasztikus házassága is – amelyben kétségtelenül szerepet játszott Báthory katolikus vallása. A kortárs *Baranyai Decsi János* históriájában leírást adott a menyasszony erdélyi fogadásáról. E szerint a fejedelem „olasz ruhát öltött és hogy érkezésének hírére megelőzze, éjjel-nappal megszakítás nélkül utazva [Nagy-]Károlyba ment. Itt előbb megújították a szövetség pontjait, meg egyeztek a hozományban, azután Miksa főherceg ... átadta a menyasszonyt a fejedelemnek ... [Almásón:] a város díszbe öltözött rendei bevezették városukba, melynek piacát, utcáit, szőnyegekkel, virágokkal, mindenfajta ünnepi díszsel már előzőleg felékesítették ... [Gyulaféjérvárt:] A nép akkora örömjongásban tört ki, a dobok, kürtök akkora rivalgása hangzott, hogy ahhoz hasonlót a legnagyobb ünnepen sem tapasztalhattál volna.”⁶⁷ Bethlen Farkas nagy történeti összefoglalásában Baranyai Decsi leírásához hasonlókat olvashatunk.⁶⁸ A beszámolókról is tudósítanak, hogy az augusztus 6-án tartott gyulaféjérvári esküvő fényes külsőségek között zajlott le. Egy olasz szemtanú szerint: „fu sposata ... con grand solennita nella Chiesa catedrale di Alba Giulia”,⁶⁹ míg egy múlt századi összegzésben azt olvashatjuk, hogy „az egyházi szent foglalatosságot egy Római szokás szerint tartatott Énekes vetsernye fejezte bé, mellyet a Pápa követének Tiszteletére, a Fejedelem mellett mindenkor tartózkodó Olaszok, szinte az udvari olasz énekesek és muzsikások által eszközölttenek.”⁷⁰

Újabban megismert források nyomán dokumentálható, hogy a hercegasszonnyal muzsikuskok is jöttek Grácból, akik között legalább egy olasz is volt, *Pietro Paolo Salvo*. Az ő nevét ugyancsak megtaláljuk Szamosközy listáján: „Petrus Paulus Veronensis, musicus”.⁷¹ Mint Salvo egy későbbi beadványában leírta tizenegy évig játszott a gráci udvari együttesben, s Mária Krisztierna kíséretében négy évig – vagyis 1595 és 1599 között – mint káplán és muzsikuskok szolgált Erdélyben. Az irat szerint harsonán játszott.⁷²

Mária Krisztierna, a férjéhez hasonlóan, nemcsak a muzsikuskok által játszottakban gyönyörködött, hanem maga is zenélt. Erről tanúskodik egy levél, amelyet az 1595. december 5-én Gyulaféjérvárott járt *Don Cesare Viadana*, Ferdinánd főherceg innsbrucki udvarának káplánja és énekes, írt a mantovai hercegnek. Ebben beszámolt arról is, hogy Erdély új fejedelemasszonya nem csak kiváló hangszerjátékos és énekes, hanem még arra is méltónak találta őt, hogy elénekeljen vele néhány vianellát, amelyeket Viadana szerzett.⁷³

A Báthory Zsigmond 1599-es lemondása után mintegy fél évig uralkodó *Báthory András* kardinális zenekedvelésével és zenepártolásával kapcsolatban sokszor idézik Palestrina *Motetorum quinque vocibus, liber quintus* című kiadványát (Roma, 1584). Palestrina ugyanis e művét az akkor újonnan kinevezett, és Rómában tartózkodó kardinálisnak, a lengyel király unokaöccsének, Báthory Andrásnak ajánlotta („Illustriss. et Reverendiss. D. D. Andre e

Tthökly István csembalója (olasz mester munkája, Velence, kb. 1600).
Magyar Nemzeti Múzeum

Bathorio S. R. Cardinal amplissimo Stephani Serenissimo Poloniae Regis nepoti”). Ebben két Báthory Andrásnak, illetve Báthory Istvánnak címzett motetta is található.⁷⁴

Elkerülte viszont az eddigi kutatás figyelmét, hogy Báthory András lengyelországi püspöki udvarában a zenészek között olasz muzsikus is volt: *Gioseffo Biffi de Casena*. Biffi 1596-ban és 1598-ban Velencében közreadott madrigálkötetében Báthory András *maestro-di capellájának* nevezte magát.⁷⁵ Ezek szerint az 1597–1600 között Stuttgartban működött Biffi azt megelőzően egy ideig a kardinális együttesét vezette.

Nem sokkal Báthory András 1599. november 3-i tragikus halála után összeírták a kelet-poroszországi püspöki székhelyén, Heilsbergben maradt hagyatékát. Az 1600-as jegyzék különféle kottákat valamint hangszereket is említ, a Palestrina műre azonban nincs utalás.⁷⁶

Több kolozsvári számadás utal a Báthory halálát követő zavaros időszakban Erdélyt egy ideig kézben tartó Habsburg generális, *Giorgio Basta* zenészeire is.⁷⁷

Alexandri Grandi Magistri Capella Regia. S. P. Bezza
 nensis partes 5. in 4. Tenorij Imprefa 1628. Sicut
 in ysi Motetta 2. 3. 4. 5. et 8 Vocum. Item Missa 1.
 pro 4. Vocibus. Et haec omnes partes sunt e primo lib.
 operum dicti Autoris. in alba charta probo compacta. 2
 Eiusdem e lib. 3 operum partes 5. in 4. Tenorij
 1629. Sicut in ysi Motetta varij generis, variis
 vocum et instrumentorum, in alba charta probo compacta. 3
 Eiusdem Missa, et Psalmi 3-vocum partes 4. Tenorij
 1630 in charta violacej coloris. 4
 Acolytorum Gymnasij Veronensis, Motetta 20 in
 4. Tenorij 1628. in 4 partes distincta
 in charta alba probo compacta.
 Antonij Saucetii Psalmi 5 Vocum. cu 6 partibus. Imprefa
 V. n. 1620 5
 Alexandri Grandi Motetta Voce sola. Imprefa Ve-
 netij, e una parte comprehensa. 1628 6

Egy oldal a nagyszombati jezsuiták 1632-es katalógusából, Grandi és Savetta műveinek említésével.
 Budapest, Egyetemi Könyvtár

Báthory Zsigmond mellett a másik erdélyi fejedelem, akinek a szolgálatában nagyobb számban dokumentálhatók olasz muzsikusok, *Bethlen Gábor* volt (1613–1629). Mai ismereteink szerint 1622-től lényegében folyamatosan kimutathatók itáliai zenészek az udvarában.

Bethlen követe Hatvani István, 1622-ben Velencében hangszereket vett, valamint lantost és hegedűst szerződtetett. Miként a számadásában olvashatjuk: „Benedeknek az lantosnak adtam kész pénzt, kivel Velencében adósítól váltotta ki magát ... 82 frt. 75 dr.; Györgynek az hegedűsnek hasonló módon adtam ... 49 frt. 35 dr.”.⁷⁸ A kolozsvári számadások szerint amikor 1623. június 16–18., illetve augusztus 16–18. között Bethlen Kolozsvárott volt, akkor a városi sáfár ellátást adott a fejedelmi „olasz Musicussok[na]k” s ugyanerről olvashatunk az 1624. június 19–21. közötti számadásokban is.⁷⁹

Az Itáliából visszaérkezett erdélyi küldött, Zeller (Seller) Márton, az 1624. december 24-én kelt bevásárlási számadásában felsorolta, hogy négy forintot költött „Paddában muzsikusokért való utamban”, valamint „Prosperonak az vocalis discantistának salariumában fizettem ... Auros 10”, továbbá, hogy egyéb kiadásai is voltak *Prosperora*. Zeller hozott emellett lant- és hegedűhúrt.⁸⁰ A kolozsvári számadásokból kiderül, amikor Bethlen 1625 őszén ott járt, akkor Prosperot betegen egy társával együtt hátra kellett hagynia. A fejedelem azonban szigorúan megparancsolta, amíg zenészei meg nem gyógyulnak és el nem indulhatnak, addig a város gondoskodjék ellátásukról. Ezt a tanács zokszó nélkül teljesítette, sőt, a gyógyulást segítő a sáfár még egy süveg nádmézet is vásárolt Prosperonak. A szeptember 20-i számadásban már arról olvashatunk, hogy Fejér Márton négy lovas szekeren „kappa[n] Prosperus Discantistat” a fejedelem után Váradra vitte. E feljegyzés talán meglepő „kappan” jelzőjéből kiderül, Prospero kasztrált énekes volt.⁸¹ Más biztos adatunk pillanat nyílag nincs róla. Figyelemre méltó azonban, hogy az 1626. március 21–24. közötti kolozsvári számadásban egyszer „Eö fel[sé]ge olasz musikasinak”, másszor viszont „Vrunk enekessinek Olaßok”-nak adott ellátásáról olvashatunk.⁸² Az énekesek egyike alighanem Prospero lehetett, hiszen ezt az adatot mindössze fél év választja el az utolsó említésétől. Prospero és a többi olasz valószínűleg részt vett Bethlennek és Brandenburi Katalinnak alig több, mint egy hónappal korábban Kassán tartott esküvőjén.

A következő két év kolozsvári számadáskönyvei hiányoznak. Más forrásból azonban ismert, hogy 1628 januárjában Fogarasba érkezett egy nagy csoport Padovában és Velencében leszerződött udvari ember, köztük egy spanyol táncmester és muzsikus, *Don Diego de Estrada*, akinek emlékirata szerint a jövevények között tíz más muzsikus is volt.⁸³ Estrada beszámolt az erdélyi udvarban 1628 februárjában tartott farsangról is, s utalt különféle bajvívó táncokra, amelyek akkoriban Itáliában igen népszerűek voltak, valamint megemlékezett arról is, hogy rendezett „egy tetszetős táncot hat lovaggal és hat hölgygel ... E táncban megformáltuk a fejedelem nevének betűit is, s ez olyan csodálatosképpen sikerült, hogy úgy ünnepelték, mint valamely sosem látott dolgot”.⁸⁴

A forrásokból megállapítható, Bethlen a zenészcsoporthoz érkezése ellenére is igyekezett újabb muzsikusokat szerezni Olaszországból. 1628. március 7-én már azt parancsolta Gyulafehérvárról írt levelében az itáliai tanulmányúton járó unokaöccse, Bethlen Péter kísérőinek, hogy „Igen fő muzsikusokat és cavalcatort ha találtak Velencében, vigyetek onnet, iktassátok be”.⁸⁵ E megbízással függ össze az az esemény, amiről egy erdélyi emlékiratszerző, *Georg Kraus* számolt be. Szerinte Bethlen Gábor az unokaöccse révén az udvarába akarta hívni *Giuseppe Baglionit*, egy kiváló olasz lantost, aki VIII. Orbán pápát szolgálta. A terv azonban megghiúsult, mivel Baglioni utazására – Kraus szerint – Bethlen halála miatt nem kerülhetett sor. Krausnak mindezt Baglioni mondta el 1630-ban, amikor az erdélyi mint peregrináló diák Rómában járt.⁸⁶ A rendelkezésünkre álló dokumentumokból megállapítható, hogy Bethlen Péter 1628. augusztus elején járt Rómában, s Kraus beszámolóját

Ubi supra alios sibi in
suis libris non titulos
inscripserunt

1. Lamentationi Sacre, S.
Motteti a. 1. V. J. Alex. N. J. in.
2. Messa a. 8. con Salmo S.
1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. et con
Tribonenti N. S. Montecorchi.
3. Messa a. 3. 4. 5. con 2. Vult. S.
beneplesito. Lib. 2. S. Gio. Maria.
P. S. Cinelli.
4. Messa Salmo a. 3. con Lepicini
et 2. Vult. S. Antonio Lepici.
5. Motteti a. 2. et 3. di Gio. Maria
Suis discipolo S. S. Ripanti.
6. Salmo S. 8. di Oratio Terzini.
7. Salmo a. 8. con Motteti a. 2.
3. 4. di Doana Tiera Marganti
Cappoloni.
8. Messa a. 8. di Boccardino
Alberghetti.

Bethlen Gábor portréja

igazolja, hogy az említett időpontban Rómában valóban kimutatható a nevezett lantos, Giuseppe Baglioni. Ugyanakkor azonban a fenti dátum jelzi, hogy Kraus beszámolója ellentmondást is tartalmaz. Ő ugyanis azt írta, hogy Baglioni szerződését a fejedelem halála akadályozta meg. Mint látható, Baglioni felkérésére azonban 1628 nyarán kerülhetett sor, vagyis a lantosnak lett volna ideje Erdélybe menni. Miért nem utazott el, ma már kideríthetetlen. Azt, hogy 1628 után Rómában maradt, igazolja egy 1629. október 1-jén írt ajánlólevél, amelyben Baglioninak „a lant és tiorba-, avagy lauto tiorbato játékában mutatott nem mindennapi tehetségé”-ről olvashatunk. A levélből kiderül, a lantos nem volt római, de már évek óta a jezsuiták római Collegicum Hungaricum-Germanicumában élt. Az írás tanúsága szerint Baglioni valamilyen ok miatt távozni szeretett volna Rómából, s ehhez kérte

az ajánlólevelet. Nyilván ezért is bocsátkozott 1628-ban tárgyalásba a Rómában járt Bethlen Péterrel. Az azonban mindeddig nem bizonyított, hogy valóban VIII. Orbán lantosa lett volna, miként azt Kraus állította.⁸⁷

Baglioni nem tartozik a korának napjainkban is ismert lantosai közé, életútja és munkássága javarészt feltáratlan. Lantdarabjairól pillanatnyilag csak egy perugiai lantkönyvből tudunk.⁸⁸ Ezekből kiderül, képzett lantos volt. Kétségtelen tehát, hogy Kraus igazat írt: Bethlen a kora színvonalán álló, az akkori legmodernebb olasz stílushoz kapcsolódó lantost akart udvarába hozni.

1629 novemberében, amikor Bethlen és felesége, Brandenburgi Katalin nagy kísérettel Kolozsvárra érkezett, a városi sáfár feljegyezte, hogy más zenészek mellett „Az Urunk eo Felsege Negi Olos[z] Musikasinak” ellátásáról is gondoskodott.⁸⁹ A fejedelem 1629. november 15-én bekövetkezett halála után csaknem egy évig özvegye, Brandenburgi Katalin uralkodott. Ő azonban hamarosan elbocsátani kényszerült a zenészek egy részét. Az 1630. január 16-i kolozsvári számadás erről tudósít: „Erkezőnek Azzonjunk eo Felsege Musikasi haton Dendingo Olasz, Simon, es Andras Feyer Várról, ennek nemet Országban”.⁹⁰ Habár megállapítható, hogy az egyik távozó, „Dendingo”, a spanyol – és nem pedig olasz – Don Diego de Estrada volt, a továbbiakban a számadás szövege sajnos nem egyértelmű, hiszen nem világos, hogy az említett Simon és András is zenész volt-e. A július 18-i számadásban újból olasz zenészek utazásáról olvashatunk: „Érkezőnek Olasz Musikások, Olasz Demién (Hatod magával) Feyeruárról, ennek vizza Velencében, Azzonyunk el bochatta eoket hazájukban”.⁹¹

Az új fejedelem *I. Rákóczi György* (1630–1648) uralkodása alatt az udvari zeneélet színvonala drasztikusan csökkent. Noha az elterjedt nézetekkel szemben, az ő korából is ismertek udvari zenészek, köztük külföldiek is, olaszoknak azonban nem találjuk nyomát.⁹²

Magyar muzsikus Itáliában

A források ismeretében megállapíthatjuk, a muzsikusok migrációja erősen egyoldalú volt. Miközben itáliai zenészek nagy számban dokumentálhatók nálunk, alig ismert azonban olyan adat, amely szerint magyarországi zenész ment volna Itáliába. A ma felmutatható egyetlen kivételt a 16. századi erdélyi származású lantos, *Valentin Bakfark* (kb. 1527/1530–1576) jelenti. Bakfark, aki 1570-ben jó húsz éves külföldi tartózkodás után ismét az erdélyi udvarban talált alkalmazást, 1571-ben, amikor a fejedelem, János Zsigmond meghalt, elhagyta Erdélyt, s Olaszországba ment azzal az indokkal, hogy elhozza családját. Onnan azonban már nem tért vissza. Padovában maradt, ahol valószínűleg az egyetemi diákok lanttanításával kereste a kenyerét, mígnem ott 1576. augusztus 22-én a családjával együtt a nagy pestis áldozata lett.⁹³ Mindez már régóta ismert. Újabb eredmény viszont, hogy sikerült Padovában megtalálni Bakfark hagyatéki inventáriumát. Ez a dokumentum betekintést nyújt abba, hogy milyen zeneművekkel rendelkezett a híres lantos. Az 1577. január 10–11-én készült jegyzék három pontosan meg nem határozott tartalmú, fólió formátumú (vagyis nagyméretű) *Intabulaturát* – bizonyosan lanttabulaturát – említ, amelyek közül kettő írott volt, míg a harmadik jellegére nincs utalás, valamint Bakfark 1565-ben kiadott *Krakkói lantkönyvét*, továbbá többszólamú kottákat: Josquin des Prez: *Moduli ex sacris literis* (Paris, 1555); Peter Joanelli: *Novi Thesauri Musici* (Venezia, 1568), Palestrina: *Motetta festorum totius anni* (Venezia, 1571); Palestrina: *Ioannis Petraloyisii Praenestini Motetorum ... liber secundus* (Venezia, 1573); Palestrina: *Il Primo Libro de Madrigali* (Venezia, 1574). Mindezek mellett volt a hagyatékban egy clavichord (Manacordo) is. Ugyanakkor lantról nem szól a jegyzék.⁹⁴

Érdemes még megemlíteni, hogy Bakfarkkal egy utcában lakott a jeles padovai lantkészítő mester, Wendelin Tieffenbrucker (másként Vendelio Venere) a híres Tieffenbrucker lantkészítő dinasztia egyik legkiválóbb tagja.⁹⁵ Tieffenbrucker jelen volt Bakfark hagyaték inventáriumának elkészítésénél, mint a lantos felesége által a testamentum végrehajtásával megbízott személy. Az iratok nyomán tehát a muzsikussal és a hangszerkészítővel szorosabb kapcsolatára következtethetünk.

Hangszerek

A magyarországi források nem csak olasz muzsikussal alkalmazásáról szólnak, hanem Itáliából érkezett hangszerről és húrról is találunk adatokat: 1552. április 23-án Padovában, avagy Velencében, egy magyar diák kísérője azt jegyezte fel, hogy „I. klavikordiomot vettem uramnak ... Rfl. 7. k. 28”.⁹⁶ A kapornaki kastély 1569. március 11-i inventáriumában szerepel: „Instrumentum virginale Venetys per Franciscum Ongaro ex cupresso factum”.⁹⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi a felső-magyarországi főúr, Thököly István (1581–1652) olasz csembalóját, amelyet valószínűleg egy velencei mester, Vitus Trasuntinus készített 1600 táján.⁹⁸ A csembaló eredeti jelzése és külső tokja hiányzik, a jelenlegi márványos festés és az átalakítások zöme a 17. században Árván, az egyik felső-magyarországi Thököly birtokon készült. Thököly 1600-ban a padovai egyetemen tanult,⁹⁹ s így valószínű, hogy a hangszer is ekkor szerezte be.

Már szó esett Báthory András Heilsbergben maradt hagyatékáról. Az 1600-as jegyzék szerint a hangszerek között találtak egy nagy *citharát* is, amely az 1608-ban megismételt inventárium szerint Velencében készült. Új volt és tok védte.¹⁰⁰

Bethlen Gábor követe, Hatvani István, 1622-ben nemcsak lantost és hegedűst fogadott Velencében, hanem egyben vett Joan Battista Cattitól „1 Teorbatt, 1 lantot, 1 cytherat és 1 muzsika hegedűt” a fejedelmi udvar számára.¹⁰¹ Az 1624. december 24-én Velencéből visszatért erdélyi küldött, Zeller (Seller) Márton pedig „lantra való hurat 14 kötést” és „6 kötés hegedűre való hurat” hozott Andreas Tieffenbachtól.¹⁰²

1628. április 14-én kelt levelében Batthyányi Ádám arra kérte édesanyját, Poppel Évát, hogy „egy olasz hegedőt is venne nagyságod”.¹⁰³

A hangszerekkel kapcsolatban érdemes kiemelni, hogy azokat – mint látható – javarészt Velencéből szereztek be, vagyis éppen onnan, ahol a hangszerkészítésnek igen jelentős tradíciója volt, és ahonnan a kor legszebb, legdíszesebb és a zenészek által is a legtöbbször értékelt, döntő többségben bevándorolt délnémet mesterek által készített, pengetős, vonós és billentyűs hangszerei származtak.

Kották, zeneművek

Az erdélyi fejedelmi udvari zeneéletre vonatkozó adatok egyik nagy hiányossága, hogy miközben számos muzsikussal ittléte dokumentálható, udvari eredetű kottaanyagot azonban nem ismerünk. Ezek nyilván elpusztultak. Így az egykor elhangzott zenéről alig tudunk valamit, erre inkább csak következtethetünk: Báthory Zsigmond medgyesi beiktatásán *motetták* hangzottak fel, és nyilvánvaló, hogy orgonistája, Romanini a Dirutánál megjelent *toccatájához* hasonló billentyűs kompozíciókat rendszeresen játszhatott Erdélyben. Mosto 1595-ben megjelent kompozíciói, amelyek a reneszánsz vokális irodalom legjavát képviselik, részben Báthory buzdítására az erdélyi időszak alatt keletkeztek. Aligha kétkedhetnénk tehát, hogy ezek a főként Lassus, Marenzio és Monteverdi hatására mutatkozó hatszólamú művek, amelyekben a kétkórusos szerkesztés nyomai is követhetők, ne hangzottak volna el Gyulaféhevárott. Mosto korábbi kiadványai nyomán világos, hogy jelentős kottatárral rendelkezhetett, amely tartalmazta jeles kortársainak (Lasso, de Monte, Palestrina, Striggio,

Marenzio stb.) a kompozícióit. Alighanem megalapozott tehát az a feltételezés, hogy ezek az alkotások Mosto révén eljuthattak az erdélyi udvarban is. További vizsgálatot érdemel viszont az a kérdés, hogy vajon vásárolt avagy vásároltatott-e, illetve esetleg másoltatott-e Mosto kottákat a gyulafehérvári együttes számára. Egy ilyen feltevés azért jogos, mert Mosto padovai működése idejéről dokumentálható különféle énekes szerzőknek beszerzése.¹⁰⁴ Végül minden bizonnyal joggal feltételezzük, hogy megszólaltak az erdélyi udvarban a Báthoryaknak ajánlott Palestrina és de Monte művek is.

Bethlen korából sajnos nincs annyi támpontunk sem, mint Báthory idejéből. Egyedül Don Diego de Estrada már említett beszámolójában találunk utalást a korban Európa-szerte népszerű olasz szcénikus bajvívó táncra, a *barrierára*, amelyet a spanyol 1628 farsangján huszonnégy apródnak megtanított.¹⁰⁵ Érdemes emellett utalni arra is, hogy Bethlen 1628. március 8-án, a kassai református főlelkésznek, Alvinczi Péternek írott levelében beszámolt egy balettről. E szerint: „Az másik szombaton ... az fejedelem Asszony instituált volt egy táncot, kiben 30 persona volt, igen szép inventio vala, maga Mars volt a Fejedelem Asszony, Alvinczinek [a lelkész fiának, aki az udvarban szolgált] imponálta volt Mercurius tisztinek repraesentálását. Ő jöven be elől szép gestusokkal és illendő perorálással hoza hírt az egész actus felől, öltözeti is illendő lévén; császár előtt is nevezetes lött volna az a bal-leth”.¹⁰⁶ E mitológikus balett zenéje sajnos ismeretlen. Kétségtelen azonban, hogy megrendezésében része lehetett a nem sokkal korábban Itáliából megérkezett Estradának. Noha a fejedelem erre nem utalt, de a közreműködést valószínűsíti Estrada már hivatkozott beszámolója, valamint Georg Kraus egy megjegyzése, amely szerint a spanyol olasz nyelvű szindarabokat is előadott.¹⁰⁷

A fejedelmi udvarnál tapasztalhatókkal ellentétben a nyugat-és felső-magyarországi városokból, továbbá az erdélyi szász városokból, gazdag kottaanyaggal rendelkezünk. A szabad királyi városok fennmaradt kottái között, illetve az ottani 16–17. századi egyházi és iskolai kottajegyzékekben, olasz kompozíciókat is találunk.¹⁰⁸ Ilyenek ismertek a pozsonyi káptalantól (1617),¹⁰⁹ Wigeleb soproni kántortól (1629),¹¹⁰ a brassói gimnáziumból (1630),¹¹¹ a nagyszombati jezsuitáktól (1632),¹¹² a löcsei evangélikusoktól (17. sz. első fele),¹¹³ a soproni evangéliusoktól (1650),¹¹⁴ és a pozsonyi evangélikusoktól (1651),¹¹⁵ valamint a csíksomlyói ferencesektől.¹¹⁶ E gyűjteményekben olaszoktól a leggyakrabban G. Fattorini, A. Gabrielli, G. Gabrielli, T. Massaini, A. Savetta, G. Rovetta, O. Vecchi, L. Viadana művei, továbbá a Monteverdi-követő La Cecchina és Alessandro Grandi madrigáljai szerepelnek. Monteverdi kiadvány azonban csak egy jegyzékben található, a pozsonyi evangélikusok 1651-es inventáriumában, egy „Messe a 4 con Salmi a 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. et con Istromenti d’l Imo Monteuerde”.¹¹⁷ Emellett a Kájoni kódexben is sikerült azonosítani két Monteverdi kompozíciót, de ezek közül az egyik név nélkül szerepel ott, míg a másik tévesen Ludovico Viadana műveként.¹¹⁸

Az olasz népszerű zene bizonyos fokú magyarországi elterjedtségét jelzik Balassi már említett olasz nótajelzései, valamint az 1651-ben közreadott katolikus énekeskönyv, a *Cantus Catholici*, egyik dallama, amely a 16–17. század fordulójának egyik olasz táncmelódiján, a *Giromettán* alapul.¹¹⁹ Egy 1603-as keltezésű német lantkönyvben, az augsburgi Philipp Haihofer kéziratában található Johannes Bakfark, Bakfark unokaöccse, nevével egy *Gagliarda*. Ez a *gagliarda*-típusnak egy olyan olasz mintákon alapuló változata, amely 1600 körül számos országban kedvelt volt.¹²⁰

Néhány Magyarországgal kapcsolatba hozott táncdallam található olasz nyomtatványokban is. Giorgio Mainerio művében *Il primo libro de balli* (Venezia, 1578) egy négyszólamú együttesre feldolgozott melódia *Ungaresca* címmel jelent meg.¹²¹ Ez a ma jól ismert tánc-tétel nyilvánvalóan korabeli magyarországi zenét örökít ránk, hiszen bizonyos jelleg-

zetességei (pl. az ún. ungarasca forma, a kanásztánc ritmus, illetve az ún. „aprája/cifra” motívumok stb.) a Kárpát-medencei népek hangszeres és énekelt népzenejében napjainkig fentmaradtak mint széles körben ismert és elterjedt elemek.¹²² A sermonettai táncmesternek, Fabritio Carosónak, táncdallamokat és koreográfiai leírásokat is közlő *Il ballarino* című gyűjteményében (Venezia, 1581) található a *Bassa Honorata* elnevezésű darab,¹²³ amely az Európában sokfelé megörökített *Passamezzo Ungaro* egy változata. Ez legkorábbi felbukkanásakor – Heckel 1556-os lantkönyvében – még a *Bocks Tantz* elnevezést viselte.¹²⁴ E darabok kapcsán azonban hangsúlyozandó, ezek valójában nem valamiféle tánc típus változatai – mint azt gyakran feltételezik –, hanem csupán egyetlen darab többé-kevésbé eltérő variánsai, amely ráadásul a forrásokban gyakran szereplő *Passamezzo Ongaro* cím ellenére sem sorolható zenei szempontból a passamezok közé, hiszen nem ostinato basszusra épül. Mindemellett egyáltalán nem világos, hogy miért kapta a *Bocks Tantz* idővel az elterjedtebbé vált *Passamezzo Ongaro* címet. A darabot ugyanis mai ismereteink alapján sem zenei sem pedig más alapon nem lehet Magyarországgal kapcsolatba hozni.¹²⁵

Magyarnak nevezett táncokat (*Ballo Ongaro*, *Padoana ditta la Ongara* és *L'Ongara a un'altro modo*) tartalmaz végül Giovanni Picchi *Intavolatura di balli d'arpicordo* című billentyűs hangszerre írott táncgyűjteménye (Venezia, 1621) is.¹²⁶ E táncdíszek kapcsolata Magyarországgal, illetve a magyarországi zenével azonban tisztázást igényel.

* * *

Befejezésül érdemes rámutatni néhány tanulságra. A most számbavett adatokból egyértelműen kiderül, hogy a vizsgált korban nagy számban – a korábbi nézetek tükrében alighanem meglepően nagy számban – érkeztek hozzánk olasz zenészek. Megállapítható, hogy ezek általában a Magyarországhoz közel eső északolasz területekről származtak. Kétségtelen, hogy a kapcsolatokban Velence valamint Padova játszott kulcsszerepet. Elsősorban tehát ennek a területnek a zenetörténeti szakirodalmát és az ottani könyvtárak, levéltárak kéziratanyagát kellene átvizsgálni, hátha sikerül újabb Magyarországgal kapcsolatos adatokra bukkanni.

A rendelkezésünkre álló források azt mutatják, az olasz muzsikusok – miként más külföldiek is – csak bizonyos időre jöttek hozzánk. A több éves szolgálatot tanúsító dokumentumaink valamint a családról, gyermekekről szóló utalások azonban jelzik, e zenészek jelentős részénél nemcsak holmi „villámlátogatással”, hanem tartósabb magyarországi működéssel számolhatunk.

A jövő zenekutatása számára fontos feladatot, de egyben nagy kihívást is jelent a sok név nélkül, vagy jó esetben is csak keresztnévvel említett muzsikus azonosítása. Nyilvánvaló ugyanis – miként ez Mosto, Romanini és Estrada esete bizonyítja –, hogy rajtuk keresztül közelebb juthatunk az udvarokban felhangzott zenéhez. Kétségtelen, az olyan általános utalásoknál, mint amilyen a kolozsvári városi számadásokban található feljegyzések többsége, aligha tudjuk majd meghatározni, hogy azok kikre vonatkoznak. Ugyanakkor vannak azonban olyan adataink is, amelyeknél remélhető, hogy a további kutatómunka eredményt hoz.

Jegyzetek

- 1 A magyar–olasz kapcsolatokra általánosságban lásd: *Jászai Magda*: Párhuzamok és keresztjeződések a magyar–olasz kapcsolatok történetéből. Budapest 1982.
- 2 *Főkövi, Ludvig (Főkövi Lajos)*: Musik und musikalische Verhältnisse in Ungarn am Hofe von Matthias Corvinus. Kirchenmusikalisches Jahrbuch. XV. Közr.: F. X. Haberl. Köln 1900.; *Haraszti Emil*: Zene és ünnep Mátyás és Beatrix idejében. In: Mátyás király emlékkönyv. II. köt. Közr.: *Lukinich Imre*. Budapest 1940.; *Uő.*: Les musiciens de Mathias Corvin et de Béatrice d’Aragon. In: La musique instrumentale de la renaissance. Közr.: *Jean Jacquot*. Paris 1955.; *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. I. köt. Budapest 1966.
- 3 *Vö. Morselli, Alfonso*: Ippolito d’Este e il suo primo viaggio in Ungheria. In: Atti e Memorie dell’Academia di Scienze Lettere e d’Arti di Modena. Ser. 5. Vol. 15. Modena 1957. 216. p.; *Lockwood, Lewis*: Pietrobono and the Instrumental Tradition at Ferrara in the 15th Century. Rivista Italiana di Musicologica X (1975) 129. p.; The New Grove Dictionary of Music and Musicians (a továbbiakban: New Grove). London 1980. XI. 726. p. *Johannes Martini* szócikk; *Lockwood, Lewis*: Music in Renaissance Ferrara 1400–1505. Oxford 1984.; *Lockwood, Lewis*: Adrian Willaert and Cardinal Ippolito I. d’Este. In: Early Music History. V. Közr.: Iain Fenlon. Cambridge 1985.
- 4 *Király Péter*: A zene János király udvarában. I–II. Magyar Zene XXXII (1991) 3–4. sz.
- 5 *Vö.*: *Király Péter*: Bakfark Bálint adománylevele. Magyar Zene XXVIII (1987) 1. sz.; *Király Péter*: Mikor született Bakfark. Magyar Zene XXX (1989) 1. sz.; *Homolya István*: Bakfark. Budapest 1982.
- 6 Lásd *Király Péter*: A 16–17. században külföldi egyetemeken járt magyarországi diákok és a zene. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Budapest–Szeged 1993. 589–596. p.
- 7 *Országos Levéltár* (a továbbiakban: *OL*) U. et C. fasc. 77/5.
- 8 *OL*, E. 185. 30. t. 57. cs.; Az 1567. nov. 14-i adatra Takáts Sándor is hivatkozott: *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I. köt. Budapest 1915. 424. p.
- 9 *OL*, P. 1314 Batthyány cs. levéltára Missiles Nr. 2347.; *Takáts Sándor*: A régi magyar trombitások. In: *Uő.*: A régi Magyarország jökevede. Budapest 1921. 152. p.
- 10 *OL*, mf. 31999. 489–591. felv.
- 11 *Baader, Berndt Ph.*: Der bayerische Renaissancehof Herzog Wilhelm V. Leipzig–Strassburg 1943. 233. p.; *Federhofer, Helmut*: Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburgerhof. Mainz 1967. 107. p.; Az MTA Kézirattára őriz egy két lapból álló orgonatabulatúra töredéket, ennek egyik darabja *Domine a Lingua dolosa A. 6. Hanibal*, vagyis Annibale Padovano hatszólamú kompozíciója. A kotta eredete tisztázatlan. Köszönettel tartozunk *Ritoók Zsigmond*nének, aki erre a forrásra felhívta a figyelmet.
- 12 *OL*, E. 185. Arch. fano. Nádasdy (OL mf. 31998. 864, 870. felv.); Megemlítendő, hogy olasz hegedűsök az 1569-es pozsonyi országgyűlés ideje alatt is játszottak Nádasdy Ferencnek, I. *OL*, E. 185. 30. t. 57. cs. (1569. aug. 18. és 21. és szept. 20. és 25.). Ezúttal is kérdéses azonban, hogy ezek vajon nem az uralkodó olasz muzsikusai voltak-e?
- 13 *Federhofer, H.*: Musikpflege ... i. m. 134, 151, 220, 227. p.
- 14 Magyarország hadtörténete. Budapest 1984. I. köt. 216. p.
- 15 *Jászai M.*: i. m. 264–265. p.; *Stevens, Denis*: Monteverdiana 1993. Early Music. XXI (1993) November. 565. p.

- 16 Relazione del Primo Viaggio che fece il Serenissimo Sig. Duca di Mantova alla Guerra di Ungheria l'anno 1595. Archivio di Stato di Mantova, B. 388. fol. 384. Ezt az adatot *Lax Évának* köszönhetjük; *Stevens, D.* i. m. 565–566. p.
- 17 A vállalkozás azonban Monteverdi – és nyilván a többi résztvevő számára is – jelentős anyagi terheket jelentett. A muzsikus 1608 végén, több mint tíz év múlva, még mindig azt panaszkolta: „Magyarországon, ugyanakkor cserbenhagyott [a szerencse] mert olyan többletkiadásokkal terhelt meg, hogy szerény háztartásunk mind a mai napig nem heverte ki az utazást.” Lásd *Lax Éva: Fenséged jóindulatába ajánlva magam. Szemelvények Monteverdi leveleiből.* Muzsika XXXVI (1993) 12. sz. 7.
- 18 1595-ben metszet készült Nógrád ostromáról. A metszet előterében magyar hadizeneszeket látunk: lóra erősített üstdobok, oldalukon zászló. Maradt ábrázolás hadizsákmányként elkobzott gyalogsági dobokról is. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye számos, törököktől zsákmányolt üstdobot őriz.
- 19 A külföldi katonákkal hozzánk jött muzsikusokra lásd Bernardo de Aldana zsoldosvezér emlékiratának azt az utalását, amely szerint Aldana „feloszlatta az ezredben működő bandákat” – mivel azok rontották a harci morált. l. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata. Közr.: *Szakály Ferenc*, ford.: *Scholz László.* Budapest 1986. 63. p.
- 20 Balassi Bálint összes művei. I. köt. Közr.: *Eckhardt Sándor.* Budapest 1951. Nr. 18, 27, 23, 35, 29, 88. p.; *Virágh László:* Balassi Bálint „Az Gianeta Padovana nótájára”. *Magyar Zene XVII* (1976) 3–12. p.; *Uő.: Két Balassi nótajelzéről.* *Magyar Zene XXII* (1981) 163–175. p.; *Szabó István:* Reneszánsz költészetünk és zenénk forrásairól. *Magyar Zene XXVI* (1985). 386. és köv. p.; *Kecskés András:* Balassi Bálint és Regnart Jakab villanellái. (Kézirat)
- 21 Balassi Bálint összes művei ... i. m. nr. 62, 72. p. Az előbbi kapcsán utalni szokás Pasqualigo: *Gl'intricati* (1582) pásztordrámájára; Balassi Bálint: *Szép magyar komédia.* Cristoforo Castelletti: *Amarilije* (1587) nyomán. Vö.: *Eckhardt Sándor:* Balassitanulmányok. Budapest 1972. 376. és köv. 387, 396–397. p.
- 22 *Veress Endre:* Izabella királyné. Budapest 1901. passim; Aldana magyarországi hadjárata ... i. m. 278. p.
- 23 *Gromo, Giovanandrea:* Compendio della Transilvania. Közr.: *Decei, Aurel.* In: Apulum II. Alba Julia 1943–45. 193–194. p.: „Circa all'esserctitio dell'animo si diletta di Musica et per questo intratiene molti Pollachi et alcuni Italiani, non molto eccelenti del liuto e tanto perfetto”; lásd még: *Benkő András:* Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest 1979. 97. p.; Magyarország zenetörténete. II. köt. (a továbbiakban MZT II.) Szerk.: *Bárdos Kornél.* Budapest 1990. 103. p.; Az 1564–66 között az erdélyi udvarban szolgált Gromora lásd: *Szentmártoni Kálmán:* Gromo János Zsigmond testőrkapitánya. Kolozsvár 1937.
- 24 *Montpellier,* Bibliotheque Universitaire. Mp. 3855479. fol 54r; A kézirat fotókópiája megtalálható Budapesten a Ráday Gyűjteményben; Lescalopier naplója magyarul: Pierre Lescalopier utazása Erdélyben. Közr.: *Benda Kálmán–Tardy Lajos.* Budapest 1982. 76. p.
- 25 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. Közr.: *Abbaffy Erzsébet–Kozocsa Sándor.* Budapest 1991. 32. p.; E jegyzék korábbi kiadása: Szamosközy István történelmi maradványai. IV. Közr.: *Szilágyi Sándor.* Budapest 1880. 76–77. p.
- 26 *Haraszti Emil:* Sigismond Báthory et la musique italienne. *Revue de Musicologie.* XII (1931) 196. p.

- 27 *Veress Endre*: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyvei és iratai. Budapest 1915. 91. p.: „Dixerant tantum esse usum linguae Italicae in aula Ill[ustriss]imi principis Transylvaniae ... Princeps ipse domi ruri in urbe in palatio ad mensam cum iis, qui callent, solam linguam Italicam loquitur”; *Haraszi E.*: Sigismund Báthory... i. m. 198. p.; *Gárdonyi Albert*: A Báthoryak és a Zeneművészet. Muzsika 1929. 6–7. sz. 34. p.
- 28 *Historia rerum Ungaricarum et Transsylvanicarum*. In: Emlékezetül hagyott írások. Erdélyi magyar emlékirók. Közr.: *Veress Dániel*. Kolozsvár 1983. 93. p.
- 29 Kemény János önéletírása 1657–58. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Közr.: *Windisch Éva*. Budapest 1980. 21. p.
- 30 *Marczali Henrik*: Adalékok Erdély történetéhez a párizsi nemzeti könyvtár kézírataiból. Történelmi Tár. 1878. 967. és köv. p.; *Jászai M.* i. m. 247–248. p.
- 31 *Balogh Jolán*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. Budapest 1985. 231. p.: „in un cantone molti Musichi, con li Istrumenti alla ittaliana, con vn organo suauissimo, de quali musici il Principe sempre tiene vna quantita con honorato trattamento... Et al suono de varij Istrumenti, hebbi vn regio banchetto alla Ittaliana.”; l. még MZT II. 105. p. 14. jegyz.
- 32 *Haraszi E.*: Sigismund Báthory... i. m. 200. p. és *Uő.*: Etienne Báthory et la musique en Transylvanie. In: Etienne Báthory roi de Pologne Prince de Transylvanie. Kraków 1935. 74. p.: „In dem wurden auch acht Trompter samt der Heer-paucker auf den Thurm, oberhalb dem rath Haus gestellet ... In dem Gehen aber da bliese der Stadt Trompetter erstlich vom Thurm darnach bald darauf bliesen die acht Trompetter oben dem rath Haus und dazu schlug mand die heer Paucken, darnach wieder der Stadt trompeter und also par vices fortan bis F[ürstlicher] H[ochheit] in die Kirche hinein kam ... ginge vor dem Fürsten heraus aus der kirche ... hinczwischen trompetete man abermal, beyde von Thurm und Rath Haus wie zuwor ... so sungen sie erstlich eine Motéta figurative, dazu bliese der Posaunist und geigte ein subtiler Wällischer geiger ... beim Tisch musicirten des Herrn Báthory István seine Wälische Musici.”
- 33 *Haraszi E.*: Sigismund Báthory... i. m. 203. p.: „Virtuosi, et particolarmente da professori della Musica i quali con segnalato concorso, lasciata l'Italia et propri luoghi, non spauentati della longhezza del viaggio, personalmente si sono presentati al suo Sereniss[imo] conspetto et contentissimi per i fauori cosi grandi, quali riciuono dall' Altezza V[ostra] Sereniss[ima] vinono nella sua corte et Sotto la sua protettione, con estrema felicitá”.
- 34 *Szamosközy I.* i. m. 32. p.
- 35 *Szamosközy I.* i. m. 179. p.: „Ez idő tájt [1592 körül] küldöz vala Zsigmond Olaszországban mátkájáért Jósikát, Bodoni Istvánt, és az oloszokat hivatta Olaszországból musikásokat”; Szamosközyhez hasonlólt írt Bethlen Farkas is. Lásd *Bethlen, Wolfgang*: *Historia de rebus Transilvanicis*. III. Nagyszeben 1783. 15. p.: „Idem Josika jussu Sigismundi Vajvodae in Aulam ejus accersivit italos musicos, quos successu temporis varii ordinis subsecuti sunt plures, quae res magnum ei a Transsylvanis attraxit odium”.
- 36 Erdélyországi pápai követek jelentései. Közr.: *Veress Endre*. Budapest 1909. Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia. Ser. II. T. III. 5. p.: „Sono in Transilvania in servitio del prencipe una buona quantità di musici italiani”.
- 37 Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si Târii-Românesti. III. Közr.: *Veress Endre*. Buçuresti 1931. 323. p.: „per il che l'hanno sforzato a mandar via tutti li musici Italiani”.
- 38 *Arhivele Statului Cluj*, Kolozsvár város számadáskönyvei (a továbbiakban: Kv. szk.) 1590. 4/XXI. 81. p.

- 39 Szamosközy I. i. m. 32. p.: „Baptista Mosto Venetus, magister capellae, filius spurius nobilis cuiusdam Itali, mortus Albae et in maiore aede sepultus 1597.”
- 40 Lásd: *Casimiri, Raffaele*: Musica e musicisti nella cattedrale di Padova nei sec. XIV, XV, XVI. Roma 1942. passim; *Haraszi E.*: Sigismund Báthory... i. m. 203. és köv. p.; *Boetticher, Wolfgang*: Orlando di Lasso und seine Zeit. Kassel 1958. passim; *Barlay Ö. Szabolcs*: Giovan Battista Mosto gyulafehérvári madrigáljai. Magyar Zene XVI (1975) 2. sz. 173. és köv. p.; *Zottoviceanu, Elena*: Un compozitor italian la Alba-Iulia in secolul al XVI-lea. Studii de muzicologie XXI (1976) 232. és köv. p.; Die Musik in Geschichte und Gegenwart (a továbbiakban: MGG). Szerk.: *Friedrich Blume*. Kassel 1949–1979. IX. köt. 636. hasáb; New Grove XII. 616. p.
- 41 *Haraszi E.*: Sigismund Báthory... i. m. 208. p.: „leale seruitore gia sono molto anni”.
- 42 *Veress E.*: Documente ... i. m. IV. 216. p.
- 43 *Balogh J.*: Kolozsvári ... i. m. 305–306. p.; Mosto életútjának „erdélyi” szakaszát mai ismereteink szerint körvonalazza: *Király Péter*: Magyar–olasz zenei kapcsolatok a XVII. század végéig. (Előadás a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság kongresszusán, Róma 1996, megjelenés alatt.)
- 44 *Barlay Ö. Szabolcs*: Reneszánsz muzsika a Báthoryak udvarában. II. Magyar Zene XVII (1976) 2. sz. 134. p.: „Sono la maggior parte di questi miei Madrigali o composti per comandamento di V.A.S. o nelli amenissimi, e fertilissimi Paesi del suo sempre felice stato di Transilvania”; Mosto műveinek jegyzékét l. New Grove XII. 616.; *Boetticher, W.*: Orlando di Lasso... i. m. 500, 888–889. p.
- 45 Szamosközy I.: i. m. 32. p.
- 46 *Bascapé, Giacomo*: Le relazioni fra l’Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Roma 1931. 172. p.: „una compagnia de buoni musici, de quali fu capo M. Giovanni Battista Mosto.”
- 47 *Veress E.*: Documente ... i. m. IV. 216. p.: „ipse Serenitati nostrae in hac arte sua iam ab aliquot annis fideliter exhibuit et impendit, ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est”; *Balogh J.*: Kolozsvári ... i. m. 294.; Bustoval kapcsolatban Szamosközy utalt arra is, hogy „ennek leányat vötte az Pictor Nicolaus”. A muzsikusként tehát családjával együtt volt Erdélyben. Lásd Szamosközy I. i. m. 32. p.
- 48 Szamosközy I. i. m. 32. p.
- 49 *Canal, Pietro*: La musica in Mantova. Memorie del Real Instituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arte. XXI. 1882. nyomán idézi *Haraszi E.*: Sigismund Báthory... i. m. 204. p.
- 50 *Beke Antal*: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. Budapest 1889. 247. p.
- 51 Kv. szk. 1593. 5/XXIII. 85, 142.
- 52 *Arhivele Statului Cluj*, fond 44 Bistrița (Beszterce számadáskönyvei), IV/a 25 (150–1623) 102.: „expense hospitalittis in Pompeium et Julium Italos Ill[ustriss]mi principis Musicos fatte et mandato Ill[ustriss]mi principis [fl.] 18 [d] 57”, „aurige qui eos in Rettek usque direxit [d.] 75”, „Thome dobos cum illis misso in Lapos sumptus [d.] 60.”; Uo.: IIIa. nr. 8. (Magistratsprotokoll) 143. old. (Julius Crema részére szept. 20-án kiállított fejedelmi *salvus conductus* másolata, amely megengedi, hogy hazájába távozzon); Julio Camillo Crema (avagy Crodi) az innsbrucki udvarban 1581-től mint tenorista és lantos szerepel, 1586-ban pedig mint egykori „Kapellsinger”-t említi egy jegyzék. 1599 júniusában az ausztriai Hallban egy másik olasszal együtt letartóztatták, mivel már körözték őket. Senn, Walter: Musik und Theater am Hof zu Innsbruck. Innsbruck, 1954. 125. p.; Szamosközy I.: i. m. 32. p. mint „Julius Crodi Bononiensis, Cubicularius Sigismundi, 1598” említi az olaszt. Ez alapján úgy tűnik, mintha Crema/Crodi hosszabban szolgált volna, esetleg 1593 előttől egészen 1598-ig. Ennek tisztázása azonban további kutatást igényel.

- 53 Szamosközy I. i. m. 32. p.; Szamosközy István történelmi maradványai. II. Közr.: *SzilágyiSándor*. Budapest 1876. 12. p.
- 54 Szabó István lantművész szóbeli közlése; Pomponius Bononiensis lantdarabjainak felsorolását lásd *Király Péter*: Lantjáték Magyarországon a 15. és a 17. század közepe között. Budapest, 1995. 113. p.
- 55 Kv. szk. 1592. 5/XIV. 290, 297.; 1597 7/XIV. 72. p.
- 56 Szamosközy I. i. m. 32. p.
- 57 Kv. szk. 1597 7/XIV. 72. p.
- 58 Szabolcsi Bence: A 17. század magyar főúri zenéje. In: *Uő.: A magyar zene évszázadai. I.* Budapest 1959. 246. p.
- 59 *Eitner, Robert*: Biographisch-bibliographischer Quellen-Lexikon der Musik und Musiker. VIII. Leipzig 1900–1904. 292. p.
- 60 *Caffi, Francesco*: Storia della musica sacra nella gia capella ducale di San Marco in Venezia. Venezia 1854. 189. p.; *Zottoviceanu, E.* i. m. 238. p.; lásd még MGG IV. 1187.
- 61 Szamosközy I. i. m. 32. p.
- 62 Kv. szk. 1595. 6/XVIIa. 56, 172. p.
- 63 Kv. szk. 1595. 6/XVIIa. 79. p.
- 64 Kv. szk. 1596. 6/XXIX. 32. p.
- 65 *Barlay Ö. Szabolcs*: Girolamo Diruta: Il Transilvano – jelentősége külföldön és Magyarországon. Magyar Zene XIX (1978) 1. sz. 3. és köv. p.: „a Principe meritissimo di quella Prouincia, il cui titolo, e nome porta seco il Libro”; Megjegyzendő, hogy Báthoryt nem csak Diruta, hanem más korabeli olasz források is rendszeresen „Erdélyi”-nek, „Il Transilvano”-nak nevezik.
- 66 *Haraszi E.*: Sigismond Báthory... i. m. 210. p.
- 67 Baranyai Decsi János magyar története. Ford.: *Kulcsár Péter*. Budapest 1982. 218–220. p.
- 68 *Bethlen, W.* i. m. 577. p.
- 69 *MTA Kézirattára*, MS. 469. Veress Endre iratai, fol. 152.; Hasonlót ír Bethlen Farkas is. Lásd *Bethlen, W.* i. m. 577. p.
- 70 Tudományos Gyűjtemény. 1819. X. 25. p.
- 71 Szamosközy I. i. m. 32. p.
- 72 *Federhofer, H.* i. m. 208. p.: „er ... die Große Posaune blase.”
- 73 *Veress E.*: Documente ... i. m. IV. 316. p.: „che oltre il sonare et cantare eccelentemente, che son stato fatto degno io cantare con l’Altezza Sua Ser[eniss]ma alcune delle mie vilanelle”; Cesare Viadanára lásd: *Senn, W.* i. m. 129.
- 74 *Haraszi E.*: Sigismond Báthory... i. m. 212. p.
- 75 Biffi életútjára l. *Wallner, Bertha Antonia*: Musikalische Denkmäler der Steinätzkunst des 16. und 17. Jhs. nebst Beiträgen zur Musikpflege dieser Zeit. München 1912. 413–433. p.; *Bossert, Gustav*: Die Hofkapelle unter Herzog Friedrich 1593–1608. Württembergische Vierteljahrshefte für Landesgeschichte. Neue Folge XIX (1910) 335, 347–348, 355, 364. p. *Einstein, Alfred*: The Italian Madrigal. II. Princeton 1949. 825. p.; New Grove II. 699. p.
- 76 Báthory hagyatékjegyzékében az alábbi kottákról olvashatunk: „Fasciculi Orlandi quinque; Partes Germanicae, Orlandi, quatuor; Item scriptae partes oblongae, quatuor”, lásd *MTAK Kézirattár*, Ms. 477. Veress Endre iratai, fol. 54.
- 77 Kv. szk. 1602. 9/XXX. 53, 53a, 68.; 1603. 11/I. 297, 307, 318. p., valamint 206, 257, 270. p.

- 78 *Országos Széchényi Könyvtár*, Budapest (a továbbiakban: OSzK) Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 39^r; Udvartartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Közr.: *Radvánszky Béla*. Budapest 1888. 64. p.; Megjegyzendő, hogy a zenészek a magyar név ellenére sem tarthatók magyarnak, hiszen a korabeli forrásokban lépten-nyomon találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy külföldi személyeket magyar keresztnévvel említenek.
- 79 Kv. szk. 1623. 16/XIX. 38, 49, 102, 105, 111, 117. p.; Kv. szk. 1624. 16/XXI. 67, 72, 75–76. p.
- 80 OSzK, Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 56^v; *Radvánszky B.*: Bethlen ... i. m. 97. p.
- 81 Kv. szk. 1625. 16/XXXIV. 102, 104–112, 196, 214. p.
- 82 Kv. szk. 1626. 17b/VIII. 88, 94, 98, 217. p.
- 83 *De Cossio, José*: *Közr.: Autobiografías de sodalós siglo XVII*. Madrid 1956. Biblioteca de autores españoles. XC. 382. p.
- 84 *De Cossio, J.* i. m. 383–384. p.: „En este baile se formaron las letras del nombre del Principe, que fué perfectamente hecho y celebrado como cosa nunca vista.”
- 85 Történelmi Tár 1881. 197–198. p.
- 86 Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers *Georg Kraus*. *Fontes rerum Austriacarum*. Abt. I. Bd. III. Wien 1862. 56. p.; „letzig als er von enem vberauss vortrefflichen Lautenisten Josepho Baglioni so vom Papst zu Rom Urbano octavo Jahrling tausendt Duckaten zum besoldung gehabt, gehöret, hat er denselben eben auff gleiche besoldung alls der Bethlen Peter seines bruder Sohn zu Rom gewesen, ruffen lassen weil aber der Fürst mitlerzeit gestorben, selbiger Zuch keinen Vortgang gehabt und hat mir Beschreiben diesses, diese geschicht Anno 1630 oben gedachter Lautenist Josephus Baglioni mein gutter freundt, ... offt selbst erzehlet hat vnd eben zu Rom”; A Baglionival kapcsolatos epizódot a Bethlen korának kultúrtörténetével foglalkozó munkákban általában tévesen szokták idézni. Arról éppúgy olvashatunk, hogy Baglioni Bethlen udvari lantosa volt, mint ahogy arról, hogy a tervezett alkalmazást a muzsikus halála hiúsította meg.
- 87 Vö.: *D. Culley Thomas*: *Jesuits and Music*. I. Roma 1970. 166, 323. p.: „e si come egli con il suo talento non ordinario nel toccare liuto, e tiorba, o sia lauto tiorbato da gusto grandissimo a chi lo sente”; *Hammond, Frederic*: Girolamo Frescobaldi: New Biographical Information. In: *Alexander Silbiger* ed.: *Frescobaldi Studies*. Durham 1987. 24–25. p.; *Király Péter*: Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről. III. Giuseppe Baglioni. *Muzsika* XXXIV (1991). 1. sz. 26–28. p.
- 88 *Libro di liuto di Gioseppe Antonio Doni*. Ms. Perugia, sec. XVII. (Facsimile kiad.) Firenze 1988.; *Fabris, Dinko*: *Andrea Falconieri* Napoletano. Un liutista-compositore del seicento. Roma 1987. 93. p.; *Fabris, Dinko*: Chi era Giuseppe Baglioni liutista della prima metà del Seicento. *Bolletino della Società Italiana del Liuto*, Nr. 17 (1995. július) 5–9. p.
- 89 Kv. szk. 1629. 18a/II. 198, 246, 286–287, 333–335, 374–376, 425–427. p.
- 90 Kv. szk. 1630. 18a VIII. 68. p.
- 91 Kv. szk. 1630. 18a VIII. 168. p.
- 92 Kétségtől nem helyes Bethlen és Rákóczi korának különbségét Rákóczi szigorú reformátusságával magyarázni, hiszen elődje is azonos vallású volt. Az eltéréseknek más oka lehet. A személyes indítékok éppúgy elképzelhetők, mint a gazdaságiak.
- 93 *Koczirz, Adolf*: *Österreichische Lautenmusik im XVI. Jh*. Wien 1911. (Repr. Graz 1959.) *Denkmäler der Tonkunst in Österreich*. 37. Jg. XVIII/2. XXXIX.; *Gombosi Ottó*: *Bakfark Bálint* élete és művei. Budapest 1935. 13–16. p.; *Homolya István*: *Bakfark*. Budapest

1982. 44–45. p.; A Bakfark padovai lakhelyét, valamint második feleségét és gyermekeit illető újabb adatokat lásd: *Király Péter*: Bakfark, újabb adatok, szempontok, kilátások. Muzsika XXXIII (1990). 5. sz. 22–24. p.
- 94 *Padova, Archivio di Stato di Padova*, Atti dei notai. Nr. 3563. fol. 336^r; *Király Péter*: Bakfark hagyatékának inventáriuma. Muzsika XXXV (1992) 12. sz. 25–27. p.
- 95 Rá vonatkozóan lásd: *Lütgendorf, Willibald Leo von*: Die Geigen- und Lautenmacher vom Mittelalter bis Gegenwart. II. Frankfurt a. M. 1922. (Repr. Tutzing 1975); *Cervelli, Luisa*: Brevi note sui liutai tedeschi attivi in Italia. In: Studien zur Italienisch-Deutschen Musikgeschichte. 1968. 332–334. p.; *Bletschauer, Richard*: Die Lauten und Geigenmacher des Füssener Landes. Hofheim am Taunus 1978.; *Toffolo, Stefano*: Antichi strumenti veneziani 1500–1800: Quattro secoli di liuteria e cembalaria. Venezia 1987.; *Király Péter*: Some new facts about Vendelio Venere. The Lute XXXIV (1994) 26–32. p. valamint The Lute XXXV (1995) 73–75. p.
- 96 *Veress E.*: A paduai egyetem ... i. m. 165. p.
- 97 *OL, U. et C. fasc. 77/5.*; Francesco Ongaróra l. *Toffolo, S.*: Antichi strumenti ... i. m. 161–162. p.; Raymund Fugger hangszerének 1566-ban készült inventáriumában egy nagyobb és egy kisebb Francesco Ungaro által Velencében készített „Instrument” szerepel. lásd *Schall, Richard*: Die Musikinstrument-Sammlung von Raimund Fugger d. J. Archiv für Musikwissenschaft 21 (1964) 215–216. p.; *Smith, Douglas Alton*: The Musical Instrument Inventory of Raymund Fugger. Galpin Society Journal XXXIII 33 (1980). 40–41. p. Egy virginált (1527) a Brüsszeli Conservatoire gyűjteménye, egy csembalót (1561) a müncheni Deutsches Museum őriz.
- 98 Az azonosításért *Denzil Wright*-nek tartozunk köszönettel.
- 99 Vö.: Atti della Nazione Germanica dei legisti nello studio di Padova. Közr.: *Biagio Brugi*. Venezia 1912. 461. p.: 1671. január 29. a Thökölyekhez tartozó késmárki vár inventáriumában szerepel „Instrumentum musicale antiquum magnum no 1”. *OL, U. et C. fasc. 78/49. vö.*: A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Közr.: *Herner János–Monok István*. Szeged 1983. Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. XI. 385. p.
- 100 *MTAK, Kézirattár, Ms. 477. Veress Endre iratai*, fol. 216.; „Cythara Venetiana nova cum receptaculo flo. 7”.
- 101 *OSzK, Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 39^r*; *Radvánszky B.* i. m. 64. p.
- 102 *OSzK, Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 56^v*; *Radvánszky B.* i. m. 97. p.
- 103 Lásd a 9. jegyzetet.
- 104 Vö. *Casimiri, R.* i. m. 166–167. p.; *Barlay Ö. Sz.*: Mosto ... i. m. 181. p.
- 105 *De Cossio, J.* i. m. 383–384. p.: „Ersené a veinticuatro pajes suyos la gallarda y paseos ... e hice el baile de la barrera y un juego de canas ... entraban los veinticuatro con vistosas y costosas galas, danzando paseos y cruzados de gallarda, con hachas en las manos”; A barriera dallamát lásd *Király Péter*: Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről. II. Don Diego de Estrada spanyol táncmester. Muzsika XXXIII (1990) 11. sz. 33. p.
- 106 *Szabó Károly*: Bethlen Gábor levele Alvinczi Péter kassai református főpaphoz. Erdélyi Protestáns Közlemények. VII (1878) 541. p.
- 107 *Kraus, G.* i. m. 56. p.: „auch oft mit hilff etliger Juden Commedien ihn Italienischer Sprachen gespillet”.
- 108 Arra már *Gombosi Ottó* felfigyelt, hogy a felvidéki városokban az olasz zeneszerzők művei, ellentétben a német és németalföldi komponisták alkotásaival, jobbra gyengén képviselvek, lásd *Gombosi Ottó*: Die Musikalien der Pfarckirche zu St. Aegidi in Bärfta. In: Festschrift für Johannes Wolf, zu seinem 60. Geburtstag. Szerk.: *Walter*

- Lott–Helmuth Osthoff–Werner Wolffheim. Berlin 1929. 47. p.; A városokból fentmaradt zeneművekről az eddigi legjobb – habár távolról sem teljes – összefoglalást lásd *MZT* II. 348. és köv. p. L. még: *Hudobné inventáre a repertoár viachlasnej hudby na Slovensku v 16.–17. Storočí*. Kör.: Jana Kalinayová. Bratislava 1994. (Németül: *Musikinventare und das Repertoire der Mehrstimmigen Musik in der Slowakei im 16. und 17. Jahrhundert*, Bratislava 1995.)
- 109 *Pór Antal*: A pozsonyi társas-káptalan egyház levéltára. Történelmi Tár 1885.; *Novaček, Zdenko*: Music in Bratislava. Bratislava 1978. 258–259. p.
- 110 *Házi Jenő*: Adatok Sopron zenetörténetéhez a Zeneegyesület megalapításáig. (Kézirat. Budapest Zenetudományi Intézet) 52–55. p.; *Bárdos Kornél*: Sopron zenéje a XVI–XVIII. században. Budapest 1984. 45–48. p.
- 114 *Gross, Julius*: Zur ältesten Geschichte der Kronstadter Gymnasialbibliothek. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge XXI (1887) 653. p. Anhang. VI.
- 112 *Budapest, Egyetemi Könyvtár*, Kézirattár. J. 1.
- 113 *MZT* II. 411.
- 114 *Bárdos K.* i. m. 63–64. p. 226. jegyz.
- 115 *Rybarič, Richard*: Stredovek, renesancia, barok. Bratislava 1984. Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku. I. 59. p.
- 116 *MZT* II. 183.; Az említett Viadana nyomtatvány ma ismét Csíksomlyón található.
- 117 *Rybaric, R.* i. m. I. 59. p.
- 118 *Papp Ágnesnek*, a Kájoni kódex közreadójának, szóbeli közlése. Segítségét ezúton is köszönjük.
- 119 *Szabó István*: Újabb adatok a XVI–XVII. századi magyar zene forrásaihoz. Zene-tudományi Dolgozatok 1989. Budapest 1989. 64, 79. p.
- 120 *Bakfark Valentin*: Opera omnia. III. Kisebb művek. Közr.: *Homolya István–Benkő Dániel*. Budapest 1981. 54. p.; Johannes Bakfark azonban aligha tartható a darab komponistájának, hiszen a Gagliarda több korabeli forrásban is megtalálható szerző nélkül, valamint Hainhofer lantkönyvében ugyanez majdnem egyező formában, de díszített ismétlésekkel a francia Vaumesnil neve alatt is felbukkan. Így inkább arra gondolhatunk, hogy az erdélyi származású Johannes Bakfark játszotta a darabot, lásd még *Király Péter*: Lantjáték ... i. m. 194–196, 252–258. p.
- 121 *Brown, Howard Mayer*: Instrumental Music Printed Before 1600. Cambridge, Mass. 1965. 297. p.; *Szabolcsi Bence*: A XVI. század magyar tánczenéje. In: *Uő.*: A Magyar zene évszázadai. I. köt. Budapest 1959. nr. 7. (Paix 1583-as orgonatabulatúrája nyomán); *MZT* II. 497, 500. p.
- 122 *Vö.*: *Sárosi Bálint*: A hangszeres magyar népzene ütempáros rétege. Magyar Zene XXVIII (1987) 4. sz. passim; *Sárosi Bálint*: A hangszeres magyar népi dallam. Magyar Zene XXIX. (1988) 199–200. p.
- 123 *Brown, H. M.* i. m. 304. p.: *MZT* II. 497–499. p.
- 124 *Szabolcsi B.*: A XVI. század ... i. m. nr. 4–6.; *MZT* II. 486. és köv. p.; *Heckel, Wolf*: Tenor Lautten Buch. Straßburg 1556. nr. 46 *Ein Bocks Tantz*; *A Passamezzo Ungaro* és a *Bassa Honorata* további konkordanciáit l. *Moe, Lawrence H.*: Dance Music in Printed Italian Tablatures from 1507 to 1611. (Kéziratoss disszertáció.) Harvard University, 1956. 264–265. p.; Köszönettel tartozunk Szabó Istvánnak azért, hogy a *Bocks Tantzra* felhívta a figyelmünket.
- 125 Újabb felbukkant az észak-olaszországi Castelfrancóban egy Giovanni Pacoloninak tulajdonított 1565-ös keltezésű lanttabulatúra, amelyben a darab (*Pass’emeso detto L’ongaro*) a meglepő „*Valentim Bachsen*” (sic!) szerzőnévvel szerepel. *Vö.* Rossi,

Franco: Pacolini da Borgotaro versus Pacolone da Padova. Francesco da Milano nell'antologia manoscritta die Castelfranco Veneto. In: Patrizia Dalla Vecchia–Donatella Restani Körz.: Trent'anni di ricerche musicologiche, Studi in onore di F. Alberto Gallo, Roma 1996, 167–196. A furcsa (talán félreolvasott?) *Valentim Bachsen* szerzőnév kétségtelenül támogatni látszik azokat a feltevéseket, amelyek szerint a *Passamezo Ongaro* valamiképpen Bakfarkhoz kapcsolódna.

126 *Szabolcsi Bence*: A 17. század magyar főúri zenéje. In: *Uő.*: A magyar zene évszázadai. I. Budapest 1959. 359–365. p.; *MZT* II. 504–505.; A Ballo Ongarora lásd még *Szabó I.*: Újabb adatok... i. m. 62–63, 74. p.

Eszter Gát–Péter Király

Italian–Hungarian Musical Connections from the Age of Monteverdi (1567–1643)

On Italian musicians active in Hungary facts have remained since the second half of the 15th century. Concerning the Royal Court the sources of the age of King Matthias Corvinus (1467–1490) and his wife Beatrix, who was of Neapolitan origin, and those of King John I (1526–1540) give us information on court musicians coming from Italy. After the fall of Buda in 1541 the court of Transylvania became an artistic centre under Italian influences continuing earlier traditions of the Hungarian Royal Court. At the court of János Zsigmond (1559–1571) and István Báthory (1571–1576) some Italian musicians are documented. The court ensemble of Zsigmond Báthory had a great number of Italian members, many of them known today by their names. The ensemble was led first by Franciscus of Ancona, then probably from around 1590 by Giovanbattista Mosto of Udine. Mosto died in Gyulafehérvár in 1596. A XVIIth century description of his tombstone exists.

Cardinal András Báthory – for a short period of time Prince of Transylvania – had as “maestro di capella” Gioseffo Biffi da Casena around 1596. In the court of Gábor Bethlen (1613–1629) Italian musicians had been staying from 1622 on, most of them are not known by name today. Documents also report about the contract with a violinist from Venice in 1622 and musical instruments were also bought in Venice.

The majority of Italian musicians in Hungary came from Northern-Italy. They came mainly from Venice and Padova, and musical instruments were also bought in these cities. István Thököly had bought for himself a Venetian harpsichord around 1600 during his studies in Padova.

Only few musical data are known from the territory of the so called Royal Hungary belonging to the Habsburg Empire. At the same time it is known that court musicians of the Habsburg Emperor, among them Italians, had visited Hungary. In 1572 – together with other Italians – Annibale Padovano was present at the coronation of Rudolf II. In 1619 there were several Italians escorting the Emperor in the Diet of Pressburg. On the occasion of the campaign against the Ottomans in 1595 Claudio Monteverdi had visited Hungary in the retinue of Vincenzo Gonzaga, Duke of Mantova.

Compositions by several Italian musicians were mentioned in Hungarian collections. The works of Monteverdi occur, however, only once in the inventory of the Lutheran-church of Pressburg in 1651. Although works of Monteverdi appeared in other sources as well but either without name or attributed to other authors.

Bánkúti Imre

Néhány gondolat a trencsényi csata (1708. augusztus 3.) előzményeiről és következményeiről

Bevezető

Amikor a reformkorban az irodalom, a történetírás és a nemesi közvélemény érdeklődése ébredezni kezdett a kuruc felkelés és Rákóczi Ferenc személye iránt, már megjelentek Horváth Mihálynak, a fiatal liberális, de már akadémiai levelező tag pap-történetírónak a következő sorai:

„A történetírásnak, hogy célt érjen s rendeltetésének megfeleljen, a nemzetiségi kevélység kisszerű nézeteiről fel kell emelkednie az emberiség álláspontjára, s innét mondani ki ítéleteit, innét adni irányt s indítást a jelennek s jövőnek. És jaj a nemzetnek, hol ezt bátran s az elődök iránti hálátlanság vagy nemzet elleni vétség vádjá nélkül nem tehetni!...”¹

Szerény előzmények után azután, a társadalom igényéhez alkalmazkodva, történetírásunk érdemben az 1860-as évektől fedezte fel a Rákóczi-szabadságharcot. Feltárásában tagadhatatlanul nagy érdeme volt Thaly Kálmánnak, aki nagy mennyiségű forrásanyagot adott ki és számos feldolgozást is publikált. A kuruc függetlenségi háború képe a köztudatban (és részben a történetírásban is), még ma is úgy él, ahogy azt a dualizmus éveiben ő és más történészek megrajzolták, valamint a sajtó és a tankönyvek a közgondolkodásba átültették.

Horváth Mihály intelme ellenére ugyanis csakhamar megjelentek azok a tudományon kívüli, politikai tényezők, amelyek lényegesen beleszóltak a Rákóczi-szabadságharc ábrázolásába, s ez a függetlenségi párt érdekeinek megfelelően egyre inkább a társadalom manipulálását szolgálta.

Thaly ugyanis hamar rájött, hogy milyen Rákóczira van szüksége a kiegyezés után hatalomhoz jutó magyar birtokososztálynak.

A reformkor polgári nemzetépítő tevékenységét és 1848–1849 forradalmi tetteit gyorsan felejtő, egyre konzervatívabbá, majd sovinsztává váló, a parasztság problémáit és a nemzetiségi kérdést megoldani képtelen hatalmi köröknek uralmuk rögzítésére, hitelesítésére éppen olyan fényes, dicsőséges és természetesen minél nemzetibb múltra volt szükségük, mint amilyenre Thaly a kuruc felkelést formálta.

Előadása szerint ez a nyolc év romantikus-hősi küzdelem Rákóczi és Bercsényi vezetésével az évszázados ellenség, Bécs ellen. Nála a háború mesészerű hőskölteménnyé válik, a tények ennek megfelelő értelmezésével, vagy mellőzésével. Különösen Rákóczi és bujdosótársai hamvainak hazahozatalakor, 1906-ban csaptak magasra, teátrális országos ünnepek keretében a nacionalista érzelmek. A sajtó és az iskolai oktatás azután gondoskodott róla, hogy ez a szemlélet a köztudatban általánossá váljék.

A nagyszerű harc azonban végül is elbukott, aminek természetesen nem is lehetett más oka, mint az árulás.

Ha netán valaki bíráltni bátorzkodott ezt a felfogást, az meg is kapta a magáét, bizony számíthatott országos méretű sajtótámadásokra, és gyakran hazafiatlannak, ha éppen nem hazaárulónak nyilvánították.²

A romantikus-nacionalista-nemesi irányzat persze 1919 után elvesztette politikai alapját, és megindult a Rákóczi-szabadságharc történetének kutatásában is a realitások feltárásának folyamata. Elsősorban Markó Árpád nevét kell említenünk, aki a képzett katona objektivitásával, új források feltárásával dolgozta fel a szabadságharc katonai történetének (köztük

a trencsényi csata) problémáit és lefolyását. Lukinich Imre elsősorban a bécsi levéltárak addig hozzáférhetetlen anyagát tette közzé, lehetővé téve ezzel pl. a szatmári béke létrejöttének objektívabb megítélését.³

Ez a folyamat azonban nem tudott kiteljesedni. A romantikus-nacionalista Thaly-féle szemlélet ugyanis az 1940-es évek végétől váratlanul éltető segítséget kapott a történettudomány területén kizárólagossá váló dogmatikus marxizmustól, amely az osztályharc elvének erőszakolt bevezetésével az ún. népi kurucság és a nemzeti összefogás koncepciójának megkonstruálásával a Rákóczi-szabadságharc történetét az 50-es évek napi politikájának kelléktárává süllyesztette. Az ellenségkép és az árulás természetesen megmaradt.⁴ A film, a rádió, majd a televízió pedig gondoskodott a megfelelő népszerűsítő művek bemutatásáról (Rákóczi hadnagya, Tenkes kapitánya stb.).

Az 50-es évek dogmatizmusának hatása csak lassan oldódott, gyakran visszaesésekkel. E folyamat jelentős állomásának tartom a Magyarország hadtörténete c. munka megjelenését 1984-ben.⁵ Sajnos úgy látom, hogy a később, 1989-ben kiadott Magyarország története tíz kötetben⁶ vonatkozó fejezete ingadozást, sőt mintha visszalépést jelentene e téren.

Bizonyos azonban, hogy a folyamat feltartóztathatatlan, és a kutatás még további, lényeges eredményeket fog produkálni.

I.

Az 1708. évi hadjárat előzményei

1. Királykeresés, Frigyes Vilmos porosz trónörökös jelölése

A felkelés sorsának alakulására oly végzetes csata a konföderáció királykeresési⁷ akciójának folyományaként jött létre. A kuruc diplomácia már I. Lipót halála (1705),⁸ de különösen az ónodi abrenunciáció (1707)⁹ óta lázasan kutatott olyan külföldi uralkodó után, aki vállalta volna a magyar trónt és képes is lett volna a felkelőknek az annak megszerzéséhez és megtartásához szükséges katonai segítséget megadni.

1708 májusára azonban tisztázódott, hogy Rákóczi első számú jelöltje, Miksa Emánuel bajor választófejedelem, a vereség felé tartó Franciaországtól nem tud megfelelő katonai segítséget kapni, ezért le is mondott a jelöltségről. A francia diplomácia ekkor Frigyes porosz királyhoz fordult, aki ugyan a császár szövetségese volt, s javasolta, hogy Frigyes Vilmos trónörökös fogadja el a magyar meghívást, s ha a kuruc csapatok benyomulnak Sziléziába, apja tudta nélkül csatlakozzék hozzájuk, s néhány brandenburi ezred, mintegy saját elhatározásából, kövesse őt. Nem térünk ki az eléggé kalandos terv, vagy inkább ötlet szélesebb, európai vonatkozásaira, a lényeg az, hogy ennek értelmében Rákóczi elküldte diplomatáját, Klement János Mihályt Berlinbe, Jablonskihoz, Frigyes király udvari papjához, a magyar felkelés és protestánsok támogatójához. Rajta keresztül Frigyesnek előadta tervét. Eszerint Rákóczinak Morva- és Csehországban, de különösen Sziléziában sok titkos híve van, s a kuruc csapatok még 1708 nyarán ebbe a körzetbe nyomulhatnak, s egyesülhetnek a porosz hadakkal. Frigyes engedélyezte a berlini és königsbergi kereskedőknek a kért fegyverek szállítását, ajándékot is küldött Rákóczinak, de a katonai akcióra vonatkozóan csak akkor volt hajlandó nyilatkozni, ha a kuruc haderő tényleg benyomul Sziléziába. Az az elképzelés tehát, hogy ekkor Frigyes Vilmos trónörökös, mint magánember, Sziléziába megy és őt követi a határon állomásozó néhány brandenburi ezred, a francia diplomácia ötlete volt, Frigyes király ennyire nem kötelezte el magát.¹⁰

Annyi nyilvánvaló, hogy az akció diplomáciailag nem volt kellő mélységben és részletességgel előkészítve. Több más kérdés is felvethető. Pl.: lehetett-e reálisan számítani arra, hogy a porosz király egyetlen fiát, a trónörököszt elengedi ilyen kockázatos akcióra? Továbbá: honnan tudta Rákóczi azt, hogy a felsorolt örökös tartományokban sok titkos híve van? Kereskedelmi kapcsolataik voltak a kurucoknak ezzel a területtel, de az ennek révén kapott hírek mennyire voltak megbízhatók? Nincs tudomásom arról, hogy ottani politikai személyiségekkel Rákóczi kapcsolatban állt volna. Az előkészített cseh, latin és német nyelvű kiáltványok aligha lettek volna elegendők a lakosság megnyerésére. Különben a morva lakosság a kuruc csapatok évek óta tartó betörései, rablásai, zsákmányolásai miatt aligha fogadta volna szívesen a felkelés katonaságát.¹¹

2. Az akció tervének eltitkolása

Rákóczi ezekre az ígéretekre és reményekre építve tervezte meg 1708. évi hadjáratát.

Nagy tetterővel, felvillanyozódva látott munkához, az Erdély elvesztése fölötti elkeseredést lázas tevékenység váltotta fel.¹²

De sziléziai akciójának tervét senkinek, még Bercsényinek sem árulta el. Ez jelzi a fejedelem – magyarázható – bizalmatlanságát saját tábornoki kara iránt, viszont egy ilyen méretű katonai akciót tábornokok nélkül előkészíteni nem lehet, s ezért eljárása hibásnak bizonyult, mert később, alaposan visszaütött a haditervek kidolgozásával kapcsolatos vitákban.

Rákóczinak csak diplomáciai leveleiben van nyoma sziléziai szándékának, de már csak akkor, amikor Egerből útban volt a hadszíntér felé, Nedeczky Sándornak Érsekvadkertről 1708. június 23-án, Pápai Jánosnak Vihnyéről 30-án hosszú levélben fejtette ki véleményét az ország helyzetéről és terveiről. A nemesség egységes, kitart a konföderáció mellett, az országban a katonai helyzet jó, „el is hitettük bizonyára magunkkal, hogy az Rajna melylyékén triumphálván az francia armáda: mi is ezen ellenségen erőt vévén, az jövő télen az császár haereditaria országában fogjuk kvártélyra bévinni hadainkat.”¹³

A gyülekező katonaságot Ónod környékére irányította, azzal az indoklással, mint Károlyihoz írt levelei tanúsítják, hogy Érsekújvár esetleges ostroma esetén a várnak azonnal segítséget tudjon küldeni.

3. Az egri tanácskozások: kísérlet a hadjárat anyagi erőforrásainak előteremtésére

A fejedelem legsúlyosabb gondja azonban a hadsereg fizetése volt. Ezért a dikális adózás megvalósítására, a terhek felosztására 1708. május 15-ére Egerbe a Szenátus, a Gazdasági Tanács és a vármegyék követeinek együttes ülését, vagyis ún. conventiculumot hívott össze. Szándékáról Károlyihoz írt levele tanúskodik: „Az hadak szükségét (ti. szökését), gondolnám legjobban tartóztathatánk az békesség tractájának kéz alatt való híressítésével; mivel egy-két hónap alatt talám az polturának böcsi az széltében való acceptáltatása által helyre fog állíthatatni: akkoron, reménlem, ők is (ti. a hadak), újonnan elfelejtik csavargó szándékjokat, s a szegénységnek is léssen consolatiója...”¹⁴

Rákóczi tehát a rézpénz forgalmának felélesztésétől remélte a hadsereg fizetésének és ellátásának biztosítását. Május 16–június 13. közt minderről szakadatlan és elkeseredett hangulatú tanácskozások folytak Egerben.

Beniczky Gáspár Diarium-a megőrizte a tárgyalások témáit és menetét.

Május 21.: az első ülésen „öfelsege declarálván: hadakozásnak eleitül fogva melly szíves indulattal és tellyes tehetségével azon volt, hogy a közönséges teherviselésekben egyik a másika fölött ne aggraváltatott volna. Mindazonáltal a szegénységnek sok panaszát fejedelmi szívére eresztvén, avégre a nemes vármegyék deputatussit convocálni kívánta, hogy a nemes vármegyék a magok quantumok után való erogatiókrúl computust ineálván, amennyire ne-

talántán többet praestáltak volna, bonificatiojok lehessen... Ezután a réz-poltura pénznek inductiójáról sokat projectizálván, mivel a fejr-pénznek szűk volta miatt szükségesnek tapasztalták továbbvaló folytatását: azaránt celebrálandó külön sessióra relegáltott.”

Május 23.: a megyei követek az előző téli adó elszámolásával foglalatoskodtak, majd a fejedelemmel és a szenátussal együtt „a réz-polturának, mely nélkül tellyességgel nem lehet az ország, valoráru pro et contra disputálván, tollálván őfelsége méltóságos főgenerális úrral minden difficultásokat és kit-kit capacitálván, mivel az ónodi articulus szerint cursussa fennmaradott, tovább is confirmáltattott; melly őfelsége országunk hasznára célzó igyekezetnek secundálására közakarattal végeztetett, hogy conceptusban vegyék: qua modalitate folyjon? pénznek tartván...”

Május 24.: a hátralékos megyék hanyag tisztviselőit a fejedelem elé idézték.

Május 26.: a fejedelem „az ország sátorában a nemes vármegyék deputatüssi közzé menvén, sok discursusok után, jóllehet tapasztaltattott sok nemes vármegyéknek terhesnek lenni a dicális conscriptió, mindazonáltal a restantiák is hogy aszerint ujonnan az egész országban léendő de futura conscriptione modalitást exigáltassanak, determináltattott.”

Május 30.: „hogy az szegénység a sok képtelen szekerezéstől és mindenféle naturáléknak praestatiójátúl megmenekedhessék, hanem inkább limitatio praetio pénzöl annak az árát megadgyon,(!) determináltattott.”

Május 31.: „...pénznek elevatiójárúl közönséges tetszéssel végeztek a státusok.”

Június 1.: „Az eddig való deliberációk elolvastatván, a jövőndő contributióknak igazságos proportiók való modalitásárúl discouráltak és mivel majd minden nemes vármegye annak tovább való folytatásárúl maga sublevatiójára nézve ratiókat allegált: a régi dicák szerint a hadak nyári intertentióját rendelték, az quantumnak tovább való modalitásnak praestatióját más alkalmatossabb időre halasztván.”

Június 2.: a státusok „a jövőndő contributióknak proportionata való felvetésében őfelségével együtt fáradoztak, helybenhagyván az dicák után való contributiót, hanem pro ratione melly vármegyének minémű beneficiuma lehet? némely positiókat immutálván...”

Június 4.: „a fejedelem az ország sátorában a nemes vármegyék deputatüssi közé bémenvén, az ujonnan téendő conscriptiók modalitásárúl per longum et latum discouráltak...”

Június 5.: a fejedelem és a Szenátus együttes tanácskozása a megyei küldöttekkel, „a quantumnak repartitiójához hozzáfogván, majd minden vármegyéknek a tavalyi impositiójához képeest alkalmas alleviatiója lött, és az improportiók kikeresése magok közt a vármegyéknek és egyenlőképpen való contributióknak praestálása keményen megparancsolattott őfelségétől; sok discursusok után későre solváltatván a sessió...”

Június 6.: a fejedelem „a nemes vármegyék deputatüssi közé az ország sátorában bémenvén, az hátramaradott vármegyékre is közakarattal observálván a proportiót, quantumot vetettek.”

Június 8.: Rákóczi a Szenátussal „együtt az ország sátorában ment, és némely hátramaradott propositiókat nemes vármegyéknek hasznára eleikben adván, azokat végezték és improcoláltatták.”

Másnap a jegyzőkönyveket letisztázták és a küldöttek hazatértek.¹⁵

A megyei küldöttek tehát csak hosszadalmas és keserves tárgyalások után, Rákóczi és Bercsényi „capacitálására” vállalták az újabb terheket, de ezt is úgy, hogy dikaszámaikat lényegesen csökkentették (Pest–Pilis–Solt vármegyéjét pl. 31 000-ről 25 000-re).

A leglényegesebb határozatok: a rézpoltura kényszerforgalmának újbóli elrendelése; a dikánként és havonként (6 hónapra) kivetett 6 garasos (30–34 dénár) pénzadó, amelyet (elvben) rézpénzben is lehetett fizetni; az országban forgalomban lévő mindenféle nemesfémpénz forgalmi értékének 10–20%-os felemelése. A 6 garasos pénzadó behajtását

május–június hónapokra azonnal elkezdték, a pénz kellett volna a hadak fizetésére, mert a kasszák teljesen üresek voltak.¹⁶

A megyék vonakodása nemcsak azzal magyarázható, hogy a terhekből a nemességnek is ki kellett vennie a részét, hanem elsősorban az állt mögötte, hogy a háború öt éve alatt az amúgy is pusztult ország tönkrement, a termelés annyira visszaesett, hogy elégtelen volt a hadsereg szükségleteinek fedezésére. A parasztság sok helyen éhezett, nyomora pedig országos volt. Nem célunk itt a voluntarista pénzügyi rendelkezések értékelése, főleg a már teljesen értékét veszített rézpénz kényszerforgalmának újjáélesztésére tett intézkedés bírálata, amely a hadseregnek próbált kedvezni (sikertelenül), de kiváltotta az amúgy is zúgolódó megyék, de főként a városok és parasztság további elégedetlenségét.¹⁷

A legfőbb akadály azonban az volt, hogy a rendelkezések papíron maradtak, minthogy elsősorban a 6 garasos adó május–júniusi részletét sem tudták behajtani. Pedig úgy számolták, hogy ennek az egész országra (Dunántúl kivételével) kivetett összege mintegy 680 000 forint lenne.¹⁸ Sőt Bercsényi még az 1707 decemberében kivetett téli adó nem kis hátralékát is szerette volna behajtani. A katonaság azonban a rézpénzt nem fogadta el, tehát a perceptorok ezüstpénzt követeltek, de a parasztok, városok és vármegyék azzal nem tudtak fizetni.¹⁹ Sőt a kuruc állami pénzverdek éppen ezekben a hónapokban hagyták abba a nemesfémpénz verését is, mert az is ráfizetéses volt.²⁰

Panaszkodott is Bercsényi a fejedelemnek éppen a csapatok felvonulása közben: „Az cassában pénzt nem hoztak; kintelen leszek assignálnom (a) vármgyéket az hadaknak, kiből jó is lehet, hogy míg kiszedik, addig is az circulatio jobban begyűtt; segíteni is fogja az circulatiót, ha az had maga szedi...”²¹ Bercsényi tehát a katonaság adószedő tevékenységétől várta a rézpénz forgalmának életrekelését, a parasztság viszont éppen ettől az eljárástól rettegett leginkább. Egyelőre nem is lett belőle semmi, csak a trencsényi vereség és a sárospataki országgyűlés után.

Egy héttel a trencsényi csata után Bercsényi szerint csak „6000 forint fehérpénz volt az egész cassa. A vármegyék csak nem adnak.”²² Pedig Pálóczi Horváth György országos főpénztáros szerint legalább 300 000 forint kellene a hadak fizetésére.²³ E helyzet mögött a konföderált állam pénzügyi csődjének rideg, de megmásíthatatlan ténye állott.

A kuruc sereg tehát egy hónapi táborozás után, 1708. június 15-dikén fizetetlenül indult meg a Vág felé, s legfeljebb a zsákmányban reménykedhetett.

4. A hadsereg felkészültsége

Rákóczi, legalábbis jóval később írt Emlékiratai szerint, meg volt elégedve az Egernél gyülekező hadakkal. Csupa dicsérő jelzőt használ. „Seregemet elég későn gyűjtöttem össze Eger alatt. De alighogy kialakítottam csatarendbe állított hadaim arcvonalát, új egyenruhájuk elkápráztatta a szemeket és számukat megsokszorozta.” „Gyalogságom teljes és jól felszerelt volt a hadjárat kezdetére. Ez a sereg sohasem volt ilyen szép, sem ilyen fegyelmezett.”²⁴

Mielőtt megkísérelnénk ennek a seregnek a tényleges katonai értékét megállapítani, két tényt még tisztáznunk kell. Az egyik az új egyenruhák kérdése. Miután a posztót külföldről, a közkatonákét Törökországból hozták be, ez látszólag ellentétben áll az állam pénzügyi csődjéről mondottakkal. A Törökországból behozott abaposztóért azonban a kuruc állam nem hazai ezüstpénzzel fizetett, hanem részben nyersrézzel, részben a Konstantinápolyba küldött francia segélypénzzel. Így még 1709-ben is jelentős mennyiségű abaposztót szereztek be. Ugyanez áll a Danckán át behozott fegyverekre, lőszerre, amelyért a francia segélypénzen kívül borral fizettek.²⁵

Véleményem szerint az új egyenruhába öltöztetett csapatok látványát nem véletlenül említí nyomatékka Rákóczi. Nyilván ezzel azt akarta elérni, hogy a Sziléziába benyomuló csapatok külsőleg is a szervezett, fegyelmezett hadsereg képét mutassák.

A másik terület, amire ki kell térnünk, a kiképzés, amelyre egyébként a kuruc csapatok olyannyira rászorultak volna. A fejedelem Emlékirataiban megemlíti a Vág mellékén állomásozó tiszteinek azt a vádját, hogy nem indul meg Egerből, csak „csapataimat gyakorlatoztatom és vadászgatok.”²⁶ Hívjuk segítségül ismét Beniczky Gáspárt, aki feljegyezte, hogy miből is állt a fejedelemnek ez a tevékenysége.

Május 13.: „...Daróc felé az egész fejedelmi udvarával megindult, az hova is a táborhelyhez közölgvén: rendelt lineákban a regimentek állottak, és fegyvert őfelségének praesentáltak; a két táborszárnyán karabélyosok voltanak, közikben Bonafus és Ferville (Fierville) granatíros gyalog regimentek, s egy compánia arnót; mellettek elmenvén és megnézvén, előtte nemzetes Ordódi György commendóval őfelsége a maga sátoraihoz ment...”²⁷

Május 15.: a tábor Darócról megindult, és maga is fejedelmi udvara népével megindult, Daróc mellől a dombra felmenvén, mind az udvariakat, mind a nemes compániát és egész karabélyos regimentet, mintha ütközetnek kellett volna menniek, elrendelte, és majd egy félmérföldnyire olly rendben mesíroltatta.”²⁸

Május 28.: a táborba érkezett tűzérseget szermlélte meg.²⁹

Június 5.: Szentiványi János palotás ezerbeli obesterrel „ugyanezen regimentnek jó rendben való hozatása eránt szükséges dispositiókat tett...”³⁰

Június 18.: a Lőrincihez táborba szálló ezredek vonulását szemléltte meg.³¹

Június 22.: az Érsekvadkertnél letáborozott hadak őrszemeit ellenőrizte.³² Stb.

Mindezekből kiderül, hogy Rákóczi két hónapon keresztül szinte együtt élt hadaival. Egerben a tanácskozások helyéül szolgáló „ország sátora” is a tábor közepén volt felállítva. Jelenléte kétségtelenül fegyelmezőleg hatott. Pontosan fogalmazta meg azt is, hogy mit végzett hadaival: ezrednyi egységekben felvonultatta, csatarendbe állította, menetüket ellenőrizte stb. Mindez fontos része egy sereg felkészítésének, de nem azonos a „kiképzéssel”, melyet az ezred állomáshelyén, már előzőleg, csapattiszteknek és altiszteknek kell elvégezniök, hosszas fárasztó munkával. Ennek hiánya Rákóczi szerint is a kuruc hadsereg leggyengébb pontja volt, de e néhány nap alatt aligha tudhatott változtatni csapatainak hagyományos szervezettségi és fegyelmi állapotán.

Markó Árpád, aki mindmáig a legalaposabban és legkritikusabban dolgozta fel Rákóczi katonai, hadvezéri tevékenységét, a tervezett sziléziai betörésről s annak előkészítéséről alapjában elismerően ír: „Ez a szándék volt talán – az egész felkelés alatt – a fejedelem legszabatosabban megfogalmazott külpolitikai és hadászati célkitűzése, amelynek előkészítése érdekében minden lehetőt elkövetett.”³³

A körülmények vizsgálata azonban eléggé kétségessé teszi mind Rákóczi, mind Markó optimizmusát. Az ország erőforrásainak kimerülése, a pénzügyi csőd, az országban egyre általánosabbá váló békevágy a hadseregre is hatott. A fizetlenség miatt elég magas volt a szökések száma,³⁴ s ez erősen rontotta a csapatok fegyelmi állapotát. A június 14-dikén Egerből meginduló mintegy 10 000 főnyi had tehát véleményem szerint semmivel sem volt ütőképesebb, még ha új egyenruházatot kapott is, mint az előző évek csapatai.

Politikai szempontból, ha közvetve is, bizonyos jelzést jelentett a pozsonyi országgyűlés is, amely 1708. február 29–június vége között ülésezett. Tehát akkor, amikor Rákóczi lázasan készülődött a sziléziai akcióra. A konföderáció vezetői, maga Rákóczi is, általában lekicsinylően, gúnyosan írtak a császári országgyűlésről, pedig az ott megjelentek száma mutatta, hogy a rendi társadalom zöme már elfordult a függetlenség eszméjétől és a háború folytatásától. A konföderáció mindig magát tartotta a (rendi) nemzet többségének, igazi

képviselőjének. Nos, Pozsonyban 79 gróf és báró (ebből 6 országos méltóság), 46 egyházi méltóság (érsek, püspök, apát stb.), 51 vármegye és 21 szabad királyi város küldötte jelent meg, még ha figyelembe vesszük is, hogy több megyében kettős igazgatás volt.³⁵ Ez a szám lényegesen felülmúlta a konföderáció gyűléseinek létszámát. Mindez jelezte Rákóczi politikájának elszigetelődését a rendi társadalom körében. Rákóczi azt is tudta, hogy a konföderáción belül is egyre többen közelednek ehhez a nézethez. De nyilván úgy vélte, hogy a sziléziai akció sikere el fogja fűjni az ingadozást s a rendek bizalma újra megszilárdul.

II.

A hadjárat lefolyása 1708. június 14–augusztus 3.

I. A központi kuruc hadsereg felvonulása és Rákóczi haditerve

A kuruc hadsereg június 14-dikén indult el Egerből s míg Rákóczi kíséretével július 11-dikén ért Érsekújvárra, ahol a helyőrség fegyveres tiszteletadással fogadta, serege elkerülve a várat, észak felé, Trencsén irányába menetelt.

Ennek az útnak a megtétele az akkori menetteljesítmények alapján, 8–10 nap alatt lehetséges volt. Rákóczi tehát nem sietett, sőt az időt húzta, aminek magyarázatát titokban tartott haditervében találjuk.

Terve ugyanis a következő volt: „A nyár folyamán minden ütközetet kerülni akartam, hogy a hadjárat végén benyomulhassak Sziléziába, téli szállásra.”³⁶ Szeretett volna minél később indulni Egerből, de a Vág környéki csapatok tisztjei bírálni kezdték a fejedelem eljárását. „Így hát mikor látták, hogy nem indulok el, csak azzal töltöm az időt, hogy csapataimat gyakorlatoztatom és vadászgatok,³⁷ a Vág menti tisztek Bercsényi vezérlete alatt azt kezdték mondogatni, hogy nyilván árulók vannak tanácsomban, minthogy akkor ütköztem meg, amikor az ellenség erős volt, és vadászattal szórakozom, amikor olyan gyöngé, hogy nem mer kimozdulni a Csallóközből.” Rákóczi szerint ebben a hírkeltésben Bercsényi is részt vett, mert ő a Csallóközbe szeretett volna betörni, amit a fejedelem lehetetlennek tartott. „Megírtam ezt a véleményemet Bercsényinek, aki nem mulasztotta el megmondani hőseinek, hogy akadályozom őt a cselekvésben.” „Így hogy elhallgattassam őket – elhatároztam, hogy megindulok, de nagyon lassan vonulok. Félúton úgy tettem, mintha a Köröm mellett vihneyi fürdőket kellene használnom, ezzel tizenöt napot nyertem.”³⁸

Rákóczi tervének volt egy nagyon gyenge pontja, amit ő maga is felhoz Emlékirataiban: „Sohasem volt még ilyen szép hadseregem a háború kezdete óta. De nem tudtam, hogy mit tegyek vele a hadjárat végéig, mert a tél éppen olyan kedvező lett volna arra, hogy Sziléziában megtelepedjem, mint amilyen kényelmetlen lett volna az ellenségnek, hogy ellenem harcoljon, még ha a dánok³⁹ meg is erősítették volna. Mert – mint már említettem – a tél volt a legkedvezőbb évszak arra, hogy lovasságomat zászlói alatt megtartsam. Várazás közben nem voltam abban az állapotban, hogy egy ostromra vállalkozzam”, mert az ezüst-pénz hiánya miatt nem tudták külföldről beszerezni a szükséges eszközöket és lőszert.⁴⁰

A fejedelemnek tehát semmi konkrét terve, elképzelése nem volt, hogy mire fogja felhasználni az elkövetkező 3–4 hónapban hadseregét. A tétlenül tébláboló, határozott, konkrét célt nem látó fizetetlen csapatok rövidesen szétzüllöttek volna, nem beszélve az utánpótlás, ellátás egyre súlyosbodó gondjáról.

Ugyancsak nem volt Rákóczinak semmiféle elképzelése arra az esetre, ha a császári csapatok mégis támadólag lépnek fel. Azt hiszem, a Vág körzeti tisztekkel együtt kicsit ő is lebecsülte az ellenséget. Vagy azt remélte, hogy Heister tétlenül fogja nézni, hogy a kuruc sereg csak úgy besétáljon Sziléziába?

2. Ellentétek és viták a hadsereg vezetésében

Érsekújvárra érkezése óta mintegy két héten át elkeseredett viták folytak a hadsereg vezetői és a fejedelem közt a követendő haditervről. Most bosszulta meg magát, hogy Rákóczi csak itt hozta nyilvánosságra sziléziai tervét, s hogy nem rendelkezett konkrét javaslatokkal a hadsereg foglalkoztatására. A tábornokok és brigadérosok tulajdonképpen ki nem mondva is ezzel vitakoztak. Ocskay László is ebbe kapaszkodott bele – ő volt talán a leghangosabb a tanácskozásokon –, amikor a morva határszélen állomásozó Viard tábornok megtámadását javasolta, „mert azt hitte, Viard-t meg lehet lepni és körül lehet zárni. Hagytam, hadd mondja... de végül nem tudtam ellenállni a csaholásnak, amely szerint a franciák tanácsai csábitanak el engem, akik nem akarják, hogy a háború véget érjen, mint ahogy véget érne, ha végre cselekednénk egy gyöngye és megosztott ellenség ellen. Hiszen csak két napi menetre vagyok Viardtól a Vág mentén, és ha nem is akarok egész hadsereggel megindulni, legalább egy részét küldeném el a város⁴¹ körülzárolására.”⁴²

Bercsényi, aki végül is Ocskay tervét támogatta, a vágújhelyi császári sáncokat akarta elfoglalni; Bottyán János a Csallóközben állomásozó Heister ellen szeretett volna segítséget kapni.

A hadsereg parancsnoki karában dülő viták hírei természetesen elterjedtek az egész táborban, s nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy alaposan hozzájárultak a csapatok fegyelmének, moráljának meglazulásához, pszichológiailag bizonyára igen leverőleg hatottak. A vezetés iránti bizalom, ami minden katonai tevékenység sikerének egyik alapvető feltétele, alaposan megingott.

Történetírásunkban általánosan elfogadott vélemény, hogy Rákóczi tervezett sziléziai akciója a kuruc tábornokok és brigadérosok értetlensége miatt hiúsult meg. Még Markó Árpád is így foglalta össze véleményét: „A fejedelem sziléziai betörési tervét alvezérei gáncsolták el. Ismételt haditanácsokban leszavazták s a ráerőszakolt hadművelet végén... Heister marsall Trencsén alatt szétverte Rákóczi legszebb seregét.”⁴³

Ezt a sommás elítélő álláspontot nem tartom reálisnak. A tábornokok és brigadérosok érvelésében sok igazság volt, és miután Rákóczi a hadsereg foglalkoztatására nem tudott eléjük elfogadható tervet letenni, illetve ilyen tervvel nem is rendelkezett, ellenvetéseik nagyrészt jogosak voltak. Nem lehet őket elítélni azért, hogy a fejedelemnél sürgették a (zsákmányra vágyó) hadsereg aktív felhasználását a tervezett sziléziai akció kezdetéig.

Nem tudjuk, hogy ezekben a vitákban felmerült-e konkrétan magának a sziléziai akciónak a terve, mert erről sem Beniczky Diarium-a, sem Rákóczi Emlékiratai nem tesznek említést. Ennek előkészületeiről – az útvonal kijelölése, az ellátás megszervezése, a helyszínen való tájékozódás, az ottani kapcsolatok kiépítése stb. – semmi adatunk nincs. Legalábbis az iratok között semmiféle ilyen adatot eddig nem találtam.

Amit ugyanis Thaly Kálmán erről ír, szerintem csak fantáziájának terméke, nem is nevezi meg forrását: „Rákóczi ekkor (1708. július 7.) már rég tisztában volt a poroszokkal való egyesülést s Szilézia és Csehország fellázítását célzó tervével, mely szerint igen szép számmal együtt lévő s újon egyenruházott hadai nagy részével Sziléziába fog betörni, őszre kelve. A fejedelem az idegen tartományokba, nélkülözhetetlen Bercsényijén kívül a tábornokok közül gróf Pekry Lőrinczet, Des Alleurs marquis francia altábornagyot, Gyürky Pált a reguláris hadak s Andrassy Pált és Györgyöt a gyalogság tábornokait, továbbá Le Maire hadmérnökkari dandárnokot, De la Mothe tüzérezredest, Barsonville erődítési főtisztet stb. volt magával viendő.”⁴⁴

Esetleg az útvonal kitűzésének előkészületeként fogható fel Winkler Vilmos ezredes megbízatása, amelyről Bercsényi ezt írta a fejedelemnek: „Épen most érkezék az silesiai pasusok vizsgálásáról Winkler uram...”⁴⁵

3. A strážnicei kudarc

Visszatérve a kuruc vezérkar vitáira, a haditanács végül Ocskay javaslatát fogadta el, s így került sor 1708. július 25–29. között a Viard elleni akcióra. Nem feladatunk ennek lefolyását részletesen tárgyalni,⁴⁶ bár sikerétől maga Rákóczi is sokat várt, főleg a katonaság fegyelme és hangulata szempontjából.

Persze, ez amolyan felemás megoldás volt, hogy mind a tábornoki karnak, mind a fejedelemnek az álláspontja érvényesüljön.

Az akció céljára a lovasságból mintegy 7000 főnyi dandárt válogattak össze a legjobban felfegyverzetekből,⁴⁷ s ezt Pekry Lőrinc tábornagy parancsnok, valamint Ocskay László és Babócsay Ferenc brigadérosok vezetésével megindították Szokolca-Strážnica irányába. A parancsnok kiválasztása azonban súlyos hibának bizonyult, s ennek oka Rákóczi erélytelensége volt. Ugyanis Pekry Lőrinc amilyen ügyes, de nagyravágyó politikus, épp olyan tehetőtlen katona is volt, a fejedelem azonban Bercsényi kérésére mégis mellette döntött.

A Pekrynek adott hadműveleti utasítás legszigorúbb pontja volt: ha netalán Viard visszavonul és átmegy a Morva folyón, „Kegyelmed semmi úttal által ne menjen; mert, az mint esmérem dolgainkat, egyéb belőle nem következik, hanem az hadnak prédával való visszaozslása és kimondhatatlan csint tétele. Mivel peniglen szándékom az, hogy arra való nyomulással az föld népit édesítsem, kevés és gyenge quartélyhoz lehetne bizodalmm, ha rendetlenül hebehurgyáskodva kezdenék az dologhoz.”⁴⁸

Rákóczi aggodalma nem volt alaptalan, a hadak fegyelmével már az induláskor baj volt. Pekry 1708. július 25-dikén egy Oszuszká⁴⁹ nevű faluból, ahol tábort ütött (Szokolca előtt, még hazai területen), nemcsak a katonai híreket közli Bercsényivel, hanem panaszkodik a katonaság kihágásairól is: „juhokat ölnek, nyúznak, kamorákat vernek fel az falukon, és egyéb excessusokat követnek el. Holnap meg is kell benne halni, mert különben nem coerceálhatjuk.”⁵⁰

Amikor pedig 28-dikán este Viard Strážnicénél megtámadta a hibás mozdulatot végző Pekryt, a lovasság egész Szokolcáig hátrált vissza. A tábornagy innen jelentette 28-dikán Rákóczinak: „Az mezei hadbú! az elmúlt éjjel több ment el másfélezerrel; igazán csak „Rajta Miska!” az mezei had. Mikor seregekben kirendeltem – az szőlőhegyekre ment ki csoportként.”⁵¹

A főpróba tehát nem sikerült, „a had lehangoltatott”, emellett a következő néhány napban a hadsereg vezetése, élén Rákóczival, csak kapkodott, naponta más-más akciót határozott el. Rákóczi először maga is Viard ellen akart támadni, majd Lipótvár alá szándékozott vonulni, hogy az élelméből kifogyott őrséget megadásra kényszerítse. Közben Ottlyk György hírt kapott arról, hogy Trencsén várának őrsége is hasonló helyzetben van, mire újabb vita következett: mostmár a Trencsén elleni akciót határozták el, Rákóczi rögtön előre küldte La Mothe ezredet, hogy akadályozza meg Viard tábornokot az őrség megsegítésében. Az immár 15 000 főre gyarapodott kuruc sereg pedig két oszlopban: gyalogság és lovasság, megindult a Vág mentén Trencsén felé. Amikor augusztus 2-dikán a vár alá értek, kiderült, hogy Viard gyorsabb volt: megsegítette az őrséget. Így mostmár ennek a várnak az ostromáról is le kellett mondani.

Ugyanazon a napon a Pálffyval egyesült Heister Vágújhelyre érkezett lovasságával, egy jó napi menetre a kuruc sereg nyomában. „Nem volt magától értetődő arra gondolni, hogy e tábornok 2000 lovassal és néhány Pálffy alá rendelt rác századdal meg akarjon támadni minket. De mégis megtette...” – mondja Rákóczi Emlékirataiban. Ennek oka szerinte az volt, hogy Heister rosszul volt értesülve a kuruc seregről: úgy tudta, hogy Rákóczi és Bercsényi összevesztek, külön váltak, s Trencsénél csak a lovasság táborozik.

Lényegében tehát a kuruc vezetés lebecsülte a császári sereget, elhanyagolta a felderítést, s elkövette azt a hibát is, hogy a Vág folyó szoros völgyét nem zárta el, ott csak gyenge hátvédet hagyott, s így Heister augusztus 3-dikán reggel meglepte a kuruc tábornokot.

A többit ismerjük, főleg Markó Árpád klasszikus tanulmányaiból.⁵²

Két jelenséget azonban feltétlenül meg kell említenünk.

Az egyik a katasztrófa igen gyors lefolyása: egy délelőtt elég volt ahhoz, hogy a háromszoros létszámfölényben lévő kuruc sereg megsemmisüljön. Ebből következtethetünk a vezetés és a csapatok pszichológiai, morális állapotára.

A másik: sem a kuruc tábornoki karból, sem a brigadérosok és ezereskapitányok közül senki nem esett el, nem került fogságba, sőt meg sem sebesült. A felső vezetés tagjai közül tulajdonképpen Rákóczi sérülése volt a legsúlyosabb. Amikor 3000 közkatona marad a csatatéren, ez eléggé érthető, csak a kuruc hadsereg akkori lélektani állapotával, és a vezetés teljes csődjével magyarázható jelenség. A magasabb rangú tisztek nyilván még a teljes pánik és összeomlás előtt, vagy annak kitörésekor elhagyták egységeiket.⁵³

A vereség tulajdonképpen katonai okainak magyarázatául Markó Árpád joggal idézi Zrínyi Miklós megállapítását a Török áfium-ból: „mert a hadi ütközetben a kevesebb, de gyakorlott nép később a győzelemre, a tudatlan és gyakorlás nélkül való sokaság pedig mindenkor inkább kitétetett a veszedelemre.”⁵⁴

Ha az 1708. évi hadjáratnál szorosan összefüggő minden tényezőt számításba veszünk – az ország gazdasági, pénzügyi csődje, a romló belső politikai hangulat, a hadsereg képzettségi szintje és fegyelmi, morális állapota, a felső vezetés kritikán aluli tevékenysége, a hiányos diplomáciai előkészítés stb. – akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a vereség okát ezekben kell keresnünk, nem a véletlenben, sorsban, balszerencsében, vagy Rákóczi alvezéreinek értetlenségében. A végső konklúzió tulajdonképpen az lehet, hogy ez a hadsereg alkalmatlan volt az ország határaitól távolos, nehéz terepen és ismeretlen környezetben megvívandó hadjáratra.

Mindent összevetve és átgondolva, az az érzésem, hogy lelke mélyén talán maga Rákóczi sem hitt és bízott a sziléziai akció sikerében. Ezért nem készített tervet a Kárpátokon való átkelésre, hadserege pontos összeállítására, a tervbe vett akció útvonalának részletes felderítésére és kijelölésére, a Sziléziában való elhelyezkedésre, a csapatok ellátására, annak pénzügyi fedezetére stb. Hadseregét talán ő maga sem tartotta alkalmasnak egy ilyen komoly akcióra, hiszen előző ütközetekben éppen elég tapasztalatot szerzett alvezéreinek képzetlenségéről, alkalmatlanságáról, fegyelmetlenségéről. Vagy úgy gondolta, hogy mindezzel ráér akkor foglalkozni, ha az őszig terjedő időt sikerül a császári armádiával való összecsapás nélkül kihúznia? Sziléziában pedig ott lesznek a brandenburgi ezredek s ezzel minden megoldódik?

III.

A trencsényi vereség következményei

1. Országos pánikhangulat, átállások, a bányavárosok elvesztése

Mindazok a társadalmi, gazdasági, katonai és politikai problémák, amelyek már előzőleg is megvoltak, a katasztrófális vereség és az országos lélekvesztés következtében felnagyítva, megsokszorozódva jelentkeztek. Az első napokban a pánikszerűen hazafelé menekülő katonák árasztják el a környék falvait,⁵⁵ majd az ország további részeit.

Megkezdődött az átállások sorozata (Pyber László szenátor, Spáczay Gábor gazdasági tanácsos, Ocskay László brigadéros stb.). Több megye is labanccá lett.

A pánik és bomlás a fejedelem közvetlen környezetét is elérte. Jósa Mihály generáladjutáns is átállt a császáriakhoz, a nemes ifjakkból álló testőrségről pedig a jelen lévő gróf Teleki Mihály ezt írja: „Itt láthatta volna akárki, némely úrfi mint vetette el párdücbőrit, gémtollát mint dugta.”⁵⁶

Markó foglalkozik Ottlyk Györgynek azzal az állításával, hogy a palotás ezred vesztét – ök tartottak ki legutolsónak, s mikor maradékuk letette a fegyvert, a rációk lekaszabolták őket –, saját ezredesük, Szentiványi János gyáva magatartása okozta, mert „elkapván az első zászlót, lóháton elment és regimentjét otthagya veszni.” Markó ezt nem tartja igazoltnak és valószínűnek sem.⁵⁷

Közben az ellenség lassan, szisztematikusan tovább nyomult előre, s mivel ellenállásra nem talált, októberben elfoglalta a bányavárosokat. Bercsényi ugyan összetörette a gépeket és vízzel árasztotta el a tárnákat, elvesztésük mégis súlyos veszteséget jelentett a felkelőknek. Az ellenőrzésük alatt álló terület egyre zsugorodott, ugyanakkor menekülthullám árasztotta el a keleti megyéket, ami újabb súlyos terhet jelentett a konföderált állam számára – a már egy év óta kiszorult erdélyi menekültek eltartásán kívül. Az ellátást biztosító terület tehát folyton csökkent, a terhek pedig nőttek, ami a lakosság számára katasztrófális helyzetet teremtett.

Később, Emlékiratai szerint maga a fejedelem is látta a katasztrófa helyzetet és annak megoldhatatlanságát: „Főurak, nemesek, tisztek, katonák nem gondoltak többé a háborúra, csak arra, hogy megmenthessék vagyonukat, asszonyaikat, gyerekeiket. A Pozsony, Nyitra és Bars megyeiek ételmezt és szállást kértek tőlem a szövetségi szerződés értelmében. Hogy ennyi rendetlenségen segítsék, összehívtam a szenátust és a megyék követeit Patak városába. Bercsényivel együtt előre láttam az ilyen intézkedés következményeit, amennyiben olyan sok haszontalan száj táplálására vállalkozunk, mely mind a hadak ételmezt fogyasztaná. De nem volt mód visszautasítani kérésüket.”⁵⁸

2. Rákóczi véleménye a vereségről

A fejedelem a vereség hatását és következményeit másként ítélte meg közvetlenül a csata után, majd valamivel később, és másként ír róla Emlékirataiban.

Az első napokban-hetekben, amikor még nyilván az általa személyesen is átélt esemény hatása alatt állt, inkább érzékelte a negatív erkölcsi és politikai hatást, amit a vereség okozott. Augusztus 24-dikén erről ezt közli Bercsényivel: a tisztek isznak, táncolnak, „minden próbájuk abból áll, hogy messze helyeztetvén az lest, magok sohasem secundálják, melyre nézve diffidentiaja van az közrendnek hozzájuk...” „Az vármegyék(nek), szegény ember- és nemességnek, hihető reám is, de Kegyelmedre és több generálisokra van panaszsza, s Aztmondják uralom azt mondja, hogy minek adnának? mert csak az urak ládájában marad az pénz; öszvemocskolják, confundálják tréfában minden rendeket,(!) nem mernek szölli, s nemhogy szabadságra mennének, nagyobb iga terhe alá vettvén, még szólíniok sem lehet; az vitézítő rend mindeneket öszvegázol; az commissariusok széltiben parancsolnak; az én végezésimet és az ország determinatióit széltiben változtatja Kegyelmed; semmi állandóság nincsen; az udvariak személyválogatás nélkül bánnak az szegény és nemesemberrel; ha panaszkodik: vagv meghazudtoltatik, vagy csúfoltatik, vagy szidatik.”⁵⁹ Rákóczi ugyan ezt csak szóbeszédnek tartja, s ezért vizsgálatot ígér a vármegyékben ezek felderítésére, ami persze nem történt meg.

Távolodva azonban a trencsényi katasztrófától, nem tartja oly tragikusnak a helyzetet. Nedeczky Sándorhoz írt levelében már majdhogynem elbagatellizálja a vereséget: „... az mostani conjuncturákról akarván Kegyelmedet informálnunk, bizonyos lehet benne, hogy Istennek jóvóltából némellyek opinioján kívül dolgaink helybenállottanak; minthogy az elmúlt

napi eset után nemhogy szívek elesett volna az hadirendnek és az confoederatusoknak: sőtinkább újabb buzgósággal s hittel megerősítvén szíveket az ellenség igyekezetinek teljes erővel ellentállottunk.” Igaz, Nyitra elesett, Ocskay elpártolt, de Simontornyánál megverték a rácokat. „Az békességtől nem félünk, sőt kívánjuk, de ne gondolkozzon ellenségünk: az mostani máris reparált casusunkkal úgy kívánjunk békélleni, amint ő talám vélekednék, hogy csak magának, és nekünk nem tetsző törvénytelen conditiókat praescribáltasson s azokra bennünk(et) kötelezhessen.”⁶⁰

Noha a levél a cári udvar tájékoztatására szolgált, s ezért alaposan megkozmetikázott képet adott az ország valóságos helyzetéről, de már benne volt, hogy Rákóczi nem változtat követeléseiben, tehát a háborút folytatni fogja.

Emlékirataiban viszont, jó pár évvel később, másként emlékezett vissza a vereségre és az utána következő hónapokra: „Soha még vereség ennél szégyenletesebb és szánalmasabb nem volt, és nem is voltak még csatavesztésnek szerencsétlenebb következményei.” „E szerencsétlen nap után már semmi sem sikerült.”⁶¹

3. *Sárospatak: a háború folytatásának kikényszerítése – 1708. december 4.*

Az eredetileg Tállyára meghirdetett, majd Sárospatakon összeült országgyűlés általános és országos békevágy közepette nyílt meg, amely az ország társadalmának minden osztályát eltöltötte. A parasztság, a városok nyomorogtak, éheztek, a termelőmunka és a kereskedelem megszűnt, a katonaság fizetetlen, a lakosságon élőködik, a pestis pedig egyre nagyobb területen pusztít. A külpolitikai helyzet sem ígér semmit: a franciák maguk is a vereség felé haladnak, a magyar felkelést üres ígéreteken kívül mással nem támogatják, beszüntetik a pénzsegély folyósítását is. A tengeri hatalmak igyekeznek ugyan közvetíteni, de csak azért, hogy a császár erőforrásait teljesen a franciák ellen használhassa fel. Nemzetközi garanciát az udvar egyáltalán nem hajlandó elfogadni, különösen katonai sikerei után nem. Oroszországgal le van kötve a svédekkel, majd a törökkel, különben is a Habsburgokkal semmi komoly érdekellentéte nincs. A bányavárosok elvesztek, Erdély elveszett, a Dunántúl éppen elveszőfélben volt. A pusztult, kimerült ország tehát a békében reménykedett, s ez az egész társadalom érdeke volt.

Rákóczi azonban nem akarta tudomásul venni a katasztrófát, bár a helyzet most sokkal súlyosabb és fenyegetőbb volt, mint 1707-ben, pedig akkor is csak egy visszatetsző véres jelenettel sikerült az ellenzék elhallgattatni.

A fejedelem persze jól tapasztalhatta és ismerte a Sárospatakra összegyűlt küldöttek hangulatát. Károlyit így tájékoztatta, s egyben segítséget is kért tőle: a gyűlésben, „jól lehet az számadásokon kezdvén az dolgot, azok most is continuáltatnak: de szokásunk szerint eztet is megútván, úgy veszem észre, leginkább bánják, hogy hallgatásban vagon békesség állapotja, melynek óhajtásával annyira kiadják magokat, hogy minden difficultás nélkül széltiben beszélnek desperatióból esett kívánságokat, melyre nézve, hogyha az odavaló dolgok megengedik, én valóban szükségesnek látnám az Kegyelmed idevaló gyüvetelit, és az Tiszántúl való hadak is jó vólna, ha követeket küldenék, oly instructióval, hogy mivel ők vóltanak akik legelsődször fegyvert emeltenek ezen ügy mellett, tudják, hogy nemcsak az németnek elfelejthetetlen bosszúállása alá esnek – de még az több vármegyék és hadak is jövendőben az ő kényszerítésekkel menthetnék magokat; obtestálják az országot, hogy oly securitásról provideáljon, ha békességet kíván csinálni, az mely által lehessen nékiek mihez vetni hátokat; engemet is hasonlóképpen sokszor eleitül fogvást adott hitemre kényszerítene, hogy őket el ne hagyjam, mert ha szintén az vármegyék békélnének is, hozzámvaló hűségeket megtartani kívánják, és mindaddig inkább fegyver alá vetni életeket, míglén elégéses securitást nem nyerhetnek, mintsem oly békességre adni magokat, az melyben

magoknak securitást (nem) szerezhettek – végtére, kiadván, az erdélyi fejedelemség az austriai háztúl való elszakadásának kívánságát.”⁶²

Majd néhány nap múlva ismét: „... az Kegyelmed ide való gyüvetelit szükségesnek látom lenni, akár gyűjjön több követ az hadak részéről, akár ne...”⁶³

Természetesen Sárospatakon nem a hadsereg megerősítését célzó döntések születtek, hanem egyszerű politikai megegyezés. Az intranzigens rendi függetlenségi álláspont, élén a fejedelemmel, megkapta a vitézlő rend támogatását a háború folytatásához. A vitézlő rend pedig megkapta a 9. törvénycikkben a háború győztes befejezése esetén a jobbágyi állapotból való felszabadítás ígérését, a hajdúszabadságot. A 10. t.c. pedig a vitézlő rend régi sérelmének orvoslását helyezte kilátásba, hogy ti. otthon maradt feleségük, vagy özvegyük mentesül a „közterhek” alól. Mindennek értékét persze teljesen kétségessé tette az ország és a felkelés katasztrófális helyzete, de az ígéretek révén a fejedelem megszerezte a háború folytatásának lehetőségét.⁶⁴

A vármegyékkel szemben a hadsereg politikailag felértékelődött, a vármegyék 1709-től kezdve lényegében csak asszisztáltak a kivetések behajtásánál. Jól mutatja ezt Bercsényi Miklósnak Pest–Pilis–Solt vármegyéhez küldött rendelete. Az adóbeszedés „megkönnyítése” céljából a vármegyéket perceptorátusokra osztották, Pest megyében Nagy Zsigmond lett a perceptor v. cassirer. A beszedett adóról is a cassirerek készítettek elszámolást. A vármegyére csak az a szerep jutott, hogy a kivetett adót ossza fel a helységek között, mennyi esik a nemesekre és nem nemesekre, mennyi a fegyvervásárlásra, mennyi a tavalyi restancia. (Pest–Pilis–Solt vármegyére 25 016 forint, ezüstben, a teljes összeg.) A listát adják oda a cassirernek (perceptorak), a kivetéseket a járasonként kijelölt hadi tisztek szedik be, s arról nyugtát adnak. A visszaélések elkerülése céljából a vármegyére rendeljen deputátusokat a tisztek mellé, s ha többet szednek be, a többletet a tisztek fizetéséből le kell vonni. De rögtön keresztbeszervezés is történt: a pataki kivetés terhére már assignációt (utalványt) kaptak egyes ezredek s szedték is már be a pénzt (a perceptor és a vármegyére megkerülésével), amiről elvben tájékoztatni kellett a cassirert.⁶⁵

A vármegyére eső hajdúkontingens kiállításához attól az ezredtől kellett tiszteket kérni, amelyhez az újoncok kiegészítésként bevonultak (Pest megye esetében a Csajági János hajdúezredtől).⁶⁶

És ott volt a Bezerédi-ügy, a maga sok kérdőjével. A brigadéros és társai bűnösségében eleinte Rákóczi is kételkedett, de 1708. október 4-dikén már közli Bercsényivel, hogy a rabokat Kassára viteti, és „mivel mind magok vallásából, mind ezen dokumentumokból, az mellyeket imé, includálok, felettébb is kitetszik undok cselekedetek: gondolnám brevis processussal is általashetnek törvényeken, mely is hogy azonnal executióban vétessék, szükségesnek ételem...”⁶⁷ Pár nap múlva azonban visszakérte az aktákat Bercsényitől: „Mivel Kegyelmed Bezerédi dolga revisiójára nem érkezik: küldje Kegyelmed vissza az minap Kegyelmed kezéhez küldött actákat, revideáltatom Szakmárt dolgát, – és ugyanott el is vehetik jutalmát cselekedeteknek.”⁶⁸

Emlékiratában azonban kivégzésüket már „elrettentő példának” tartja.⁶⁹

Akárhogy is volt, két tény bizonyosnak kell tartanunk. 1/ Bezerédiék kivégzéséről már hetekkel az országyűlés összehívása előtt az egész közvélemény tudott. Bár bírói ítélet még nem volt, Rákóczi is csak a halálos ítéletet tartotta szükségesnek. 2/ A tárgyalást és kivégzést először Kassán, majd Szatmár várában akarta a fejedelem lebonyolítani.

Végül azonban a per és kivégzés az országyűlés idejére maradt. Aligha véletlenül. Ez a nem mindennapi eljárás viszont kellő figyelmeztetésül szolgálhatott mindazoknak, akik a háború befejezését, a béke megkötését szerették volna – a Habsburg monarchián belül.

Mindezek után talán nem, vagy nemcsak Rákóczi kétségtelen szónoki képességének tulajdonítható a sárospataki országgyűlés december 4-diki furcsa jelenete.

Beniczky Gáspár, mint szemtanú, ezt írja, ennek a napnak az eseményeiről: „A státusok a palotára confluálván, minekutánna a sok kiáltásokkal és ellenkező discursusokkal az postírun g subsistentiájáru l, senki/?/ messze való voltával, ki tehetetlenségével, ki kiszorult nemességnek intertentiójával mentvén magát, semmi állandóságot nem végezhettek: a feleséges fejedelem az egész jelenlévő senátussal kijött, és declarálván az Isten igaz ítéletéből bűneinkért reánk szállott súlyos ostorát, hogy tudniillik az ellenség látván szivünknek az közhaza javának munkálkodtatásában való megcsökkenését, és hírére való nyomulásunkat: most olly armistitiumot proponál, az melly által szokott practicái által körben vévén, és magát megerősítvén, annyira inducállyon bennünket, hogy kéntelenek legyünk akármely tractatusát acceptálni, és idővel nyakunkban vetvén jármot, magunkat és maradékainkat örökös rabságra vessen; hogy azért mindezeket anteventálhassuk és az ellenséget a jó armistitiumra és formális tractatusnak inelásására magyarhoz illő resolutiónkkal húzhassuk: Istenünkben s igaz igyünkben bízván minnyájan insurgállyunk és ezen országgyűlésből induljunk ellene! Mellynek annuálván és felkiáltván az egész státussok: kiki életit letenni édes haza szabadsága mellett, és vérit kiontani resolválta...”⁷⁰

A történésznek, aki ismerteti az ország akkori gazdasági, politikai, katonai, külpolitikai helyzetét, a pestis országos pusztítását, nehéz ezt a jelenetet értékelni. Mindezeket a fejedelem is jól ismerte. Beszédében azonban új érveket nem igen hozhatott fel, csak a rendi függetlenségi mozgalom hagyományos frazeológiáját hangoztatta a gonosz bécsi udvar leigázási szándékáról, meg az ezt megakadályozni képes „magyarhoz illő” elszánásról. Vajon Rákóczi helyzetértékelése volt-e irreálisabb, vagy az ellenségre való indulás katonai képzetelensége, vagy netán a státusok „vitam et sanguinem” lelkesedése? Vagy ez nem volt több, mint a fejedelem szónoklatának hagyományosan kijáró formális lelkesedés? Mindenesetre a rendi gyűlések hagyományos forgatókönyvének elég tétetett.

Mi sem bizonyítja jobban a kételyeket, hogy természetesen szó sem volt az ellenségre való indulásról, hanem másnaptól, december 5-dikétől kezdve, mintha mi sem történt volna, még két hétig alkudoztak a „zab”-ról, vagyis a háború folytatásához szükséges anyagi alapokról. Hosszas és elkeseredett tárgyalások után 600 000 /ezüst/ forintot és 12 000 hajdút voltak hajlandók megajánlani. Az elpusztult, területileg összezsugorodott kuruc ország lakossága számára, amelyet a pestis teljesen elárasztott, ez is katasztrófáisan sok volt.

Mindent összevetve a sárospataki országgyűlésnek több fontos következménye lett:

1/ Rákóczi, figyelmen kívül hagyva az ország teljes kimerülését, a parasztság nyomorát, éhezését, a pestist, a felkelés fokozódó nemzetközi eljelentéktelenedését, a háború folytatása mellett döntött – éppen a külpolitikai változásokban reménykedve. Ehhez megkapta a formális hozzájárulást a vitézlő rend közreműködésével.

2/ A felbomló konföderáció helyett a vitézlő rend lett a fejedelmi politika legfőbb támasza, tehát a hadsereg politikai szerepe megnőtt. Mint láttuk, az országgyűlés két törvénycikket is elfogadott a vitézlő rend helyzetéről és jövőjéről.⁷¹ De a vitézlő rend nem is ezekért a bizonytalan kilátású rendi törvényekért támogatta Rákóczit. Inkább azért, mert megkapta azt a lehetőséget, hogy ellátását – élelem, abrak, pénz – saját maga hajthassa be a vármegyéktől és a lakosságtól.

3/ A hadsereg tehát mondhatni korlátlan úr lett az adóbehajtás terén, s a bonyolult szisztéma rendkívül sok visszaélésre, erőszakosságra, a lakosság megkárosítására adott lehetőséget. A számtalan panasz mutatta, hogy a vitézlő rend élt is ezzel a lehetőséggel, orvoslásra azonban nem lehetett számítani sem a megyék, sem a fejedelem részéről, erre egyszerűen nem volt lehetőségük.

Ha mindehhez hozzávesszük az országosan pusztító pestisjárványt, az ellenség egyre nagyobb területre kiterjedő elháríthatatlan aktív tevékenységét, akkor elképzeltük, milyen körülmények közt élte át az ország lakossága a már elvesztett háború – a történelem által feleslegessé ítélt – utolsó két és fél évét.

Jegyzetek

- 1 Horváth Mihály, Mikor és miért fosztatott meg a pórosztály szabad költözési jogától s mikor nyerte vissza azt? Athenaeum 1839. I. félév. 42. sz. 691. hasáb. (Horváth Mihály válasza fenti témájú tanulmány tárgyában egy olvasónak.); Idézi más összefüggésben *R. Várkonyi Ágnes*, Gróf Bercsényi Miklós a történetírásban. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk: *Sz. Jónás Ilona*. Budapest 1994. 150. p.
- 2 Erre a folyamatra: *Szekfű Gyula*: A politikai történetírás. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk.: *Hóman Bálint*. Budapest. 1931. 397–444., 454. p. *R. Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Budapest 1961. Benne a Szekfű könyve (A száműzött Rákóczi. Budapest 1913.) körül támadt viharos, gyakran botrányos vitáról.
- 3 *Markó Árpád*: Rákóczi Ferenc a hadvezér. Budapest 1934. *Lukinich Imre*: A szatmári béke története és okirattára. Budapest 1925. *Uő.*: II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. I–II. köt. Budapest 1935. (Az Archivum Rákócziánium XI–XII. kötete.) Benne Rákóczi és Károlyi levelezése 1708–1711. – Stb.
- 4 A Thaly-féle hagyományos szemléletnek és a dogmatikus marxizmus összefonódásának létrejöttére, és a Történelmi Társulat 1949. március 27-diki közgyűlésén hivatalosan is uralkodóvá válására: *Kosáry Domokos*: A magyar történetírás a két világ-háború között. In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Budapest 1987. 321–355. p. és uo. 492. s köv. p. Az 1953-ban rendezett történész kongresszuson, amely jelentős teret szentelt a Rákóczi-szabadságharcnak, már ez a szellem dominált. Magyar Történész Kongresszus 1953. június 6–13. Budapest 1954. 60–120. p. Nem véletlen, hogy az újra induló Hadtörténelmi Közlemények bevezető, mintegy ideológiai útmutató cikkét az akkori pártvezetés egyik jelentős személye írta. Lásd: *Nógrádi Sándor*, A Rákóczi évfordulóra. HK 1954 Új folyam I. évf. 1. sz. 3–14. p. Csak a teljesség kedvéért említjük meg, mint előzményt: *Vágvölgyi Tibor*: A Rákóczi-forradalom [sic!] története. Budapest [1946.] Rendkívül gyenge színvonala miatt a Rákóczi-kutatásra teljesen hatástalan volt.
- 5 Magyarország hadtörténete I. *Főszerk.* Liptai Ervin. Budapest 1984. Benne 337–399. p. *Heckenast Gusztáv*: A Rákóczi-szabadságharc. Szempontjait cikkemben több helyen elfogadtam, ill. figyelembe vettem.
- 6 Magyarország története tíz kötetben. Benne: Magyarország története 1686–1790. 4/1. köt. *Főszerk.*: *Ember Győző–Heckenast Gusztáv*. Budapest 1989. A Rákóczi szabadságharcra a III–X. fejezet foglalkozik, *R. Várkonyi Ágnes* munkája, aki így is lényegesen korrigálta a 70-es években elfoglalt álláspontját. (A mezőgazdasággal és ipari tevékenységgel foglalkozó VII. fejezetet *Wellmann Imre* és *Heckenast Gusztáv* írta.)
- 7 A királykeresés, amelynek során a szövetkezett rendek terveiben legalább féltucat név merül fel, szintén a szabadságharc azon problémái közé tartozik, amelyek realitását, valószínűségét, valamint diplomáciai, politikai és jogi buktatóit alaposan meg kellene vizsgálni.

- 8 Bercsényi szerint I. Lipót halálával bekövetkezett az interregnum, I. József ugyanis nem tekinthető törvényes uralkodónak. Szinte eufórikus hangulatban írja Rálóczinak: „Azt ítélném Kegyelmes Uram, ezen interregnumnak declaratióját igen jó volna időhalasztás nélkül pátensek által publicáltatni, és egyszersmind az gyűlés [ti. királyválasztó] hirdetését, cum praefixione terminari, ad Campum Rákos siettetni; emlékezetet vetni – az mint Rádai Uram is communicálta velem az conceptust – az haza közjavára; Isten megfoghatatlan ítéleti: midőn az császár külömb-külobm szín és közbenjárók által folytatná már békesség szerzését – ime, interregnumot mutatott az Isten! Azért, ut omnia constant et quasi renasci valeat ex cineribus, ut Phoenix rediviva libertas: fussunk öszve! Hiszem, diferáltatik is az terminus, – semmi, dummodo innotescat interregni declaratio. Így Nagyságod s hazánk követjeinek megnyílik útja minden udvarnál; meglátja minden, hogy Isten csinált interregnumot: mert az király non fuit integer, et nequitiae ac fraudi reservata clausula defraudavit illum. Appareat, quid possimus? bizony, tanálunk udvarlót; mi szép leány ez a Regina Hungaria...” Nyitra, 1705. május 1. AR IV. 518. p. Igaz, május 19-dikén már a Józseffel való kibékülést ajánlja. *R. Várkonyi Ágnes*: Rendhagyó országgyűlés Szécsényben. In: *Tanulmányok Szécsény múltjából*. 1. Szécsény 1978. 19. p.
- 9 Károlyi egyenesen a királykeresésnek tulajdonítja az ónodi trónfosztást, mert a felkelők úgy vélték, hogy „míg királyuk létszen, senki addig nem fogja pártjukat; de ha király nélkül lesznek, találkozik elég, aki pártjukat s ügyüket felfogja. Csakhamar deliberalított, hogy a felséges bavarai herceg hivattasson meg a királyságra, a felséges francia király assistentiája által, mely iránt is az expediciók megletenek. Melyre is másfél esztendő múlva jött levél által a resolutió, hogy a felséges francia király kész volt assistálni, de módja nincsen benne, hogy oly messze fegyverrel secundálhassa intentionjokat és nem is látja módját, hogy a nevezett felséges herceg penetrálhasson, biztatta mindazonáltal azzal, hogy az universalis békességből ki nem rekeszti a confoederatusokat, együtt a méltóságos fejedelemmel.” *Asztalos Miklós*: II. Rákóczi Ferenc és kora. Budapest 1934. 325. p. Forrásaként Károlyi Sándor Önéletírását adja meg, közelebbi utalás nélkül. Ott viszont ez a szöveg nem található. Ellenben megegyezik Károlyinak „Declaratio cujusdam fidelis Augustissimae Imperatricis” c. sajátkezű feljegyzésével, amely a szatmári béke után készülhetett. MOL P. 396. Károlyi cs.lt. Acta politica 1. Acta Rákócziána Ser. I. Dátumtalanok 5.cs. Miután Asztalos munkája népszerűsítő, levéltári kuatásokat nem végzett, nem tudom, honnan vette ezt az idézetet.
- 10 Actenstücke zur Geschichte Franz Rákoczys...II. Aus dem Papieren *J. M. Klement's. Ed. Joseph Fiedler*. Wien 1858. 2–3. p. *Kvacsala János*: II. Rákóczi Ferenc porosz összekötetései történetéhez. Századok 32 (1898) 577–597. p.; *Szalay László*: Klement János Mihály, II. Rákóczi Ferenc követe Berlinben, Hágában, Londonban. Századok 4 (1870) 1–13., 73–87. p. *Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár 1882, 149–176. p.; *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferencz, II. Budapest 1909. 570–571. p.; Rákóczi levele Kray Jakabhoz. Gálszécs, 1708. március 19. AR II. 193. p.; A fejedelem Emlékiratai szerint úgy vélte, hogy csapatai megjelenését várták ebben a körzetben. Amit azonban mond erről, az 1707-re vonatkozik: *Rákóczi Ferenc*, Vallomások. Emlékiratok. Szerk. és jegyz. *Hopp Lajos*. 1979. 376. p. – A porosz kapcsolat ötletének inspirálója valószínűleg Bonnac lengyelországi francia követ volt.
- 11 Történetírásunk teljes részletességgel még nem tárta fel az örökös tartományokba éveken át folytatott betöréseket, zsákmányolást, falvak és városok felgyújtását, a lakosság elhurcolását és gyilkolását, illetve ennek hatását a lakosság véleményének alakításában. Sőt ezeket általában még katonai sikereknek tüntetik fel. Osztrák részről: *Posch, Fritz*: *Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kuruzzenstürmen*. Graz 1968.; Témánkhöz

kapcsolódik s egyben jellemző Thaly eljárására a következő eset. Kolinovics Gábor nyomán előadja, hogy 1708 márciusában Ocskay László Puchórol a lisszai szoroson át Morvaországba tört. „Itt a szokott zsákmánylás, égetés, marhahajtás mellett, egyebek közt valami búcsújáró tömegre akadtak...” Innen Kolinovicsot idézzük: „... omnis aetatis, ordinis ac utriusque sexus personas, quae honori Divae Magdalenae piam celebrant processionem, sine miserere contrucidat.” És Thaly? Szerinte: „... akik holmi kerített templomkastélyba vonva magokat, védelmet kíséreltek meg, – sikertelenül. A rohamban felbőszült kurucok mind a 600 főnyi tömeget kor- és nemi különbség nélkül levágták. Így, [T. K. kiemelése!] és nem másként kellett e kegyetlen öldöklésnek történni; mert, hogy jámbor búcsújárókat minden ok nélkül lekaszabojlanak: arra példa az egész kuruczvilágban nem fordul elő.” Sőt még Ocskayt is megvédi: „Kihívó ok nélkül pedig ilyen tényt, kivált a vakbuzgó katolikus Ocskay, végbe nem vihetett.” *Thaly Kálmán*: Ocskay László II. Rákóczi Ferencz fejedelem brigadérosa és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710. I. köt. Budapest 1905.² 172. s köv. p. Itt most nem is a Thaly-féle történelemtorzító eljárást kell felvetni, hanem azt a kérdést: az ilyen eset (esetek) után miért gondolta Rákóczi azt, hogy hadait a morva lakosság lelkesedésével várja?

12 *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc, Budapest 1976.² 321. p.

13 AR II. 392–396., 401–403. p. A két levél tanúsítja Rákóczi – sokban alaptalan – optimizmusát az ország belső helyzetének megítélésében.

14 Berzék, 1708. május 10. AR II. 267. p.

15 Beniczky Gáspár Diarium-a. In: Rákóczi Tár I. Szerk. *Thaly Kálmán*. Pest 1866. 126–134. p.

16 A megyéknek megküldött utasításokra: *Borosy András*, Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. V. köt. 1703–1710. Budapest 1987. 163. s köv. p.; Vázlatosan: *Márki S.* i. m. II. 540–541. p.; *Takács János*: Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg 1941. 191–207. p.; A garas értékére és forgalmára: *Iványosi-Szabó Tibor*: Pénzforgalom és pénzértékek Kecskeméten 1662–1711. In: Bács-Kiskun megye múltjából VII. Kecskemét 1985. 47., 81. p. 1 garas=3 krajcár =6 dénár, tehát 20 garas=1 rénes forint. – A konföderált állam pénzügyi csődjének komor tényeivel szemben viszont egészen más, optimista eredményre jutott *N. Kiss István* két cikkében is (Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk.: *Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes*: Budapest 1980. 87–112. p.; és: Hadsereg, adó és társadalom a kuruc államban. In: Nógrád megyei múzeumok évkönyve 22/1976. Szerk.: *Domonkos Alajos*. Salgótarján, 1976. 35–39. p.) Szerinte az állami bevételek /a kuruc ellenőrzés alatt álló mintegy 100 000 km²-nyi területéről/ 1708-ban 8,57 millió forintot tettek ki, ebből 7,7 milliót a dikális adózás biztosított, s ennek 90–95%-át teljesítették is! Az Egerből kiinduló sereg súlyos pénzhiányáról azonban nem szól. A dikális adószisztémával kapcsolatosan még sok tisztázandó kérdés áll fenn. A rá vonatkozó számokkal pedig óvatosan, szigorú kritikával kell bánni. Ez a szisztéma a konföderált állam kétségbeesett kísérlete volt, hogy a már kimerült ország (főleg a parasztság és polgárság) utolsó tartalékait mozgósítsa. Éppen ezért alkalmazásával több kérdés vethető fel: a dikálás módszere és realitása; vagyonadó vagy jövedelemadó volt-e; a közteherviselés tényleges mértéke, a dikaszámok megoszlása az egyes társadalmi rétegek között; a behajtás körüli kaotikus állapotok; milyen pénzben vagy termékekben szedték stb. A dikális összeírások realitásának problémája egy jellemző példa nyomán: az 1707. decemberi kassai gyűlés a dikaszámokat megemelte, néhány megyénél 20–30%-kal, de Eperjes 1955 dikáját 10 000-re, Lőcséét 3453-ról 13 000-re, Bártfáét 1574-ről 7000-re, Kassáét 1248-ról 8000-re, demonstrálva ezzel, hogy a felkelés és a konföderált állam

- vezetői a városokban nem politikai szövetséget, hanem jól kihasználható objektumokat láttak. Dikáikat még megterhelték 2-2 garassal azon a címen, hogy a városokba nem szállásolnak be katonaságot. A fejedelem és Bercsényi részére megszavazott 270 000 forint tiszteletdíjat is a parasztság és városok dikáira vetették ki. Minden terhet összevetve Kassa városában pl. 22–23 forint adó jutott egy 30 forintos dikára. Ez egyrészt megkérdőjelezi a közteherviselés elvének komolyságát, másrészt a dikaszámokkal való különböző kimutatásokat teljesen kétségessé teszi. *Takács J.*: Közteherviselés i. m. 145–190. p.
- 17 *Bánkúti Imre*: A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái (1703–1711) Budapest 1991. IV. fejezet. – *Heckenast Gusztáv* szerint is a pénzügyi gazdasági és társadalmi válság jelei már a sikerek éveiben is megfigyelhetők: i. m. 380. s köv. p.
- 18 *Takács J.*: Közteherviselés i. m. 191–195. p.
- 19 Uo. 200–201. p. A probléma társadalmi vonatkozására utal Heves és Külső-Szolnok vármegye levele Bercsényihez: 26 000 forintot gyűjtöttek össze Károlyi Sándor hadteste számára, de „öexcellentiája acceptálni nem akarja”, ezüstöt kíván érte. Így a rézpénz „böcsi semmivé tétetik. A szegénység minden eladó javaiért elveszi, ugyanakkor dicái után való obtingensében nem acceptáltatik.” Uo. 201. p. Károlyi persze azért nem fogadta el a rézpénzt, mert azt katonái sem fogadták el.
- 20 *Bánkúti Imre*: II. Rákóczi Ferenc pénzverésének gazdasági háttere. Numizmatikai Közlöny LXXXII–LXXXIII (1983–1984) 61–63. p. Sőt Bercsényiben futó ötletként még hamis császári garasok veretésének az ötlete is felmerült.
- 21 Kiskoszmály, 1708. június 25. AR V. 665. p.
- 22 Losonc, 1703. augusztus 11. Rákóczihoz. AR VI. 15. p.
- 23 *Takács J.*: Közteherviselés i. m. 200. p.
- 24 Emlékiratai i. m. 376–377. p.
- 25 *Bánkúti Imre*: Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Dél-Alföldön. In: Cumania III. Historia. Kecskemét 1975. 79–102. p.; *Uő.*: Lónyai Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos válogatott iratai. Vaja 1980. (Folia Rákócziana 4./). *Uő.*: A kuruc függetlenségi háború. i. m. 77. s köv. p.
- 26 Emlékiratai i. m. 377. p.; *R. Várkonyi Ágnes* szerint „Egerben Rákóczi mintegy 10 ezer főnyi reguláris hadsereget szervezett.” i. m. IV/1. 231. p. Ennek a haderőnek azonban csak néhány kisebb egysége felelt meg a regularitás követelményének.
- 27 Rákóczi Tár I. 123. p.
- 28 Rákóczi Tár I. 123–124. p.
- 29 Rákóczi Tár I. 130. p.
- 30 Rákóczi Tár I. 133. p.
- 31 Rákóczi Tár I. 137. p.
- 32 Rákóczi Tár I. 138. p.
- 33 Rákóczi Ferenc a hadvezér i. m. 192. p.
- 34 Jellemző eset, hogy a Pest–Pilis–Solt vármegye által Csajági János ezredébe átadott 105 hajdúból 26 szinte rögtön megszökött. 1708. július 20-diki közgyűlés. *Borosy A.*: Regeszták i. m. V. 166. p.
- 35 *Mezey Barna*: A Rákóczi szabadságharc országgyűlései. Budapest 1981, 47–48. p.; *Zsilinszky Mihály*: Az 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez: Budapest 1888.
- 36 Emlékiratai i. m. 376. p.
- 37 Az egy hónapon át folyó igen fontos tanácskozásokról úgy látszik vagy nem tudtak vagy nem tartották azokat jelentősnek.

- 38 Emlékiratai i. m. 377. p. – Életrajzirói szerint tényleg beteg volt, *Köpeczi B.–R. Várkonyi Á.* i. m. 321. p.
- 39 A bécsi udvar által a dán királytól bérbe vett ezredek.
- 40 Emlékiratai i. m. 379. p.
- 41 Strážnice, a Morva folyó bal partán. Rákóczi ekkor Verbónál (Nyitra m.) táborozott. Ma: Vrbové, Szlovákia.
- 42 Emlékiratai i. m. 378–379. p.
- 43 Rákóczi Ferenc a hadvezér i. m. 192–193. p.; *R. Várkonyi Ágnes* magyarázat nélkül közli: „A fejedelmi hadsereg azonban Érsekújvár alatt megállt, helyi hadműveletekbe kezdett.” i. m. IV/1. 231. p. Nem ott, hanem jóval északabba, Pöstyéntől délre, a Vág jobb partján, Verbónál állt meg.
- 44 *Thaly K.*: Ocskay László i. m. I. 209. p.
- 45 Apony, 1708. július 15. AR VI. 7. p.
- 46 Részletesen: *Thaly K.*: Ocskay László I. 211. s köv.; Az akcióról Rákóczi is megemlékezik. Emlékiratai i. m. 378–380. p.
- 47 A csapatok fegyverzetéről a fejedelem a következőket mondja: „Nem emlékszem már pontosan, mekkora volt ez a csapat, de azt nem felejtettem el, hogy velem a táborban csak rosszul felszerelt és rosszul fölfegyverzett lovasok maradtak. Különben mindig ezek voltak legtöbbször a seregben.” Emlékiratai i. m. 380. p.
- 48 Verbói tábor, 1708. július 26. AR II. 297. p. Idézi *Thaly Kálmán*, Ocskay László I. 228. 1. is.
- 49 Később Aszós (Nyitra m.), ma Osuské Szlovákia.
- 50 *Thaly K.*: Ocskay László i. m. I. 227. p.
- 51 *Uo.*: 238. 1. – Hogy a lakossággal nem volt barátságos a kuruc hadsereg viszonya, azt Szokolca város esete mutatja. 1708. július 26-dikán ugyanis Bercsényi kijelölése alapján Ocskay elfogott négy szokolcai polgárt (Stupavszky, Körmendy, Resiczky és Jankovics), akiket gyanúsítanak tartott s a fejedelem táborába, kísértetett. Szokolcai tábor, 1708. július 27. Pekry Lőrinc Rákóczihoz. *Thaly K.*: Ocskay László. 229. p.; Nem tudni, hogy ezzel függött-e össze az az affér, amiről Thaly minden kommentár nélkül emlékezik meg, amikor idézi Pekrynek a július 28-diki nap eseményeiről Bercsényihez írt levelét: „Istennek hála, az hadban más kárt nem vallottam, [ti. a Viarddal való öszecsapásban B. I.] hanem az retroquardiában amely hadat hagytam volt, az német és rác megnyomván, midőn Szokolca városa mellett jött volt: az városiak legalább hatvan ember kárt tettek puskával és kövel.” Brezovai tábor, 1708. július 29. *Thaly K.* uo. 236. p. 60 katona eleste nem lehetett kisméretű öszecsapás következménye, de az ügyről más adataim nincsenek. Az Ocskay által elhurcolt szokolcaiak egyike Stupavszky Mihály, Detrekő kapitánya volt, aki 1707. július 21-dikén feladta a várat Starhembergnek. Nem vállalt tovább katonai szolgálatot a kuruc hadseregben (a császáriban sem), ennek ellenére a kurucok elfogták, bebörtönözték, sőt 1709-ben halálra is ítélték. Több adat rá: *Thaly Kálmán*, Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706–1709. Budapest, 1901. 494. stb.; *Thaly K.*: Ocskay László i. m. I. 117., 119. p.; AR VI. 209. p.
- 52 Rákóczi Emlékiratai i. m. 381. s köv. p.; *Thaly Kálmán*: A trencsényi csatáról. Hadtörténelmi Közlemények 1897. 145–159., 313–331. p. – *Uő.*: Ocskay László i. m. I. 211. s köv. p.; *Bokor Ignác*: A trencsényi csata. (1708. augusztus 3.) Sopron 1929. 49. p. (Kny. a Rákóczi Ferenc m. kir. reáliskolai nevelőintézet 1928–1929. évi Értesítőjéből.) Több kisebb nagyobb hibával, pl. átveszi *Thaly* téves magyarázatát Ocskay árulásáról; de néhány új szemponttal is, pl. Rákóczi irányító tevékenységének kritikájával.; *Markó Árpád*: A trencsényi csata. 1708. augusztus 3. Hadtörténelmi Közlemények 1931. 31–70.,

- 151–194. p.; *Uő.*: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér 320–351. p.; *Márki S.* i. m. II. 589–598. p.; Markó Árpád cáfolja Márki azon állítását, hogy balesete után magához térve, Rákóczi ismét megkísérelte a futó hadak megtérítését, de erre sehol másutt nem talált adatot. I. m. 346. p. Beniczky Gáspár szerint azonban „a felséges fejedelem penig az esés után is vissza akarván téríteni a futott hadakat...” Rákóczi Tár I. 150. p.
- 53 Elesett Belényi Albert és Bessenyei László kapitány, az arnót csapatok egy kapitánya sebesülten fogságba esett és Trencsénben halt meg. Továbbá a fejedelem két inasa. *Márki S.* i. m. II. 597. p. Aszalay Ferenc augusztus 8-diki levelének facsimiléje. Fogságba 25 alacsonyabb rangú tiszt és 400 közlegény esett. A tényt kommentár nélkül közli *Heckenast G.* i. m. 390. p. és *R. Várkonyi Á.* i. m. IV/1. 231. p.
- 54 II. Rákóczi Ferenc a hadvezér i. m. 350–351. p.
- 55 A csata utáni bomlásra, a hadak szervezetlen menekülésére, amiből szükségszerűen következett mindenféle kihágás, büntett, Thaly idézi Pyber László szenátor Bercsényihez írt 1708. augusztusi leveleit, de mivel őt csak az árulás nyomozása vezette, ezért mindent hazugságnak, vagy tudatos hírterjesztésnek tartott, amit a püspök írt. Pyber azért menekült el házától Szkacsányból, „mert az elszéledett hadi népek közül sokan magokat is ölték, fosztották”; vagy hogy „mind ezen actió előtt s mind utánacsak összeesküdtek a hadak: szokatlan [vagyis a forgalomban el nem fogadott B. I.] rézpénzért nem könnyen öletik meg magokat, sőt a prédálást is amiatt jobban elkövetik és megszokják.” *Thaly K.*: *Ocskay László* I. 276–277. p.; Szkacsány (Nyitra m.), ma Skacany, Szlovákia.
- 56 Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója. (Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból.) Szerk.: *Temesi Alfréd*. Budapest 1960. 74. p. Ez egyébként nem feltétlenül a dezertálást jelentette, lehetett a veszély csökkentését célzó eljárás is, hiszen esetleges katonai összecsapás esetén a jelvények fokozott (és felesleges) veszélyt jelentettek viselőjüknek.
- 57 Rákóczi Ferenc a hadvezér i. m. 342. p. Jómagam is elfogadtam ezt cikkemben: II. Rákóczi Ferenc udvari palotás ezredének anyagi-szervezeti helyzete 1706-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 106 (1993) 3. sz. 101. p. Alaposabban átgondolva a tényeket, mégis elképzelhetőnek tartom az eset megtörténtét abban a katasztrófa-helyzetben.
- 58 Emlékiratai i. m. 388. p.
- 59 AR II. 304–305. p.
- 60 Eger, 1708. szeptember 6. AR II. 416–417. p. Nedeczky Sándor a cári udvarhoz küldött követe volt a fejedelemnek.
- 61 Emlékiratai i. m. 386–387. p.
- 62 Sárospatak, 1708. december 1. AR II. 369–370. l.; *Asztalos Miklós* azonban tévedett: ez a levél, amelyben Rákóczi a „katonai pártot” igyekezett megszervezni, nem Bercsényinek szólt. II. Rákóczi Ferenc és kora. Budapest 1934. 341. p.
- 63 Sárospatak, 1708. december 1. AR II. 371. p.
- 64 Már *Mezey Barna* megállapította a kuruc országgyűlésekről szóló kitűnő munkájában, hogy politikai céljai érdekében (detronizáció, a háború folytatása) Rákóczi habozás nélkül alkalmazott katonai fenyegetést, ill. erőszakot a diétákon. Így a Habsburgok trónfosztása is már fegyveres erő nyomására jött létre. Nemcsak a fejedelem udvari ezredének jelenléte, majd Rakovszky Menyhért nyiltszíni meggyilkolása és az Okolicsányi Kristóf elleni meglehetősen barbár, Caraffa módszerére emlékeztető eljárás és vitatható halálos ítélete kényszerítette ki a döntést. Sennyey István három napig vallatta a vádlottat, azután „abbahagyván kínzását és tüzes vassal sütögetését, fejét vették.” A meggyötört embert pokrócban vitték a vesztőhelyre. *Mezey B.* i. m. 30. p. – Nem tudjuk, Rákóczi miért engedte meg ezt a kegyetlen eljárást, ami nemcsak a Habsburg propa-

gandának szolgáltatott megcáfolhatatlan témát, de az európai közvélemény megbotránkozását is kiváltotta. A hadsereg hasonló szerepét az 1708. decemberi sárospataki országgyűlésen *Heckenast Gusztáv* is megállapította: „A rendeket az országgyűlésen ugyancsak megjelent katonaság képviselői bátorították fel vagy kényszerítették az állhatatosságra” – vagyis a háború folytatására. I. m. 392. p.

65 Kassa, 1709. január 29. *Borosy A.*: Regeszták V. 209–210. p.

66 Ungvár, 1708. december 31. Beresényi Miklós rendelete. *Borosy A.*: Regeszták V. 208. p. Az eljárás lényegében erőszakos katonafogdosás volt.

67 Aranyosi mező (Rakamaz mellett), 1708. október 4. AR II. 349. p.

68 Nagykároly, 1708. október 12. AR II. 352. p.

69 Emlékiratai i. m. 388–339. p. A kivégzés demonstratív jellegét állapította meg *R. Várkonyi Ágnes* is. I. m. IV/1. 233. l. A Bezerédy-ügyre legújabbán sok új adat és szempont alapján: *Bariska István*: Egy különös árulás történetéhez (Bezerédy Imre kuruc brigadéros hiteségéről.) In: *Hadtörténelmi tanulmányok*. Szerk. *Molnár András*. Zalaegerszeg 1995. 79–142. p. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) – Lektorom, *Heckenast Gusztáv* említette meg, hogy Rákóczi hadbíróságainak tevékenységében sok következetlenség, elmentmondás figyelhető meg, időzítésük pedig a fejedelem részéről tudatosan történt.

70 Rákóczi Tár I. 172–173. p. A sárospataki országgyűlés története, noha történetírásunk elég gyakran hivatkozik rá, nincs megírva. Pedig, mint *Heckenast Gusztáv* felhívta figyelmemet, lefolyására lényeges forráscsoport maradt fenn: nyilvános üléseinek és szenátusi tanácskozásainak hivatalos jegyzőkönyve. MOL G. 27. RSzL V.1.a. fol. 139–159.

71 Történetírásunk megállapítása szerint ezek a törvények későn kerültek elfogadásra, s a vereség árnyékában végrehajtásuk több mint kétséges volt. *Heckenast G.* i. m. 392. p.

Bánkúti, Imre

Einige Gedanken über die Vorgeschichte und über die Folgen der Schlacht bei Trencsén am 3. August 1708

In der Einleitung der Abhandlung beschreibt der Verfasser, wie der von Ferenc Rákóczi II. geführte Freiheitskampf der Ungarn (1703–1711) in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts zum Bestandteil des ungarischen historischen Bewußtseins wurde, dabei stellt er auch dessen zur gleichen Zeit erfolgte Entstellung und Verfälschung dar. Kálmán Thaly und seine Anhänger stellten den Freiheitskampf als romantisch heldenhaften, nationalen Kampf gegen den ewigen Feind – d.h. gegen Wien – dar, und zwar den politischen Zielen des zeitgenössischen, retrograd und chauvinistisch gewordenen Adelsstandes entsprechend, die Tatsachen entstellt oder verleugnet. Wer diese Darstellung zu kritisieren wagte, konnte mit einem Presseangriff rechnen, wie im Falle des Buches von Gyula Szekfű (*A száműzött Rákóczi /Der verbannte Rákóczi/, 1913).*

Unter den Vorausgegangenen erörtert der Verfasser die Aktion der Führer des Aufstandes, in der sie einen König für Ungarn suchten. Sie wollten eine solche Persönlichkeit auf den ungarischen Thron erheben, wer über die nötige militärische Kraft verfügt. In erster Linie dachten sie an den mit Frankreich verbündeten bayerischen Kurfürsten, aber im Jahre 1708 stellte es sich heraus, daß Maximilian Emanuel die Kandidatur nicht annimmt, da er mit den Habsburgern nicht zum Bruch kommen wollte. Außerdem veränderten sich mittler-

weile die militärischen Machtverhältnisse derart, daß Maximilian Emanuel keine Chance mehr hatte, mit einem Heer nach Ungarn stürmen zu können.

Da lenkte die französische Diplomatie die Aufmerksamkeit von Rákóczi auf Preußen. Friedrich, König von Preußen beantwortete die ihm durch Vermittler gestellte Frage des Fürsten Rákóczi, ob der Thronfolger Friedrich Wilhelm den ungarischen Thron besteigen würde, nicht endgültig. Er erlegte ihnen die Bedingung auf, mit einem starken Kurutzenheer nach Schlesien zu dringen. Diese Aktion war auch auf diplomatischem Wege nicht in der erforderlichen Weise vorbereitet, Rákóczi begann mit der Vorbereitung des Feldzuges auf Grund eines ziemlich unsicheren Versprechens. Genauso als unbegründeter Optimismus erwies sich die Meinung von Rákóczi, wonach er in Böhmen und in Mähren viele geheime Anhänger habe, die seinen Angriff kaum erwarten können. Aber die ständigen Streifzüge der Kurutzentruppen im Grenzgebiet, die Ausplünderung der Bevölkerung, die Brandstiftungen und Mordtaten machen es kaum glaublich.

Außerdem machte auch die finanzielle Vorbereitung des Feldzuges für Rákóczi große Sorgen. Nach der Türkenherrschaft wurden die Kraftquellen des sowieso zerstörten Landes infolge des seit fünf Jahren dauernden Aufstandes erschöpft, der Staat ging finanziell bankrott, das Kupfergeld verlor völlig seinen Wert. Noch dazu begann die Pest um sich zu greifen. Fürst Rákóczi beriet sich mit den Delegierten der Komitate, mit dem Wirtschaftsrat und mit dem Senat von Mitte Mai 1708 an einen Monat lang. Sie waren gezwungen, die Steuergrundlage zu senken, zugleich aber eine gewisse Silbergeldsteuer einzuführen. Die Bauernschaft war aber nicht in der Lage, damit bezahlen zu können, die Kupfermünzen wurden aber vom Soldatenvolk nicht angenommen. Demzufolge marschierte also das etwa zehntausend Mann zählende Heer Mitte Juni 1708 auf das Schlachtfeld an der Waag unbezahlt. Rákóczi war mit seinem Heer zufrieden, zumindest schrieb er später in seinen Memoiren, daß er während des ganzen Krieges kein anderesmal ein so schönes und diszipliniertes Heer gehabt hatte. Man muß zugeben, daß er seine Soldaten mit neuer Uniform versah, das Niveau des Heeres blieb aber hinsichtlich der Ausbildung und der Disziplin beim Alten.

Einer der merkwürdigsten und zugleich der kritischste Punkt bei der ganzen Aktion war, daß Rákóczi niemandem, so auch Bercsényi den Plan des Eindringens nach Schlesien verriet. Selbstverständlich war es unmöglich, ohne ausführliche Pläne und ohne Dutzende von Offizieren, die diese Pläne gekannt haben, einen Feldzug zum Sieg zu führen. Rákóczi hatte vor, eine offene Schlacht mit dem kaiserlichen Heer vermeidend erst im Herbst nach Schlesien einzudringen, um dann dort zu überwintern. Aber er selbst wußte gar nicht, was er mit dem mittlerweile fünfzehntausend Mann zählenden Heer bis Herbst anfangen sollte.

Als er Mitte Juli in die Umgebung von Érsekújvár (Neuhäusel / heute Nové Zámky in der Slowakei) gelangte und den Plan über das Eindringen nach Schlesien der Kommandantur mitteilte, stoß er auf Widerstand. Seine Generale, Brigadegenerale und Obersten stellten die Anstellung der Armee bis Herbst in Frage, Rákóczi verfügte nämlich diesbezüglich über keinerlei Pläne. Nach langen Auseinandersetzungen beschloß der Generalstab, den am Rande von Mähren stationierenden General Viard anzugreifen, aber die dafür bestimmten Truppen erlitten eine Niederlage. Daraufhin begann die Heeresführung der Kurutzen zu schleudern, Tag für Tag nahmen sie je einen anderen Plan an, letzten Endes zogen sie nach Trencsén (Trentschin / heute Trenčín in der Slowakei), um zu belagern. Während dessen waren selbstverständlich auch die kaiserlichen Truppen nicht untätig, General Heister folgte eilig mit seiner 5200 Mann zählender Kavallerie dem Kurutzenheer, und am 3. August brachte er auf Initiative des Grafen János Pálffy den in der dreifachen Übermacht befindlichen Aufständern eine vernichtende Niederlage bei. Die oberste Heeresführung an der Spitze mit

Rákóczi hatte einen totalen Mißerfolg, 3000 Soldaten fielen auf dem Schlachtfeld, die am Leben gebliebenen stürzten in panischer Flucht davon.

Für den moralischen und disziplinarischen Zustand des Kurutzenheeres war charakteristisch, wie besonders schnell – im Laufe von 2–3 Stunden – sie die Niederlage erlitten, sowie keine Befehlshaber höheren Ranges auf dem Schlachtfeld fielen, oder verletzt wurden; insgesamt zwei Kompaniekommandanten starben den Heldentod.

Die Niederlage bei Trencsén wies darauf hin, daß die kriegerische Widerstandsfähigkeit des Aufstandes ein Ende nahm. Da aber zugleich der vom König einberufene Landtag bewies, daß der Herrscher die Rechte der Stände schon anerkannt hatte, wurde die Sehnsucht nach dem Frieden unter den Aufständern allgemein. Trotzdem entschied sich Rákóczi auf Grund unbegründeter Hoffnungen, genauer formuliert Illusionen bezüglich des Auslandes, für die Fortsetzung des Krieges. An dem Landtag von Sárospatak (Dezember 1708) erzwang er mit Hilfe des Soldatenvolkes die Fortsetzung des Kampfes. Imre Bezerédi und Ádám Bottka wurden während des Landtages zum abschreckenden Beispiel hingerichtet. Das Heer gewann politisch an Wert, auch die Steuereinnahme wurde ihm anvertraut. All dies' sich mit der im ganzen Land sich verbreitenden Pest gepaart stürzte die oft hungernde Bauernschaft – die Lasten eines schon sinnlosen und verlorenen Krieges auf sie abwälzend – in den letzten zweieinhalb Jahren des Krieges in einen katastrophalen Zustand.

Szemán Attila

A Rákóczi-szabadságharc időszakának „labanc” rézpénzei

A 18. század elején, a Rákóczi-féle felkelést megelőző években Magyarország gazdasága az egyre mélyülő válság állapotában volt. A törökellenes felszabadító háborúk, a spanyol örökösödési háború, a nemesércbányák időszakos kimerülése és még sok más ok játszott közre ennek a helyzetnek a kialakulásában. A válság egyik jeleként szokták értékelni az 1695-ben megjelenő rézpolturákat, illetve ezek 1703-ig történő folyamatos veretését.¹ Később Rákóczi és kormánya is rákényszerült arra, hogy az államkölcson egy különös formájához, a rézpénzveréshez folyamodjon. A kurucok rézpénzverése közismert és viszonylag alaposan feldolgozott terület. Kevésbé ismert azonban, hogy ellenfeleik, a labancok is ehhez a megoldáshoz nyúltak esetenként. A szakirodalomban már elég régen megjelent az a vélekedés, hogy a császári csapatok zsoldkifizetéseinek érdekében is vertek rézpénzeket. Ezt a megállapítást viszont az a megjegyzés követi, hogy ezek ritkák, mert a későbbiekben ismét bevonták őket. Szorosan véve ezzel a meghatározással mindenesetre azóta sem közöltek érmet.²

Ennél kézzelfoghatóbb bizonyítékokkal szolgáltak a kurucok által ostromgyűrűkbe fogott császári erők szükségpénzei, amik már régóta szerepelnek a katalógusokban.³ Míg a Rákóczi-féle rézpénzek szükségpénz-jellegét vitatják,⁴ ezeknek a rézpénzeknek a besorolása meglehetősen egyértelmű. *Kahler Frigyes* meghatározását alapul véve a következő kritériumoknak kell megfelelnie a szükségpénznek:

- olyan helyzet fellépése, amiben a fizetőeszközök abszolút vagy relatív hiánya jelentkezik,
- használatuk időben korlátozott,
- a kibocsátó hatóság a rendkívüli helyzet megszűnte után a szükségpénzeket az akkor érvényben levő törvényes állami fizetőeszközben igéri kifizetni,
- az arany hiánya miatt a közvetlen fedezet a kibocsátó vagyona,
- a szükségpénz csak részben képes átvenni a pénz funkcióit, átveszi azonban a forgalmi eszköz, és a fizetőeszköz funkciót, legalábbis saját korlátozott lehetőségei között.⁵

Az itt felsorolt feltételek tulajdonképpen mind érvényesültek ezen veretítípusok esetében, melyek pénzhelyettesítő eszközöknek tekinthetők. Abszolút pénzhiány volt az erődökben, és e pénzek használata az ostrom idejére szült. A beváltási ígéretek ugyan konkrétan nem ismerjük, de tudunk későbbi beváltásról. Fizetési ígéreteként is felfoghatjuk azonban azt a tényt, hogy császári katonai parancsnokok bocsátották ki ezeket a rézpénzeket hivatalos minőségükben, azaz végsősoron a császár nevében. Ezt az egyes típusok esetében az uralkodóra utaló monogramok is hangsúlyozták. Hasonló a helyzet a közvetlen fedezet kérdésében is. Esetünkben nem kell valamiféle konkrét vagyona gondolni, a fedezetet a császár tekintélye jelentette. A hadsereg – természetéből adódóan – amúgy is tekintélyuralmi szervezet, s a katonát a zsoldon kívül az esküje is kötötte az uralkodóhoz. Emellett nem szabad elfeledkezünk a gazdaságon kívüli kényszerről sem, hiszen a katonai parancsnokok élet-halál urai voltak az erődökben – katonák és civilek számára egyaránt –, akik egyszerűen megparancsolták érmeik elfogadását.

Az erődök veretei tehát vitathatatlanul szükségpénzként kezelhetők, bár nyilvánvalóan azok speciális fajtáját testesítik meg. A speciális vonatkozások megvilágítására idézek egy 1795-ből származó meghatozást, ami nem állhat messze az egykorú megítéléstől:

„Az ilyen Pénzek Obsidionálisoknak vagy vár megszállásakor valóknak neveztetnek. Veretnek pedig, vagy a megszállott város, vagy az azt óltalmazó Hadi Tiszt; vagy leginkább, az Uralkodó Fejedelemnek Neve alatt... Az illy pénzek alávaló Matériákból, Rézből, Ónból, elromlott Álgyukból, sőt Kártyákból is készülnek, mellyek kivált eleség szerzésre 's Katonák 'Soldja fizetésére valók.”

„Különböznek az ilyenektől ismét azok a Pénzek, mellyek, vagy Vár megszállása, 's megvétele emlékezetére, vagy az Ország Közönséges Szükségében veretnek, – melly sokszor alávaló Pénzeknek készítésére kényszerítette a Királyokat, 's Városokat;”⁶

A kurucok által blokád alá vett erődítmények szükségpénzeinek kutatásával elég mostohán bánt a magyar szakirodalom. Eperjes, Lipótvár és Nagyvárad tekintetében egy-egy önálló cikk született a többé-kevésbé távoli múltban,⁷ illetve nagyobb kitekintésű munkákban írtak róluk kisebb témaként.⁸ Talán azért, mert ezek a veretek manapság éppúgy mint régen, ritkaságnak számítanak, eddig nem került sor részletes felgyűjtésükre és katalógizálásukra, ami a további kutatásokhoz természetesen nélkülözhetetlen. Különösen érezhető ez a hiány a századunk második felében megjelent modern, részletes kiadványok ismeretében, hiszen főbb típusaik is csak az Unger katalógusba kerültek bele.⁹ Ezért a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának gyűjteményében található anyagból – ami alighanem a legteljesebbnek nevezhető ebben a témában – összeállítottam egy katalógust, amit a független közlők. A felsorolásba az általam tárgyi anyagban, illetve rajzban nem ismert darabokat is felvettem, amelyekről régebbi katalógusokban adatokat találtam. Ezekkel szemben azonban indokolt az óvatosság, mert adataikat nem csak általuk látott érmekről, hanem régebbi jegyzékekből, esetleg más gyűjtők egykorú bemondásaiból is merítették, forrásukat azonban csak ritkán nevezik meg. Emellett leírásaik sokszor elég szűkszavúak ahhoz, hogy sem azonosítani, sem elkülöníteni ne lehessen a biztosan ismert daraboktól. Bár kételyeimet a megfelelő helyen feltüntettem, mégis felsorolom ezeket ott, ahol nem cáfolhatók egyértelműen, hogy lehetőleg teljes anyaggal dolgozhassak.

Mielőtt rátérnék a szükségpénzek helyi, erődönkénti vizsgálatára, foglalkoznom kell egy eddig nem tisztázott kérdéssel, melynek megoldására az egész anyagból lehet csak következtetni. Ez pedig a szükségpénzek értékére, ha úgy tetszik címeleire vonatkozik. Eddig egyetlen szükségpénz fajta értéke volt tisztázott, a tízpolturás lipótvári érméé, ami érték-megjelölését magán hordozza, s így kétségtelennek tekinthető. A többi pénzdarab értékét eddig egyáltalán nem firtatták. Úgy tűnhet, hogy ennek megállapítására nincs is esély. Érdemes mégis egy nagyon egyszerű kísérletet tenni; összehasonlítani a korabeli ezüst és rézpénzek átmérőit. Vegyük először sorra a kuruc pénzeket.¹⁰

A kurucok által vert ezüstforintos érem (kamarai vagy számítási forint = féltallér) megegyezik a császári féltallér értékével és átmérőjével, 35–36 mm körül mozog. A 1/4 talléros császári ezüstpénz – amit egyébként a kurucok nem vertek – névértékben megegyezett a XX polturás rézpénzzel, a XX polturás átmérője azonban nem ezzel, hanem az ezüstforintéval egyezett meg. Az 1/4 talléros 31–32 mm-es átmérője a X polturás rézpénzének felelt meg, értéke viszont annak kétszerese volt. A X polturás rézpénzzel a XV krajcáros volt névértékben összevethető, ennek átmérője viszont már alig volt kisebb mint a 1/4 tallérosé, 29–30 mm. A nagyon ritka, csak próbaveretként kezelhető IV polturás rézpénz névértéke a VI krajcárossal egyezett, s ezeknek átmérője is azonos, 25–27 mm. A kurucok ezüstpolturája s császári vereteknek megfelelően 19–20 mm átmérőjű. Más a helyzet azonban a rézpolturákkal, mert ezeknek az átmérője 22 mm körüli. Ennek a méretbeli külön-

bőzőségnek is volt viszont császári előzménye, hiszen az ún. „vörös polturák” átmérője 25 mm körüli,¹¹ pedig ezeket ugyanúgy 1695-ben kezdték el verni Körmöcbányán, mint a magyar ezüstpolturákat.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a kuruc rézpénzek közül csak a X polturás (nagyjából) és a IV polturás felelt meg az azonos névértékű ezüst pénzeknek. Érdekes, hogy mind a két érték a kezdetől, azaz 1695-től, fogva zsoldfizetés céljára vert középértéket képviseli.

Vizsgáljuk meg az ostromlott erődítmények szükségpénzeit is. A lipótvári X polturás 28–30 mm-es átmérőjével megfelel a XV krajcáros méretének. Az eperjesi nagyobb veret 25 mm-es átmérőjével a VI krajcáros ezüstével egyezik. Az egyoldalas 23 mm-es átmérőjű lipótvári érem a 3 krajcáros, vagy császári garas néven ismert ezüstpénzzel egyeztethető, míg a 19–20 mm körüli egyoldalas eperjesi és egy híján az összes nagyváradai érem az ezüstpolturás nagyságának felel meg. Az egyoldalas nagyváradai érem 16 mm-es átmérőjével az ezüstdenárnak felel meg. Ez utóbbi címlet ugyan megfontolandónak tűnhet, mivel a kurucoktól is csak próbaveretet ismerünk denáros értékkel, amit nagy sorozatban végül nem vertek ki. Ismert azonban olyan forrás, ami a Váradon vert szükségpénzek esetében „réz polturát és kispénzt” nevez meg, ami biztossá teszi a denáros értéket.¹²

A tapasztalat tehát az, hogy ezek a szükségpénzek méreteikben – dacára a rossz technikai felkészültségnek – megfelelnek az ezüstpénzek méreteinek. Ezt persze nem tekinthetjük egyértelmű és megtámadhatatlan bizonyítéknak e pénzdarabok forgalmi értékének szempontjából, de jobb híján mégis közelebb visznek a valósághoz. Az semmiképp sem valószínű, hogy véletlennek tekinthetnénk az egyezéseket. A címletek kiválasztása egyébként kézenfekvőnek tűnik. A nagyobb értékű pénzek, mint a dukátok és tallérok rézzel történő helyettesítésének nem sok értelme lett volna, bár ismerünk ilyen Európá történetéből.¹³ Ezeket azonban nyilván még rövid ideig sem tudták volna elfogadtatni, másrészt az abszolút pénzhiány nem az értékpénzek, hanem az aprópénzek tekintetében mutatkozott a korabeli Magyarországon. Az aprópénzhiány pedig ugyancsak nem volt új keletű, hiszen már a kuruc felkelés közvetlen okai közt ott szerepelt a „vörös polturák” által keltett zavar, ezek pedig az aprópénz hiánya miatt kerültek 1695-ben bevezetésre. Ez a helyzet az ostromlott erődökben nyilván súlyosbodott. Elsősorban az aprópénzt kellett pótolni, hogy az alapvető árucseréforgalmat, a mindennapos bevásárlásokat, „élelemszerzést” le lehessen bonyolítani. Ezek mellett csak másodlagos fontosságú lehetett a középértékű szükségpénzek verése, ami nyilván a katonaság zsoldfizetését célozta. Ez leginkább arra szolgálhatott, hogy az éppen nem harcoló katonaság a korban legelterjedtebb unaloműzését, a kockázást lehetővé tegye. Az aprópénz azonban úgy a katonaságnak, mint a polgári lakosságnak a legelemibb életszükségleteinek megszerzéséhez kellett. Ezeknek a kisebb értékű szükségpénzeknek az aránya a közepes értékűekhez viszonyítva nagyon is alacsonynak nevezhető. Különösen szembetűnő a kevés aprópénz olyan esetekben, mikor az ostromgyűrűbe zárt erődítmény egyszersmint nagyobb polgári település is. Mivel pontos népességi adatok nem állnak rendelkezésre néhány adózással kapcsolatos adatot idézek. A kurucok 1707-ben felmért dicalis jegyzéke, ami alapján 1708-ban az adót kivetették, a következőképp adta meg a legnagyobb városok adóalapját: Lőcse 13 000 dica, Selmecebánya 12 000 dica, Eperjes 10 000 dica, Besztercebánya 9 500 dica, Körmöcbánya 9 000 dica, Kassa 8 000 dica, Késmárk 8 000 dica, Bártfa 7 000 dica.¹⁴ Bár ismerjük ennek a kimutatásnak a hiányait, különböző okokra visszavezethető pontatlanságait, annyit bizvást leszűrhetünk belőle, hogy Eperjes és Kassa jelentős város volt a korabeli Magyarországon. Ebből pedig az is következik, hogy jelentős számú polgári lakossággal számolhatunk esetünkben, aminek szintén megvolt a maga aprópénz-szükséglete. Ez az igény persze pl. Lipótvár esetében jóval kisebb lehetett, de az bizonyos,

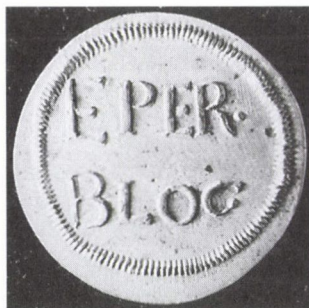
hogy elsősorban az aprópénzre volt szükség ott is. Nagyvárad esetében – ami szintén jelentős település volt – nem is ismerünk másfajta szükségpénzt, mint aprót.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a helyben vert szükségpénzek között levő aprópénz számaránya – több esetben – nem lehetett megfelelő az igényeknek. Másként fogalmazva, léteznie kell még valamiféle, nem is kismennyiségű, aprópénznek az eddig leírtak mellett.

Eperjes

Eperjest a felvidéki hadjárat elején, 1703 októberében zárták ostromgyűrűbe a kurucok. Az erődtett város katonai parancsnoka báró Eduard Wilson¹⁵ császári ezredes volt. A város komoly ostroma 1704. október 31., Kassa bevétele után kezdődött. Egy hónap múlva, 1704. december 1-jén kapitulált Eperjes gróf Forgách Simon kuruc tábornagy előtt. A város német őrsége zászlókkal és fegyverekkel szabadon elvonulhatott. Nem Rákóczin múltott, hogy nagyvonalú gesztusa később szomorúan végződött. A németek már Privigyére (Nyitra megye) érkeztek Bossányi János ezredes kíséretében, amikor Rákóczihoz eljutott a hír, hogy Heister a nagyszombati vesztes csata után lemészároltatta az utolsó emberig a sebesült hajdúkat. Ere 1705. úján napján Privigyén bosszúból levágatta a 250 muskétást.¹⁶

Az Eperjesen vert szükségpénzek két fő típusra oszthatók. Az egyik az EPER/BLOC feliratú kétoldalas érem (kat. 1–6. sz. 1/A., B. kép), aminek előlapján a koronás nagy L betű (I. Lipót magyar király/és német-római császár) és az évszám, 1704 szerepel. A másik típus a

1/A, B. Az eperjesi veretű kétoldalas szükségpénz elő- és hátlapja

2. Az eperjesi veretű egyoldalas szükségpénz

kisebb, egyoldalas érem a koronás L betűvel két oldalán az évszámmal, 17–04 (kat. 9–11. sz. 2. kép). A kétoldalas érem esetében előlapnak a koronás L betűt kell tartanunk, bár vannak katalógusírók akik ezt hátlapként kezelik.¹⁷ A kibocsátó ugyanis végsősoron az uralkodó, ehhez képest a veretés helyének megjelölése, vagy az uralkodónak alárendelt intézmény csak másodlagos lehet. Ezt nyilván így tudta a szükségpénzek veretője is, mert az egyoldalas éremre természetesen az előlap éremképét verette.

Az ezüst csegely csakis hamisítvány lehet, hiszen ez a nemesfém kivétel ellentmondana szükségpénz mivoltának. Mint Érdy írja „a házak rézcsatornáiból ezüstöt

nem érmelek. ”¹⁸ Emellett ugyanott Érdy tételesen bizonyítja e típusnak hamis voltát, sőt magyarázatot is ad e hamisítvány keletkezésére. A csegelyeket báró Bärstedt nyugalmazott őrnagy, aki eperjesi éremgyűjtő volt, egy Rombauer nevű ottani ötvössel 1820 és 1824 között készíttette. Ez a hamisítvány (kat. 8. sz.) úgy készülhetett, hogy az ötvös a kat. 5. sz. alatt leírt, hátoldalának közepén pontot viselő változatot lemásolta (a kétsoros felirat közt ugyanott szerepel a pont), és a kétsoros felirat alatt, az eredeti vereten üresen maradó mezőbe apró, a betűknek kb. fele magasságú számjegyekből elhelyezte az évszámot. A bélyegzővas peremére aztán vonalkört vésett, amiből az érem közepe felé mutató apró bevágások indulnak ki. Csakhogy az eredeti verőtövekre a korabeli pénzverésben szokásos domború, sűrű rovátkolt szegélyt vésték. Szokás ezt gyöngykörök is nevezni, bár itt nem önálló pontok sorozatáról van szó. Ez a fajta szegély található az összes eredeti vereten, de különösen jól látható a kat. 1. sz. alatti nagyobb lapkára vert változaton. (1/A., B. kép). A kivert érmék esetében a lapkára nemegyszer csak a szegély belső fele került rá. Gyakori ez pl. a vörös polturák esetében, aminek legpontosabb megjelölése a fogazott szegély.¹⁹ Az ötvös nyilván ezt a fogazott szegélyt véste már eleve a bélyegzővasra, ami a csegely esetében pontosan megfigyelhető. Így az érmekép persze több részletben eltér az eredetitől, a szegély, az évszám és az egyoldalúság tekintetében. A leglényegesebb szakmai hiba azonban az, hogy az előlap helyett a hátlapot hamisította az egyoldalú csegelyre. Ezt a hibát az egykori mester nem követte el, ő ugyanis tudta, hogy kinek a nevében veri a szükségpénzt.

Appel és Leitzmann leírása alapján nyilvánvaló, hogy ugyanazzal a bélyegzővassal készült a kat. 7. sz. alatti darab is. Az sem lehetetlen, hogy Rombauer itt eredeti kuruc rézpénzt használt fel lapkaként. Így semmi meglepő sincs a hátlap elmosódó magyar címerében, és ezzel komolyabb gyűjtők előtt is hitelesebbé tehetné hamisítványát. Részemről nagyon szkeptikus vagyok az átvert kuruc rézpénzek egykorú létevel kapcsolatban, mert ilyet eddig még hiteles forrásból nem ismerünk.

Egyéb fém felhasználásáról az eperjesi szükségpénzekkel kapcsolatban nem tud az eddigi szakirodalom. A kat. 6. sz. alatt ismertetek egy darabot a MNM Éremtárának gyűjteményéből, ami nem a szokásos rézből, hanem ón-ólom ötvözetből készült. Szokatlan, a réz példányokhoz viszonyítva mintegy kétszeres vastagságával is kitűnik, ami esetleg az anyagával lehet kapcsolatban. A darab egyelőre unikumnak számít, de hitelességéhez nem férhet kétség. Ugyanis azonos verőtővel készült réz példány is van a gyűjteményben (kat. 5. sz.). A verőtövek annyira azonosak, hogy az előlapon a korona mindkét esetben elmosódott és a korona jobb oldalától húzódó nagy rög is mindkét darabon megtalálható. A hátlap is azonos, mind a két esetben ott van az érem közepén a pont. Ez az anyag belefér a 18. századi meghatározásunk „alávaló Matériái”-nak sorába, így elvi kifogásunk sem lehet ellene. A házak csatornái, koporsók és edények egyaránt készülhettek ilyen anyagból, különösen a Lengyelországhoz közel élő egykori magyar Felvidéken. Az ón ugyanis importcikknek számított a történelmi Magyarországon, mivel ebből a fémről – mondhatni egyedülálló módon – nem volt elegendő belföldi termelésünk. Elsősorban Lengyelországból szereztek be, ahol bőséges óntermelés folyt. Konkrét adataink vannak arról is, hogy Eperjesen dolgoztak ónművesek.²⁰

Érdekes kérdés, hogy milyen alapokra támaszkodtak az érmekép megformálásakor, vagyis mi volt ezeknek a szükségpénzeknek az előképük? A koronás vagy korona nélküli nagy L betű I. Lipót közismert jelképe volt hosszú uralkodásának időszakában. Így főképp címereken, illetve címeres leveleken és az udvarral kapcsolatos egyéb ábrázolásokon, valamint a numizmatika területén az emlékérmék és bányapénzek csoportjait érdemes megemlíteni. Közvetlen előképének azonban minden bizonnyal az ún. „vörös polturákat” tekinthetjük. Éspedig ennek úgy a selmecebányai (3/A, B kép) mint a kassai változatát (4/A,

3/A, B. Selmecbányai rézpoltura elő- és hátlapja

4/A, B. Kassai rézpoltura elő- és hátlapja

B kép). Mind a kettőnek az előlapján a koronás nagy L betűt láthatjuk, igaz, hogy pálma, illetve olajágak közt. Az évszám esetükben a hátlap két oldalán van.²¹ Van viszont egy jellegzetesség ami mégis bizonyossá teszi, hogy éppen a rézpolturák szolgáltatták a mintát. Ez pedig az L függőleges szára mellett jobbra a mezőben található pont. Bár egészen egyértelműen még nem tudom megmagyarázni ennek a pontnak az értelmét, de bizonyos, hogy lényeges és egyáltalán nem véletlenül a verőtőre került pontról van szó. Tudjuk, hogy a kuruc rézpénzekre – a hamisítás nehezítése érdekében – ún. titkos pontokat vertek, még az ellenjegyzés előtt.²² Talán hasonló célja lehetett ezeknek a pontoknak a rézpolturákon. Az mindenesetre tény, hogy az L melletti pont először a selmecbányai rézpolturákon jelent meg 1695-ben, majd a különféle bányapénzekben és a kassai rézpolturákon is feltűnt. Amíg a kiverő rézpolturák száma nem lépte át azt a mennyiséget, ami még a pontos munkát lehetővé teszi, ezek a pontok mindig megtalálhatók az L mellett. 1701-ben, 1702-ben és 1703-ban – úgy tűnik a mennyiség növekedésével együtt – egyre több az olyan verőtőváltozat amiről hiányzik. Előfordul az is, hogy a pont a hátlap közepére kerül, esetleg úgy is, hogy az L mellett is van.

Ez a pont azonban sokáig hiányzott a leírásokból, a katalógusírók nyilván nem tartották az éremképhez tartozónak. A Széchényi katalógustól kezdve e pont nélkül ábrázolták a rézpolturákat. Így ment ez egészen Gohl Ödön 1919–20-ban megjelent magyar bányapénz-katalógusáig, amiben aztán a leírások részeként megjelenik ez a bizonyos pont is, bár semmiféle indoklást nem fűz hozzá.²³ Ez azonban nem jelenti, hogy a későbbi szerzők nem feledkeztek meg ismét erről a pontról. Pedig a Széchényi katalógus rajzolója legalább a kétoldalas eperjesi érem ugyancsak jelentékeny méretű, durva pontját feltüntette ábráján. Weszerlénél – és az ő ábrái alapján dolgozóknál²⁴ – azonban nem látszik ez sem, s csak a kétoldalú érem legújabb rajzain tűnik fel újra.²⁵ Pedig ez a pont mindegyik Eperjesen vert szükségpénzen ott van! Nemcsak a kétoldalas vereteken, hanem a kisebb egyoldalúakon is. Az utóbbiakon persze kisebb és nehezebben felismerhető, de a MNM mindkét darabján megtalálható, és Lieskovsky darabján is ott kell lennie. Valószínűleg kevésbé feltűnő volta miatt nem vette észre Lieskovsky, hiszen a MNM példányain sem ismerte fel őket.

Ez a pont tehát egyértelműen bizonyítja – és szempontunkból most ez a fontos –, hogy az eperjesi érmek előképe csakis a vörös polturák csoportja lehetett. A vörös polturák csoportja pedig átvezet a következő kérdéshez, az eperjesi szükségpénzek kollekciónak hiányzó aprópénzek problémájához.

Newald írja bécsi levéltári adatok alapján, hogy Wilson ezredes, Eperjes császári parancsnoka kicsi, alig felismerhető kétféjű sasos ellenjegyeket veretett a kurucok rézpénzeire és ezekkel fizette katonái zsoldját. Nyilván használta azonban más célokra is, mert a következő mondatában Newald már arról tudósít, hogy ilyen lepecsételt rézpénzzel fizette szállításaiért a sóvári sóbányagondnokot (Salzerwalter), mai szóval sóbányaigazgatót is. Georg Rüdiger Feigenbutz szolgálataiért 2155 Ft értékű ilyen szükségpénzt kapott. Eperjes feladása után kuruc fogságba esett ugyan Feigenbutz is, de még a vár feladása előtt elásta vagyonát. Elfogatása után Munkácsra került a kurucok foglyaként. 1711-ben aztán felkutatta elásott szükségpénzeit, majd hűségére és a fogság elszenvedésére hivatkozva kérelmezte Eleonora Magdalena császárnétól, hogy a szükségpénzeket érvényes forgalmi ezüstpénzre válthassa át. Kérvényét gróf Schlick generális és más katonai parancsnokok igazolványával hitelesítette. Kérdését a császárné teljesítette.²⁶

Ezt a történetet nagyrészt hitelesnek fogadhatjuk el. Nagyon valószínű, hogy ami a szükségpénzek beváltását illeti, nem volt egyedi eset. Feigenbutz tulajdonképpen szerencsés volt munkácsi fogságával, hiszen ha az elvonuló őrséggel tart, alighanem őt is kivégzik Privigyénél. Ez a momentum azonban növeli története hitelességét. Egy bizonytalan pont azonban így is marad benne, az ellenjegyzett kuruc rézpénzek említése.

Huszár kételyének adott hangot a kétféjű sasos ellenjegyű kuruc pénzek létezésével kapcsolatban, majd leszögezte, hogy egyetlen ilyen példány sem került elő eddig.²⁷ Teljesen egyetértek Huszárral, csak éppen nála is jobban kételkedem abban, hogy ezeket az ellenjegyeket kuruc rézpénzekre verték volna. Nem lehet ugyanis nem látni, hogy itt van előttünk a nehezen felismerhető kétféjű sasos ellenjeggyel bélyegzett vörös polturák csoportja, míg ezzel szemben egyetlen hasonló ellenjegyű kuruc rézpénz sem ismert.

Ezt az ellenjegyet először Gohl Ödön ismertette bányapénz-katalógusában, ahol a következő leírást adta: – koronás kétféjű sasban hasított pajzs, benne az osztrák (pólyás) és a burgundi (harántsávós) címer.²⁸

Ezt az ellenjegyet Gohl mint egyfélélt közölte és az őt követő szakírók mindenhol átvették megállapítását. Tüzetes vizsgálattal azonban megfigyelhető, hogy az egyes ellenjegyek nemcsak hogy több bélyegzővástól származnak, hanem elég jelentős különbség van ezek vézésének módját illetően is.

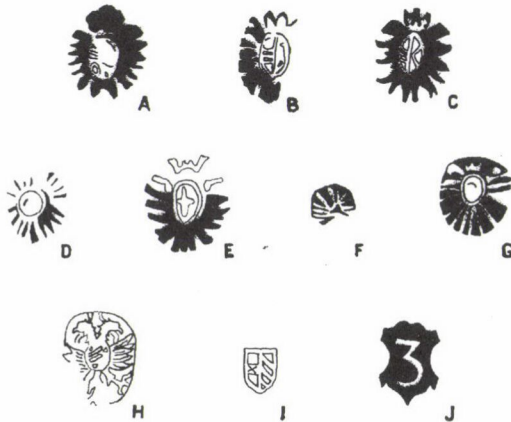
Tulajdonképpen az ausztriai Habsburg császári család címerének kicsinyített változatát ábrázolják, vagy legalábbis abból indulnak ki. A címertartó kétfejű sas a pecsétlőn többnyire pozitívan van vésve, vagyis a rézpolturákon negatívan jelenik meg. Ez a véset általában elég mélyen vágódik ahhoz a lapkába, hogy még nagyobb kopott darab esetében is felismerhető maradjon. Más a helyzet a pecsétlőn mindig negatívan, és – már csak az ábrázolandó címer méretéből és témájából adódóan is – finomabban vésett pajzssal. Ez a finom véset, mely a lapján pozitívan jelenik meg, a legtöbb esetben csak nagyon nehezen felismerhetővé, sokszor pedig teljesen simára kopott. Így az amúgy is kevés ellenjegyes példányon csak ritkaságként találunk értékelhető lenyomatot. További zavaró tényezőt jelentenek egyes esetekben az eredeti veret elemei, amik gyakran nem tűnnek el teljesen az ellenjegy alatt. Nos, az értékelhető ellenjegyek közül így is nyolc változatot sikerült elkülönítenem (kat. 37–44. sz.; 1/A, B, C, D, E, F, G, H ábrák; 5–8. képek).

5. Selmecbányai rézpoltura hátlapja kétfejű sasos ellenjeggyel (1/B. ábra)

6. Selmecbányai rézpoltura előlapja kétfejű sasos ellenjeggyel (1/H. ábra)

1/A, B, C, D, E, F, G, H, I, J. ábra: Az ostromlott erődökben szükségpénzként felhasznált vöröspolturák ellenjegyei

7. Kétfejű sasos ellenjegy közelről (1/E. ábra)

8. Kétfejű sasos ellenjegy közelről (1/C. ábra)

A kat. 44. sz. alatti változat technikailag egészen más színvonalat képvisel mint az előzőek. Készítője képzett szakember, pénzverdei bélyeg- vagy vasmetsző, esetleg ötvös kellett hogy legyen. Nemcsak magasabb fölkészültséggel és finomabban véste a bélyeget, hanem más technikával is. Itt ugyanis nincs bemélyedő felület, a keret a simára csiszolt bélyegvas széle képezi. Gondos vésése ellenére is hiányzik azonban a kétfejű sas fölötti korona, noha a fejnyílásból kilógó szalagok tisztán láthatók. Nagyon is lehetséges, hogy a koronát valamilyen okból eltávolították, majd a vas szélét lecsiszolták. Ebből viszont egyenesen következik, hogy ez a bélyegző egy régebbi verőtő megcsonkításával készülhetett. Támogatja ezt a lehetőséget az is, hogy az összes többi bélyegvas primitívebb módon, kevesebb szakmai felkészültséggel készült.

A kétfejű sasos ellenjegyeket mindenféle szabályosság nélkül, elő- és hátlapra, középre és szélre egyaránt verték (5–6. képek). Legfeljebb gyakoriságot lehetne megállapítani a különböző helyeken történő beütésekre. Ez szintén nem mutat jól felkészült szakember munkájára.

Ki kell térnem ikonográfiai elemzésükre is. Bár Gohl az osztrák-burgundi címert véli általánosságban felismerni bennük – mint az a katalógus leírásaiból is kiténik –, ezt legfeljebb kiindulópontnak tekinthetjük a valóságban. Az osztrák-burgundi címert a 17. században elég gyakran alkalmazták a tallérveretek országcímet ábrázoló összetett címerpajzsára helyezett szív-pajzsban, mint az uralkodó család jelképét. Jól látható ez a körmöcbányai vereteken 1703-ban is. Egyebütt előfordul a kétfejű sas mellére helyezett önálló címerpajzs is. Az osztrák címer vörös mezőben ezüst pólyát mutat, az ó-burgundiai (esetünkben mindig ez értendő Burgundián, mert ez volt osztrák uralom alatt, míg Új-Burgundia francia terület és a címere is más) pedig hatszor arannyal és késsel jobbharánt vágott, ha úgy tetszik arany mezőben három kék színű jobbharánt pólyával. A hasított címerpajzsban mindig jobboldalt (természetesen heraldikai értelemben) van az osztrák és baloldalt a burgundiai címer. Ez a sorrend semmiképp sem fordulhat meg, mert egyben rangsort is jelent. Az osztrák-burgundi címer ábrázolása a kisméretű szív-pajzsban – ami esetenként még kisebb méretű is lehetett mint az ellenjegyek pajzsa – nem volt probléma egy hozzáértő vésnök számára. A 1/I ábrán bemutatok egy ilyen szív-pajzsot az összehasonlítás végett. Mérete az ellenjegyekkel összevetve nem irányadó, mivel jóval kisebb méretben is létezik.

Az 1/D, F, G ábrák ellenjegyein a címerpajzs ábrázolásai nem követhetők. Az 1/A és 1/B ábrák ellenjegyein a hasított pajzs bal oldala nem látszik, a jobboldalon pedig három vonalat figyelhetünk meg. Így van ez az 1/C ábra esetében is, csak ott a baloldalon is látunk egy fur-

csa alakzatot, míg az 1/E ábra esetében egyértelműen egy kereszt foglalja el a pajzs teljes mezejét. Az 1/H ábrán valószínűleg a burgundi címert találjuk, de fordított helyzetben, a címerpajzs bal oldalának rajza elmosódott. Sőt az sem teljesen világos, hogy hasított pajzs van-e a kétfejű sas mellén. Lehetséges azonban, hogy a bal oldalon az osztrák címer lett kivésve, tehát legalábbis felcserélték a két mezőt. A címer ábrázolása mindegyik ellenjegy-változaton helytelen. További pontatlanság, hogy az 1/H ábra ellenjegyén hiányzik, az 1/D és 1/F ábrán pedig nem tisztázható a korona léte. A maradék közül pedig egyedül az 1/A ábrán találunk zárt koronát, a többin nyílt korona látható. Ez ikonológiai szempontból komoly hibának számít.

Lássuk most, hogy vélekedik a szakirodalom a kétfejű sasos ellenjegyekről? Huszár a selmebányai rézpolturák ismertetésénél azok két ellenjegyéről – és ez a két ellenjegy a leggyakoribb rajtuk –, a kétfejű sasosról és a díszes kartusban nagy hármast mutatóról együttesen nyilatkozik. Szerinte mindkettőt a hamisítás megnehezítése végett verték rá a rézpolturákra.²⁹ Huszár sehol sem kapcsolta össze a kétfejű sasos ellenjegyzésű állítólagos kuruc rézpénzek és az imént ismertetett ellenjegyes rézpolturák kérdését.

Az ellenjegyek kifejezetten és csakis a hamisítás céljából történő alkalmazása – bár elvileg nem lehetetlen, – a gyakorlatban nem szokásos. Az ellenjegyek alkalmazására általában akkor kerül sor, ha az adott pénztípus forgalmában valamilyen változás történik. Az ellenjegyek egy-egy veretípusnak többnyire csak egy részére kerülnek rá, azaz szűkítik a használatban maradó érmék körét. Sőt a tapasztalat azt mutatja, hogy gyakorlati okok miatt még akkor is maradnak ki darabok az ellenjegyzésből, ha azt teljeskörűen akarják elvégezni. Vajon miért tette Huszár mégis ezt a megjegyzést, amit a későbbiekben sem indokolt? Nos, aki a kuruc rézpénzeket tanulmányozza, annak óhatatlanul össze kell vetnie azokat a korábbi rézpénzekkel, a selmebányai rézpolturákkal. Ezt természetesen Huszár is megtette.³⁰ A libertások pecsételésével kapcsolatban pedig maga Rákóczi több ízben is kitér a hamisítás kérdésére. Így például „Ellenvetéseim hatottak, és a következőket határoztuk: a régi pénz értékét csökkentjük, újakat vernek, s ezekre rányomják a boldogságos Szűznek olyan kis képét, amelyet a hamispénzverők nem tudnak utánozni...”³¹ Később is hangsúlyozza, hogy pontosan, tisztán kell vétni az ellenjegyek pecsételőit a hamisítások nehezítésének érdekében. Tudunk arról, hogy a libertások pecsételésekor eltávolították a hamis pénzdarabokat és csak a valódiakat ellenjegyezték.³² Huszár nyilván ezen adatok párhuzamából kiindulva indokolta a selmebányai rézpolturák ellenjegyzését hamisítást nehezítő hatásukkal. Ez önmagában véve igaz is, hiszen minden pénzverés, illetve ellenjegyzés egyik célja az, hogy ezt a bélyeget ne tudják könnyen hamisítani. Ez azonban csakis másodlagos cél lehet, hiszen a libertások kapcsán maga Huszár is leírja több helyen, hogy pecsételésük leértékelésükkel és számuk csökkentésével függött össze.³³ Annál is inkább így volt, mert a szintén hamisított, de nem devalvált kuruc rézpolturákra nem vertek ellenjegyet. Ezért Huszár indoklását elsődleges célként nem fogadhatom el az ellenjegyzett selmebányai rézpolturák tekintetében. Egyébként pusztán a mennyiségi adatok is megfontolásra intenének, hiszen, ha a hamisítást kívánták volna megnehezíteni az ellenjegyekkel, akkor jóval több ellenjegyes példánynak kellene léteznie. Emellett igaz az is, hogy ha valaki a vörös polturák éremképét tudta hamisítani, annak az itt bemutatott kétfejű sasos ellenjegyek hamisítása nem okozhatott nehézséget, hiszen ezeket sokkal könnyebb lett volna utánozni. Így van ez a későbbiekben még előkerülő pajzs alakú kartusba foglalt hármast számjegy esetében is. A két fajta ellenjegy egy kalap alá vonását pedig semmiképp sem tartom helyesnek.

Az állítólagos kétfejű sasos ellenjeggyel jelölt kuruc rézpénzek és a tényleges ellenjegyes selmebányai rézpolturák összekapcsolásának gondolata már Lieskovskyban felmerült. Ezt a gondolatot azonban nem is próbálta bizonyítani, pedig megfelelő bizonyítás nélkül ez saj-

nos nem több pusztá intuíciónál.³⁴ Bizonyára nem véletlen, hogy saját honfitársa, Trenčan – aki alaposan foglalkozott a kérdéssel és nyilvánvalóan ismerte Lieskovsky cikkét is – mégcsak meg sem említette ezt a megoldási lehetőséget.

Trenčan két megállapítást tesz ezzel az ellenjeggyel kapcsolatban. az egyik, hogy a „sas” ellenjegy beütése legkésőbb az 1703-as év első felének végén történhetett, a másik, hogy a „sas” ellenjegy felhasználásának bizonyára politikai oka lehetett.³⁵ Ez a két utóbbi vélekedés nagyon nehezen egyeztethető egymással, mondhatnám azt is, hogy ellentmondóak. Mert vajon mi módon képzelhető el, hogy egy császári veretre, melynek veretését, ráadásul maga a császár rendeletére beszüntették, sőt – legalábbis elviekben – beváltásukat is megkezdték, ugyanannak a császárnak a jelképével lássák el, még a Rákóczi-szabadságharc előtt? Milyen politikai ok képzelhető el a Rákóczi-szabadságharc előtt, ami arra késztetné Lipót császárt, hogy saját koronás monogramjára ugyancsak saját kétfejű sasos címeres jegyét üttesse? Nézzük azonban mire alapozza Trenčan időbeli meghatározását. A nyitraszucsányi (Nitrainsky Sučany) lelet ismertetőjének, Kováčnak a véleményére hivatkozik. Nos, ő valóban így vélekedik, de elfogadhatjuk-e ezt a véleményt? A lelet ismertetésének elején elmondja, hogy az nem kompakt egész, hiszen a gyerekeknek játszani odaadott és általuk is már elszórt érméket gyűjtötték össze. Az ilyen leleteknél eleve nem árt az óvatosság. A lelet korának meghatározásánál Kováč arra a nem eléggé körültekintő, vagy talán inkább naivnak nevezhető feltételezésre alapoz, hogy Lipót császár 1703. február 1-jén kelt, a rézpénzek további veretését betiltó parancsát egy következetes beváltás is követte. Igaz ugyan, hogy ez a beváltás – megfelelő forgalmi ezüstpénzre – elkezdődött, de a bányakamarák ezüstkészlete hamar elfogyott és azután már csak „quintentiá”-kat, azaz papíros utalványokat osztogattak a rézpénzért cserében. Kováč úgy gondolja, hogy a rézpolturák beváltása, a kormányzat írásban deklarált szándékának megfelelően, 1703. szeptember közepéig megörtént.³⁶ Ezért feltételezi, hogy a lelet fizetőeszközeit a tulajdonos még a nyári hónapokban – azaz mielőtt még hivatalosan beváltották volna –, de határozottan még Rákóczi csapatainak megérkezése, vagyis 1703. október 8. előtt rejtették el.

A beváltás azonban, a már említett kezdettől eltekintve, a kincstári igazgatás megfelelő intézkedéseinek hiányában soha nem történt meg. Papíros utalványokért – melyek nem voltak és később sem lettek ezüstpénzre becserélhetők – viszont nem volt érdemes még a rézpénzeket sem beváltani. Ily módon a rézpolturák nem kerültek bevonásra, hanem túlnyomó többségben a lakosság kezén maradtak. A datálás mintegy biztosítékul adott második része arra utal, hogy Kováč elképzelhetetlennek tartotta a rézpolturák használatát Selmechánya kuruc kézre kerülése után. Ezzel kimondatlanul is nyilván arra alapoz, hogy Rákóczi alatt már más rézpénzeket használtak. Pedig a legelőször megjelenő kuruc rézpénzt, az „új vörös polturákat” csak 1704. január 28-án kezdték el verni.³⁷ Addig amíg ezekből megfelelő mennyiség nem került forgalomba alighanem a régi vörös polturákat használták a kuruc területeken is. Már csak azért is, mert egyéb aprópénz nem volt elegendő. Esetünkben a lelet földbekerülésének felső időhatárát nem lehetséges pusztán abból a tényből megállapítani, hogy a rézpolturákon lehetséges legkésőbbi évszám az 1703-as. Ismét rá kell mutatnom a lelet hiányos mivoltára, valamint arra, hogy a zólyommócsai (Molča) leletben kuruc rézpénzekkel vegyesen kerültek elő rézpolturák, pedig ezt a leletet közlője 1706-ra keltezte.³⁸

Itt vissza kell kanyarodnom Newaldhoz, mert ő határozottan kuruc rézpénzekről írt, és a neves régi szakíró tudása és tekintélye bizonyosan sokat nyomott a későbbi numizmatikusok előtt a latban. Ha megvizsgáljuk Newald eredeti szövegét, úgy több bizonytalansági tényező is feltűnik benne.³⁹ Az egyik, hogy libertásra, azaz nagyobb értékű és méretű pénzdarabra, valamint további – a felkelők által veretett – rézpénzekre is verték az ellenjegyeket. Tehát –

Newald szerint – kuruc rézpolturákon is kellene lenniük, ami már közelebb visz a „vörös polturák” csoportjához. Másrészt ezekről a rézpénzekről azt állítja, hogy a felkelők Kassán verték őket. Nos, a vörös polturák kisebb hányadát, az 1698-as évjáratot, valóban Kassán verték, a kurucok azonban Kassán először csak 1705-ben vertek, illetve verhettek rézpénzt, hiszen csak 1704. október 31-én foglalták el a császáriaktól ezt a várost. Főleg nem kaphattak ilyen pénzt Feigenbutz szállításaiért, ami alatt – tekintve, hogy Newald hangsúlyozza sóbányaigazgató mivoltát – csakis sószállítást érthetnek, hiszen utolsó szállításának ideje még 1703 őszére kellett hogy essen. Ez annál is nyilvánvalóbb, mert az Eperjeshez meglehetősen közel eső Sóvár sóbányáját a kurucok már ekkor kézre kerítették, sőt Rákóczi 1703. november 26-án, Tokajban kelt levelében Sóvárt védelméről biztosította.⁴⁰ Ez egyben azt is jelenti, hogy ekkor már elég szoros volt Eperjes körül az ostromzár, sőt az sem lehetetlen, hogy éppen az eperjesi császári garnizon ellen kellett oltalmazni a sóbányákat. Ha tehát késedelmes kifizetéssel számolunk is, az ellenjegyes rézpénzeket valószínűleg már 1703 végén, de legalábbis 1704 elején kellett lebélyegezni. Ekkor pedig ezen a vidéken nem lehetett éppen elterjedt a körmöcbányai kuruc rézpoltura sem, hiszen, ezt is csak 1704. január 28. körül kezdték el verni. Azt már csak a teljesség kedvéért említem, hogy egyéb aprópénz a kuruc rézpolturák megjelenéséig, mint a vörös polturák nem igen fordultak elő az észak-magyarországi megyékben. Ami pedig Newald pontosságát illeti a rézpénzek tekintetében, az is tény, hogy a bányapénzek és vörös polturák különálló típusait is egybemosta ugyanebben a művében.⁴¹

Nagyon igazságtalanul járnék el persze Newalddal szemben, ha mindezért őt hibáztatnám, hiszen a múlt században e korai rézpénzek kérdése olyannyira homályos és tisztázatlan volt, hogy még az ő írásai azok, amik a legtöbb fényt vetik erre a területre. Emellett hiányoztak még a ma meglévő alapvető tanulmányok, sőt maguk a korabeli források is nem egyszer keverték a rézpénzek fajtáit. Zweig János például ugyanúgy „vörös polturának nevezte a selmebányai rézpolturákat, mint a Rákóczi-féléket, legfeljebb első említéskor eléje illeszti az „új” jelzőt. A Rákóczi-szabadságharc végére pedig amikor mindenféle rézpénzben sokszor csalódott a lakosság, már nem is tartotta fontosnak megkülönböztetni kibocsátó szerint ezeket. Hiszen mindegyik rézből volt – vagy valamely más „alávaló materiából” –, azaz belső értéke nem volt összhangban névértékével. Ebből következően pedig egyformán értéktelenné vált mind. Ugyanezt bizonyítja a később sorra kerülő 1699-es bányapénz is, amire szintúgy ráverték a hármas számjegyet mutató ellenjegyet mint a rézpolturákra (9/A kép). A császári kormányzat viszont nyilván szívesen hallgatta el, hogy a kevésbé dicsőséges rézpénzverés bizony először még a Rákóczi-szabadságharc előtt jelent meg Magyarországon.

9/A, B. Pajzs alakú kartusban hármas számjegyet mutató ellenjeggyel ellátott selmebányai bányapénz elő- és hátlapja

Visszatérve a kétféjű sasos ellenjegyekhez még a következőket állapíthatjuk meg: ikonológiai szempontból a kétféjű sas a korszakban, a Rákóczi-szabadságharc alatt is mindig a császár szimbóluma maradt. Sőt talán ez vált a legfontosabb szimbólumává, mert Magyarország címere és a zárt korona a kurucok saját szimbolikájában is megjelenik, mint egy magát szuverénnek tartó és ténylegesen is szuverén magyar állam jelképei. Így – habár a magyar címert Lipót továbbra is használta, mint megkoronázott magyar király – leg-egyértelműbb jelképévé a kétféjű sas vált. Ez egyszersmind a legismertebb is volt. A köznép – és szempontunkból közénk számíthatjuk nyugodtan a közkatonákat, de még az altiszteket is – nem ismerte amúgy sem a császári család személyes, osztrák-burgundi címerét. Ha tehát helyesen vésték volna ki az ellenjegyek poncain ezeket, akkor sem lettek volna jobban felismerhetők. A gyakorlati élet oldaláról nézve feltétlenül a kétféjű sas volt a döntő.

Mínt hogy a kétféjű sasos ellenjegyek olyan sokfélék, hogy szinte minden tisztában látható darab közülük más ponccal készült, feltételezhetjük, hogy a bélyegzővasak száma még nagyobb is lehetett. Nagy számukból viszont arra következtethetünk, hogy esetleg más körülzárt garnizon parancsnoka is alkalmazhatta ezt a módszert.

Ezek után azt hiszem kimondhatom, hogy a kétféjű sasos ellenjeggyel ellátott vörös polturák voltak a legkorábbi eperjesi szükségpénzek. Ezek a veretek, amelyek nyilván továbbra is polturás névértékben forogtak, egyszersmind megfelelőképp kiegészítik az Eperjesen vert szükségpénzek hiányos kollekcióját is.

Végül pedig az Eperjesen használt összes szükségpénz fajta ismeretében megpróbálom összefoglalni azt a kevés adatot amit ismerünk. Tudjuk, hogy Eperjes elfoglalása után Rákóczi a polgári lakosságnál maradt szükségpénzeket Kassán beolvasztatta és átverette kuruc rézpénzzé.⁴² Az átvert rézpénzek értéke 13 000 Ft volt. Mínt hogy azonban a felveretés költségeit ebből az összegből már levonták nyilván nagyobb értékű szükségpénzt adtak le. A leadott szükségpénz értékére csak Kassa hasonló beváltása alapján tudunk következtetni. Ott 15 000 Ft értékű szükségpénzt 10 793 Ft értékű kuruc pénzzé vertek át. Tehát kb. 72%-át fizették ki érvényes rézpénzben, így Eperjes esetében pontosan kiszámolva 18 055 Ft-ra becsülhetjük az átadott szükségpénz értékét. Ehhez hozzáadva a Feigenbutz által elrejtett 2155 Ft-ot, 20 210 Ft összeghez jutunk. Ennél természetesen jóval több kellett hogy legyen a lepecsételt, illetve kivert szükségpénz teljes mennyisége, hiszen biztos, hogy nem lett valamennyi beváltva. Sőt, mint Feigenbutz példája mutatja elrejtésükre is sor kerülhetett. Bár első megközelítésben furcsának tűnhet, hogy ilyen, teaurálásra tulajdonképpen alkalmatlan pénznemet elrejtssenek, valószínűleg nem tekinthetjük egyedinek Feigenbutz esetét. Hiszen a nyitraszucsányi és zólyommócsai leletek is már a kuruc időszakban kerültek a földre. Még egy adatunk van, ami mennyiségi vonatkozású, két darab rézkoporsóból 8 000 Ft értékű rézpénzt vertek.⁴³ Ha meggondoljuk, hogy adataink elsősorban a rézcsatornákat említik mint felhasznált alapanyagot, azt kell gondolnunk, hogy ennél jelentősen nagyobb mennyiséget vertek ki. Pedig ebben csak a helyben vert szükségpénzek mennyisége lehet benne, a lepecsételt rézpolturáké semmiképp. A realitás tehát a pontosan kimutathatónál mindenképp nagyobb lehetett csak. Részemről nagyjából 25 000 Ft-ra becsülöm a kivert és ellenjegyzett eperjesi szükségpénzek együttes mennyiségét.

K a s s a

A felvidéki hadjárat során, még 1703 októberében kerül ostromzár alá. Komolyabban ostromolni csak 1704-ben kezdik. Katonai parancsnoka gróf Hercules Montecuccoli ezredes 1704. október 31-én adta fel a várost a kuruc csapatoknak.

Biztosan tudjuk, hogy Kassán is használtak szükségpénzeket, a kassai szükségpénzeket azonban eddig még sehol sem közölték. Ezzel kapcsolatban a szakirodalomban a legtöbbet Esze írta, a szerinte az 1704-es garassal lehet azonos.⁴⁴ Nem tudom azonban milyen veretre gondolt, mert 1704-es évszámú szükségpénzt csak az eperjesieket ismerem.⁴⁵ Ezek hovatarozása pedig nem vitatható. Szempontunkból viszont érdemes megvizsgálni a vörös polturák másik gyakoribb ellenjegyét, a díszes pajzs alakú kartusban nagy hármast mutatatót.

Ez az ellenjegy Weszerlénál tűnik fel először egy 1700-ból származó selmecebányai rézpoltura hátlapján.⁴⁶ Leírását és a selmecebányai rézpolturák egyes ilyen ellenjeggyel ellátott változatait – akárcsak a kétfejű sasos ellenjegyek esetében – első ízben Gohl adta.⁴⁷ Gohl ennek az ellenjegynek sem vizsgálta különösebben eredetét, illetve használatának célját, de az értékjelzéseknél sorolja fel, vagyis nyilvánvalóan értékjelzésnek tartotta.⁴⁸ Huszár vélekedését, illetve saját felfogásomat már ismertettem a kétfejű sasos ellenjeggyel kapcsolatban.

A kartus formája, azaz pajzs formája a 17. század végén máshol is előforduló barokkos típus. Ezt az ellenjegyet minden esetben a hátlap jobb felső részén ütötték be a selmecebányai rézpolturákon (1/J ábra, 10. kép). A bélyegek nem egy darab ponccal készültek, de lényegileg azonosak. Előfordulnak kassai MC jelű rézpolturákon is – vagyis a vörös polturák mindkét fajtáján –, ugyancsak a hátlapon, de az MC monogram alatt, álló helyzetben ütötték be ezeket az ismert darabok mindegyikén (11. kép). A vörös polturákon kívül egyelőre egyetlen más verettípusról ismert, egy selmecebányai bányapénzről. Ez a bányapénz a Gohl-katalógusban még nem szerepel. A Gohl 25. számú selmecebányai bányapénz ugyancsak 1699-es évszámú, de attól meglehetősen eltérő változatról van szó, amit nemrégem közöltem (9/A, B kép).⁴⁹ Bár ez a verőtőváltozat önmagában is nagyon ritka, az ellenjegyes változat – legalábbis egyelőre – unikális darabnak számít. Az ellenjegyet ezen az előlap jobb felső részére ütötték be, úgy hogy a koronás L betű mellett levő rozettát fedi el.

10. Selmecebányai rézpoltura hátlapja pajzs alakú kartusban hármast számjegyet mutató ellenjeggyel

11. Kassai rézpoltura hátlapja pajzs alakú kartusban hármast számjegyet mutató ellenjeggyel

Az érmeanyagból kiindulva azt mondhatjuk, hogy a nagy hármast mutató ellenjegyek csakis 1702-ben, vagy az után kerülhettek a rézpolturákra, ugyanis ismerünk 1702-es veretet ezzel az ellenjeggyel. Az ellenjegyes rézpolturák száma az ellenjegy nélküliekhez viszonyítva kevés, így alighanem elég egy ellenjegyzési hullámmal számolnunk. Ezért a

korábbi években kibocsátott, de az ellenjegyzés időpontjában még forgalomban lévő darabok – vagyis az ellenjegyesek – csak gyűjtői, illetve katalógusírói szempontból jelentősek, az ellenjegyzés idejének szempontjából további adatokat nem szolgáltatnak. Nem tudunk arról, hogy 1703 előtt, vagy akár 1703-ban a Rákóczi-szabadságharc kitörése előtt – de a selmecbányai rézpolturák veretését hivatalosan betiltó császári parancs⁵⁰ után – a rézpénzek beváltása körüli huzavonával kapcsolatos iratokban bármiféle ellenjegyzésről tudósítanak. Pedig a panaszos vármegyék, miközben az egyszer már beváltott rézpolturák újra forgalomba hozatala ellen tiltakoztak bizonyosan megemlítették volna, ha az ellenjegyzés ezzel kapcsolatos.⁵¹ Ezért nem tartom egyáltalán valószínűnek Trenčan feltevését, miszerint a 3-as ellenjegyű rézpolturák a rézpénzek kényszerű újra forgalomba hozásával függenének össze.⁵² Úgy vélem ennél későbbi időszakra kell gondolnunk.

A hármás számjegyet viselő ellenjegy esetében nem nagyon van lehetőségünk másra gondolni, mint valamiféle értékjelzésre. Már Gohl is így vélte, és Trenčan is a poltura három denáros értékét látja benne, illetve ezt ajánlja megfontolásra.⁵³ Én is úgy gondolom, hogy a hármás jelzés a három denáros értékre utalhat. Feltétlenül fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy csak kassai valor szerint ért a poltura három denárt, pozsonyi valor szerint – és az alsó-magyarországi bányavidéken ez volt érvényes – értéke két és fél denár. Ez a számlási eljárás még a 18. század első felében is létezett.⁵⁴ A hármás ellenjegyet tehát csakis a Szepesi Magyar Kamara területén üthették be. Az ellenjegyzésnél használt bélyegvasak szabályos vése, azonos helyen történő beütése, vagyis az ellenjegyzés szabályossága azt sugallja, hogy ezt a munkát alighanem szakember végezte. A 18. század első éveiben a Szepesi Magyar Kamarához csak egy pénzverde, a nagybányai tartozott. Nagybánya azonban nem jöhet számításba, mert már 1703. augusztus 14-én a kurucok kezébe került, és már 1703-ban nekik dolgozott. Ráadásul Nagybánya környékén nem volt elterjedve a vörös poltura. A kamara területén ezenkívül csak egy hely volt, ahol szakember jelenlétére következtethetünk, ez pedig maga Kassa. Igaz ugyan, hogy verdéje 1699 után nem üzemel,⁵⁵ de azért nem tartom lehetetlennek, hogy négy-öt évvel később még valami hozzáértő embert tudtak találni Kassán. Esze kifejezetten hangsúlyozza ugyan, hogy a régi verdéhez a kassai szükségpénznek már semmi köze sem lehetett,⁵⁶ sőt a kurucok verdéjének felállításához is Körmöcbányáról kellett szakembereket küldeni. Esze adatai azonban nem zárják ki az általam leírt lehetőséget, hiszen elég volt egy szakember, aki nem feltétlenül kellett hogy pénzverő legyen, elég lehetett egy tájékozottabb ötvös is. Egy apró motívum talán ezen túl is alátámasztja véleményemet. Az első kassai tízpolturás kartusának formája – többek közt – azzal tér el régebbi körmöcbányai veretektől, hogy kis volutás díszítményekkel jelenik meg.⁵⁷ Az eltérés jól megfigyelhető a 2/A ábrán mely a körmöcbányai kartust mutatja és a 2/B ábrán ami az 1705-ös kassai kartust ábrázolja. A kassai kartust érdemes összevetni az 1698-as MC monogramos kassai rézpolturák hátlapjának betűvégződéseivel (4/B kép). Ilyen volutás betűvégzódéseket a Kör-

2/A, B, C, D. ábra: Értékjelzések díszes kartusban körmöcbányai veretű kuruc tízpolturás rézpénzről (A), kassai veretű kuruc tízpolturás rézpénzről (B), lipótvári veretű réz szükségpénzről (C, D)

möcbányán vert selmebányai rézpolturákon nem találunk (3/B kép). Persze ez az egybeesés önmagában még nem bizonyíték, mindössze egy járulékos adat. Az azonban bizonyos, hogy a hármás ellenjegyek beütésére csakis Kassán kerülhetett sor. Nagyon is kézenfekvőnek találok ezek után, hogy a kassai szükségpénzeket a díszes pajzs alakú kartusban nagy hármás számjegyet mutató ellenjeggyel megjelölt vörös polturákkal azonosítsuk. Esze, mint erről már szó volt, valamilyen garasra gondolt 1704-ből. Úgy tűnik, hogy egy konkrét rézpénzt értett alatta, de nem lehetetlen az sem, hogy irodalmi adatra gondolt. Ez esetben a hármás számjegy három krajcárt is jelenthet, így garas értéket jelezve a rézpolturákon. Ez azonban nem túlzottan valószínű, hiszen a mindennapi életben, az apró vásárlásokhoz célszerűbb volt a polturás címlet, s a szükségpénz főképp ilyen funkció belöltésére volt hivatva. Az ellenjegyzett rézpolturák használatának egyáltalán nem mondanak ellent Esze levéltári forrásai sem, mivel ott nem szükségpénzek veretéséről, csupán rézpénzek hátrahagyásáról van szó.⁵⁸ Más helyen maga Esze is úgy nyilatkozik, hogy kassai szükségpénzekre vonatkozó adatainak értelme „nem elég világos”,⁵⁹ és itt minden valószínűség szerint éppen az előállítás kérdésére gondolt.

Ezek az ellenjegyzett vörös polturák egyszerű kizárásos alapon sem készülhettek másutt mint Kassán. A vörös polturák felhasználásának alapfeltétele természetesen az, hogy ezek rendelkezésre álljanak, vagyis csak az elterjedési területükön belül lévő helyek jöhetnek szóba. A hármás ellenjegy a Rákóczi-féle felkelés kitörése után jelenik meg. A kurucok azon kívül, hogy saját rézpénzüket is volt 1704 januárjától, különböző már vázolt, illetve a továbbiakban még előkerülő okok miatt bizonyosan nem kívánták felhasználni a vörös polturákat, tehát ellenjegyeket sem vertek rájuk. Körülzárt labanc, vagyis császári helyőrségek közül három olyan akad, ahol szükségpénzek használatáról tudunk és a megfelelő helyen, vagyis az alsó- és felső-magyarországi bányavidékeken található. Ezek: Eperjes, Kassa, és Lipótvár. Eperjesen kétféjű sasos ellenjegyet használtak, tehát nem gondolhatunk rá. Lipótváron a biztosan oda köthető szükségpénzek egyértelműen mutatják, hogy – akárcsak Eperjesen – helyben készült vereteiket szakember közreműködése nélkül állították elő. Minthogy a hármás ellenjegyekkel történő ellenjegyzés szakszerűen folyt, egyetlen lehetőség marad, az hogy Kassán készültek. Ez egyben magyarázatot ad arra is, hogy nyitraszcusányi és zólyommócsai leletekben miért nincs ilyen ellenjeggyel rézpoltura. Mindkét lelőhely az egykori Alsó-Magyarországra esik, s így viszonylag távol volt Kassától.

Kassa és Eperjes elfoglalása után Rákóczi a hosszú ostromzár alatt a császári katonai parancsnokok által ezen városok számára kibocsátott szükségpénzeket a kassai pénzverőházban beolvasztatta és kuruc rézpénzzé verette át. Különösen tanulságos szempontunkból Kassa város folyamodványa, melyben a kassaiak kéri Rákóczitól, hogy a németek által „rajtuk hagyott” 15 000 Ft ára rézpénz további „cursussát”, vagy „a mostani formára” történő átveretését engedélyezze.⁶⁰ Rákóczi az átveretés mellett döntött és a szükségpénzeket – felveretés költségeinek levonásával – 10 793 Ft értékű kuruc pénzzé verték át. Mind ez már 1705-ben történt.

Rákóczi tehát a kassai szükségpénzek esetében is az átveretés mellett döntött, mint ahogy hasonló módon járt el az Eperjes polgári lakosságánál maradt szükségpénzekkel és saját négy ezer Ft értékű rézpénzével is, amit még a szabadságharc előtti bújdosása alatt tettek félre borainak árulásából a kassai kamaránál és Eperjesen a kamarai tisztek. Esze úgy véli, hogy ez utóbbi rézpénzek az 1698-as veretű kassai rézbárcák voltak. Nos, a selmebányai rézpolturák és az azokat az 1698-as években kiegészítő kassaiak mind Alsó- mind Felső-Magyarországon vegyesen forogtak. Ez a két fajta veret közti nyilvánvaló mennyiségkülönbségből és a forgalmukat területi megkötésekkel szabályozó intézkedések hiányából logikusan következik. Emellett a nyitraszcusányi lelet gyakorlati oldalról is bizonyítja.⁶¹ Eb-

ben a leletben ugyanis a selmecbányai és kassai rézpolturák vegyesen fordulnak elő, sőt néhány bányapénz is található. Az ellenjegyeket is mindkét fajtára ráverték. Ezért alighanem Rákóczi saját tulajdonában lévő rézpénz is nyilván mindkettőt tartalmazta. Részemről e két fajta rézpénzt együttesen az egykorú vörös poltura névvel jelölöm.

Az átverett rézpénzek – az Eperjesen vert szükségpénzek kivételével – tehát túlnyomóan a vörös polturákat jelentették, ellenjeggyel vagy anélkül. Bár nem ismerünk konkrét rendelkezést arra vonatkozóan, hogy Rákóczi a kuruc időkben tiltotta volna ezen császári kibocsátású rézpénzek használatát, a kuruc hatóságok nem nézték jó szemmel ezt. Nem is nézhették jó szemmel, mert a kuruc államnak nem lehetett érdeke, hogy saját kibocsátású rézpénze mellett más rézpénz is forogjon. Emellett Lipót 1704. október 17-étől rendelettel is megtiltotta a kurucok rézpénzeinek elfogadását, bár a császári hatóságok nyilván már kezdettől fogva nem fogadták el ezeket a „rebellis” pénzeket. A kurucok már csak ezért is ellenintézkedésekre kényszerültek. Rákóczinak azonban egyéb, politikai jellegű okai is lehetnek a vörös polturák bevonására. Mint azt több helyen leírták, a Rákóczi-felkelés kitörésének egyik közvetlen oka az volt, hogy a felvidéki vármegyékben igen nagy volt a vörös polturákkal kapcsolatos elégedetlenség.⁶² Maga a kamara ezzel a pénzzel fizette minden munkását, s nem is lehetett más pénzt látni, az adóhatóságok mégis ezüstpénzt követeltek, saját kibocsátású pénzüket nem fogadták el.⁶³ Végül 1703. február 1-jei betiltásuk után sem változtatták át ezeket rendes forgalmi pénzre. Rákóczinak amúgy is problémát jelentett, hogy maga is rézpénz kibocsátásra kényszerült, ha ideiglenesnek szánta is azt. Így legalább a császári elnyomás ezen emlékeit tüntethette el.

Mint ahogy a kuruc rézpolturákat már 1704. január 28-tól, a libertásokat pedig 1704 júliusától folyamatosan verették, a vörös polturáknak már 1704 jelentős részében sem lehetett szerepük a kuruc területeken. Ennek ellentmondani látszik a zólyommócsai (Molča) lelet, amelyben kuruc libertások selmecbányai rézpolturák és néhány bányapénz együtt fordul elő.⁶⁴ Lehetséges, sőt valószínű válasz erre, hogy amíg a kuruc rézpénzek kuruc területen kizsorították a vörös polturákat, addig a labanc kézen levő területeken az tovább foroghatott. Annak ellenére, hogy egyszer Lipót már betiltotta ezek használatát. Rajtuk volt viszont a koronás L betű, ami nagyon megfelelt a labanc igényeknek, hasonlóképp a néhány bányapénzen. Szükség volt ezekre, hiszen az ezüstpénz nem hogy szaporodott volna, de egyre kevesebb lett az egész országban, beleértve a császári fennhatóság alá tartozó részeket is.

Ez utóbbi megfigyelések részben magyarázatot adnak arra a kérdésre, hogy mi módon kerülhetett a hármás ellenjegy az 1699-es selmecbányai bányapénzre (9/A, B ábra). A bányapénzek eredetileg egészen más célra készültek mint a rézpolturák. Ez a darab készítése után alighanem éveken keresztül ténylegesen bányapénzként funkcionált. A Rákóczi-felkelés kitörése után viszont már nem valószínű, hogy sokáig használták. Igaz ugyan, hogy báró Hellenbach, Rákóczi főkamaragrófja is használta – sőt a körülmények kényszere miatt fokozottan használta – az élelmiszer raktárak hagyományos rendszerét a bányászok el látásának érdekében, de aligha a régi bányapénzek segítségével. Levéltári adataink egyelőre nem teszik azt sem biztossá, hogy mindenhol bányapénzek segítségével bonyolították-e az élelmiszer elosztást, ismerjük azonban az 1704-es veretű óhegyi bányapénzt.⁶⁵ Ez arra utal, hogy inkább új bányapénzeket vertek, ami nem okozhatott különösebb problémát. Eredeti használati körükön kívül rekedtek, a megítélésük mindkét oldalról a vörös polturákéhoz lehetett hasonló, amelyekhez koronás nagy L betűt viselő előlapjuk révén is hasonlítottak. Valószínűleg ezért voltak együtt velük mind a nyitraaszucsányi mind a zólyommócsai leletben. Azt is meg kell említenem, hogy a hasonló formátumú selmecbányai bányapénzek közül ez a legnagyobb átmérőjű (23 mm), alig kisebb mint a rézpolturák. Az ellenjegy felte-

hetően azért került az előlap jobb felső részére, mert a hátlapon nem a szokásos monogram, hanem a bányász-szimbólum szerepel.

Lipótvár

1703 decemberében, ugyancsak a felvidéki hadjárat során került a kurucok ostromgyűrűjébe. A vár parancsnoka báró Karl Schwarzenau tábornok volt. 1704. november 28-án, Érsekújvár elfoglalása után, de la Motte francia ezredes tervei szerint maga Rákóczi kezdi el ostromolni, de a szerencsétlen nagyszombati csata, 1704. december 26. után kénytelen felhagyni az ostrommal. 1705 januárjától aztán ismét erősebb lett a kuruc ostromzár, és ennek folytán egy idő múlva pénzben és élelemben igen nagy hiányt szenvedtek a helyőrség katonái. Ez a helyzet annyira fokozódott, hogy augusztus 7-ig, amikor Herbeville tábornok meghozta a felmentést, már kis híján feladták a várat.

Lipótvár esetében nehezebb helyzetben vagyunk mint Eperjesnél, mert az itteni szükségpénzverésről még szűkös levéltári adataink sincsenek. Így egyetlen lehetőségünk, hogy az éremanyagból, illetve az eddigi numizmatikai szakirodalomból induljunk ki.

Két fajta szükségpénzt vertek Lipótváron, egy nagyobb kétoldalas és egy kisebb egyoldalas típust. A kétoldalas típus (kat. 12–16. sz. 12/A, B, 13/A, B kép) előlapja összefonódó nagy LS betűkből álló monogramot és az 17–05 évszámot ábrázolja. Hátlapján az EX NECESITATE illetve PRO NECESITATE felirat és a kartusba fogalt X értékjelzés látható. Az egyoldalas típuson (kat. 17–23. sz., 14. kép) ugyancsak az összefonódó LS monogramot verték ki.

12/A, B. Lipótvári veretű kétoldalas szükségpénz elő- és hátlapja (EX NECESITATE)

Az LS monogram értelmezése során többféle magyarázat merült fel. Ezek közül a legrégebbi Kaprinay Istváné, aki Leopold-Stadtnak értelmezte.⁶⁶ Schoenwisner később a Sub Leopoldo, illetve a Salva Libertate feloldással szolgált,⁶⁷ Schlickeysen Leopold-Schemnitzel.⁶⁸ Érdy, miután sorra vette az addigi változatokat a Leopoldstadt és a Leopoldopolis Schwarzenau feloldásokat fogadja el egyenrangú lehetőségként.⁶⁹ Huszár régebbi tanulmányában a Leopoldopolis-Schwarzenau variáció mellett voksolt, míg újabb írásában a Leopold-Schwarzenau jelent meg.⁷⁰ Ez utóbbi alkalmasint toll- vagy nyomdahiba lehet, s Huszár valódi véleménye az előzővel egyezhetett.

Részemről úgy gondolom, hogy amíg hiteles egykorú iratokban nem bukkanunk rá a biztos magyarázatra, nehezen választhatunk Érdy két variációja között. Igaz, hogy a kuruc

13/A, B. Lipótvári veretű kétoldalas szükségpéNZ elő- és hátlapja (PRO NECESSITATE)

korban – úgy ahogy a közéleti tevékenység más területein – az érmeke is szívesebben használták általában a latin feliratokat. Ez előkelőbb volt, de Magyarországon az is fontos lehetett, hogy a latin felirat nem bántotta a labanc oldalon álló magyarok nemzeti érzelmeit. Numizmatikai megfontolások alapján is kedveltebb az egynyelvű érme – bár léteznek bilingvisek is –, és a helyőrség parancsnokának neve is beleillik a szükségpéNZ éremképebe. Ezzel szemben viszont az is igaz, hogy a katalógusban szereplő többi szükségpénzen nem jelenik meg a katonai parancsnok neve, csak az erődök nevére utal a helyben készült veretek egy része, Várad estében a német elnevezés rövidítése is előfordul. Sőt Lipótvárt a magyar kortársak is Leopoldstadt, illetve Leopold néven ismerték.⁷¹

14. Lipótvári veretű egyoldalas szükségpéNZ

A lipótvári szükségpéNZek előképét kutatva ismét a vörös polturákhoz, pontosabban a selmecebányai rézpolturákhoz jutunk. A veretek előlapja a selmecebányai rézpolturák hátlapjával egyeztethető. Az egybefonódó betűk teste „cápázott”, sőt az S formája is követi a rézpolturák egyes változatain előforduló S-ekét. A kétoldalt elhelyezett évszám is azonos megoldású. Különbség csak annyi, hogy itt a C helyett L betű fonódik össze az S-el, és nem hátlapról van szó, hanem előlapról.⁷² Persze a rézpolturák előlapján lévő L-nek és ennek az L-nek van némi köze egymáshoz. A lipótvári L valamennyire utal az uralkodóra is, akinek nevében építették az erődítményt. 1705. május 5-ig, haláláig valóban Lipót volt a császár, és egyelőre semmi sem bizonyítja, hogy ezeket a szükségpéNZeket ezután az időpont után verték volna.

Érdekes a hátlap megoldása. Ez ugyanis már egyértelműen a kuruc tízpolturás pénzdarab éremképét követi, mind a felirat elhelyezésében, mind a díszes kartusban elhelyezett X értékjelzés tekintetében. Még az is pontosan megfigyelhető, hogy az első körmöcebányai változat szolgált mintául. Persze a véset sokkal durvább, de megtalálható rajta a belső kis ív és a külső levélkék jóval vastagabb utánpótlása. Az eredeti vereten fönt is látható hármassal levélke, csakúgy mint a két oldalsó bogyó vagy ecsetforma, egy-egy durva bogyóként jelenik meg. Ez a motívum, amely a kuruc rézpéNZeket követi, teszi biztossá, hogy itt a X szám csakis

tízpolturás értékre utalhat (2/A, C, D ábrák 12/B, 13/B képek).⁷³ Egyszermind jól reprezentálja, hogy a kuruc rézpénzek 1705 első felében a maguk nemében megbecsült fizetőeszközök voltak. Hiszen a labanc helyőrség a császár által betiltott „rebellis” pénzről vette a mintát.

A kétféjű sasos ellenjegyekkel kapcsolatban említettem, hogy a bélyegzővasak nagy száma miatt eképzeltető, hogy ezt a bélyegzést Eperjesen kívül más körülzárt garnizonban is alkalmazták. Itt elsősorban Lipótvár merülhet fel, mert a vörös polturák elterjedési területén csak Lipótvár esetében tudunk szükségpénz kibocsátásáról. Azonkívül az itteni helyi veretek összetételében szintén kevés az aprópénz, ha nem is annyira mint Eperjesen. Lipótváron persze jóval kevesebb polgári lakossággal kell számolni mint Eperjesen, de azért ennél bizonyára több aprópénzre volt szükség. Az élelmiszer-és pénzhiány már 1705 előtt, az 1704-es ostromot megelőzően is fellépett. Zweig János naplójában feljegyezte, hogy 1704. október 10-én egy vágmelléki lelkész – aki Lipótváron járt – hozta a hírt Selmecebányára „A katonaság hetenként csak 5 garas bért s 2 font húst kap, s ezért egészen elcsüggedett.”⁷⁴ Egyáltalán nem lehetetlen tehát, hogy Lipótváron is kétféjű sasos ellenjegyű vörös polturákkal oldották meg a pénzhiányt. A nyitraszucsányi lelet egyetlen kétféjű sasos ellenjeggyel ellátott darabjának kilétét ez a feltevés is megmagyarázhatná. A vörös polturák felhasználásának valószínűségét növeli az is, hogy a lipótvári veretek előképeit is részben ezekben találhatjuk meg. Az egyetlen ellenjegyes példány eljuthatott azonban az eperjesi muskétásokkal is Privigyéig, ahonnan aztán a pénzlelet elrejtőjéhez kerülhetett, Privigye és Nyitraszucsány ugyanis meglehetősen közel fekszik egymáshoz.

V á r a d

Bóné András kuruc ezredeskaptány vereségét – amit a bihari rácoktól szenvedett el – 1703. augusztus 6-án Bercsényi azzal torolta meg, hogy a váradi vár tőszomszédságában, a Sebes-Körös bal partján levő Várad-Olaszi palánkvárát leromboltatta, a rácok nagyobb részét levágatta. Ettől az időponttól Várad környéke kuruc fennhatóság alá került, a később kifejezett ostromzárát is szerveztek a váradi helyőrség kiéheztetése céljából. Ez az ostromzár több esztendőn keresztül fennállt, de egyik szakaszában sem volt elég erős ahhoz, hogy célját betöltsse. Időnként közel álltak a kiéheztetéshez, de aztán időről időre sikerült ellátni élelemmel és fegyverrel a garnizont, Váradot nem tudták elfoglalni a kurucok. A vár katonai parancsnoka előbb Francisco Fels-Colonna, báró Georg Löffelholz majd gróf Stephan Becker, végül gróf Friedrich Löwenburg volt.⁷⁵ A kuruc ostromzárnak is több parancsnoka volt, ezek közül a két jelentősebb gróf Palocsay György és Bóné András.⁷⁶

Bár a helyőrséget élelemmel és fegyverrel többízben ellátták, pénzben hiányt szenvedtek, hiszen e tekintetben a császári hadvezetés sem bővelkedett. Nem tudjuk biztosan mikor kezdődött a pénzhiány, csak az ország általános állapotából vonhatjuk le azt a következtetést, hogy 1705 folyamán már fennállt. Annyi bizonyos, hogy ebben az évben már kuruc rézpénzeket is használtak Váradon. Ezt a pénzt pedig úgy zsákmányolták. 1705. április 10-én a rácok egy élelmiszer szállítmányt juttattak be várba, s ennek során kiverték az ostromzárát ellátó gyengébb kuruc csapatokat a püspöki (Biharpüspöki = Episcopia Bihor) sáncból. Ez ugyan különösebb katonai veszteséget nem jelentett a kurucoknak, de a Gödényezred fizetésére küldött rézpénz a labancok kezébe került. További sorsáról egy elfogott váradi német katona – Hans Mikkel – vallomásából tudunk, amit Esze pontosan közöl: „A mely Urunk pénzét elnyerték, mint hívják (Libertás) két poltúrában jár, egy Németnek jutott két forint a Püspöki nyert pénzből.”⁷⁷ Bár nem lehet eldönteni, hogy a forrás névértékben,

vagy a leértékelt két polturás értékben érti az egy főre jutó rézpenz-mennyiséget, mindenképp jelentős zsákmányról van szó. Esze arra következtet ebből a nagy mértékű – még a libertások belső réz értékénél is alacsonyabb – leértékelésből, hogy a labanc parancsnok ezzel az intézkedéssel a Várad környéki falvakban is alá kívánta szállítani a libertás értékét, ily módon is nehezítve a kurucok helyzetét.⁷⁸ Amennyiben ez a feltételezés megfelel a valóságnak, úgy a falvak lakosságától nyilván hamar kuruc fennhatóságú területekre vándoroltak a polturák, hiszen ott jelentős felárral lehetett túladni ezeken. Ebben az esetben viszont nem is lehetett cél az, hogy szükségpénzként szolgáljanak, hanem egyszerűen zsákmányként szerepeltek. Szüksős adataink nem is teszik biztossá, hogy a libertások szükségpénzként szolgáltak Váradon, bár ez is lehetséges.

Ami biztos az az, hogy 1706-ban kezdtek el szükségpénzeket veretni Váradon. Steösszel Kristóf 1706. június 25-én Károlynak a következőket írta: „Ez el mult alkalmatossággal el feleitettem Nagyságodnak ujságul fel küldeni váradi rész polturát és kis pénzt, melyet ot helyben egy kerék jártóval veretik.”⁷⁹ A szükségpénzeket a szakirodalom egyértelműen gróf Becker parancsnok személyéhez fűzi, de az 1710-es évszámú vereteket már csak gróf Löwenburg verethette, mivel 1709-től volt a parancsnok.⁸⁰

Esze nagyon jól feldolgozta a váradi szükségpénzek történeti háttérének forrásait, de nem ismertette elég részletesen magát a tárgyi anyagot. Ezért feltétlenül foglalkozni kell ezzel a kérdéssel. Az ezüst polturás méretének megfelelő, s az idézet alapján polturás értékű kétoldalas rézpenz előlapján zárt korona alatt a nagy I betű (I. József magyar király és német–római császár), mellette az kétoldalt az évszám látható. A hátlapon az 1706-os kiadás esetében a PRO/NECES/SITATE/VARAD, a későbbiekben az IN/NECES/SITATE/VARADI/ENSI felirat szerepel. Egyetlen 1707-es verőtőváltozaton találjuk csak meg a pontos latinságú IN/NECES/SITATE/VARADI/ENSIS feliratot.⁸¹ A „kis pénzt”, az ezüst denár átmérőjű egyoldalú veretet egyelőre csak 1710-es évszámmal ismerjük, noha az idézett forrás szerint már 1706-ban is létezett ilyen. Éremképén ugyancsak a zárt korona alatti nagy I betű jelenik meg, két oldalán a G–W betűkkel, és ezek alatt a kettéosztott 1710-es évszámmal. A G–W jelzés nyilván a város német nevének, a Grosswardein névnek a rövidítése. Ebből a kispénzből – ami nyilván denár értékben forgott – egyelőre csak a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának két példánya ismert, s mind a kettő azonos verőtővel készült. Weszerle és az ő nyomán Unger ugyan más változatot közöl rajzban, olyant amin az I fölött nyílt korona szerepel. Ez azonban alighanem a rajzoló tévedése lesz, Weszerle gyűjteményének példánya ugyanis a Magyar Nemzeti Múzeum két példányának egyikével azonos.

A Nemzeti Múzeum példányainak részletes vizsgálata során különböző verőtőváltozatokat találtam, sőt előfordulnak hibrid darabok is. az 1706-os évből (kat. 24., 25. sz.) és az 1707-es évből (kat. 26., 27. sz.) két-két verőtőváltozatot, 1708-ból (kat. 28–32. sz. 15/A, B kép) viszont már öt verőtőváltozatot sikerült elkülönítenem. Ehhez járul még a Brause-Mansfeld alapján elkülöníthető hatodik verőtőváltozat (kat. 33. sz.),⁸² ami alapján feltételeznem kell, hogy jelentősen nagyobb lehetett az 1708-as kibocsátás mint a megelőző évek, erre mutat, hogy Brause-Mansfeldnél is három 1708-as darabot találunk, míg a többi típusból csak egy-egy darabot. Nem meglepő az sem, hogy a Leitzmann által közölt egyetlen darab is 1708-as évszámú.⁸³ Az 1709-es évből ezzel szemben egyetlen példányt sem ismerünk, 1710-ből pedig polturából egy változatot (kat. 34. sz.), valamint a kispénzt, aminek más évjáratái eddig nem kerültek elő. (kat. 35. sz., 16. kép)

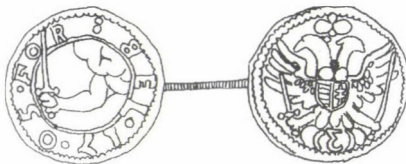
A váradi szükségpénzek, ha távolabbról is, de szintén a vörös polturák előlapjának éremképére vezethetők vissza. Az uralkodó személye persze változott közben – 1705-től I. József uralkodik –, s ezért a koronás L betű helyett a kornás I betű került az előlapra. A

15/A, B. Nagyvárad veretű kétoldalas szükségpénz elő- és hátlapja

16. Nagyvárad veretű egyoldalas szükségpénz

3. ábra: 1705-ös labanc rézgaras

lepecsételt vörös polturák használata Várad esetében nem képzelhető el, mert ezen a területen nem voltak elterjedve, s talán ennek következménye, hogy az itteni szükségpénzek mind az aprópénz kategóriába sorolhatók. A közepes értékű pénzfajta viszont hiányzik a váradai szükségpénzek kollekciónak. Ez azonban nem volt feltétlenül szükséges, hiszen az alapvető szükségleteket az aprópénz látta el, s nem árt arra utalni, hogy 1707-től a kurucok is az apró rézpénzt, a rézpolturát veretik, miközben a libertásokat leértékelik és arányukat visszaszorítják.

Meg kell említenem még itt egy ritka rézpénzt, aminek képét a Tóth–Zombori szerzőpáros közölte.⁸⁴ Az érmet előlapján a koronás kétfejű sas látható, mellén a hasított magyar címerpajzsral. A kétfejű sas lába között a farkára helyezve zárójelben fordított három számjegy van. A hátlapon körirat: FOR : BEL 17 05, A mezőben felhőből kinyúló, kardot tartó meztelen kar. (3/A, B ábra)

Tóth–Zombori Neumann két leírására hivatkozik. Az egyikben Neumann az érmet,⁸⁵ a másikban a verőtövet írta el.⁸⁶ Mindkettőben hibásan a köriratot. Az érem esetében Fo – R – TI, verőtőnél FOR : BEI. Tóth–Zombori az utóbbit fogadja el. Ez az érem azonban egy korábbi katalógusban, a Welzl katalógusban is szerepel.⁸⁷ Itt a körirat szövegének a FOR : BEL olvasata található, ami az érem képével egyeztetve helyesnek tekinthető. Ez a rövid szöveg nyilván rövidítésként értékelhető, s a helyes olvasat a latin nyelvből magyarázható. Alighanem a FORTITUDO, bátorság és a BELLO, harcolni szavak bújnak meg e rövidítés mögött, vagyis a körirat „bátran harcolni” értelmezéssel oldható fel. Ez az értelmezés összhangban áll az éremképpel, ami önmagában is jelképes ábrázolás. A felhőből kinyúló kar mindig valamilyen isteni indíttatású cselekvésre utal, a kard pedig harcra, katonai tettekre. Együttesen az Isten kegyelméből kormányzó uralkodó háborúját

jelképezi. Bár maga a szimbólum régebbi, közvetlen előképeit a visszafoglalási érmeiken találhatjuk meg. Ez nem meglepő, hiszen az emlékérmek Lipótot, mint az Isten által támogatott keresztény uralkodót mutatják be.⁸⁸ Hasonló a Habsburg-retorika értelmezése a kurucok esetében is, akik Isten által szentesített hatalmú, felkent királyuk ellen lázadtak fel, s ezért „rebellisek”.

Az előlapon a kétfejű sas – mint arról már szoltam – császári hatalom legegyértelműbb jelképe itt egyben a kibocsátót, azaz magát a császárt is megjeleníti. Emiatt kell ezt az oldalt tekintenünk előlapnak. A kétfejű sas mellén a magyar címer egyértelművé teszi, hogy magyarországi használatra szánt veretről van szó. Ikonográfiai szempontból érdekes ez a címerváltozat. Lipót pénzverésében nem fordul elő a kétfejű sas mellére helyezett hasított magyar címerpajzsra helyezett zárt korona. Sőt a magyar címerpajzs önállóan csak a nagybányai veretek egy részének esetében került a kétfejű sas mellére, körmőcbányai vereteken ilyen helyzetben csak a magyar vágásokkal és cseh oroszslánnal négyelt pajzs fordul elő, amire szív-pajzsban az osztrák burgundiai címet, az uralkodócsaládi címerét helyezték. A Habsburg-birodalom tartományai a Lipót-kori szimbolikában csak nyílt koronával jelenhetnek meg a kétfejű sas mellén, mert a zárt korona – ami a császárság jelképeként szerepelt – a kétfejű sas fejei fölött lett elhelyezve. Ilyen helyzetben a prágai veretek kétfarkú oroszslán ábrázoló cseh címerpajzsra, a nagybányai magyar címerpajzsra, az említett körmőcbányai négyelt pajzsra vagy az erdélyi pajzsra egyaránt nyitott koronát helyeztek.⁸⁹ Zárt korona akkor kerülhetett a pajzsokra, ha a kétfejű sast nem ábrázolták, főként amikor az egész birodalom összetett pajzsáról volt szó. Bár a magyar királyság közjogi szempontból más helyzetet foglalt el mint az örökös tartományok, de Lipót alatt azonos szimbólumokkal illették, ami jól kifejezte Lipót abszolútus egységesítési törekvéseit.

I. József trónra kerülésével azonban változott a jelképrendszer is, s az egyetlen császári kézen maradt magyar verdében, Pozsonyban, már 1705-től megjelent egy új típusú tallérveret. Ezen a kétfejű sas mellére a hasított magyar címerpajzs került, s a pajzson és a kétfejű sas fejei fölött egyaránt zárt korona látható.⁹⁰ Igaz ugyan, hogy emellett a régi típusú éremképpel is készültek tallérok, de ez a fajta mutatja a fejlődés irányát. Minthogy rézpénzünkön is ez a jelképi felfogás jelentkezik, bizonyos, hogy a pozsonyi verdében készült. A zárójel formájú kartusban levő fordított hármast nyilván a három krajcáros értéket jelöli, hiszen nagyon is hasonlít az ezüstgarasok előlapján látható értékjelzéshez. Mindkét lapon található egy-egy vésési hiba – a fordított hármast és az ugyancsak fordított B betűt. Mégis a verdei munkára utal a viszonylag igényes vésés és az, hogy a darabok hengeres verőgépen készültek.

E veretek éremképében semmilyen jelzést sem találunk ami konkrét helyre vagy területre utalna. Ez a körülmény lehetőséget ad arra, hogy nevezett rézpénzeket összekapcsoljuk a bevezetőben említett Leitzmann-féle vélekedéssel. Eszerint a császár maga is veretett csapatai számára rézből szükségpénzeket, amik elég ritkán kerülnek elő, mivel később beváltották őket.⁹¹ Listájában Leitzmann aztán nem közöl ilyen szükségpénzt és Lipót császárt nevezi meg, ez a két körülmény azonban nem zárja ki, hogy erre a rézpénzre gondoljunk, amiről valamit alkalmasint Leitzmann is tudhatott. Az 1705-ös évben még Lipót is uralkodott, halála, május 5-én következett be, így Leitzmann Lipótnak is tulajdoníthatta az 1705-ös évszámú veretet.

Ennek a rézpénznek az éremképében – ellentétben az erődök szükségpénzeivel – nem ismerhető fel a vörös polturák hatása. Inkább az ezüstpénzek és a Lipót-kori emlékérmek hatottak rá.

Egyelőre nem lehet megítélni, hogy készültek-e nagyobb sorozatban, vagy csak próba-veretként? Az erődök előbb ismertetett lebélyezett és helyben vert típusai mind ugyancsak

ritkának számítanak, de ezek a rézpénzek még ritkébbak. Pedig a többi fajtát is beváltották, s a tapasztalat azt mutatja, hogy tökéletes beváltások sohasem voltak. Ezért pillanatnyilag valószínűbbnek tűnik, hogy csak kis számban verték ki ezeket.

Összefoglalás

A bemutatott szükségpénzek egyetlen kivétellel az ún. *obsidionalisok*, azaz a körülzárt erődökben vert pénzpótló rézjegyek csoportjába tartoznak. Eddig csak a helyi verető típusai voltak ismertek, ezek között azonban – a váradiakat kivéve – indokolatlanul kicsi az aprópénzek aránya a középértékű fajokkal szemben. A tárgyalt szükségpénzeket ugyanis elsősorban a mindennapi bevásárlások bonyolítására kellett kibocsátani, amihez kifejezetten aprópénzre volt szükség. A helyzet nehézségére jellemző, hogy már a 17. század utolsó évtizedétől amúgy is aprópénzhiány volt tapasztalható Magyarországon, ami a belháború hatására tovább súlyosbodott.

A körülzárt labanc erődítmények szükségpénzéről általánosan elmondható, hogy azokon valamilyen módon jelentkezik a vörös polturák, azaz a korábbi – 1695–1703 közt veretett – császári kibocsátású rézpénzek éremképének hatása. Ez az előkép-választás természetesen nem a véletlen műve volt. Az elsődleges hasonlóság az, hogy nem pagamentum, azaz nem nemesfém felhasználásával készültek. Így a bimetalizmuson alapuló pénzverés időszakában csak pénzhelyettesítőként szolgálhattak. Ebből adódott a vörös polturák viszonylag egyszerűbb éremképe, bár le kell szögezni, hogy ezek pénzverdében, a nemesfémpénzek technikájával készültek. Különbség csak a kivitelezés gondosságában volt, főleg az utolsó kibocsátási években. Éremképüket, melynek elemei betűkből, monogramokból állnak, sokkal könnyebb volt utánozni a várakban fellelhető nagyon is szerény lehetőségek között, mint a nemesfémpénzek képi ábrázolásait (pl. uralkodói arcmás, címer stb.). Mindazonáltal az egyszerűbb ábrázolások jelképi szinten megfelelően helyettesítették az utóbbiakat.

A vörös polturák azonban nemcsak formai hatásuk révén kapcsolódtak az obsidionalisokhoz. Több erődben az ellenjegyzett vörös polturákat használták fel először szükségpénzül, s csak ezek után folyamodtak a helyi pénzveréshez. Minthogy a rézpolturák nyilván régi névértékükön, azaz polturaként forogtak továbbra is, meglehetősen mennyiségű aprópénzt szolgáltatottak. Ez magyarázza meg a helyi veretek összetételét. A vörös polturák felhasználására azonban nem volt mindenütt lehetőség, hiszen ennek alapvető feltétele az volt, hogy rendelkezésre álljanak e veretek. A vörös polturák elterjedési területe – noha Takáts „országos csapás”-ként emlegeti szerepüket⁹² – az egykori magyar Felvidék, a korabeli elnevezésekkel élve az alsó- és felső-magyarországi bányavidékek területe volt. Használatukat Lipót 1703. február 1-jén betiltotta és veretésüket megszüntették. Nemesfémpénzre történő beváltásuk azonban legnagyobb részét a Rákóczi-felkelés kitéréséig sem történt meg, így nagy mennyiségben megmaradtak a lakosság és különböző hivatalok kezén.

Ezek ellenjegyzésével előállítani a császári helyőrségek szükségpénzeit nagyon célszerű és kézenfekvő megoldás volt. Mivel hivatalosan bevont, de be nem váltott fizetőeszközökről volt szó, szükségesnek mutatkozott az ismételt forgalombahozáskor érvényesíteni őket. Természetesen fontos volt szabályozni a mennyiségüket is. Ezt a célt jól szolgálta az ellenjegyzés, ami viszonylag egyszerű és kevés munkaráfordítást igénylő módszernek minősült. Az előlapon levő koronás nagy L betű, mint az uralkodó szimbóluma, nagyon jól megfelelt a császári parancsnokok igényeinek.

Az ellenjegyzésekkel kapcsolatban több ízben felmerült az irodalomban, hogy ellenjegyzett kuruc rézpénzeket is használtak a labancok, és szó esik kuruc rézpénzek átveréséről is. Egyelőre mindkét elképzelés igazolhatatlan, illetve minden ilyen irányú adat cáfolható.

Nagyon valószínű, hogy hasonló megoldások egyáltalán nem is léteztek. Egyszerűen azért, mert az ország nagyobb részében elfogadott kuruc rézpénzt nem volt értelme ellenjegyezni a labanc erődítményekben. Amíg ez a rézpénz rendeltetésének megfelelően funkcionált, így is felhasználható volt, miután pedig teljesen elvesztette értékét már nem volt rájuk szükség. Igaz, hogy Lipót tiltotta a kurucok rézpénzének elfogadását, ez a tiltás azonban különböző kifogásokkal könnyen áthidalható volt. A váradi példa is bizonyítja, hogy ez nem tartotta vissza a helyőrségi parancsnokokat.

A helyi veretek előállítása meglehetősen primitív véséssel és a korszakban már ugyancsak elavult módszerrel, egyszerű verető és kalapács felhasználásával, „kézből” történt. A verőmester sem volt verdei szakember vagy ötvös, sőt még kovács vagy lakatos sem feltétlenül, hiszen tudjuk, hogy Váradon kerékgyártó készítette a szükségpénzeket. A kétfejű sasos ellenjegyek bélyegző vasainak vésése és maga az ellenjegyek bélyegző vasainak vésése és az ellenjegyzés módja sem mutat szakember jelenlétére, ezt csak a hármassal ellenjegyek esetében feltételezhetjük. Pénzverdében pedig egyedül az 1705-ös évszámú, helysére nem utaló rézgaras készült.

Bár a tárgyalt időszakban a rézpénzek közül eddig csak a Rákóczi-szabadságharc veretei kaptak polgárjogot pénztörténettel foglalkozó numizmatikusainktól, nyilvánvaló, hogy a többi rézermények is helye van a 18. század elejének pénztörténetében. Noha az eddigi felosztások ezeket valahol az érme- és pénzek közt helyezték el, egyértelműen a pénztörténethez tartoznak, és annak újabb színeit képviselik. Remélem, hogy e cikk eredményeivel sikerült hozzájárulnom ahhoz, hogy semmiképp se maradjon ki a jövő összefoglaló jellegű magyar pénzkatalógusaiból, mint ahogy az eddig történt.

Jegyzetek

- 1 *Takáts Sándor*: A rézpénz mint országos csapás 1703-ban MGT Sz 10 (1903) 66–70. p. *R. Várkonyi Ágnes*: Államhatalom és jobbgátság. In: *uő.*: Magyarország keresztútjain. Budapest 1978. 70. p.; Magyarország története 1686–1790. 4/1. köt 97. p. a rész tanulmány szerzője *R. Várkonyi Ágnes*.
- 2 A hasonló pénz pótlására szolgáló eszközöket latinul „numi obisionales”-nek, németül „Belagerungsmünze”-nek hívják. A magyar elnevezés még nem kristályosodott ki eléggé. Az idegen elnevezések fordításaként jelent meg a „megszállási érme”, illetve újabban az „ostrompénz” elnevezés. Bár ez utóbbi a magyar nyelv szempontjából megfelelő lehetne, zavaró, hogy már más értelmezése is ismert. Így nevezték ugyanis a várbeli katonaság ostrom idejére megemelt összegű zsoldját is (vö.: *Tinódi Sebestyén*: Eger vár viadaljáról való ének).
- 3 *Leitzmann, J.*: Ungarische Kupfermünzen unter Ragotzy geprägt. Numismatische Zeitung 1847. 187. p.
- 4 *Kahler Frigyes*: A szükségpénz fogalma és funkciói. Az Érem 1974/1 33. p.
- 5 Kahler F.: i. m. 34–35. p.
- 6 Numo-Theka vagy olly Pénzes Ládácska A'Mellybe... mellyeket sok esztendőök alatt össze szedegethetett Rendel le rakta, 's rövid Jegyzésekkel megvilágosította Keresztési József Bihari Vármegyébenn Szalatsi Ref. Prédikátor. 1795. A Kéz-Írásról Le-irta Juhász T. Mihály Szalatsi Notarius. 1822. Kézirat a *Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában*.
- 7 *Érdy János*: Eperjes megszállási érmei. Archaeologiai Értesítő 2 (1869–70) 205–210. p.; *Érdy János*: Lipótvárnak megszállási érmei Archaeologiai Értesítő 2 (1869–70) 249–254. p.; *Esze Tamás*: Váradi szükségpénzek a kuruc ostromzár idejéből Numizmatikai Közlöny 48–49 (1949–50) 44–46. p.

- 8 *Huszár Lajos*: A kuruc kor érmészete. In: Rákóczi Emlékkönyv. Szerk.: *Lukinich Imre*. Budapest 1934. 391–412. p. *Huszár Lajos*: A magyar pénzverés története a 16. és 17. században. In: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből. I. köt. Miskolc 1982. 67–92. p.
- 9 *Unger Emil*: Magyar éremhatározó „Vegyés” kötete, Autonóm és szükségpénzek fejezete. Budapest 1961.
- 10 Bár munkám nem a kuruc rézpénzekről írom, összehasonlítási alapként feltétlenül figyelembe kell vennem őket. Az ezüst és rézpénzek hasonló összetételére eddig már csak elvi megítélésük, azaz teljesen különálló kezelésük miatt sem kerülhetett sor. Valamilyen előképei azonban a rézpénzeknek is kellett hogy legyenek, s ezeket csak az ezüstpénzek körében kereshetjük.
- 11 Ezek az ezüstpolturáktól eltérő méretek nyilván nem véletlenszerű választásnak, hanem tudatos pénzverdei rendelkezéseknek voltak köszönhetőek, hiszen méreteikben a különböző verdékben készült selmecbányai és kassai rézpolturák teljesen megegyezők.
- 12 *Esze T.* i. m. 46. p.
- 13 Az időben sem távoli, 1717-ben kibocsátott svéd rézdalerookról van szó. Ezek szintén csak pénzjegyek voltak talléros névértékkel, éremképük római isteneket ábrázolt. Nem tévesztendő össze a rézből készült táblapénzekkel, amik belső értékükben is megfeleltek névértéküknek.
- 14 Magyarország története 1686–1790. 44/1. köt 290. p.
- 15 Wilson nevét az irodalom két változatban közli. Newald és az ő nyomán Huszár és Esze V-vel írja, míg Érdy cikkében és az ott közölt eredeti iratba, ami Eperjes feladásának feltételeit rögzíti, a W szerepel. A Lieskovsky által 1975-ben közölt eredeti levélrészleten is W-vel tűnik fel Wilson eredeti aláírása, így én is ezt használom.
- 16 *Dedek Crescens Lajos*: Nyitra vármegye története. Budapest 1898. 643. p. (Nyitra vármegye Magyarország vármegyéi és városai sorozat. Szerk.: *Borovszky Samu*.)
- 17 Például *Weszerle József*: Hátrahagyott érmészeti táblái. Pest 1873. F. II. 3. és *Unger E.* i. m. de *Érdy J.*: Eperjes... i. m. 205. p. is ezt a vélekedést képviseli. A vörös polturákkal kapcsolatban kifejtett véleményem érvényes itt is *Szemán Attila*: Közöletlen bányapénzek a Központi Bányászati Múzeum gyűjteményében. Numizmatikai Közlöny 90–91 (1991–92) 160. p.
- 18 *Érdy J.*: Eperjes... i. m. 206. p.
- 19 *Szemán A.*: i. m. 8. jegyz.
- 20 *Németh Gábor*: Ónedények Budapest, 1984. 5. p. Évezredek évszázadok kincsei II. eperjesi városjeggyel a 15. kép ónkannája (XVII. sz. vége), és a 28. kép óntálja (17. sz.)
- 21 A vörös polturákat 1695–1703 között verték. Kibocsátásukat 1698-ban szüneteltették Körmöcbányán, de ebben az évben Kassán készültek ezek. A selmecbányai és kassai rézpolturák kiegészítik egymást.
- 22 *Huszár L.*: 1982. 85. p.
- 23 *Gohl Ödön*: A magyar bányapénzek. NK 18–19 (1919–20) 1–33. p.
- 24 *Érdy J.*: Eperjes... i. m. 205. p.; *Unger E.* i. m. VII. t. 43. és *Lieskovsky, Rudo*: Co nám rozprávaju mince z pripravovanej publikácie 17. Obliehacie mince z Prešova a Leopoldova (Kosic?) 1704–1705 Správy 1975. Roc. 1. 3. sz. 9–11. p.
- 25 *Lieskovsky, Rudo*: Hladajme obliehacie mince z Prešova (1704) a Leopoldova (1705) Správy 4/1976 3. 10. p. 3. ábra
- 26 *Newald, Johann*: Beitrag zur Geschichte des Österr. Münzwesens im ersten Viertel des XVIII. Jahrhunderts. Wien 1881. 20–21. p.
- 27 *Huszár L.* 1934. 404. p.

- 28 *Gohl Ö.* i. m. 10. p.
- 29 *Huszár L.* 1982. 81. p.
- 30 *Huszár L.* 1934. és 1982.
- 31 II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Budapest 1978. 142–144. p.
- 32 *Esze Tamás:* A hamispénz-verés II. Rákóczi Ferenc korában. NK 44–45 (1945–46) 24. p.
- 33 *Huszár L.* 1934. és 1982.
- 34 *Lieskovsky R.* 1975.
- 35 *Trenčan, Ludovit:* A kassai CM jelű, 1698-ban vert rézpolturákról. Az Érem 1988/1 29. p.
- 36 *Kováč, Jan:* „Nález nudzovych banických platidiel v Nitrianskych Sučanoch” okres Prievidza, Slovenská Numizmatika IV/1976. 240–250. p.
- 37 *Zweig János* naplója, közölte *Kacs Kovics Lajos* 212. p. in: Rákóczi Tükör. Szerk.: *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes.* I. köt. Budapest 1973. 205–248. p.
- 38 *Balaša, Geyza:* Nález nudzovych minci v Molči pri Banskej bystrici. Numismaticky Sbornik. VI. (1960.) 416. p.
- 39 *Newald J.* 20. p.; a *Huszár L.* 1934, 404. p. közölt szöveg nem pontos fordítás.
- 40 *Bánkuti Imre:* A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái 1703–1711. Budapest 1992. 154. p.
- 41 A Magyar Numizmatikai Társulat 1991. nov. 14-ei ülésén tartott előadásomban tárgyaltam ezeket a kérdéseket.
- 42 *Esze Tamás:* A kassai pénzverőház 1705–1710. NK 40 (1941) 64. p.
- 43 *Huszár L.* 1934. 403. p.
- 44 *Esze T.* 1941. 64. p.
- 45 Ez a kat. 9. sz. darab. Éremképének megformálása oly mértékben hasonlít a kétoldalas eperjesi szükségpénzek előlapjára, hogy nem lehet kétséges kiléte.
- 46 *Weszerle J.:* F. IV. t. 17.
- 47 *Gohl Ö.* i. m. 10. p.
- 48 *Uo.* 4. p.
- 49 *Szemán A.* 1991–92, 11. sz.
- 50 A betiltás 1703. febr. 1-i keltezésű, a rézpolturák verését febr. 14-én szüntették be.
- 51 *Takáts S.* 66–70. p.
- 52 *Trenčan L.* i. m. 29. p.
- 53 *Gohl Ö.* i. m. 4. p. *Trenčan L.* i. m. 29. p.
- 54 *Huszár L.* 1982. 83. p.
- 55 *Csiky Emil:* A magyar pénzek verdehelyei történelmünkben. Szeged 1987. 14. p.
- 56 *Esze T.* 1941. 64. p.
- 57 *Schlattner Jenő:* A Rákóczi-pénzek verdehelyének megállapítása közvetett úton (A kartus alapján). Az Érem 24/1963. 26. p. 2. ábra
- 58 *Esze T.* 1941. 64. p.
- 59 *Esze T.* 1949–50. 44. p.
- 60 *Esze T.* 1941. 64. p.
- 61 *Kováč, J.* 1976.
- 62 *Huszár L.* 1982. 81. p.
- 63 *Takáts S.* i. m.
- 64 *Balaša G.* i. m. 416. p.
- 65 *Gohl Ö.* i. m. 112. sz.
- 66 *Érdy J.:* Lipótvárnak i. m. 252. p.

- 67 *Schönvisner, Stephan*: *Catalogus numerum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani*. Pest 1807. I. 257. p.
- 68 *Schlickeysen, F. W. A.*: *Erklärung der Abkürzungen auf Münzen des Alterthums, des Mittelalters und der neueren Zeit*. Berlin 1855. 8. 182. p.
- 69 *Érdy J.*: *Lipótvárnak...* i. m. 254. p.
- 70 *Huszár L.* 1934. 404. p.; *Huszár L.* 1982. 89. p.
- 71 *Pl. Károlyi Sándor* Önéletírásában Leopoldnak nevezi Lipótvárat, s ugyanígy *Vizaknai Briccius György* naplójában. In: *Rákóczi Tükör* i. m. II. 115., 364. p.
- 72 A 3/B és 10. képek a selmecbányai rézpolturák hátlapját, a 12/A és 13/A a kétoldalas lipótvári érme előlapját mutatja. A 14. képen látható egyoldalas lipótvári érme ennek az éremképnek az egyszerűsített változata. Jellemző, hogy *Schlickeysen* 1855 – egyébként hibásan – a *Leopold–Schemnitz* feloldást javasolta. Nyilván az éremképek erős stílári hasonlósága készítette erre.
- 73 *Schlattner J.* i. m. p. 26. 2. ábra. A saját 2. ábrám A részét *Schlattner* ábrája alapján rajzoltam.
- 74 *Zweig János* naplója i. m. 222. p.
- 75 *Reissig Ede*: *Bihar vármegye története*. Budapest 1901. In: *Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai sorozat*. Szerk.: *Borovszky Samu*, valamint *Thaly Kálmán*: *Adalékok a váradi ostromzárlat történetéhez. Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve 1875*. 2–8. p.; mivel ez utóbbi művet nem tudtam megtalálni *Balogh Jolán*: *Varadinum, Várad vára*, Budapest 1982. II. köt. 235. p. levő, hivatkozás mellett tett adatait használtam.
- 76 *Esze T.* 1949–50. cikkébe – igaz hogy idézetben – hibásan került be a kuruc ezredskapitány neve Bóné Istvánként.
- 77 *Esze T.* 1949–50. 9. sz. jegyzet: *Hans Mikkel* keltezetlen vallomása Komáromi György bihari alispán 1705. június 1-jén kelt levelének melléklete (Uo. 1705. Jun. Fasc. 2. B. no. 2.)
- 78 *Esze T.* 1949–50. 46. p.
- 79 *Uo.* 46. p.
- 80 *Reissig E.* i. m. 528. p. Löwenburg már 1709 nyarán Várad parancsnoka volt.
- 81 *Kat.* 26. sz.; *Esze T.* 1949–50. 45. p. ezt a helyes latinságú feliratot adta meg az 1706-os veretek és a „kispénz” kivételével általánosként.
- 82 *Brause-Mansfeld*: *Feld-, Noth-, und Belagerungsmünzen*. Berlin 1897. 6 db váradi szükségpénzt közöl a XLI. táblán.
- 83 *Leitzmann, J.* i. m. 190. p. 67. sz.; *kat.* 28. sz.
- 84 *Tóth József–Zombori Lajos*: *Ritka rézpénz a Rákóczi-korból* *Az Érem* 1990/1 12. p.
- 85 *Neumann, Joseph*: *Beschreibung der bekanntesten Kupfermünzen* 1–6. Prag 1858–1872. I. köt. 34. sz.
- 86 *Neumann, Joseph*: *Nachtrag zu den ersten sechs Bänden*. Prag 1872. 35793–94. sz.
- 87 *Welzl von Wellenheim, Leopold*: *Verzeichniss der Münz- und Medaillen Sammlung*. Wein 1845. II. köt. 2. fejt. 33. p. 1033. sz.
- 88 *Huszár Lajos*: *A régi magyar emlékérmek katalógusa I. Történelmi érme* 2. Újkor (1657–1705), Budapest, 1975. 576. sz. I. Lipót (jelmondatos érme) É. n. (1655) a hátlapon felhőből kinyúló karok jogart és kardot tartanak, 58. sz. I. Lipót) felszabadító háború) É. n. (1685) az előlapon a felhőből kinyúló két kar a koronát tartja, 587. sz. I. Lipót (felszabadító háború) É. n. (1697) a hátlapon felhőből kinyúló kar kardot tart.
- 89 Egy XV krajcáros típust találtam csak Erdélyből, 1704-es évszámmal, amelyen kivételképp a kétfejű sas mellén levő erdélyi címerpajzson és a kétfejű sas feje fölött is zárt

korona van. *Resch, Adolf*: Siebenbürgische Münzen und Medaillen, Hermannstadt 1901. 185. p. 48. sz. 54. tábla.

90 *Huszár Lajos*: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest 1979. 1571. sz.

91 *Leitzmann* i. m. 187. p.

92 *Takáts S.* i. m.

Katalógus

- 1.E: Durván rovátkolt kidomborodó szegély. A mezőben nagy L betű (I. Lipót király), felette zárt korona, alatta az évszám: 1704. A korona az alsó pánt ormói fölött „üres”, és fejnyílása is látszik. Az L betű függőleges szára mellett jobbra egy pont.
- H: Durván rovátkolt kidomborodó szegély. A mezőben kétsoros felirat: EPER./BLOC. A két kezdőbetű, az E és a B nagyobb mint a többi, a C alsó végén pont van.
réz, Ø 30 mm ltsz.: 20/944-1
réz, Ø 25,5 mm ltsz.: Delh. I. 1063.
Széch. 257. p. t. 122, *Wesz.* t. F. II. 3, *Érdy* rajza, *Wesz.* ábrájával azonos. Mindkettő hibája, hogy az L melletti pontot nem mutatja. *Győrík* II. 1177, B–M. 90. p. t. XLI. *Ung.* 43, *Her.* 2150. (1/A, B kép)
- 2.E: Mint az 1. sz., de az L betű függőleges szára hosszabb, és a pont mellette magasabban van.
- H: Az EPER felirat a nagyobb kezdőbetű alsó vonalában helyezkedik el.
réz, Ø 26, ltsz.: Delh. I. 1063.
Lies. 1,2. ábra
- 3.E: Mint az 1. sz., de a korona balra kissé elcsúszott, belsejében egyenetlen díszítés. A fejnyílás belseje nem homorú, hanem kiemelkedő. H: Mint 2. sz. réz, Ø 25 mm, ltsz.: Delh. I. 1063.
- 4.E: Mint 1. sz., de a korona alsó pántján tisztán látszanak a pontokban végződő órmók, és a belsejében a pontokból és vonalokból álló díszítés.
- H: Mint az 1. sz., a betűformákban apró eltérések.
réz, Ø 25 mm ltsz.: 39/887-6
- 5.E: Mint az 1., de a koronában a 3. sz.-hoz hasonló egyenetlen díszítés, látható, míg a fejnyílás bemélyedő. A korona jobb oldalából kiindulóan hosszúkás rögzíthető meg.
- H: Mint az 1. sz., de felirat két sora közt, nagyjából az érme közepén egy pont, s a C alsó vége után kb. 1 mm-re elhelyezve a pont.
réz, Ø 25 mm ltsz.: Delh. I. 1063.
6. Az 5. sz.-mal azonos verőtővel készült darab.
Ón-ólmó ötvözet, Ø 25 mm ltsz.: *Wesz.* 187.
v: 2 mm. Ez kb. kétszerese a réz darabokénak.
- 7.E: Hegyes elemekből felépített kör alakú szegély.
Háromsoros felirat: EPER./ BLOC / 1704.
- H: A nyomai egy olyan koronás magyar címernek, amilyen az 1704-es PRO LIBERTATE feliratú kuruc pénzekben látható.
Ezt a darabot csakis irodalmi adatok alapján írom el. Nagyon is valószínű, hogy a következőkben bemutatott ezüst csegelyhez kapcsolódik. *Appel* 244. p 928, *Leitz.* 195. .p. 73.
8. Egyoldalas csegely. A lapka közepére kerek bélyegzővel bevett éremkép. Befelé fordított hegyes elemekből felépített szegély. Háromsoros felirat: EPER / BLOC / 1704. Az első két sor között, megközelítőleg az érme közepén egy pont.
ezüst, 28 x 28 mm ltsz.: Delh. I. 1064. a bélyeg Ø 25 mm

A bélyeg nagyon is hasonlít az 5. sz. alatt leírt verőtőváltozat hátlapjához, kiegészítve a jóval kisebb számjegyekből álló évszámmal.

Appel 244. p. 927, *Érdy* 206. p. *Ung.* 42.

9. Egyoldalas veret. Eredetileg rovátkolt, de már simára kopott szegély. A mezőben nagy L betű zárt korona alatt, kétoldalán az évszám 17–04. A zárt koronán belül egyenetlen díszítés, ami a 3. és 5. sz. koronájához hasonlít. A fejnyílás kiemelkedő, mint a 3. sz.-nál, és a korona kissé jobbra csúszott. Az L függőleges szára mellett jobbra fönt egy pont.
réz, Ø 19 mm ltsz.: Delh. I. 1066.

Welzl 33. p. 1032, *Neum.* I. 58. *Leitz.* 195. p. 74. *Győrök* II. 1178. Győrök és Leitz egyaránt a kétoldalas érem olyan változatáról írnak, amin az évszám az L betű két oldalán helyezkedik el. Győrök azonban nem Leitz-re hanem Welzre hivatkozik (1032), amiből nyilvánvaló, hogy mindketten Welz adatát értelmezik hibásan, holott Welz határozottan egyoldalas éremről ír.

Ung. 44, *Her.* 2149. *Lies.* 4. ábr. (2. kép)

10. Mint a 9. sz., de az L függőleges szárának felső vége vékony vonalkával egyenesen lezárt. Az így képződő felső szögletben, bár nehezebben észrevehetően, de ott van a pont. A korona pontosan az L fölött van.

réz, Ø 20 mm ltsz.: 29/888-33.

Lies. 3. ábra

11. Mint a 9. sz., de a korona jobbra nemcsak elcsúszott, hanem dől is, az évszám pedig nagyobb számjegyekből áll. Pontot nem mutat Lieskovsky ábrája, de a MNM két darabjának esetében is elkerülték figyelmét, és ezt a darabot csakis ő közölte, mint saját tulajdonában levőt.

réz, Ø 21 mm

Lies. 4. ábra

- 12.E: Durván bevagdalt doború szegély. A mezőben összefonódó nagy LS betűkből álló monogram, kétoldalán az évszám: 17–05. A vastos betűk összes betűvége enyhén kiszélesedő, a betűk teste a verőtöveken hegyes ponccal sűrűn be lett ütögetve, ami a vereteken ún. „cápázott” díszítést eredményezett.

H: Durván bevagdalt domború szegély. A mező felső részében kétsoros felirat: EX / NECESITATE, alatta díszes kartusban X.

réz, Ø 33 mm ltsz.: Sz. I. 257. 6.

Széch. 257. 6. p. t. 46.123, *Welzl* 33. p. 1026.

Leitz. 189.40. p. *Wesz.* t. F. III. 1, *Neum.* I. 53. Az 52. sz. alatt Neumann nyilvánvalóan az eperjesi éremmel keveri a lipótvárit. *Érdy* 249. p. *Győrök* II 1195, *B–M.* 90. p. t. XLI. *Lip.* 1, *Ung.* 45, *Her.* 2136. *Lies* 6, 8. ábra (12/A, B kép)

- 13.E: Mint a 12. sz., de a betűk karcsúbbak és kecsesebbek. Az L felső vége nem szélesedik ki, hanem vonalka zárja le. Az S közepe széles, de a két kiszélesedő vég előtt egészen elvékonyodik. Minthogy a betűk kisebb helyet foglalnak el, az évszám kicsit távolabb van a szegélytől.

H: Mint a 12. sz., de a felirat első szava, az EX kissé jobbra csúszott, így az E és S közötti rész fölé kerül.

réz, Ø 27–28 mm ltsz.: 133/932.

Leitz. 189.39. p. alighanem ezzel azonos.

- 14.E: Mint a 13. sz.

H: Mint a 13. sz., de bélyegrepedés nyomával.

Welzl 33.1028. p.

- 15.E: Mint a 12. sz.

- H: Mint a 12. sz., de a feliratban NECESSITATE.
Széch. 257. p. csak leírásban, képen egy S-sel.
Leits. 189.38. p. *Neum.* I. 52. 54. Tényleges léte erősen kérdéses, valószínűleg *Széch.* tévedésének többszörös átvételéről van szó.
- 16.E: Mint 13. sz.
H: Mint a 13. sz., de a felirat: PRO / NECESSITATE.
rész Ø 28 mm ltsz.: *Széch.* II. 75. D.
Gyórik II. 1197, B–M. 90. p. t. XLI. Lip. 2, *Ung.* 46, Her. 2137, *Lies.* 7. ábra (13/A, B kép)
17. Egyoldalvas érme. Bevagdalt domború szegélyben összefonódó L S betűkből álló monogram. Ez a darab a jobb felső részén kissé berepedt.
rész, Ø 23 mm ltsz.: *Wesz.* 187.
Welzl 33. p. 1030, *Wesz.* t. F. III. 2. *Leitz.* 189. p. 42, *Neum.* I. 56, B–M. 90. p. t. XLI. Lip. 4, *Ung.* 47. (14. kép)
18. Mint a 17. sz., de szegély nélkül.
rész, Ø 23 mm ltsz.: 29/888–36.
Welzl 33. p. 1029, *Leitz.* 189. 41, *Neum.* I. 55.
19. Mint a 17. sz., de apró formabeli különbségek.
rész, Ø 23 mm MNM ltsz.: ?
- 20, 21, 22. verőtőváltozatok a 17. sz.-hoz, apró különbségekkel *Her.* 2148, *Lies.* 9. ábra; *Lies.* 10. ábra; *Lies.* 11. ábra
23. Mint a 17. sz., de az L megfordított.
Welzl. 33. p. 1031, *Leitz.* 189. p. 43, *Neum.* I. 57.
- 24.E: Vonalkörben, zárt korona alatt nagy I betű/I. József király). A korona fejnyílása is látszik, tetején pont van. Az I két oldalán az évszám: 17–06.
H: Vonalkörben négysoros felirat: PRO / NECES / SITATE / VARAD.
rész, Ø 19–20 mm ltsz.: Sz. I. 276. 1.
Széch. 276. p. 1. t. 47.24, *Wesz.* t. F. V. 15, B–M. 90. p. t. XLI. Var. 4, *Ung.* 48, *Esze*
25. Mint a 24. sz., apró formabeli különbségekkel.
rész, Ø 20 mm ltsz.: *Delh.* I. 1069.
- 26.E: Mint a 24. sz., de sz évszám: 17–07.
H: Mint a 24. sz., de a felirat: IN / NECES / SITATE / VARADI / ENSIS.
rész, Ø 20 mm ltsz.: R. II. 1398.
Wesz. t. F. V. 16, *Ung.* 49, *Esze*
- 27.E: Mint a 26. sz., de a korona tetején levő ponton kicsi kereszt.
H: Mint 26. sz., de a felirat: IN / NECES / SITATE / VARADI / ENSI.
rész, Ø 20 mm ltsz.: 39/887–7.
- 28.E: Mint a 27. sz., de az évszám: 17–08.
H: Mint a 27. sz., de a felirat: IN / NECES / SITATE / VARADI / ENSI.
rész, Ø 20 mm ltsz.: *Delh.* I. 1071.
Széch. p. 276. t. 49. 25, *Leitz.* 190. p. 67, *Wesz.* t. F. V. 17, B–M. 90. p. t. XLI. Var. 2, *Ung.* 49, *Esze*
- 29.E: Mint a 28. sz., a korona kicsit más és a kereszt a tetején jobbra dől.
H: Mint a 28. sz., de a felirat: IN / NECES / SITATE / VARADI / ENSI.
rész Ø 20 mm ltsz.: Sz. I. 276. 2.
(15/A, B kép)
- 30.E: Mint a 28. sz., de a koronán csak pont van.
H: Mint a 28. sz., de a felirat: IN / NECES / SITATE / VARADI / ENSI.

réz, Ø 20 mm ltsz.: 71/889–112.

B–M. 90. p. t. XLI. Var. 5.

31.E: Mint a 28. sz.

H: Mint a 28. sz., de nagy és vastag betűkkel.

réz, Ø 20 mm ltsz.: 133/932.

32.E: Mint 28. sz., de recézett szegély.

H: Mint a 29. sz., de recézett szegély.

réz, Ø 20 mm ltsz.: Wesz. 197.

33.E: Mint 28. sz.

H: Mint a 28., sz., de a felirat a szegélyhez képest az összes többinél lejjebb kezdődik.

B–M. 90. p. t. XII. Var. 1.

34.E: Mint a 27. sz., de az évszám 17–10.

H: Mint a 27. sz., de a felirattól teljesen hiányoznak a pontok.

réz, Ø 20 mm ltsz.: R. II. 1399.

B–M. 90. p. t. XLI. Var. 3, *Ung.* 49. *Esze*

35. Egyoldalas érem. Vonalkörben, zárt korona alatt nagy I betű. A korona tetején pont, két oldalán G–W betűk. Az két oldalán az évszám: 17–10.

réz, Ø 17 mm ltsz.: Sz. I. 276. 3.

Széch. 276. p. t. 49. 26, *Wesz.* t. F. V. 18. Weszerle alighanem tévesen nyílt koronával ábrázolja, s ez a rajz tűnik fel Ungernél is. *B–M.* 90. p. t. XLI. Var. 6, *Ung.* 50. *Esze* (16. kép)

36.E: Gyöngykörben kiterjesztett szárnyú, koronás kétfejű sas jobb lába kardot, bal lába jogart tart (heraldikai értelemben véve), mellén koronás hasított magyar címerpajzs, jobb oldalán a hétszer vágott mező, bal oldalán a kettős kereszt. A sas farkára helyezve zárójelszerű kartusban fordított hármás számjegy.

H: Gyöngykör, körirat: FOR : BEL 17 05 (a B fordított), vonalkör. A mezőben jobboldalt felhő, ebből balfelé kinyúló, egyenes kardot tartó meztelen kar. A kard hegye a gyöngykörig ér, az O és R betűk között.

réz, Ø 22 mm

Welzl 33, 1033, *Neum.* V. köt. 34. sz. és Nachtrag zu den ersten sechs Bänden 35793-94, *Tóth-Zombori* (3/A, B ábra)

Ellenjegyek

37. Alig felismerhető, pókhoz hasonló, csipkés körvonalú, negatívan bemélyedő kétfejű sas. A csipkék a sas szárnyainak és farkának felborzolt tollait ábrázolják, míg közülük a két felső szélesebben véve a két fejet mutatja. Lenn a szárny és a farktollak elválásztására két erősen kidomborodó, nagy pont van, a két fej között és a pajzs fölött – szintén negatív nyomatú – zárt korona látható. Ezzel a bélyeg körvonalai oválissá egészlőnek ki. Az ovális pajzson az osztrák pólya nyomait figyelhetjük meg.

9 x 7 mm ltsz.: KBM 75.3.43.

selmebányai rézpoltura, 1701 (1/A ábra)

Szemán 14.

38. A csipkés, ovális körvonalat képező, bemélyedő mintázatban nem ismerhető fel külön a sas két feje, szárnya és farka. A pajzs fölött három ormós, nagyon durva megformálású, nyílt korona ismerhető fel. A pajzs formája ovális, alul kicsúcsosodó. Maga a címerpajzs hasított, jobb oldali (heraldikai értelemben) mezejében három vízszintes vonal van, a bal oldali mező, illetve a bélyeg bal oldala elmosódott.

- 9 x 6 mm ltsz.: Delh. I. 1153.
selmecbányai rézpoltura, 1697 (1/B ábra, 5. kép)
Gohl 43.
39. A kétfejű sas tollait ábrázoló bemélyedő csipkézet, két felső nyúlványa megvastagítva a két fejet jelöli. Közöttük három ormós nyílt korona, két szélső ormójában díszítésképp egy-egy kiemelkedő ponttal. A pajzs ovális, alul kicsúcsosodó. A hasított mezőben jobb oldalt három vízszintes vonal, bal oldalt pedig egy elfordított szarufához, vagy méginkább egy András-kereszt feléhez hasonló két vonal.
10 x 8 mm ltsz.: Delh. I. 1159.
selmecbányai rézpoltura, 1700 (1/C ábra, 8. kép)
Gohl 56.
40. A kétfejű sas tulajdonképpen csak a párhuzamok alapján ismerhető fel. Látszik a kerek pajzs, melynek kiemelkedő rajzolatai elkoptak, illetve a pajzson sugarasan elhelyezkedő, bemélyedő nyomok. Bár ez az ellenjegy nagyon kopott, annyi bizonyos, az eddigiekhez képest más formájú, tehát újabb változatot jelent.
7 x 6 mm ltsz.: 81 A/906–8
selmecbányai rézpoltura, 1702 (1/D ábra)
41. A kétfejű sas tollazatát utánzó bemélyedő csipkézet csak a pajzs negyedéig van meg, felette a két fej jelölése már kidomborodó, illetve a pajzs fölött lebegő három ormós, nyílt korona szintén kidomborodó. A pajzs ovális, talpa hegyesedő, benne tisztán kivehetően egy kereszt és semmilyen más címerelem.
10 x 8 mm ltsz.: KBM 75.3.33.
selmecbányai rézpoltura, 1700 (1/E ábra, 7. kép)
Gohl 56.
42. Ez a bélyeg valószínűleg csak egy fél bélyeget mutat. A tollak ábrázolása azonban eltérő a többi variációtól.
7 x 5 mm ltsz.: Delh. I.1153.
selmecbányai rézpoltura, 1701.
Gohl 68.
43. Szabálytalan, nagyjából ovális formájú ellenjegy, melyben kisméretű ovális pajzs látható. A pajzs ábrázolásából semmi sem ismerhető fel. A két fejet és a tollakat a pajzsból kiinduló pozitív surgarak jelenítik meg. A pajzs fölött a korona szintén kiemelkedő, három ormós és nyílt.
8 x 7 mm
selmecbányai rézpoltura, 1702 (1/G ábra)
Rauch 2580.
44. Az egész ovális bélyeg kidomborodó alakokat mutat. A kétfejű sas alakja kidomborodó, finoman vésett. Formája a nagyobb heraldikai ábrázolásokat követi, sokkal realiztikusabb és finomabb mint a többi ellenjegy-változaton. A feje fölött nem látszik a korona, csak a császári korona fejnyílásából szokás szerint kilógó két szalag. A kétfejű sas mellén viszonylag kis méretű ovális pajzs, benne két párhuzamos balharánt pólya figyelhető meg biztosan és ezek túlnyúlnak a pajzs középvonalán. A pajzs hasított mivolta egyáltalán nem egyértelmű.
10 x 7 mm ltsz.: Delh. I. 1156.
selmecbányai rézpoltura, 1699 (1/H ábra, 6. kép)
Gohl 47.

45. Közelebbről meg nem határozható kétfejű sasos ellenjegy.
kassai rézpoltura, 1698
Trenčán 28. p. levő kép
46. Barokkosan díszes pajzs alakú bemélyedő kartusban kidomborodó hármás számjegy.
8 x 6 mm (I/J ábra)
selmebányai rézpoltura, 1700 Itsz.: KBM 75.3.30.
Szemán 12. (10. kép)
kassai rézpoltura, 1698 Itsz.: Delh. I. 1068.
Trenčán 28. p. felső kép (11. kép)
selmebányai bányapénz, 1699 Itsz.: KBM 75.3.17.
Szemán 11. (9/A kép)

A katalógusban használt rövidítések jegyzéke

<i>Appel</i>	<i>Appel, Josef</i> : Repertorium zur Münzkunde des Mittelalters und der neueren Zeit. Pest u. Wien 1828. IV. köt. I. fej.
<i>B–M.</i>	<i>Brause–Mansfeld</i> : Feld-, Noth-, und Belagerungsmünzen. Berlin 1897.
<i>Érdy</i>	<i>Érdy János</i> : Eperjes megszállási érmei. Archaeologiai Értesítő 2 (1869–70) 205–210. p. <i>Érdy János</i> : Lipótvárnak megszállási érmei. Archaeologiai Értesítő 2 (1869–70) 249–254. p.
<i>Esze</i>	<i>Esze Tamás</i> : Váradai szükségpénzek a kuruc ostromzár idejéből (1705–1710) NK 48–49 (1949–50) 44–46. p.
<i>Gohl</i>	<i>Gohl Ödön</i> : A magyar bányapénzek NK 18–19 (1919–20) 1–33. p.
<i>Győrök</i>	<i>Győrök Márton</i> : A pozsonyi ágostai hitv. evang. lyceum Dr. Schimkó Dániel-féle érem- és régiséggyűjteményének katalógusa. Pozsony 1895. II. köt.
<i>Herinek</i>	<i>Herinek, Ludwig</i> : Österreichische Münzprägungen von 1657–1740. Wien 1972.
<i>Leitz.</i>	<i>Leitzmann, J.</i> : Ungarische Kupfermünzen unter Ragotzy geprägt. Numismatische Zeitung 1847.
<i>Lies.</i>	<i>Lieskovsky, Rudo</i> : Hladajme obliehacie mince z Prešova (1704) a Leopoldova (1705) Správy 4/1976 3. sz. 10–12. p.
<i>Neum.</i>	<i>Neumann, Joseph</i> : Beschreibung der bekanntesten Kupfermünzen, 1–6. Prag 1858–1872.
<i>Rauch</i>	<i>Auktionshaus H. D. Rauch</i> : 48. Münz-Auktion, 6–8. April 1992.
<i>Széch.</i>	<i>Schönvisner, Stephanus</i> : Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchéniani. Pest 1807. I.
<i>Szemán</i>	<i>Szemán Attila</i> : Közöletlen bányapénzek a Központi Bányászati Múzeum gyűjteményében NK 90–91 (1991–92) 159–162. p. VII. t.
<i>Tóth–Zombori</i>	<i>Tóth József – Zombori Lajos</i> : Ritka rézpénz a Rákóczi-korból. Az Érem 1990/1 12. p.
<i>Ung.</i>	<i>Unger Emil</i> : Magyar éremhatározó „Vegyes” kötete, Autonóm és szükségpénzek fejezete. Budapest 1961.
<i>Welzl</i>	<i>Welzl von Wellenheim, Leopold</i> : Verzeichniss der Münz- und Medaillen Sammlung. Wien 1845. II. köt. 2. fej.
<i>Wesz.</i>	<i>Weszerle József</i> : Hátrahagyott érmészeti táblái. Pest 1873.

Szemán, Attila

Die Kupfergelder der "Labanzen" in der Periode des Rákóczi-Freiheitskampfes

Die Untersuchung der Kupfergelder der Labanzen (d.h. Anhänger der Habsburger, 18. Jahrhundert) bildet ein relativ weniger bearbeitetes Gebiet der ungarischen Numismatik. Die zerstreut erschienenen alten Münzbeschreibungen stellten kein genügendes und in erster Linie kein einheitliches Bild von dieser Gruppe dar, sie konnten es auch nicht tun. Deshalb war es grundlegend wichtig, vor allem einen möglichst vollkommenen Katalog des auffindbaren Materials zusammenzustellen. Die gegenständlichen Quellen meiner Arbeit befinden sich – bis auf einige, die im Zentralen Bergbaumuseum in Sopron verwahrt werden – im Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums, welches in dieser Beziehung höchstwahrscheinlich als die bedeutendste Sammlung betrachtet werden kann. Die Beschreibung der einzelnen Stücke wird mit den in der Fachliteratur auffindbaren Beschreibungen erweitert, selbstverständlich werden hier die mit Sicherheit widerlegbaren Beschreibungen nicht angeführt.

Die aufgezählten Prägungen gehören bis auf eine zu der Gruppe der sog. "numi obsidionalis", der Notgelder der Labanzen, d.h. der von den Kuruzen umschlossen belagerten kaiserlichen Garnison. Diese hatten die Rolle, als Zahlungsmittel bei den nötigsten täglichen Einkäufen, hauptsächlich bei der Anschaffung von Lebensmitteln und Getränken zu dienen. Von diesen mußte ich zuerst die seit längerer Zeit bekannten örtlichen Prägungen systematisieren, bzw. die bisher noch nicht publizierten Varianten darstellen. Auf Grund der Kenntnis der erhalten gebliebenen Stücke ist es auffallend, wie viel kleiner die Zahl der Wechselgelder im Vergleich zu den Geldsorten mittleren Wertes ist, als man darauf aus dem Wesen der in den belagerten Festungen geprägten Notgeldern hätte folgern können. Also es muß noch irgendwelches Kleingeld in der bekannten Kollektion unbedingt fehlen. Ein weiteres, bisher ungelöstes Problem war, daß wir die Notgelder von Kassa (Kaschau/ heute Košice, Slowakei) konkret noch nicht gekannt haben, obwohl uns sichere Angaben von ihrem Dasein zur Verfügung gestanden haben. Grundsätzlich neu ist in meinem Aufsatz, daß ich diese unbeantworteten Fragen durch die entsprechende Einordnung der mit Gegenstempel versehenen roten Polturen, deren Herkunft bisher nicht ganz geklärt wurde, beantworte.

Ich führe Beweise dafür, daß diese roten Polturen mit einem Gegenstempel mit dem Doppeladler die Notgelder von Eperjes (Eperies/ heute Prešov, Slowakei), sowie daß diejenigen, die einen Gegenstempel mit der Nummer drei in schildförmiger Kartusche zeigen, die Notgelder von Kassa waren. Der Zusammenhang zwischen den roten Polturen und den Notgeldern der belagerten Festungen ist sowohl im Münzbild als auch in der Funktion gerade und unmittelbar. In der alten Fachliteratur konnte es wegen der Absonderung der einzelnen Systematisierungsgruppen zum Vergleich zwischen ihnen nicht kommen. Deshalb mußte ich viele Innervierungen der Fachliteratur widerlegen, um diese Zusammenhänge auch beweisen zu können.

Eine Kuriosität ist diejenige Kupferprägung der Labanzen, die nicht zu den Notgeldern der belagerten Festungen gehört. Sie wurde vermutlich in der Münze von Pozsony (Preßburg/ heute Bratislava, Slowakei) geprägt. Es kann möglich sein, daß die Labanzen diese Münze zur provisorischen Bezahlung ihrer Feldtruppen prägten, die jetzt zur Verfügung stehenden Unterlagen genügen aber noch nicht, diese Annahme beweisen zu können. Ihre Rarität läßt sich vielleicht aus ihrer gleichzeitigen Einwechslung erklären.

Patay Pál

Hétszilvafás kismesek, mint vándorló harangöntők

„Aki harangot önt, annak sokat kell vándorolni.” Ez a mondás járta az 1700-as évek elején Németországban.¹ Az akkori kezdetleges szállítási viszonyok között ugyanis egyszerűbb volt a harangöntő mesternek a munkához szükséges felszerelésével szekéren oda utaznia, ahol harangot szándékoztak öntetni és a helyszínen elvégezni a munkát, mint az otthonában megöntött súlyos harangot a helyszínre eljuttatni.

Hansoló volt a helyzet az Alföld északkeleti részén is a 18. század folyamán és még a 19. elején is. A török időkben, vagyis a 16–17. században ezen a vidéken nem élt harangöntő mester. Ha valahol harangot akartak beszerezni, *Kassára*, vagy *Eperjesre* mentek, ahol műhellyel rendelkező mesterektől vásároltak készen lévő harangot. A mecénások is velük öntettek. Az eperjesi műhely azonban, amely fél évszázadon keresztül öntötte a harangokat erre a vidékre, Mathias Ulrich halálával (1678) megszűnt. De Kassán sem élt ezidőtájt harangöntő mester. Tudunk viszont ebben az időben készült harangokról, amelyeket *Johannes Schmox (Smox)* öntött, aki a harangjainak feliratában „cracoviensis”-nek, vagyis krakkóinak, Krakkóról valónak nevezte meg magát.² Ez a megnevezés arra látszik vallani, hogy nem tartotta magát a Felső-Tisza-vidéken honosnak; a kedvező piac reményében jött ide, ahol helységről helysére vándorolva üzte a mesterségét. Szatmáron, ahol a tunyogi harangját öntötte, sem telepedhetett meg hosszabb időre.

Nem sokkal később ugyancsak Szatmáron működött egy *Casparus Cultrarius* nevű mester. A neve alapján nem valószínű, hogy magyar lett volna. Lehet, hogy ő is lengyel volt. Két harangjáról tudunk, az 1685–1687. évekből, amelyeket kölcssei Kende Márton öntetett.³

Vándorló mesterek számára ezt követően a Felső-Tisza-vidék, de tulajdonképpen szinte az egész Tiszántúl nyílt piacot jelentett, ugyanis mind *Schmox*, mind *Cultrarius* csak rövidebb ideig tartózkodhatott errefelé, más mester pedig – Nagyváradot kivéve – még a török félhold eltűnével sem telepedett le ezen a vidéken. De az utóbbi városban működő harangöntőkről is már csak a 18. század elejéről van adatunk. Ismerünk egy *Moritz Lang* nevűt, aki 1718-ban Mikepércs és 1720-ban Bihardiószeg (Diosig, Románia),⁴ illetve egy *Martinus Lang* nevűt, aki 1726-ban Körösnagyharsány számára öntött harangot.⁵ (Moritz Lang Erdélyből költözhetett Nagyváradra, ugyanis egy ugyanilyen nevű mester – talán éppen ő – 1715-ben Nagyszebenben öntött egy harangot a vurpodi – Vurpar, Románia – evangélikus templom számára.⁶) Majd csak két évtized múlva tűnik fel ismét harangöntő mester Váradon, Szegedi György személyében (röla alább).

Arról, hogy lengyel vándor mesterek a 17–18. század fordulójának idején is tevékenykedtek a Felső-Tisza-vidéken, konkrét adattal is rendelkezünk: 1704-ben II. Rákóczi Ferenc-Miskolc városának a „becsületos bírák alázatos instanciájára” egy 11 mázsa (kb. 610 kg) súlyú „törzs ágyút” ajándékozott, melyből „több dirib-darab rezekkel” és a város „ládájában régen heverő tizennégy forintból álló polturából” egy *Podolinski György* nevű lengyel mester helyben öntött harangot.⁷

A Felső-Tisza-vidék 18. századi, sőt még 19. század eleji harangjainak nagy részén nem találjuk meg a készítő mester nevét, sem a készítés helyét. Minthogy az ország más vidékein lakó városi, céhbeli német mesterek ebben az időben szinte kivétel nélkül feltüntették a nevüket a harangjaikon,⁸ jogosan tételezhetjük fel, hogy a kérdéses anonimok nem származnak tőlük. A 18. század közepétől kezdve azért néhány névvel mégis találkozunk;

viselőik azonban nem voltak németek. A feliratok viszont azt is elárulják, hogy ezek a harangok nem városi műhelyekben, hanem a megrendelő községekben, „helyben” öntettek.

Ezek során *Georgius Nováky* nyitja meg. 1747-ben Nagykállón helyben öntött egy harangot az ottani református templom számára.⁹ Nincs okunk feltételezni, hogy ott lakott volna. Minthogy pedig a gesztelyiek 1716-ban „Noák György”-gyel (a fenti mesterrel, vagy a család egy hasonló nevű más tagjával) Rozsnyón öntettek egy harangot,¹⁰ Nováky István pedig harangöntő volt a Rozsnyó közelében fekvő Oláhpatakon (1724–1743. évekből származó harangjait ismerjük),¹¹ a Nagykállón említett harangöntő is ott élhetett. Egyébként egy Oláhpatakon 1756-ban öntött harangja volt a sajóbábonyi reformátusoknak; mesteréről sajnos nem történt említés.¹²

Nagyjából ugyanebben az időben működött a Szamos–Tisza–Kraszna vidékén *Kirila János*. 1749. június 16-án a Tisza bal partján fekvő Nagyvarsány református temploma számára öntött harangot, július 13-án meg a vele majdnem szemben lévő Tiszaadony templomának. Vándor-harangöntő voltára vall, hogy az 1754. évi, ma is meglévő nagyecsed-i harangját – amint a felirata elárulja – „it hejbe” [értsd: itt helyben] öntötte. Valószínű, hogy a mesterünk Erdélyből jöhetett erre a vidékre, ugyanis a háromszéki Erősd református temploma egyik harangját 1733-ban egy ugyancsak Kirila nevű ember öntötte.¹³ Vagy ő maga lehetett az, vagy a család egy másik tagja, esetleg az apja.

A 18. század utolsó harmadából Szatmár, Bereg és Bihar megyéből számos harangról van tudomásunk, amelynek öntője *Lázár György*. Az 1770-es évekből származó feljegyzésekben mint „rettegi harangöntő”-t, vagy „rettegi l.” (lakost) említik, harangjai latin felirataiban pedig magát „Georgius Lázár de Retteg”, vagy „ex Retteg”, azaz Rettegről valónak nevezi meg. Önmagában ez is arra vall, hogy az ilyen feliratú harangokat nem a lakóhelyén készítette (különben az állna a feliratokban, hogy „Fudit ... in Retteg”), csak ő maga Erdélyben, a Belső-Szolnok vármegyei Retteg községben lakott és onnan járt rendszeresen, talán évről évre az Alföldre, mint vándor harangöntő. Megerősíti mindezt egy harangjával kapcsolatos feljegyzés: „...öntetett itt Ér Semjénben 1791-dik Esztendőben Nemes Ádám János udvarában, ez a harang 345 fontos, öntötte Rettegi Lázár György”. Nem sokkal ezt követően azonban át kellett költöznie a szilágysági *Tasnádra*, ugyanis 1793-ban már „Tasnádon lakozó”-ként említik. Bizonyára jobb piacra talált a már több mint 20 éven át járt alföldi tájakon, mint Észak-Erdélyben, de lehet, hogy a konkurenciától is szabadulni akart, minthogy Rettegen ekkor mások is foglalkoztak harangöntéssel. Tasnádon műhelyt is állíthatott fel, mert a Gacsályon ma is meglévő, 1793. évi harangját Tasnádon („in Tasnád”) öntötte. Ennek ellenére a vándorló mesterségét továbbra sem adta fel, ugyanis az 1798. évi beregszászi harangja nem Tasnádon készült és valószínűleg ő lehetett egyike azoknak a „Tasnádra való mester embereknek”, akik ugyanebben az évben az Ung megyei Nagykaposon öntöttek egy harangot.

„Rettegen lakó” volt *Cserepi Tódor* is, aki ugyancsak járta az Alföld északkeleti megyéit. Az 1781–1798. évekből ismerjük harangjait.

E családnak egy másik tagja, *Cserepi Ferenc* szintén „Rettegen lakozott”. Az 1786 és 1806 közötti évekből vannak adataink a működéséről. Szoros kapcsolatban állhatott Lázár Györggyel, ugyanis ugyanannak a sablonnak révén készült díszítés látható az 1786. évi hajdúböszörményi harangján, mint Lázár Györgynek három évvel korábbi nagydobosién. 1795-ben ő is Tasnádra költözhetett, mert a feltehetőleg általa (és valószínűleg Fogarasi Jánossal együtt) 1796-ban Füzérradványban készített haranggal kapcsolatban azt jegyezték fel, hogy „tasnádi harangöntő” öntötte. Vándor tevékenységét azonban ő is folytatta, amit az tanúsít, hogy 1806-ban Nagykárolyban két harangja „öntetett ... a Templomunk kerítésében”.

Mindkét Cserepinek társa volt a vándorútjaikon *Lázár Áron*. Tódornak 1798-ban Milotán, Ferencnek 1801-ben Matolcson. Ismerünk általa 1794-ben és 1809-ben öntött harangot, amely utóbbinak feliratában „de Retteg”, azaz Rettegről valónak nevezte meg magát.

Ugyancsak Erdélyben kezdte meg működését *Fogarasi János*, aki 1796-ban Cserepi Ferencsel együtt járta Kassa vidékét és öntött két harangot a Torna megyei Körtvélyesen. Hamarosan azonban elhagyta Erdélyt és a Délvidékre tette át működésének színterét (legkésőbb 1798-ban), ahol a szerémségi Karlócán (Karlovci) telepedett le. Bácskából és a Szerémségből vannak adataink ott öntött harangjairól, sőt arra is utalnak adatok, hogy 1808-ban, a szerbeknek a törökök elleni felkelése alkalmával Belgrádban ágyút is öntött Karagyorgyevics despota számára.¹⁴ Rokona lehetett *Georg Fogarasnak*, aki a Szeben megyei Szelindek evangélikus temploma számára öntött 1774-ben – a hagyomány szerint „a vár alatt”, vagyis ugyancsak mint vándor mester – egy harangot.¹⁵

Végül még egy rettegi vándorló harangöntőről emlékezhetünk meg: *Gergelyfi Lászlóról*, akinek azonban mindössze két 1811-ben öntött harangjáról van tudomásunk.

Vasmegyeren volt egy harang, amelyet – az egykorú feljegyzés szerint – 1782-ben öntött „Iohannes Lázár de Tasnád”. Ezzel a névvel azonban újból csak egy 1797-ben, azaz 15 évvel később öntött vámosoroszi haranggal kapcsolatban találkozunk, mint amit „Tasnádi harangöntők mint ifjú *Lázár János* és *Szél János*” öntött. Itt tehát két külön személyről (talán apáról és fiáról) lehet szó. Ebben az esetben az idősb Lázár János volt az első tasnádi harangöntő. Amennyiben azonban a vasmegyeri harang évszámát tévesen jegyezték volna fel (esetleg 1802. helyett), úgy Lázár János Györgynek lehetett a fia, aki atyjával együtt költözhetett át Rettegről Tasnádra. Ugyanis a vasmegyeri harang felirata szóról szóra azonos Lázár János 1800 és 1805 között készített harangjain lévővel. A „de Tasnád” megjelölése arra vall, hogy mesterségét vándorolva üzte.

Ugyancsak Rettegről jöhetett – nevéből következtetve – Tasnádra *Cserepi György* is, aki az 1810 körüli években nem csak mint vándor mester működött, hanem a lakóhelyén is öntött harangot. A feliratokban ugyanis – amennyiben hitelt adhatunk a múlt századi feljegyzéseknek – hol „de Tasnád”, hol meg „in Tasnád” olvasható. Az előbbi a mester lakóhelyére, az utóbbi viszont az öntés helyére vonatkozik.

Őt követte Tasnádon a *Lázár* család egy további tagja is, *László*. Mint „Tasnádon lakó”, tehát vándor harangöntőt említik, bár az 1816. évi zajtai harangját a feljegyzés szerint „in Tasnád” öntötte. Ugyanakkor 1817-ben az érbogyoszlóiak egy harangjuk átöntése alkalmával egy másik harangot is vettek tőle, ami meg arra vall, hogy műhelyében nemcsak megrendelés alapján dolgozott, hanem „piacra” is termelt.

Említettük fentebb, hogy a rendelkezésünkre álló adatok szerint *Nagyváradon* a 18. század derekán működött harangöntő mester. Méghozzá nem német, hanem magyar ember: *Szegedi György*. Állandó műhelye lehetett itt, ugyanis több harangján volt „Fudit Georgius Szegedi Magno Varadini”, vagy hasonló felirat olvasható. Viszont a „Fudit ... in Szalacs” felirat azt bizonyítja, hogy a környékbeli falvakba is eljárt harangot helyben önteni. Sőt 1753-ban még a távoli Beregszászra is. Azonban nem egyedül, hanem *Komlói Péterrel* együtt, aki – ugyancsak a harangfeliratok tanúsága alapján – az 1760–1770-es években az utóda lehetett Szegedinek Nagyváradon.

A 18. század közepén és annak második felében öntött bihari harangokon *Erdődi Mihály* neve is feltűnik. Ezekon sajnós az öntés helye nem szerepel, így nem tudjuk, hogy vándor mester volt-e, vagy volt-e a lakóhelyén állandó műhelye? Egyedül Váncsodon jegyezték fel róla, hogy kötegyáni volt. Ezt valószínűsíteni látszik, hogy az ottani református templom számára különböző időben két harangot is öntött.¹⁶

Nagy Györgyöt ismerjük még, mint bihari harangöntőt egy 1790. évi érmihályfalvi harangról, amit Biharfélegyházán öntött.

Ugyanebben az időben jelent meg egy német mester is ezen a vidéken: *Jacob Horner*. Nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy vándorló mester lett volna. Az 1790. körüli években *Debrecenben* öntött harangjairól tudunk. Itt azonban csak egy-két évig tartózkodhatott, ugyanis feltehetőleg 1791-től kezdve már *Nagyváradon* működött és bizonyára műhelye is volt itt.¹⁷ Utóda, *Horner Henrik*, a fia lehetett; harangjai az 1819 és 1864 közötti időből ismeretesek.

Bereg délnyugati sarkából és annak szomszédságából több, a századforduló táján készült harangról van tudomásunk, amelyet egy *Bán Miklós* nevű ember öntött. Az 1796. évi debreceni harangján „Rector gutiensis”-nek, azaz Gut községbeli iskolamesternek nevezte meg magát, míg egy két évvel korábbi harangját Tiszaágtteleken öntötte. (Akkor talán ott volt tanító?) Ezt a zápszonyi reformátusok készen vették még 1808. előtt. Ebből arra következtethetünk, hogy a lakóhelyén dolgozott. Arról, hogy vándorolt-e, bővebb adatok hiányában nincs tudomásunk. Mindenesetre figyelemre érdemes, hogy a harangöntést – mai szóval élve – mellékfoglalkozásként üzte.

A magyar harangöntők sorában különleges helyet foglalnak el az Ung megyei *Kisgejőcön* lakó *László* (és a vele talán rokon) *Egry család* tagjai. Kovács Mihály, az eddigi egyetlen magyar harang-monográfia szerzője azt írja róluk, hogy a harangöntést egy „lengyel vándortól” tanulták volna meg a 18. század közepén.¹⁸ Adatát, a forrás megnevezésének hiányában nem tudjuk ellenőrizni, de nem hallgathatjuk el, hogy a gejőci mesterekre vonatkozó legkorábbi, birtokunkban lévő adat csak 1798-ból származik. Sem az egyházközségek adatszolgáltatásai, sem a harangok feliratai nem árulják el, hogy *László István* hol lakott és, hogy az otthonában létesített műhelyben, vagy pedig vándor módon üzte a mesterségét. Lakhatott *Kisgejőcön*, ahol a család számos tagja működött később mint harangöntő (többen is egyidejűleg), de – amennyiben *Nyirpazony* 1808. évi vagyonelejtárába nem írták be tévesen az általa készített két harang öntése helyének nevét – *Nagygejőcön* is, minthogy ott is éltek *Lászlók*.¹⁹

Nem sokkal később készült harangokon már a család egy másik tagjának, *nemes László Sándornak* a nevével találkozunk. Egy korai harangját ugyan 1825. december 3-án nem a lakóhelyén, hanem annak szomszédságában, *Kisráton* „helyben” öntötte,²⁰ azonban a többi ismert, az 1824–1869. évekből származóknak szinte mindegyikén az olvasható, hogy *Kisgejőcön* készültek, ahol ennek az alapján műhelye is kellett legyen. Ugyancsak *Kisgejőcön* öntötte minden ismert harangját a következő, az 1840-es évek derekától kezdve működő mester, a *László családdal* feltehetőleg rokon *Egri Ferenc* is.

László István különben egész harangöntő dinasztiát alapított; tagjainak műhelye *Kisgejőcön* a második világháborúig működött (második *Egry Ferenc* tulajdonában) és szállított harangokat nemcsak az északkeleti megyékbe, hanem szerte az országba.²¹

Nagyjából ugyanebben az időben, az 1820-as, 1830-as években, mint vándor mester járta be a Szabolcs-Szatmár-beregi tájakat a „*Fülesden* lakos *nemes Szatmári Antal* harangöntő májszter”.

Egyetlen, 1840. július 31-én *Kislétán* öntött harangja alapján tudunk *nemes Tatár Jánosról*. Személyére vonatkozólag bővebb adatok nem állnak rendelkezésünkre.

Meg kell még emlékeznünk az ugyancsak *nemes Csepelyi családról*, amelynek három tagja is működött mint harangöntő. Ez a mesterségük azonban bizonyára csak mellékfoglalkozásuk volt (a kisebb birtokuk mellett), ugyanis egyikükről, *Antalról*, úgy emlékezett meg a kortárs *Kiss Kálmán*, „ki harangokat is szokott önteni”.²²

Csepelyi Ferenc „mánda születésű egyszerű nemes legény” 18 évesen, 1844-ben kezdte üzni a mesterséget.²³ Nem lehetetlen, hogy Szatmáritól tanulta azt, ugyanis Mánd és Fülestd szomszédos községek Szatmárban. Mint 1857. január 18-án a debreceni egyház előljáráóságának az „öreg Rákóczi” átöntése céljából tett ajánlatában maga írta, addig 181 harangot öntött. Neki is volt birtoka, nem is kevés; becslése szerint 10 000 „pengő forint” értékű. Az „átöntést” „helyben”, azaz Debrecenben végezte volna, mint ahogy egy évvel korábban Szatmáron öntötte a 177. számú harangját. Egyébként az említett beadvány az utolsó adat a működéséről.²⁴ Ekkor viszont már Kölcshén lakott.

A már említett *Antal* négy harangjáról tudunk az 1858–1870 közötti évekből. Nemcsak Mándon (ahol 1873 és 1875 között az Egyházközség curatora is volt),²⁵ hanem a megrendelő egyházak helyén, pl. Tasnádszántón is öntött, tehát ő is „vándorolt”.

*Csepelyi Lajos*ról mindössze annyit tudunk, hogy 1857-ben Kővárfonác, 1872. május 6-án Rozsály számára öntött egy harangot.

Végül még *Pap Antal*t kell megemlítenünk, aki kezdetben, így 1842-ben Panyolán,²⁶ 1845-ben pedig Kisnaményban²⁷ ugyan „helyben” öntött, tehát ő is vándorolt, de ezt követően, közel négy évtizedes (1884-ig terjedő) működése idejéből ismert harangjai mind Szatmáron készültek.

*

A 18–19. századi „vándorló” mesterek sorát áttekintve az első, ami szembe tűnik, az, hogy nincs közöttük német nevű. Nováky György, mint felvidéki ember, lehetett esetleg szlovák, bár a nevét magyarosan írta fel a harangjára. Kirila Jánosról – a neve alapján – Kisgyörgy Zoltán feltételezi, hogy román származású lett volna,²⁸ de a nagyecsed-i harangján magyaros alakban nevezte meg magát. A többi felsorolt harangöntő viszont mind magyar volt.

A másik figyelemre érdemes dolog, hogy több esetben egész családok – Lázárok, Cserepiek, Lászlók, Csepelyiek – üzték ezt a mesterséget; akár több tagjuk is ugyanabban az időben. Ezek a családok azonban nemesek voltak. A rettegi és tasnádi mesterek ugyan ezt nem tüntették fel a harangokon a magukat megnevező feliratban, mégis tudjuk, hogy a Lázár család nemes volt, minthogy az érbogyoszlóiak Lázár Lászlót annak titulálták. De ennek az alapján a velük együtt tevékenykedő Cserepiek is minden bizonnyal azok voltak. A Biharban működő harangöntőkről e tekintetben nincs adatunk, mégis a nevük alapján (Erdődi, Komlósi, Szegedi) valószínűnek tarthatjuk, hogy ők is nemesek voltak. Érdekes viszont, hogy éppen a reformkorban élő mesterek – a kiscegyői Lászlók, Szathmári Antal, Tatár János – írták ki a nevük elé, szinte hivatalkodásszerűen, a NS (nemes) betűket (ellentétben a városi német harangöntőkkel, akik „bürgerlicher Glockengiesser”-eknek nevezték meg magukat a harangöntésekről szóló szerződéseken, nyugtákon). *Csepelyi Ferenc* is – mint már említettük – „egyszerű nemes legény” volt. Ennek is nevezte meg magát a szabadságharc előtt, még 1844-ben öntött harangján.

E „helységről helysére járkáló” harangöntők (ahogy őket Lukács Ödön, Nyíregyháza monográfusa jellemezte²⁹) tevékenységét igen jól tárja elének a gyulai református egyház presbiteri jegyzőkönyvében lévő feljegyzés.³⁰ Ebből tudjuk, hogy a fél várost 1801. július 9-én elhamvasztó tűzvészben a templom két harangja közül a kisebbik „szerte széjjel futott és olvadt”. Majd a következők olvashatók: „Collectát hirdettünk a nép közt, hogy a kinek Czinje, Reze v. más netallusa volna adni be az Ekklésiának. A mely hirdetésre meglehetősen tsomó értzek is kerültek ki, a mellyeket egybe tévén az elolvadt Harangnak hulladékival, a

kisobbik Harang készült belőle, a melyet Gyorokon öntött meg edj oda való oláh betsületes Harangöntő mester és maga ide haza hozta...

A midőn már meg-készült ... valami fátum által ide vetődtek Némelly Erdélyi Harangöntő Mesterek, a kiknek igen jó bizonyosság Leveleik vóltak Hadházzról, Beregszászról s másunnat is az ő Öntéshez való jó tudományokról. Ezek itt is nálunk s több Ekklesiáknál is kinálkozván a maguk szolgálatjával ... felindította az Isten Ekklesiánk két Betsületes Lakosait, ... akik ara ajánlották magukat, hogy ... egy harmadik és a más kettőt Nagysággal meghaladó Harangot fognak ezen Majszterekkel itt szemünk előtt készítettetni ... hogy a Haranghoz való Matériáért magok elmennek Debreczenbe a Mesterekkel azt onnét meghozzák..."

Sajnos a nevüket a feljegyzés nem örökítette meg, de egyikük feltehetőleg Lázár György lehetett, minthogy három évvel korábban ő öntött Beregszászon harangot.³¹

A Szamos menti Rettegen, majd a Szilágyságban lévő Tasnádon „lakozó Majszterek” tehát járták szélében az Alföld északkeleti részét és annak környékét Beregtől Békésig és az Érmelléktől Tornáig. Nem is valószínű, hogy valami „fátum” vitte volna őket Gyulára, sokkal valószínűbb, hogy hallottak a tűzvész következményéről és ezért irányították arrafelé a szekerek rúdját. Megkésték ugyan, de a jó rábeszélő készségüknek köszönhetően mégiscsak dolgukvégezetten távozhattak.

Kovács Mihály úgy tudja, hogy a kiséjőci harangöntők a portékájukat szekerre rakva járták a vásárokat nemcsak Ungban és a szomszédos vármegyékben, hanem bebarangolták Galiciát, még annak északkeleti részét is.³² Nem elképzelhetetlen, hogy ilyen módon jutott el László István két, Nagygejőcön öntött harangja Nyírpazonyba. Ha nem is a kiséjőci, de a retgegi mesterekkel kapcsolatban van adatunk arról, hogy vándorútjaik során kész harangokat adtak el. Így a feketepataki reformátusok 1789-ben, a sonkádiak 1793-ban vettek Lázár Györgytől egy 96, illetve egy 113 fontos harangot, míg a nagygutiaiak 1802-ben „Erdély Országi Harang Öntőktől”.

A Szatmárban, Beregben lakó harangöntők – úgy tűnik – csak szűkebb körzetben tevékenykedtek. Bán Miklós harangjai Bereg délnyugati sarkában alig 10 km sugarú körben voltak találhatóak Gut körül, ahol tanító volt, egyedül Nagygejőc fekszik kissé távolabb Ungnak Bereggel határos szélén. Mint tanító nem is igen kellett hosszabb időre vándorútra. Szathmári Antal munkássága csak Szabolcs-Szatmár-Beregre korlátozódott. A Csepelyiek harangjai is alapjában véve Szatmárnak Fehérgyarmat és Szatmárnémeti közötti, ugyancsak kis területéről ismeretesek. Talán ők nem voltak állandóan úton, mint az „erdélyiek”; az egyházak hívására szállhattak ki a helyszínre egy-egy harang megöntése végett.

A vándorló mesterek nem magukban járták az országutakat. A gyulai feljegyzésen kívül erről tanúskodik, hogy Körtvélyesen 1796-ban Fogarasi János és Cserepi Ferenc, Vámosoroszipban 1797-ben ifjú Lázár János és Szél János, Milotán 1798-ban Cserepi Tódor és Lázár Áron, Nagykaposon ugyanebben az évben „Tasnádról való Mester Emberek”, Matolcson 1801-ben Cserepi Ferenc és Lázár Áron együtt öntött harangot.

Kovács Mihály szerint a vándor harangöntők hamvazószerdá körül hagyták el az otthonukat és csak mindszentek táján kerültek haza.³³ A rendelkezésünkre álló adatok azonban ennek ellentmondani látszanak. Az erdélyi mesterek szinte állandóan úton lehetnek, függetlenül az évszaktól. Így például Lázár György bagaméri harangja 1779. február 25-én készült el (a mesterek előszeretettel tüntették fel a harangon az öntés napján). Cserepi Ferenc és Lázár Áron Matolcson 1801. nagypéntek estéjén öntött, Cserepi György Margittán július 7-én, míg Cserepi Tódor Fényeslitkén 1783 októberében. De a többi vándor harangöntő sem riadt vissza a téli munkától. László Sándor harangja Kistráton 1825. december 3-án, Szegedi György Bihardiószegen 1746. december 17-én, Csepelyi Ferenc Szatmáron 1855. decem-

ber 18-án, Szathmári Antalé Révaranyoson december 27-én született meg, egy ismeretlen mester pedig Biharon 1786 februárjában két harangot öntött, az egyiket 10-én, a másikat 21-én.

Az öntés helyének megválasztásában sem voltak válogatósak. Lázár György Érsemjénben 1791-ben „nemes Ádám János udvarán”, Cserepi Ferenc Nagykárolyban 1806-ban a templomkertben dolgozott, míg Ondon 1814-ben „a parochiális kert alatt” folyt a munka meg nem nevezett mester által. Nyíregyházán 1833-ban a templomtól meglehetősen távol, a Bujtoson, a téglavetőház közelében végezte az öntést Szathmári Antal.³⁴

Új harang öntéséhez a nyersanyagról általában a megrendelő egyházak gondoskodtak (legtöbbször az elpusztult harang, vagy összegyűjtött rézdarabok formájában, mint pl. Gyulán), de vannak adataink arra, hogy a vándor mesterek szekerükön magukkal hozott „matériá”-val egészítették ki azt (Lázár György, Bagamér, 1779, Szathmári Antal, Vásárosnamény, 1823), vagy egyedül abból öntötték (Cserepi Tódor, Nagyberég, 1781.).

Hogy ezek a vándor harangöntők mennyire értették a mesterségüket, milyen szabványaik voltak a harang alakjának, kívánt súlyának, vagy harangjának kialakításához, nehéz utólag megállapítanunk. Csepelyi Ferenc a debrecenieknek tett ajánlata szerint „megkívánt hangra” tudott önteni. Viszont Szathmári Antal nem lehetett túlságosan biztos a dolgában, ugyanis Nyíregyházán vállalta, hogy 24 mázsás harangot önt, mindemellett az csak 19 mázsa 67 font súlyúnak sikeredett. Munkáját ugyanakkor igen rövid idő, mindössze 26 nap alatt (1833. szeptember 1–26.) végezte el.³⁵ Kirila János sem sokat tétlenkedett Tiszaadonyban; a nagyvarsányi harangja megöntését követően 27 nappal már az itteni is készen volt.³⁶

A kisgejőci László Sándor, úgyszintén a mándi Csepelyi Ferenc sorszámmal is ellátta a harangjait. Ebből következtetni tudunk a termelésük intenzitására. Előbbi keze alól 1835-ben a 136. számú, 1845-ben a 283. számú harang került ki, ami kb. 13–15 darabos évi átlagot jelent. A szabadságharc után a forgalma megnőtt, négy év alatt 100-nál is több látott napvilágot (1850-ből egy 339. számú harangjáról tudunk, 1853-ból egy 443. számúról); az átlag tehát legalább évi 26 darab. Csepelyi a debrecenieknek tett ajánlatában azt írta, hogy 12 év alatt 181-et öntött, ami évente 15 harangnak felel meg.³⁷

Több feljegyzésből a vándorló kismemes harangöntők árkalkulációjába is betekintést nyerhetünk. Így Lázár György 1779-ben az új harang árát fontonként 1 vonás forinttal, 1789-ben és 1793-ban 1 „rhénusi”, 1794-ben 1 váltó forinttal számolta. 1781-ben Cserepi Tódor 15 és fél garast (0,77 forintot) kért érte. A Körtvélyesiek 1796-ban Fogarasi Jánosnak és Cserepi Ferencnek 0,71 forintot fizettek. A gyoroki „betsületes oláh mester”-nek pedig a gyulaiak 1801-ben 1 „rhénusit”.³⁸ Végül Szathmári Antal 1823-ban 2 „rhénusi” forintért „váltócédulában”. Ugyanő 1829-ben 2 váltóforintért adta a harang fontját.

Ha ezt összehasonlítjuk a városi mesterek díjszabásával, úgy nem nevezhetjük a mieinket olcsó mestereknek. Álljon itt összehasonlításként néhány adat: Jüstel József egri mester 1778-ban 0,95,³⁹ 1783-ban Brunner János budai harangöntő 0,65 forintot kért egy új harang fontjáért.⁴⁰ 1789-ben Kholll János és Littmann Antal (Pest) 0,75,⁴¹ Brunner József (Buda) 0,70,⁴² Mendel Gáspár (Győr) 0,65,⁴³ 1793-ban Köchel János György (Sopron),⁴⁴ valamint a Lecherer család egy tagja (Eperjes) 0,75,⁴⁵ 1796-ban Pfistermeister Ferenc (Köszeg),⁴⁶ Kholll János (Pest) 0,85 forintért adta azt.⁴⁷ Haeller András (Szombathely) 1822-ben 1,70,⁴⁸ Eberhard Henrik (Pest) pedig 1829-ben 1,80 forintot számolt.⁴⁹ De a magas árak mellett a vándor mesterek és igavonó állataik élelmezéséről is az egyházaknak kellett gondoskodniuk, miként azt 1797-ben Körtvélyesen feljegyezték: „mind magok, mind marháik kosztoltattak”. Így alapján véve a harangöntés még többre került.

Amennyiben azonban csak magát az öntést kellett megfizetni, vagyis a „matériát” (az ércet) az egyház adta (legtöbbször a megvasadt, hasznavehetetlen régi harang, vagy – mint

Gyulán – a lakosoktól összegyűjtött réztárgyak, darabok alakjában), úgy viszont a vándor mesterek számítása olcsóbbnak volt mondható. Lázár György ugyanis 1790-ben 1 „márjást”, ifj Lázár János és Szél János 1797-ben, valamint 1801-ben a gyoriki anonim mester 12 krajcárt (vagyis egyaránt 0,20 forintot) számolt fontjáért. Ugyanakkor például Mayer János lőcsei mester 1779-ben 0,30,⁵⁰ Pfistermeister Ferenc kőszegi harangöntő pedig 1798-ban 0,37 forintot.⁵¹

*

A 19. század közepén megkezdődött és nagy ütemben folyt a vasúthálózat kiépítése. 1857-ben befutott az első vonat Debrecenbe, 1859-ben Nyíregyházára, Miskolcra, 1860-ban Kassára, 1871-ben Szatmárra, 1872-ben Csapra, Beregszászra. Ezzel lehetőség adódott nagyszűlyű harangokat könnyű szerrel akár tetszés szerinti távolságra is szállítani. A városi mesterek előtt mint piac, előbb-utóbb az egész ország kitérült. A pesti Walsér Ferenc harangjai meg is jelentek már 1861-ben Biharban,⁵² 1862-ben Zemplénben,⁵³ 1868-ban Szatmárban.⁵⁴ Velük szemben a falusi nemes mesterek, vándorló harangöntők nem tudták a versenyt állni és a László dinasztia kivételével, akik otthonukban, az Ung megyei Kisgejőcön már a 19. század első harmadában állandó műhelyt létesítettek, meg is szűntek működni.

Jegyzetek

- 1 Köhler, *Gustav Ernst*: Die Glockengießer Rincker. Giessen 1960. 26. p.
- 2 Beregdéda (Gyidove, Ukrajna, Kárpátalja), 1678; Tunyogmatolcs, Tunyog, 1679. – Patay *Pál*: Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Budapest 1989. 94. p.
- 3 Ökörítőfűlpös, Fűlpös, 1686; Turistvándi, 1687. – Patay *P.* i. m. 79. p.
- 4 „Fecit Moritz Lang Varadini 1718” – Vagyoneleltár, 1809. IV. 1. – Illetve: ‘Fecit Mauritius Lang M. Varadini 1720’ – Schematismus ... 1896. 261. p.
- 5 „Fudit me Martinus Lang MV [Magno Varadini] Anno 1726”. – *Csomor János*: Kőrös-nagyharsányi község és egyház története. (Kézirat a kőrös-nagyharsányi Ref. Egyház irattárában) 84. p.
- 6 *Halaváts Gyula*: A vurpódi, veresmarti, szászújfalusi és szenterzsébeti templom. Archaeologiai Értesítő 32 (1912) 22. p.
- 7 *Wagner János*: Miskocz város évkönyveiből. AÉ 13 (1879) 317. p.
- 8 E szokástól az eperjesi Lecherer dinasztia tagjai ugyan gyakran eltértek, azonban azt, hogy „FUSA EPPERIESINI”, azaz „Eperjesen öntetett” mégis rávezették a harangokra.
- 9 Az itt, valamint a továbbiak során említett vándor harangöntők harangjainak adatait a forrás megjelölésével lásd a függelékben, a harangöntő mesterek neve alatt.
- 10 Adalékok 1898. – Nováky György több harangját ismerjük egyébként az 1688–1716. évekből Borsod, Gömör és Sáros megyéből. Lásd Patay *P.* i. m. 90. p.
- 11 Tornalja (Šafárikovo, Szlovákia), ref., 1724. – Összeírás 1802. III. 2.; Szendrő, ref., 1726. – Helyszíni adatfelvétel 1991. VII. 17.; Jánosi (Rimavské Janovce, Szlovákia), ref., 1732. – Összeírás 1806. VIII. 1.; Sebespatak (Roňovské Bystré, Szlovákia), ev., 1734. – Canonica visitatio 1803. IX. 19.; Runya (Rumince, Szlovákia), ref., 1837. – Összeírás 1807. III. 29.; Szécsény, rk., 1737. – Rómer hagyaték XLVI. csomag; Poroszló, ref., 2 harang, 1839. – Egyházi Élet 5 (1915) 4. p. (a poroszlói Ref. Egyház irattárában); Sajóvamos, ref., 1739. – Összeírás 1805. IX. 8.; Kondó, ref., 1743. – Összeírás 1805. IX.

- 12 Canonica visitatio 1757. I. 11. – A harangot 1924-ben az arnóti Ev. Egyháznak adták el, ahol 1978-ban megrepedt és 1980-ban átöntötték. – Kérdőív 1959. IV. 28. és helyszíni adatfelvétel 1991. VII. 17.
- 13 *Kisgyörgy Zoltán*: A Sepsi Református Egyházmegye mai hangjai. Üzenet, az Erdélyi Református Egyházkerület gyülekezeti lapja. 1990. V. 30. 4. p.
- 14 *Bach Ivan*: Joaneć Fogarasi i Joaneć Botta Erdeljszki Ljevacszi bronze u nasim krajevina. – Joannes Fogarasi und Joannes Botta siebenbürgische Glockengiesser in Serbien und Kroatien. Zbornik Isztorijszkoĝ Muzeja Szrbije 13–14 (1977) 72. p.
- 15 *Halaváts Gyula*: Szelindek vára és a szelindeki, nagycsüri, kakasfalvi templom. AE 31 (1991) 14. p.
- 16 Neve a kötegyáni anyakönyvekben nem található fel.
- 17 Debrecenben öntött harangjai: Hajdúszovát, ref., „HAT MICH GEGOSSEN IACOB HORNER IN DEBREZIN 1789” – Helyszíni adatfelvétel 1960. IV. 29.; Nyírtura, ref. „Anno 1790 Iacobus Horner fudit me in Debreczin”. – Vagyonleltár 1809. III. 13.; Sárrećudvari, ref., „Fudit me Iacob Horner Debreczini 1790. – Vagyonleltár 1809. III. 6.; Tiszadob, ref. „Fudit me Iakob Horner Debreczini Anno 1790.” – Kézirat az Egyház iratárában.
Feltehetőleg Nagyváradon öntött harangja: Nagyvárad, ref., ‘Öntötte Homer Jakab 1791-dik esztendőben’. – Vagyonleltár 1809. IV. 19.
Nagyváradon öntött harangjai: Ismeretlen hely, „GOSS MICH IAKOB HORNER IN GROSSWARDEIN 1798”. – Déri Múzeum, Debrecen, lelt. sz. 26/1940; Györtelek, ref. „Fudit me Iacobus Horner M Varadini Ao 1801. – Vagyonleltár 1809. II. 12.; Szalacs (Salacea, Románia), rk., 2 harang, ‘Ambae... fusae sunt anno 1802 Varadini per Iacobum Horner’. – Schematismus ... 1898. 374. p.; Vésztő, ref., ‘Horner Jakab öntötte 1804-ben Nagyváradon’. – Várady József: Tiszántúli református templomai. Debrecen 1991. 483. p. – Horner debreceni működésével kapcsolatban Takács Béla a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Múzeumának igazgatója semmilyen adatra sem talált Debrecen város levéltárában.
- 18 *Kovács Mihály*: A harang. Budapest 1919. 62. p.
- 19 A László István által 1819. december 13-án Nagygejőc számára öntött harang felirata szerint az egyház két kurátorának egyike „Ns László Pál” volt. – Adalékok 1898.
- 20 A harang feliratát lásd. 17. old.
- 21 A László dinasztia (a vele bizonyára rokon Egriekkel) és a kisgejőci harangöntő műhely története külön tanulmányt érdemel, amelynek megírása azonban helyi kutatások nélkül céltalan lenne. Ezért itt kénytelenek vagyunk erről lemondani.
- 22 *Kiss Kálmán*: A Szatmári Reform. Egyházmegye története. Kecskemét 1878. 617. p.
- 23 Kiss K. i. m. 560. p.
- 24 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen. FK 15/857. – A beadvány szövegét kivonatossan az alábbiakban közöljük: „alol irt mint ki 12 évek olta harangöntői rendes mesterségemet folytatom, s már ezideig is a nagyobbakat számítva 181 darab harangot szolgáltattam ki ... meg néztem a helybeli egyház Rákóczi féle hasadt harangot; minek is meglátása azon vágyat gerjesztette fel bennem, hogy ... a tellyes című egyháznak e harang ujra öntésével szolgálatjára legyek, még pedig minden haszon nélkül, elég haszonul tekintendvén azon dicsőséget, hogy a Rákóczi harangot én önthetem ujra, s így mind az egyháznak tellyes megelégedését mind a vidékbe ajánlást és ösmeretséget szerezhettek.

Ajánlatomat pedig következőkbe foglalom.

1-ör. A harangot a részemre kiutalandó alkalmas helyen őtt helyben a többi harangokhoz öszve vágólag a melly betüre vagy hangra kívántatik megönteni, a jelenlegi formába s alakba.

2-r. Az öntésért minden fonttól nem többet mint csak 12 pó krt kívánok, holott a kezem között levő több rendbeli szerződésekből ki tudom bizonyítani, hogy máshova illy munkákat kétannyiért válaltam, a magam és személyzetem ellátást az egyház tejesítvén.

3-r. Az öntendő harangnak jóságáért a állandóságáért nem csak jót állok, sőt 10 000 pó ft értékü ingatlan biztosítéku birtokot felajánlok.

4-r- ...

5-r. ...

Kelt Debreczenben a Nagytiszteletü s tekintetes egyháznak kész szolgálja Csepelyi Ferencz Szathmár megye Költsei lakos harangöntő művész”

Az egyház az átöntéshez nem járult hozzá, legfőbb érvként „mivel ez által egy régi s érdekes emlék jelentősége enyésznék el ... így nem lenne az többé azon régi emlék, melyet hegyeletes tisztelettel kell őrzenuk.”

16 évvel később mégiscsak át kellett öntetniök; sajnos egy osztrák harangöntővel végeztették azt el.

25 Kiss K. i. m. 616–617. p.

26 Reformátusok Lapja 1979. IX. 9. (XXIII. évf. 37. sz.) 5. p.

27 Kérdőív 1958. VI. 8.

28 Lásd 13. jegyzet!

29 *Lukács Ödön*: Nyíregyháza szabad, kiváltságos város története. Nyíregyháza 1887 385. p.

30 I. könyv, 24 sk.

31 A hajdúhadházi Református Egyház irtanyagában vándorló mesterek által öntött harangról semmilyen feljegyzés sem található.

32 Kovács M. i.m. 62. p.

33 Kovács M. i.m. 61. p.

34 *Stoll Ernő*: A „Lutheránus Róma” harangjai. AÉ 39 (1920–22) 116. p.

35 Lásd 34. jegyzet!

36 Napjainkban Gombos Lajos harangöntő mester általában több hónapot számít egy harang megöntésére; igaz, egyszerre többet készít el.

37 Összehasonlításképpen említjük, hogy a pesti Walsér Ferenc az 1860-as években évente mintegy 30 harangot termelt.

38 Református Egyház, Presbiteri jegyzőkönyv. I. 24. p.

39 Emőd, ref. – Adalékok 1898.

40 Mencshely, ev. – Canonica visitatio 1875. IX. 15.

41 Uszód, ref. – Canonica visitatio 1819. VI. 27.

42 Szekszárd, ref. – Harangöntő nyugtája 1789. V. 14. az Egyház irattárában.

43 Vértessomló, rk. – Liber memorabilium Parochiae Zsömlensis. (Kézirat az Egyház irattárában) 14. p.

44 Lépesfalva (Loipersbach, Ausztria), ev. – Canonica visitatio 1823. IV. 7.

45 Barka (Borka, Szlovákia), ref. – Canonica visitatio 1801.

46 Kemeneshögyész, ev. – Esperesi visitatio 1859. VI. 2.

47 Dabas, Gyón, ev. – Canonica visitatio 1882. VI. 21.

48 Nagygeresd, ev. – A nagygeresdi ágost. hitv. evag. gyülekezet története. (Sopron 1885) 35.

49 Nagyveleg, ev. – Canonica visitatio 1892. VI. 17.

- 50 Leibic (Lubica; Szlovákia), ev. Canonica visitatio 1825. VI. 10.
 51 Nemeskér, ev. – Szerződés harangöntéséről. A nemeskéri Evangélikus Egyház Jegyzőkönyve. I.
 52 Létavértes, Vértes, ref. – Kérdőív 1958. VI. 14.
 53 Tállya, ref. – Kérdőív 1958. V. 14.
 54 Jánkmajtis, Majtis, ref. és Nyírtét, gk. – Kiss K., i. m. 592. és Kérdőív 1982.

Függelék

A vándorló harangöntők ismert harangjai¹

Bán Miklós

- 1794 Zápszony (Zasztavne, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*Fudit me Nicolaus Bán Ak Telekini [Ágtekeini] ad Gloriam Dei 1794*”, ‘...az Ekklesia készen vette’. – Vagyonleltár 1808.
 1796 Debrecen (Driszina, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*Fudit me Nicolaus Bán Rektor Gutiensis*”. „*Predikator Kömley János Curator Szabó János idejében a Dertzeni Rfta Sz Ekkla öntette maga költségén Isten Ditsőségére*”. ‘... öntetett 1796-dik Esztb.’ – Vagyonleltár 1808.
 1801 Barkaszó (Barkaszove, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*Fudit me Nicolaus Bán ad Gloriam Dei Anno Domini 1801*”, „*A Barkaszi Ns Sz Ekklesia öntette curator Ns Sütő Miklós egyházi Tót János idejében*.” – Vagyonleltár 1808.
 – Rafajnáújfalu (Rafajlove, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*Fudit me Nicolaus Bán Ao Dni 1801*”. „*A Rafajna Újfalusi Ref. Ekklesia öntette Barkaszi Mihály Kuratorságában Bán Miklós által*.” – Vagyonleltár 1808.
 1802 Nagygejőc (Veliki Hejovci, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*A Nagy Gejőczi reformata ekklesia öntette a maga költségén T. predikator Göör György curator Kira András egyházi Vas József főbíró Goc Miklós idejében Bán Miklós által 1802*”. – Adalékok 1898.

Csepelyi Antal

- 1858 Zsarolyán, ref. – 2 harang. ‘Mindkettőt Csepelyi Antal készítette Mándról.’ A nagyobikon: „*A zsarolyáni ref. egyház tulajdona. Öntötte Csepelyi Antal 1858*”. A kisebbiken: „1858”. Ő 47 cm. – Kis Kálmán 1878. 880. p., ill. helyszíni adatfelvétel 1981. III. 26.
 1867 Tasnádszántó, rk. – „*Ujra öntettem a t. szántai rom kath templom költségén 1867 /A Bold Szüz Mária tiszteletére F[lor]a F[erenc] pléb[ános] öntötte Csepely Antal Tasnádszántón N 22*”. – Schematismus 1896. 379. p.
 1870 Hermánszeg, ref. – ‘... újra öntötte Csepelyi Antal Mándon 1870-ben’. – Kiss Kálmán 1878. 524. p.

Csepelyi Ferenc

- 1844 Kisnamény, ref. – ‘... 1844 öntötte a 18 éves ns Csepelyi Ferenc Mándról’. – Kiss Kálmán 1878. 560. p.
 – Tisztaberek, ref. – „*ÖNTÖTTE NS TSEPELY FERENTZ MÁNDON 1844*”. Ø 51,3 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 31.

- 1845 Nagyhodos, gk. – „A NHODOSI GÖRÖG EKLA ÖNTETTE A MAGAKÖLT-
SEGEN”. Kurzív írással: Öntötte 1845 / Csepely Ferentz”. Ø 55,8 cm. – Helyszíni adat-
felvétel 1995. VIII. 31.
- 1854 Zajta, rk. – ‘Nagy Bányán Fudit Franciscus Csepelyi MDCCCLIV özvegy Edel
Mátyásné Tretzker Klára öntette saját költségén’. – Rómer hagyaték XLI. csomag.
- 1855 Szatmárnémeti (Satu Mare, Románia), Szatmár, ref. – „Öntötte Csepei Ferenc Szat-
máron 177 A szatmári hely. hitvall. egyház részére a nagyérdemű közönség kegyes adak-
ozásából Öntetett december 18. 1855-ben”. – Kiss Kálmán 1878. 783. p.

Csepelyi Lajos

- 1857 Kővárfont (Fănațe, Románia), ort. – ‘Marosán Pál lelkész, Botis Gergely és Timofic
gondnok idejében Csepely Lajos 1857-ben’.² – Kádár József, Szolnok-Dobokavármegye
monographiája. III. (Deés 1900) 463. p.
- 1872 Rozsály, ref. – „AMINT ALANT AFÖLD FIJÁNAK / A TITKOS ARTZO VEGZET
HOZ / ASZTEN TOBEMBER TARSAMNAK / HIVEN VISZEM HAJLÉKIHOZ”.³
„A ROZSAJI REF EGYHÁZ”. „ONTOTTE CSEPELYI LAJOS 1872 MAJUS 6.” Ø
56,6 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 31.

Cserepi Ferenc

- 1786 Hajdúböszörmény, ref (jelenleg Hajdúdorog, ref.) – „A HAJDUBÖSZÖRMÉNYI RE-
FORMATA SZ ECCLESIAIAT 113 ESZTENDÖKIG SZOLGÁLTAM UGYANAZON
SZ ECCLESIAIANAK KÖLTSÉGEN 1786 DIK ESZTENDÖBEN 6 IULII UJRA ÖN-
TETTEM ERDÉJBEN RETTEGEN LAKÓ CSEREPI FERENC ÁLTAL”. Ø 72,6 cm.
– Helyszíni adatfelvétel 1993. VI. 8.
- 1791 Szamoskér, ref. – ‘... öntetett ... az 1791 k Esztendőbe, Cserepi Ferentz Erdélyben
Rettegen lakozott Mester ember által’. – Vagyonleltár 1809.
- 1795 Kérsenjén, ref. – ‘... az 1795 dik esztendőbe készített Erdélyben Rettegen lakozott
Cserepi Ferentz Harangöntő Mester által’. – Vagyonleltár 1809.
- 1797 Szamoskér, ref. – „A KERI REF S EKLESIA ÖNTETTE A MAGA KÖLTSEGEI
АИИО 1797”. Ø 50,6 cm, ‘...öntetett a felyebb említett Mester ember [azaz Cserepi
Ferenc] által...’. – Helyszíni adatfelvétel 1995. V. 30., ill. Vagyonleltár 1809.⁴
- 1806 Nagykároly (Carei, Románia), ref. – 2 harang. ‘...öntetett mind a’ kettő a Templomunk
kerítésében 1806 ban Cserepi Ferentz Harangöntő által’. 1260 és 850 font súlyúak. –
Vagyonleltár 1809. III. 15.

Feltehetőleg ugyanő öntötte (esetleg más mesterrel is együtt):⁵

- 1786 Ibrány, ref. – „Dum Pulsor Matris Per Vir memor esto Mariae / Sum Tritatis honos et
Genetricis amor”. „SPE: D: IBRAIYI De Vaja cum Consorte B: EVA Prenyi AC
FratCr LAdIS: IBRAIYI reparant in Usum / R: Catho: A: 1731 Ruptam vero renovari
curant Relictae viduae Nicol: Ibranyi Hata B: Maria De Vecsey et Caroli nata / Maria a
Krajnik eidemque usui R: Catholicorum cedunt A. 1786” Ø 52,8 cm. – Helyszíni adat-
felvétel 1996. III. 27.⁶
- 1789 Nyírájkó, ref. – „EZT A HARAIGOT A JÁKI RE-SZE KLESIA ÖNTETE MAGA
KÖLTSEGÉI АИИО 1789”. Ø 54,6 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. X. 12.

- 1794 Méra, Felsőméra, ref. – „AZ MEGEGETT F-MERAI HELV. COIF. TARTOECCLÉSIAIAK HAMVAIBÓL UJJOIAT ÖITETTE 1794ВЕИ”. Ø 63 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1991. IX. 19.
– Nyírtas, ref. – „EZEI HARAIGAT ISTEI DITSŐSEGERE ÖITETTE A THASI REFORMATA: SZ EKKLESIA 1794”. Ø 65,4 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1996. III. 27.
- 1796 Szuhogy, rk. (jelenleg Alsótelekes, rk.). – „AVE MARIA GRATIA PLENA ORA PRO NOBIS COMMUNITAS RO: CAT: SZUHOGYI: 1796 2 JULY IN HON: B: V: M:” Ø 53 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 29.⁷
- 1797 Fancsal, ev. – „PERAITEC: EV: AUG: COIF: FAICS: HÆC CAMPAIA AO: CHR: 1752 / REIOV: DEIVO REFVSA ET AMPLIT: EST AO: CHR: 1797 D: 25 MART:”. Ø 46,6 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1991. IX. 18.
- 1800 Vámosatya, ref. – „ISTEN DITSŐSEGERE ÖNTETTE A VÁMOSATYAI REFORMATA SZENT EKLESIA MAGA KÖLTSEGEVEL AИИО 1800”: Ø 76,8 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. III. 1.
- 1802 Nyíregyháza, ref. – „HANC CAMP: AD GLOR: DEI RENOV: CUR: ECCL: REF: NYIREGYHAZIENSIS 1802”. Ø 66,6 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. II. 27.
– Nyíregyháza, Oros, ref. – „ISTEI DITSŐSEGERE ÖITETTE AZ OROSI REF: SZ: EKLESIA A MAGA / KÖLTSEÉG AИО 1802”: Ø 51 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. II. 27.
- 1804 Lövöpetri, ref. – „A LÖVÖPETRI NS-SZ-EKLESIA ÖNTÖTTE A MAGA KÖLTSEGEN AO 1804” I. Ø 53,5 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. V. 31.
- 1810 Ajak, ref. – „CAMPANA HÆC IHS-ST-AB-REF-AJAK-AO-1619FVSA NVNC DENVO ALIQVOT/LIBR-PDRE-AVCTA-INDVSTRIA-V-D-M-J OSK-KERESKES-ET-CVR-ANDR-PELSÖTZI-1810”. Ø 54,8 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. V. 31.

Cserepi Ferenc és Fogarasi János

- 1796 Körtvélyes (Hrušov, Szlovákia), ref. – 2 harang. ‘...az egyik 451 font, a kisebbik 217 font Fogarasi János, Cserepi Ferencz Erdélyi lakosok öntötték 477 fr 59 Kr mind maguk, mind marháik kosztoltattak.’ Nagyobbik felirata: „A körtvélyesi Ref. Ekklésia maga költségén tsináltatta Ao 1796 14 Aprily”. „Midőn Nádaskai András Predikator Volt és Sebők István jó s gondos Kurator”. A kisebbik felirata: „A körtvélyesi Ref Ekklésia költségével öntetett ez it Cserepi Ferenc és Fogarasi János harangöntők által 1796 14 apr”. A nagyobbikat az első világháború idején hadi célra rekvirálták, a kisebbik 1905-ben megrepedt és újraöntötték. – Adalékok 1898. Canonica visitatio 1801, ill. Rákos Sándor ref. relkész levele 1996. I. 31.

Feltehetőleg ugyanők öntötték:⁸

- 1796 Füzér, ref. – „A FÜZÉRI REFORMATA SZ EKLESIA MAGA / KÖLTSEGEN ÖNTETTE 1796” Ø 43,5 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1996. IV. 17.
– Füzérradvány, ref. – „A RATVANYI REFORMATA SZ EKLESIA MAGA / KÖLTSEGEN ÖNTETTE 1796”: ‘Tasnádi harangöntő’ Ø 44,8 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1993. V. 25., ill. Kérdőív 1931. I. 16.

Cserepi Ferenc és Lázár Áron

- 1801 Tunyogmatolcs, Matolcs, ref. – „ISTEN DITSŐSÉGÉRE ÖNTETETTE A MATOLTSI REFORMATA SZ. AMAGA KÖLTSEGEN ANNO 1801”: ‘...Lázár A. és Cserepi Fer. 1801 nagypénteken estve öntötte...’; ill. ‘Helyben öntötte Cserepi Ferenc és Lázár Áron.’ – Helyszíni adatfelvétel 1995. V. 30., Kiss Kálmán 1878. 603. p., ill. Kérdőív 1958. VI. 10.
- Vásárosnamény, Vitka, ref. – „A VITKAJI REFORMATA SZ EKLESIA ÖNTETTE A MAGA TULAJDON KÖLTSEGEN ISTEN DITSŐSÉGÉRE ANNO 1801”. Ø 70,5 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1968. IX. 24. és 1995. V. 30.⁹

Cserepi Ferenc vagy Lázár György (esetleg együtt)¹⁰

- 1771 Tiszacsécse, ref. – „ÖNTÖTTE A CSECSEI REFORMATA / SZENT EKKLESIA MAGA KÖLTSEGE VEL ANNO 1771”. Ø 49,9 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 30.
- 1773 Rápolt, ref. – „ISTEN DICSŐSEGERE ÖNTETTEN: E: S: BARTOS IOSEF / ISTVAN KELEMEN RAPOLTIRFTA EKESA: N: K: ANO 1773”. Ø 46,4 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1996. III. 26.
- 1775 Ór, ref. – „ISTEN DICSŐSEGERE AZ ŐRI REFORMATA N: SZ: EKKLESIA ÖNTET / TE MAGA KÖLCSEGEVEL AN NO DO MI NI 1775 DIE 3 AUGUSTI”. Ø 62,9 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. X. 12.
- 1786 Panyola, ref. (jelenleg Szente, rk.) – „A PANYOLAI REF. SZ. ECCLESIA ÖNTETTE MAGA KÖLTSEGEN ISTEN DITSŐSÉGÉRE / GÖNCZI ISTVÁN PREDIKATORSÁGÁBAN MIDŐN PIROS: CURAT: PIROS ISTV: BIRO PIROS GASP: 1786” Ø 66 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1991. X. 22.
- 1788 Tizsakóród, ref. – Bevése: „A KOROD REFORM SZ” kiöntve: „EKLESIA ÖNTETTE 1788”. Ø 62,8 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 30.
- 1793 Ártánd, ref. – „AZ ARTANDI REFORMATA SZ: EKELISA MAGAKÖLTSEGEN ÖNTETTE 1793”. Ø 66,7 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. V. 23.
- Mánd, ref. – „MANDI REFORMATA SZ: EKKLESIA MAGA KÖLTSEGEN ÖNTETTE 1793”. Ø 70,1 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. II. 28.
- 1795 Gemzse, ref. – „AGEMZSI REFORMATA SZEKLESIA MAGA KÖLTSEGEN ÖNTETTE”, „1795”. Ø 55 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1979. IV. 24. A harang megrepedt; az 1980-as években átöntötték.¹¹

Cserepi György

- 1806 Porcsalma, ref. – ‘... öntötte ... 1806-ban Tasnádi Cserepi György’. – Kiss Kálmán 1878. 688. p.
- 1808 Érkeserű (Cheşereu, Románia), ref. – „Az Ér-Keserűi Ref. Sz. Ekklesia öntette maga költségén Anno 1808”. „Fudit me Georgius Cserepi de Tasnád”. – Vagyoneleltár 1825. XII. 13.
- 1811 Margitta (Margita, Románia), ref. – „Öntette a margitai Helvetiai Vallástételt követő Szent Ekklesia a maga költségén 1811 ben 7 k Juliusb.”, “Fudit me Georgius Cserepi de Tasnád”. 586 font súlyú. – Vagyoneleltár 1823. I.
- Szentjobb (Sîniob, Románia), ref. – „Öntette a Sz Iobi ref Ekla a maga költségén”, „Fudit me Georg Cserepi de Tasnád 1811”. – Vagyoneleltár 1826. VII. 1.

- Tasnád (Tasnad, Románia), rk. – „*Fudit ne Georgius Cserepi in Tasnád 1811 Tasnadini fusa. Sacrabo sonum Gloriam St Triadi. Sit honor Nataeque Mariae*”. Schematismus 1896. 377. p.
- 1813 Kisgéres (Maly Horeš, Szlovákia), ref. – „*A kis géresi refeclesia öntette a maga költségén 1813*”, „*Fusa Georgio Cserepi in Tasnád*”. – Adalékok 1898.
- 1814 Szilágyszentkirály (Sîncraiu Silvaniei, Románia), ref. – „*Fudit me Gerogius Cserepi in Tasnád anno 1814*”. – Petri 1902. 465. p.

Cserepi Tódor

- 1781 Nagyberég (Beregi, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – ‘... 2 mázsa 12 font öntötte Cserepi Tódor Rettegen lakó Harangöntő Mester a’ maga Matériájából felit 15, felit pedig 16 garasokért fontját 1781 Esztendőben’. – Vagyonleltár 1808.
- 1783 Fényeslitke, ref. – „*Öntetett Tek Csicseri Ormos Imre Ur segítségével és a Litkei Reformata Ekklesia költségével Octob Ao 1783 Nzts Dobos György Curatorságában Cserepi Todor Meister*”. – Vagyonleltár 1809. III. 5.

Cserepi Tódor és Lázár Áron

- 1793 Milota, ref. – 2 harang. „*A N. R. Ekklesia 1798*”. ‘... készítette az Ekklesia Cserepy Tódor és Lázár Áron Harangöntők által 1798 ban’. – Vagyonleltár 1808.

Erdődi Mihály

- 1746 Kőtegyán, ref. – „*Isten Dicsőségére öntette a Kőte Gyáni R Szent Ekklesia Ao 1746*”, „*Fudit Michael Erdődi Ao 1746 D 12 7 bris*” [szeptember 12]. 235 font súlyu. – Vagyonleltár 1809. III. 9.
- 1748 Körösszegapáti, ref. – „*FUDIT MICHAEL ERDODI ANNO 1748*”, „*A: ISTE DICSGIRE ONTETE K: APATI R: SZ: E: MA*”. Ø 48 cm. – Helyszíni adtfelvétel 1963. IX. 9.
- 1752 Bakonszeg, ref. – „*Fudit Michael Erdődi Anno 1752*”, „*Isten Ditsőségére öntette a bakonszegi Ref Sz Ecclesia a maga költségén*”. 280 font súlyu. – Vagyonleltár 1809. I. 28.
- 1757 Kőtegyán, ref. – „*Fudit Michael Erdődi Ao 1757*”, „*Isten Dicsőségére öntette a K Gyáni Refor: Sz: Ecclesia maga Költségén*”. 110 font súlyu. – Vagyonleltár 1809. III. 9.
- Zsáka, ref. – „*Isten ditsőségére öntette a Sákai Refor Sz. Ekklesia maga Költségén 1757*”, „*Venite gustate quam bonus est Iehova*”, „*Fudit Michael Erdődi*”. – Vagyonleltár 1809. III. 14.
- 1769 Váncsod, ref. – 2 harang. ‘... öntette mind a kettőt 1769 dik Esztendőben Kőte Gyáni Erdődi Mihály által’. 328 font súlyu. – Vagyonleltár 1809. III. 29.
- 1787 Dobozy, ref. – „*A dobozi reformata ecclesia a maga költségén öntötte*”. ‘Erdődi Mihály’. – Kérdőív 1958. VI. 12. A harang megrepedt; 1959-ben átöntötték.

Fogarasi János és Cserepi Ferenc – Lásd: Cserepi Ferenc és Fogarasi János

Gergelyfi László

- 1811 Ökörítőfülpös, Ökörítő, ref. – ‘Gergelyfi László rettegi lakos öntött 170 fontos harangot’. – Kiss Kálmán 1878. 664. p.

– Vetés (Vetiș Románia), ref. – ‘Öntötte Gergelyfi László 1811’. 309 font súlyu. – Kiss Kálmán 1878. 902. p.

Kirila János

1749 Nagyvarsány, ref. – „*In honor SS Trinitatis off Incol N Varsány Ano D MDCCXLIX XVI Juni Fudit Iohannes Királya*”. – Vagyoneleltár 1809. III. 19.

– Tiszaadony, ref. – „*Az Adonyi Ekklesia 1749 Isten Ditsőségére öntötte I Rátz Ferentz és az Ekkl 13 July Kirilla János öntő*”. – Vagyoneleltár 1808. A harang megrepedt; 1986-ban átöntették.

1754 Nagyecsed, ref. – „*A NAGYECSEDI REF SZ EKKLESIA MAGA KÖLCSÉGÉN ÖNTETE IT HEJBE KIRILA JÁNOS ÁLTAL 1754*”. Ø 68 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1991. V. 28. és 1996. III. 26.

1755 Óvári (Oar, Románia), ref. – ‘Volt egy hasadt harangja, melyet Kirila János öntött 1755’. – Kiss Kálmán 1878. 657. p.

Komlósi Péter

1760 Érszentkirály (Eriu Sincrai, Románia), ref. – „*Az Ér Szent Királyi Reformata Ekklesia Isten Ditsőségére maga költségén öntette Anno 1760*”, „*Petrus Komlósi fudit M. Varadini*”. – Vagyoneleltár 1809. III. 15.

1764 Királydaróc (Craidorolț, Románia), ref. – „*A Király Darotzi Refformata Ecclesia maga költségével öntette*”, „*Petrus Komlosi fudit M. Varadini*”, ‘készült 1764 ben’. – Vagyoneleltár 1809. I. 30.

1775 Óvári (Oar, Románia), ref. – ‘... 1775-ben öntötte Komlósi Péter Váradon’. – Kiss Kálmán 1878. 657. p.

Komlósi Péter és Szegedi György – Lásd: Szegedi György és Komlósi Péter

László István

1798 Beregdaróc, ref. – „*A Darotzi Reformata Ekklá öntötte 1798 dik esztendőben*”. ‘... László István kisgejőci műves által öntetett’. – Vagyoneleltár 1808, ill. Kiss Lajos hagyatéka. XVI.-7.

1806 Nyirpazony, ref. – 2 harang. A nagyobbikon: „*Tekintetes Pazonyi Elek Borbála Asszonyosság és Tekintetes Idősb Pazonyi Elek László Ur Öntették 1806 Esztendőben*”. A kisebbiken: „*A Pazonyi Reformata Szent Ekklesia öntette Tekintetes Elek László Ur Fő és Kiss Mihály V. Kurátorságában*”. ‘Mind a kettő öntetett Nagy Gejőczben Nemes László István által’. – Vagyoneleltár 1809. III. 12.

1810 Nagygéres (Veľky Horeš, Szlovákia), ref. – „*A N Géresi Reformata Sz Eklesia hivei öntötték 1810 Ns László István maister által*”, „*Az élöket hívom az Isten házába / A holtakat kisérem gyász hanggal sirjába*”. – Adalékok 1898.

1814 Bodrogszentés (Plešany, Szlovákia), ref. – „*A szentesi ref szent Ekklesia öntette a maga költségén 1814 Ns László István által*”. – Adalékok 1898.

1818 Hetefejércse, Fejércse, ref. – „*A FEJÉRCSEI REFORMATA SZ: EKK. ÖNTETTE NEMES LÁSZLÓ ISTVÁN ÁLTAL 1818*”. Ø 52,5 cm – Helyszíni adatfelvétel 1995. III. 1., és VIII. 30.

– Jánd, ref.¹² – „*A JÁNDI REFORMATA SZENT EKKLESIA ÖNTETTE A MAGA KÖLTSÉGÉN ANNO 1818 JUN 16*”. Ø 75,5 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. III. 1.

- 1819 Miglészpataka (Gemersky Milhost, Szlovákia), ev. – „*Fudit me nobilis Stephanus László Anno 1819*”, „*Pastor Georg Pétery Iud Georg Viasz V Iud Iohann Ferencik et And Barto paravit anno 1819*”. – Canonica visitatio (Jolsvatapolca) 1873. VI. 19.
- Nagygejőc (Veliki Hejivci, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*A nagygejőczi reformata szent ekklesia öntette Ns László Pál és Kára János curatorságában Ns László István által Anno 1819 Dec 13*”. – Adalékok 1898.
- Tiszaadony, gk. – „T: ADONYI HIVEK ÖZV OROSZ JÁNOSNÉ FIA OROSZJÁN. CUR. ÉS NS. DEMETER LÁSZLÓ B: ARANYOSI F. CUR. TISZTELENDŐ: FUNDANITS JÁNOS UR PAR. ALATT”, „1819”. – Helyszíni adatfelvétel 1995. III. 1.
- 1821 Bés (Beša, Szlovákia), ref. – „*A bési reformata szent eklesia öntette nemes László István által 1821*”. – Adalékok 1898.
- 1826 Bés (Beša, Szlovákia), ref. – „*Bési reformata szent eklesia öntette Isten dicsőségére*”, ‘*László István*’. – Adalékok 1898.

László Sándor¹³

- 1825 Kistrát (Mali Ratyvici, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*Az élőket hívom az Isten házába / A holtakat kísérem gyászhanggal sirjába / Nemes László Sándor ez versek sorában / Készített engemet öntött itt Kistrátban / Épen decembernek harmadik napjában / 1825*”. – Adalékok 1898.

Lázár Áron

- 1794 Tiszabecs, ref. – „*Ano 1794 A 17 a Apr. fudit me Lázár*”, ‘... öntötte Lázár Áron’. – Vagyonleltár 1808., ill. Kiss Kálmán 1878. 853. p.
- 1809 Királydaróc (Craidorolț, Románia), rk. – „*Sancte Rex Stephane Populus fidelis Király-Darocziensis sentiat tuum iuvanem*”, „*Fudit me Aron Lázár de Retteg 1809*”. – Schematismus 1896. 371. p.

Lázár Áron és Cserepi Ferenc – Lásd: Cserepi Ferenc és Lázár Áron

Lázár Áron és Cserepi Tódor – Lásd: Cserepi Tódor és Lázár Áron

Lázár György

- 1767 Kraszna (Crasna, Románia), ref. – 2 harang. *A nagyobbikon: „A isten dicsőségéhez való buzgó szerelméből a krasznai ref. eklézsia számára az ekkléziának három megromlodozott harangjaiból maga tulajdon költségével öntette mlto idősb Vajai Vaj Mihály ur mint főbb curator és possessor ur rettegi harangöntő Lázár György által Anno Dmoni 1767”. A kisebbiken: „Öntette a krasznai ref. Ekklézsia maga tulajdon költségével isten dicsőségére harangöntő Lázár György által Anno 1767”. – Petri 1902. 707. p.*
- 1768 Bályok (Balc, Románia), ref. – 2 harang. *A nagyobbikon: „Ezen harangot az Isten dicsőségére a Bályoki Ref. Szent Ekklesiának Istenes indulatjokból Bályoki Hegen Szénás Zsigmond és Hites társa Bocskai Pap Kata öntették tulajdon költségekkel 1768-ik esztendőben Harangöntő Lázár György által”. A kisebbiken: „Ezen harangot a Bályoki Ref. Szent Ekklesia Istenes indulatból tulajdon maga költségén öntette az 1768-ik esztendőben Harangöntő Lázár György által”. – Vagyonleltár 1823. V. 24.*
- 1769 Gencs (Ghenci, Románia), ref. – 2 harang. *A nagyobbikon: „Ts ns Szath: Várgyb: Gentsi Refor: Sz: Ekklesia öntette a maga szükségére az 1769. esztendőben Harangöntő Lázár György”. A kisebbiken: kiöntve: „Ao Domini 1769”, bevésve: „N: és N: V:*

- Piskóti Josef ur ajándékozta a N: Gentsi Reformata Sz: Ekklesiának".¹⁴ – Vagyoneleltár 1809. III. 17.
- 1770 Kőmörő, ref. – „*A Kőmőrei Rfta Szent Ekklesia a maga tulajdon költségén öntette Lázár György által 1770 dik Esztendőben*”. – Vagyoneleltár 1809. I. 2.
- 1772 Badaló (Bodoliv, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*A Badalai Rfta Ns Szent Ekklesia maga költségén öntette Rettegi Harangöntő Lázár György 1772*”. 223 font súlyú. – Vagyoneleltár 1808. XII. 13.
- 1774 Tunyogmatolcs, Matolcs, ref. – „*Öntette a Matoltsi Rfta Ecclesia a maga költségén Isten ditsőségére Rettegi harang öntő Lázár György 1774*”. – Vagyoneleltár 1809. II. 15.
- 1775 Tákos, ref. – *l... 1775-ben Lázár György öntetett (téves, öntött) egy 2 q 47 1/2 fontos harangot*. – Csatary Dezső ref. lelkész levele Kiss Lajoshoz 1932. XI. 14. Kiss Lajos hagyatékában. XVI-53.
- 1778 Gencs (Ghenci, Románia), ref. – „*Tttes Ns Szathmár Vármegyében Gentsi Rfta Ekklesia öntette eszt a harangot a maga Szükségén az MDCCLXXVIII esztendőben Rettegi Harangöntő Lázár György által*”. – Vagyoneleltár 1809. III. 17.
- 1779 Bagamér, ref. – ‘*A Harang öntő volt Lázár György Rettegi I[akos] fizetése volt az Ekklesia materiájából fontjáért egy márvás, a maga materiájából fontjáért 1 Vonás fort*’. „*A Bagaméri Ref. Sz. Ekklezsia öntette 1779*.” ... ‘*Öntetett 25 a Február*’. 238 font súlyú. – Vagyoneleltár 1823 vagy 1824.
- 1783 Nagydobos, ref. (1924 húsvét óta Ófehértó, ref.) – „*A DOBOSI REFORMATATA SZ: ECCLESIA MAGAKÖLTSEGEN ÖNTETTE AN NO 1783*”. „*FUDIT ME GEORGIUS LAZAR DE RETTEG*”. Ő 74,2 cm. – Vagyoneleltár (Nagydobos) 1809. III. 15., ill. Kérdőív (Ófehértó) 1958. VI. 12. és helyszíni adatfelvétel 1995. X. 11.
- 1784 Vári (Vári, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*A Vári Rfta Ns Sz Ekklesia maga Költségével öntette Anno 1784 Nemzetes Halász István Uram Biróságában Curator Ns Kováts István Fudit Georg Lázár Tiszt Körmendi Sigmond Uram Predikátorságában*”. – Vagyoneleltár 1808.
- 1786 Érkeserű (Cheşereu, Románia), ref. – „*T. Frater Anna asszony segítségével a keserűi Ref Sz Ekklesia öntette 1786*”, „*Fudit me Georgius Lázár ex Retteg*”. Vagyoneleltár 1825. XII. 13.
- 1789 Feketepatak (Csorny Potyik, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – ‘*... 96 fontos, vette a Ref. Ekklesia Lázár György Harangöntő Mester Embertől 96 Rforintonkon 1789*’. „*Venite & laudate & gorificate deum*”. – Vagyoneleltár 1808.
- 1791 Érsemjén (Şimian, Románia), ref. – „*Az érsemjéni reformata sz ekklesia öntette tulajdon költségén*”, ‘*... öntetett itt Ér Semjénbe 1791 dik Esztendőben Ns Ádám János udvarán ez a harang 345 fontos öntötte Rettegi Lázár György*’. – Vagyoneleltár 1825.
- 1792 Derecske, ref. – „*A Deretskei Rfta Sz: Ekklesia maga költségénn öntette Ao 1792*”, „*Fudit me Georgius Lázár*”. Vagyoneleltár 1809.
- 1793 Gacsály, ref. – „*FUDIT ME GEORGIUS LÁZÁR IN TASNÁD 1793*”. ‘*... mintegy 300 fontos, noha mi nem mértük ... az Ekklesia vette ... 300 Rforintonkon*’. Ø 64,5 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1989. V. 22. és 1995. VIII. 31., ill. Vagyoneleltár 1808. III. 22.
- Sonkád, ref. – „*In te Domine speravi Anno 1793*”, ‘*... 1793-ban vétetett Lázár György harangöntőtől*’. 113 font súlyú. – Vagyoneleltár 1808; Kiss Kálmán 1878. 727. p.
- 1794 Legenye (Luhyňa, Szlovákia), ref. – ‘*... nyom 264 [fontot] mivel éppen annyi Vforintba került ... öntette az Ekklesia ... 1794 b. Tasnádon Lázár György Harang-Öntő által*’. – Beírások 1805–1809.

- 1795 Tasnád (Tășnad, Románia), ref. – „*Gyűjtésék én előmbe az én Szenteimet kik én velem Szövetséget tette nek vala az Áldozat átal Sólt L vers 5*”, „*A Tasnádi Refor Ekklesia öntette 1795 dik Esztendőbe*”, „*Fudit Nos Georgius Lázár*”. – Vagyonleltár 1809. III. 26.
- 1798 Beregszász (Beregove, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*HODIE SI VOCEM DOMINI AVDIVERITIS NOLITE OBDVRARE CORDA VESTRA AD HEBR CAR III V 7 8*”, „*ADEOLVE DVM TRAHOR VOCO VOS AD SACRA VENITE*”, „*SVMPTIBVS ECC-LÉAE RFTA E BEREGHSZASZIENSIS V D MINISTRO REV PETRO SZABO ET CVRATORE ANDR BAK PER GEORG LAZAR FVSA IN ND AO 1798 DIE D MENSIS MAY*”. – Vagyonleltár 1808.

Feltehetőleg ugyancsak Lázár György

- 1793 Sonkád, ref.¹⁵ – „*A SONKADI REFORMATA SZ: EKKLESIA ISTEN DITS SEGERE / ÖNTETTE MAGA KÖLTSEGEVEL ANNO DOMINI 1793*”. – 64,9 cm. 235 font súlyú. – Helyszíni adatfelvétel 1995. II. 28., ill. Kiss Kálmán 1878. 727. p.

Lázár György vagy Cserepi Ferenc – Lásd: Cserepi Ferenc vagy Lázár György

Lázár (valószínűleg György)¹⁶

- 1785 Bere (Berea, Románia), ref. – ‘... két harang mellyeket Ekklesiánk maga költségén öntetett Lázár nevű Harangöntővel a nagyobbikat 1785 b.’ – Vagyonleltár 1809. I. 5.

Lázár János

- 1782 Vasmegyer, ref. – „*Fudit me Iohannes Lázár de Tasnád 1782*”.¹⁷ 82 font súlyú. – Vagyonleltár 1809. IV. 26.
- 1800 Ákos (Acîș, Románia), ref. – 2 harang. A nagyobbikon: „*Az Ákosi R Szent Ekklesia Öntette a maga költségével 1800 ban*”, „*Öntött engem Tasnádon lakó Lázár János*”, A kisebbiken: „*Az Ákosi Refor Sz Ekklesia öntötte a maga költségén 1800 ba*”, „*Veres Mihály Öntette volt 1712 be Veres Katával feleségével*”,¹⁸ „*Fudit me Ioannes Lázár*”. – Vagyonleltár 1809. I. 28.
- Laskod, ref. – ‘Öntette a Szent Ekklesia a maga költségén 1800 ba’, „*Fudit me Iohannes Lázár de Tasnád*”. – Vagyonleltár 1809. III. 1.
- 1801 Csaroda, ref. – „*A Csarodai Reformata Szent Ekklesia maga költségén öntette Anno 1801*”, „*Fudit me Iohannes Lázár de Tasnád*”. – Vagyonleltár 1808.
- Tiszabездé, ref. – „*A BEZDÉDI REFORMATA SZ EKLÉSIA MAGA KÖLTSEGÉN ÖNTETTE ANNO 1801*”; „*FUDIT ME IOHANNES LAZAR DE TASNAD 1801*”. Ø 62 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VI. 21.
- 1802 Beregsom (Derenkovec, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – „*A SOOMI REFORMATA SZ EKKLESIA A MAGA KÖLTSEGÉN ÖNTETTE AO 1802*”, „*FUDIT ME IOANNES LAZÁR DE TASNÁD*”. – Vagyonleltár 1808.
- Nagyszokond (Socond, Románia), rk. – „*Fudit me Ioannes Lázár de Tasnád 1802*”, „*Pietas conducentis colonis ad Possessionem Nagy Szokond fundi curavit honori Visitatione B. Virginis Marise anno 1802*”. – Rómer hagyaték XLI. csomag. Dier Lajos sándorfalvi plébános levele 1864.
- Nyirmada, ref. – „*A Madai ref Sz Ekl öntette Anno Domini 1802*”, „*Fudit me Iohannes Lázár de Tasnád*”. Kérdőív 1958. VI. 16.¹⁹
- Nyirtass, ref. – „*Fudit me Iohannes Lázár de Tasnád Ao 1802*”. – Vagyonleltár 1809.

- Porcsalma, ref. – „A PORTSALMI REFORMATA SZ EKLEZSIA ÖNTETTE MAGA KÖLTSEGEN ANNO 18...”.²⁰ „FUDIT ME IOHANNES LÁZÁR DE TASNÁD”. Ø 80,2 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1991. V. 30.
- 1804 Sáránd, ref. – „*Fudit me Iohans Lázár Anno 1804*”, „*A B Sárándi Ref Ek öntette*”. 287 font súlyú. – Vagyonleltár 1809. II. 6.
- 1805 Csomaköz (Ciumești, Románia), ref. – „*A Csomaközi Szent Ekklesia számára öntette Diószegi Mária Néhai L Báró Mészáros János Feld–Marschal–Lieutenantnak egy Magyar Lovas Sereg tulajdonosának A Mária Therezia Vitézi Rendnek Commendásának Elete Párja Ao 1805*”, „*Fudit Iohannes Lázár de Tasnádi*”. – Vagyonleltár 1809. III. 21.
- Érkörtvélyes (Curtuișeni, Románia), ref. – „*FUDIT JOANNES LAZAR DE TASNAD AN 1805*”, „*TTTES GUTHI MENYHART GUTHI GASPÁR KENGYEL GABOR URAK ES TTTES TSORBA PÁL UR MARADEKI ÉS A KÖRTVÉLYESI REF SZ EKLESIA KOLTSEGEVEL Ao 1805*”. 574 font súlyú. – Vagyonleltár 1809.
- Szatmárnémeti (Satu Mare, Románia), Németi, ref. – „*A sz németi H. Confson levő közösség Szalontay Páltól is segítve öntette 1805-ben*”, „*T. T. Gaál Sámuel pred és T. Jakab Mihály és Juhász András kuratorságában*”, „*Fudit me Johann Lázár de Tasnád*”, – Kiss Kálmán 1878. 838. p.
- 1808 Szamosszeg, ref. (jelenleg Szamoskér, ref.).²¹ – „*ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A SZAMOSSZEGI REFORMATA N SZ EKLA MAGA KÖLTSÉGÉN*”, „*KOSA JÁNOS KUN ISTVÁN SZÁSZ JOZSEF ANNO 1808*”. Ø 77 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. V. 30.

Ifjú Lázár János és Szél János

- 1797 Vámosoroszi, ref. – ‘... melly 2 mázsa és 90 font Tasnádi harangöntők mint ifjú Lázár János és Szél János által 1797 dik Eszt. Junius 21 napján fontját öntötték 12 xrokért’. – Feljegyzés az anyakönyvben.

Lázár László

- 1816 Zajta, rk. – „*Fudit me Ladislaus Lázár in Tasnád 1816*”. – Rómer hagyatéék XLI. csomag.
- 1817 Bagamér, ref. – ‘A csupa öntésért fizetett az Ekklezsia Tasnádi [akos] Lászlár Lászlónak 360 váltó fortt’, ‘...öntődött 1817. Eszt. Juniusban’. 564 font súlyú. – Vagyonleltár 1823, vagy 1824.
- Érbogyoszló (Buduslau, Románia), ref. – 2 harang. ‘...Tasnádon lakó Nemes Lázár László Harangöntővel újra öntetett és az megöntés után lett 452 lb [font]. Ugyanakkor a feljebb említett Harangöntőtől egy kisebb harangot vett az Eklesia, mely mintegy kilencven fontos’. – Vagyonleltár 1823 III. 22.
- 1818 Kótaj, ref. – „*AZ ISTEN DITSŐSÉGÉRE SA KERESZTUTI / RFTA SZEKLA SZAMARA AMAGOK KÖLTSÉGE / KEN ÖNTETTÉK NSHORI ANDRÁS ÉS FELESE / GE NSRÁTZ SUSANNA LÁZÁR LÁSZLÓ ÁLTAL 1818*”.²² Ø 35,8 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. XII. 15.
- 1819 Zilah (Zalau, Románia), ref. „*In honorem dei tersum fusa 1 mo 1717 ex massa Ecc. ref. Zilah et S. D. Sam. B. Matolcsi, aera D. Ste. Enyedi et conj. Annae Z. Matolcsi. 2 do an 1760 aere G. D. Francisci Kis et conj. Agn. Tetsi vivos voco mortuos plango. Fudit me Ladislaus Lázár de Tasnád*” ‘15 mázsás’. – Magyarosi István, A zilahi ev. ref. anyaszentegyház története. (Kolozsvár 1880) 118. p.

Nagy György

1790 Érmihályfalva (Valea lui Mihai, Románia), ref. – „*Fudit me Georgius Nagy Félegyházini 1790*”, „*A Nagy Nóg Mihályfalvai Ref. sz. ekkla tulajdon maga Költségén öntette*”, „*Jöjjetek imádjuk a Jehovát*”.²³ – Vagyoneletár 1824. I.

Nováky György

1747 Nagykálló, ref. – „*In Gloriam Dei denuo fundi curavit Eccla Reta Kalloviensis per Georgium Novaky Kalloviae Ao Dni 1747*”, „*Stephanus Tsontos Salis Nit: Inspector Franciscus Nagy Ductor Oppidi / Stephanus Oszlányi / Nicolaus Toldi / Iohannes Szoboszlai / Stehpanus Kondor / Michael Hunyadi Senatores / A. D. 1747*”. – Vagyoneletár 1809. IV. 16.

Pap Antal²⁴

1842 Panyola, ref. – A kisebb harangot ‘1842-ben itt helyben öntötte Pap Antal szatmári harangöntő’. 531 font súlyú – Reformátusok Lapja XXIII. (1979) 37 sz. (IX. 9.) 5.

1845 Kisnamény, ref. – „A K NAMENYI REF SZ EKLA MAGA KÖLTSEGEN ÖNTETTE 1845”, „ÖNTÖTTE PAP ANTAL”, ‘helyben 1845-ben’. Ø 89 cm. – Helyszíni adatfelvétel, ill. Kérdőív 1958. VI. 8.

Szathmári Antal²⁵

1820 Uszka, ref. – „AZ USZKAJI REFORMATATA: SZ. ECCLESIA ÖNTETTE. AMAGA. KÖLTSEGEN 1820”. Ø 70 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 30.

1823 Vásárosnamény, Gergelyi, ref. – „A GERGEJI REFORMATATA NEMES SZENT EKKLESIA ÖNTETTE AMAGA KÖLTSEGÉN 1823”, ‘1823 k Esztben Májusnak 26 k napján öntetett a’ Gergelyi Ns Ekklesia Fülesden lakozó Harang öntő Mester emberrel Szathmári Antallal egy két mázsa és 76 fontos Harangot ... öntötte fontját hét garasért Váltó czedulában a’ maga matériájáért fizetett az Ekklesia 2 – Két Rftot Váltóba fontjáért’. Ø 68,5 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. II. 28., ill. II. Anyakönyv 19. p.

1826 Csengersima, ref. – „IN HONOREM S S TRINITATIS ECCLA REFTA SIMAIENSIS 1826”. Ø 50,8 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1991. V. 29.

– Nábrád, ref. – „A NÁBRÁDI REFORMATATA SZ EKKLESIA ÖNTETTE A MAGA KÖLTSEGÉN 1826”. Ø 78,8 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. V. 30.

1829 Fehérgyarmat, ref. – „HOC OPUS FIERI CURAVIT OPPID F GYARMATH ILLUSTRIS AC MAG DI STEPHANUS DE BATHOR AO 1587”, „IN HONOREM ET GLORIAM DEI CURA ET OPERA ECCL REF F GYARMATH REFUSUM 10 D 1 8 2 9”. Ø 106,4 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. V. 30.

– Ökiritőfülpös, Ökiritő, ref. – ‘Szathmári Antal fülesdi harangöntővel öntettek... egy nagyobb harangot, mely maga 762 fontot nyom’. – Kiss Kálmán 1878. 664. p.²⁶

1830 Nyirbéltek, rk. – „A NY BELTEKI C-EKKLA-ÖNT-MAG-KÖL : 1830”. Ø 39,5 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. X. 11.

1831 Darnó, ref. – „A DARNAI REFTA SZ-EKKLA: ÖNT-MAG-KÖL: 1831”. Ø 43,2 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 31.

– Nagyar, ref. – „ISTEN DITSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A NAGYARI REFORMATATA SZE-KKLESIA A MAGA KÖLTSEGÉN 1831”. Ø 99,2 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 30.

- 1833 Magosliget, ref. – „A MAGASLIGETI REFORMATA SZ-EKKLA ÖNTETTE AM-AGA KÖLTSEGEN 1833”. Ø 67,7 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 30.
- Nyíregyháza, ev. – „*Fieri curavit Eccl: Evang: Lutherani Nyiregyházaensis communibus sumtibus sub ministro RR DD Iohannis Schulek et Samuelis Nagy Iohannis Fedur*”, „*NeqVaQVM VIVo VIVos seD ConVoCo VVlTVs*”, „*Opere Christiani Lebrecht Campanifusoris Cassoviae AD MDCCCII*”,²⁷ „*Újra öntetett 1833 Sz. Mih. hav. NN Kovács András inspektor N Balla Samuel curator TT Farbaký Daniel és Mikus Samuel predikátorok idejökben*” „*Ns Szathmári Antal fülesdi harangöntő által*”. Öntetett szeptember 26-án. 1967 font súlyú. – Stoll Ernő, A „Lutheránus Róma” harangjai. ArchÉrt. 39, 1920–22. 166–167. p.
- Tivadar, ref. – „A TIVADARI REF SZ-EKKLESIA ÖNTETTE 1833”. Ø 49,5 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. III. 1.
- 1834 Csengerújfalú, ref. – „A CS UIIFALUSI REFTA SZ EKKLA: ÖNTETTE MAGKÖLTS: 1834”. Ø 66,2 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1991. V. 29.
- 1936 Aranyosapáti, Révaranyos, ref. – ‘...újonnan öntetett 170 fontosnak Fülesden lakó Szathmári Antal harangöntő majszter által ... 1836-ik esztendő december 27 napján’. – Anyakönyv. Kijegyezte Csiszár Árpád.

Szegedi György

- 1746 Tépe, ref. – „*Fudit me Georgius Szegedi Magno Varadini A 1746 Di II*”. 55 font súlyú. – Vagyonleltár 1809.
- Bihardiószeg (Diosig, Románia), ref. – „*Per Georgium Szegedi M. Varadini 1746*”, „*In honorem et Glor. S. S. Trinit et usum sacr. propr. suis sumptibus Ec. Ref. Diószeg jussit me fundi 1746*”, ‘...öntötte 380 magyar frtért és 40 pénzért ... 6a Decemberis 1746 ba’. – Vagyonleltár 1823 vagy 1824.
- 1747 Konyár, ref. – „*Fudit Georgius Szegedi Magno Varadini*”, „*In honorem S S Trinitatis S Ecl R Konyár propriis sumptibus fie: cur: Anno 1747*”. – Vagyonleltár 1809 III. 1.
- 1748 Asszonyvására (Tirguşor, Románia), ref. – „*Az Asszony vásári Ecla öntette maga költ-ségével Szegedi György ur által 1748 Isten dicsőségére*”. – Vagyonleltár 1824. IX. 27.
- 1749 Erköbökút (Cubulcut, Románia), ref. – „*Fudit me Georgius Szegedi*”, ‘... öntetett 1750 k Esztendőbenn’. 380 font súlyú. – Vagyonleltár 1823. V. 6.
- 1752 Szalacs (Salacea, Románia), ref. – „*FUDIT GEORGIUS SZEGEDI IN SZALACS 1752*”, „*ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A SZALACSI REFORMATA SZ EKKLESIA MAGA KÖLTSÉGÉVEL ANO 1752*”: – Vagyonleltár 1824. II. 8.
- 1757 Körösnagyharsány, ref. – „*FUDIT GEORGIUS SZEGEDI ANNO 1757*”; „*ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A NAGYHARSÁNYI REFORMATA SZ ECCLESIA MAGA KÖLCSÉGÉVEL*”, bevésve: „*GERRGELY MAR B[iro]*”. – Csomor János, Körösnagyharsány község és egyház története. (Kézirat a körösnagyharsányi Református Egyház irattárában) 84. p.

Szegedi György és Komlósi Péter

- 1753 Beregszász (Beregove, Ukrajna, Kárpátalja), rk. – „*REFUDIT GEORGIUS SZEGEDI IN OPPIDO BEREHGSZÁSZ 1753 ET CVM PET KOMLOSI*” – Rómer hagyaték XXXIX. csomag.

Szél János és ifjú Lázár János – *Lásd: Ifjú Lázár János és Szél János*

Tatár János

1840 Mérk. ref. – „ÖNTETTE A MÉRKI REFORMATA SZENT EKLEZSIA / NEMES TATAR JANOS ALTAL KIS LETAN 31 DIK JULIUS 1840”: Ø 65,5 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1991. V. 28.

Meg nem nevezett tasnádi harangöntők²⁸

1793 Fony, ref. – ‘1793 esztendőben ... négy mázsást és egynéhány fontost öntetett a ns fonyi Ekklesia Tasnádon maga költségén’. – Adalékok 1898.

1798 Nagykapos (Vel'ké Kapušany, Szlovákia), ref. – „*Isten Dicsőségére Öntette a Kaposi Rfta Ekklesia Ao 1798 az maga tulajdon költségén Nemes László Pál Kurátorságában*”, ‘Öntetett ... itt helyben valamely Szilágyságból, nevezetesen Tasnádról való Mester emberek által’. – Toldalék 1805–9.

1807 Császló, ref. – „EZ-HAR-ÖNTETE A CSASZLOI REECCMAGA KOLTSEGEI АИИО 1807”. Ø 53,6 cm. 167 font súlyú.²⁹ – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 31., ill. Vagyoneleltár 1809.

1808 Encsencs, ref. – „E EN HARANGOT ÖNTE A ENTENSI REF: NS: EKLESIA A MAGA KÖLTSEGEN AN 1809”, ‘...most vagyon munkában ... készítettik Tasnádon’. – Helyszíni adatfelvétel 1995. X. 11., ill. Vagyoneleltár 1808. XI. 6.

– Tiszabездéd, ref. – ‘... a másik [harang] öntetett 1808-ban ... szintén Tasnádon’. – László Albert ref. lelkész levele Kiss Lajoshoz 1942. XII. 11. Kiss Lajos hagyatékában. XVI-85.

Erdélyi harangöntők

1801 (vagy 1802) Gyula, ref. – ‘...Némely Erdélyi Harangöntő Mesterek³⁰ ... harangot fognak ... itt szemünk előtt készíttetni ... 568 font ...’ – Presbiteri jegyzőkönyv I. 24. p.

1802 Nagygut (Velika Harazgyika, Ukrajna, Kárpátalja), ref. – ‘... készen vette ugyan 1802 dik esztendőben ithon Erdélyi Országi Harang Öntőktől’. – Vagyoneleltár 1808.

Meg nem nevezett harangöntő(k)

1781 Bors (Borş, Románia), ref. – ‘... vagyon egy két Mázsás Harang, ugyan azon Esztendőben [1781] öntetett Farnason Kováts László Ur által’. – Vagyoneleltár 1809. III. 10.

1786 Bihar (Biharea, Románia), ref. – 2 harang. ‘... Három Mázsás öntetett Biharon 1786 Eszt Febr 21 dik napján ... Öt Mázsás öntetett Biharon 1786 k Feb 10 dikén’. – Vagyoneleltár 1809. III. 10.

– Sáp, ref. – „*A Sári Ref. Sz. Ek: Isten Di. ujjon önt. ezt a h. Anno 1786*”, ‘Az 1786-gik Esztendőben Sz Jakab havában készített a Sz Ekklesia itt Sápon mint egy két másányi quantitásu harangot’. – A Sári Reformata Ekklesia Javainak Számbavétele és előadása 1809 esztendőben (Az Egyház irattárában) 1., ill. I. Anyakönyv 184. Kijegyezte Molnár Ambrus.

1794 Szepsi (Moldova nad Bodvou, Szlovákia), ref. – ‘1794-ben itt Szepsiben öntettek három harangot’. – Adalékok 1898.

1814 Szerencs, Ond, ref. – ‘...1814-ben a parochiális kert alatt újból öntetett’. – Adalékok 1989. VIII. 23.

Feltehetőleg rettegi, ill. tasnádi harangöntők³¹

- 1766 Szamossályi, ref. – „IN HONOR: SANCTA TRINIT: REFOR: ECC: SALYIEN: CURAVIT AO 1766”. Ø 57 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1991. V. 30. és 1996. III. 26.
- 1773 Tiszacsege, ref. – „A CSEGEI H: C: EKKL: MAGA TULAJDON KÖLTSÉGÉN ÖNTETTE EZEN HARANG: 1773”. Ø 73,8 cm. – Helyszíni adatfelvétel. 1995. IV. 26.
- Tizsakerecseny, ref. – „A KERECSENYI RFSZENTEKLA MAGA KOLSEGEN ÖNTETTE 1773”. Ø cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. III. 1.
- 1776 Vámosatya, ref. – „SZENT-SZ: A SEREGEK URÁNAK ISTENÉNEK NEVE KINEK HAJOLJANAK MEG: MINDENEKNEK: TÉRDEIK / T: NZTES: TOLCSVAI / BONIS-KATALINA / SZONY-T: N: V: ZLO-K: GU / THY-GUTHY GYÖRGY UR / HÁZASTÁRSA-ÖNTETTE V: ATYAI REF TA ECLA RESZI / RE-MELYÁLFAL KIALTNAK / AZ HIVEK A NAGY ISTENTISZTELETRE AMEN-AO-1776”.³² Ø 61,5 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. III. 1.
- 1788 Nyiracsád, ref. – „Az atsádi reformatá sz eklesia maga költségével öntette 1788”. – Kérdőív 1958. VI. 12., ill. Helyszíni adatfelvétel 1995. V. 23.³³
- 1795 Apagy, ref. – „ISTEN DITSŐSÉGÉRE ÖNTETTE AZ APAGYI NEMES REF: SZ: ECCLESIA MAGA KÖLTSÉGÉN 1795”. Ø 67 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. X. 12.
- 1798 Szakáld, gk. – Ciril betűs felirat, valamint „1798”, bevésvé: „ZAKÁLD”. Ø 42,7 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1995. VIII. 8.
- 1801 Tomor, rk. – „A TOMORI KATHOLIKA ECCLESIA ÖNTETTE 1081”, „KURATOR KRAJNYÁK PÉTER 1081”. Ø 37 cm. – Helyszíni adatfelvétel 1991. VII. 17. és 1995. XI. 16.
- 1810 Nyírtura, ref. – ‘Harang 1810-ben öntetett. A szájhagyomány azt tartja a harangról, hogy azt a helyszínen a templom előtti térségen öntötték’. – Kiss Lajos hagyatéka. XVI-39.
- Év kérdéses (talán 1779). – Mándok, gk. – ‘... a felírás: АИИО 1.79 így, ilyen fordított n betűkkel.’ – Kiss Lajos hagyatéka. XVI-23.

Jegyzetek a függelékhez

- 1 A helyszíni adatfelvételek során lejegyzett feliratokat betűhűen adjuk vissza, az irodalmi, levéltári stb. forrásokból származókat kurzív betűvel közöljük. Egyéb adatokat egyszerű ‘idézőjelek’-ben sorolunk fel.
- 2 Bizonyára téves „öntötte” helyett.
- 3 Helyesen mai helyesírással: Amint alant a föld fiának / A titkos arcú végzet hoz / Azt én több embertársamnak / Híven viszem hajlékihoz.
- 4 A Vagyoneleltár az öntés évét 1792-ben jelöli meg – a helyszíni adatfelvétel alapján tévesen.
- 5 Az alábbi harangokon nincs az öntőmester neve feltüntetve. Diszítésük azonban azonos a Cserepi Ferenc által 1786-ban öntött hajdúböszörményi és 1797-ben öntött szamoskéri harangon lévővel. Így ezek öntője is Cserepi lehetett. Többükre jellemző még a fordított N (И) betű, amely a szamoskéri harangon ugyancsak előfordul.
- 6 A harang megrepedt; jelenleg használaton kívül a templomban van elhelyezve.
- 7 Cserepi Ferenc és Fogarasi János 1796-ban a közelben lévő Körtvélyesen is öntött harangot (lásd alább), így lehet, hogy ezt a harangot is ketten együtt öntötték.
- 8 Az alábbi két harangon az öntőmester neve nincs feltüntetve. Diszítésük azonos a Cserepi Ferenc által 1786-ban öntött hajdúböszörményi harangéval. Így ezek öntője is Cserepi le-

- hetett. Minthogy ezek ugyanabban az évben készültek, mint a körtvélyesiek (lásd fent) – méghozzá utóbbi községtől mindössze kétnapi járóföldre – feltehető, hogy az öntést itt is Fogarasi Jánossal együtt végezte.
- 9 A harangon az öntőmesterek neve nem szerepel – hasonlóan a matocsihoz – de a két közel fekvő községben ugyanabban az évben ugyanazzal a díszítéssel ellátott harang minden bizonnyal ugyanazon mesterek műve lehet.
 - 10 Az alábbi harangokon az öntőmester neve nincs feltüntetve. Díszítésük azonban azonos a Lázár György által 1783-ban öntött nagydobosi, ill. a Cserepi Ferenc által 1786-ban öntött hajdúböszörményi harangéval. Így nem lehet eldönteni, melyik mester alkotásai.
 - 11 Csegei István ilki ref. lelkész, a gemzei egyház gondozója szóbeli közlése szerint (1995. V. 30.) a jelenlegi kisebb harangot az 1795 évben öntött, az 1980-as években megrepedt harang mintájára, díszítésének és feliratának hű átmásolásával állítólag Csepelen készítették.
 - 12 Az öntőmester neve nincs kiöntve a harangon, a díszítése ellenben azonos a László István által ugyanebben az évben öntött fejércsei harangéval.
 - 13 László Sándor többi harangja, amelyek megöntésének helyét ismerjük, mind Kisgejőcön készült. Feltehető tehát, hogy mihamar elhagyta a vándorlást. Ezért a többi harangjának leírásától eltekintünk.
 - 14 A kisebbik harangon ugyan nincs Lázár György neve kiírva, de mivel a nagyobbikkal azonos évben öntetett, ez is az ő műve lehet. Viszont – minthogy a község nevét magába foglaló felirat csak be van vésve – nem megrendelésre készült, hanem készen lett véve.
 - 15 Minthogy ugyanebben az évben Lázár Györgytől vétetett egy harang (lásd fentebb), feltehető, hogy ez is tőle származik, bár a díszítése eltér a mester 1783. évi nagydobosi és 1793. évi gacsályi harangján lévőtől.
 - 16 A rendelkezésre álló adatok szerint 1785-ben a Lázár család tagjai közül csak György foglalkozott harangöntéssel.
 - 17 Az évszám téves is lehet.
 - 18 Ez a felirat a korábbi, átöntött harangra vonatkozik.
 - 19 A Vagyonleltár szerint a harangokat 1803-ban öntötték. 1958-ban már csak az egyik volt meg belőlük.
 - 20 Hibás öntés következtében az évszám negyedik számjegye olvashatatlan, a harmadik is csak feltételesen olvasható 0-nak. Kiss Kálmán szerint a harang 1802-ben lett öntve.: – Kiss Kálmán 1878. 688. p.
 - 21 A harangon az öntő neve nem szerepel, de a díszítésének egyezése az 1801. évi tiszabzdédi és 1802. évi porcsalmi harangéval Lázár János munkájára vall.
 - 22 Keresztút: Kótaj régi neve
 - 23 Nagy Nóg Mihályfalva: Érmihályfalva régi neve.
 - 24 Pap Antal többi harangja, amelyek megöntésének helye ismert, mind Szatmáron készült. Feltehető, hogy idővel elhagyta a vándorlást. A többi harangjának leírásától tehát eltekinthetünk.
 - 25 Az alábbi harangokon az öntőmester neve nincs feltüntetve, a díszítésük azonban azonos a Szathmári Antal által 1823-ban öntött gergelyi harangéval.
 - 26 A harangot 1849-ben a magyar kormány felhívására ágyúöntés céljára az Egyház beszo- gáltatta. Nem lett azonban beöntve, sőt visszakerült Ökörítőra.
 - 27 E felirat a korábbi, átöntött harangra vonatkozik.
 - 28 Az öntés éve alapján a fonyi harangot Lázár György, a nagykaposít Lázár György, Cserepi Ferenc, Lázár János és Cserepi Tódor közül ketten, a császlóit és az encsencsit Cserepi György vagy Lázár János önthette.

- 29 Az öntömesterről és az öntés helyéről közvetlen adatunk nincs, de a díszítése azonos az alábbi encsencsi harangéval.
- 30 Az egyikük feltehetően Lázár György volt (lásd old.).
- 31 Az alábbi harangok díszítésének jellege teljesen azonos a rettegi és tasnádi mesterek harangjain láthatókkal. Az 1766. évi szamosályi, 1773. évi tiszakerecsenyi és 1776. évi vámosatyai harangé ugyanaz; feltehető, hogy ugyanannak a mesternek munkái. A többi harangé a részleteiket tekintve különböző.
- 32 A felirat feloldása: „Szent, szent a seregek urának Istenének neve kinek hajoljanak mindeneknek térdeik. Tekintetes nemzetes tolcsvai Bónis Katalin asszony, Tekintetes nemzetes vitézlő kisguti Guthy György úr házastársa öntette a vámosatyai reformata ecclesia részire, mely által kiáltnak az hívek a nagy Isten tiszteletire. Amen. Anno 1776”.
- 33 A harangot nem lehetett megközelíteni, a díszítésének jellege azonban megfigyelhető volt.

Levéltári és irodalmi források

Adalékok	Adatszolgáltatás az egyházközségek javairól. 1898. Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Adattára. Sárospatak. „Adalékok” címszó alatt.
Beírások	A Felső Zemplényi és Ungi egyesült Esperesti Megyében levő azon húsz Ekklesianak Fundamentális Beírások. 1805–1809. Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára. Sárospatak.
Canonica visitatio	Canonica visitatio (Egyházlátogatás) jegyzőkönyve. Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára. Sárospatak. Ill. Országos Evangélikus Levéltár. Budapest.
Kérdőív	Az egyházi hatóságok által kibocsátott, az egyházközségek műtárgyait, ill. csak a harangjait összeíró kérdőívek.
Kiss Kálmán 1878.	Kiss Kálmán, A Szatmári Reform. Egyházmegye története. Kecskemét 1878.
Kiss Lajos hagyatéka	Kiss Lajos egykori nyíregyházi múzeumigazgató hagyatékanyaga. Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár.
Összeírás	A Felső-Borsodi n. t. Egyházi Megyében létező Egyházak Birtokainak ... összeírása 1805 s 1825 és 1826 ik évben. Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Tudományos gyűjteményeinek Levéltára, Sárospatak.
Petri 1902	Petri Mór, Szilágy vármegye monográfiája. Budapest 1902.
Rómer hagyaték	Rómer Flóris dobozolt hagyatéki anyaga. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest.
Schematismus 1896	Schematismus historicus venerabilis cleri diocesis Magno Varadini ... 1896. Nagyvárad 1896.
Todalék	Toldalék a Felső Zemplényi és Ungi egyesült Esperesi Megye Régibb Fundamentális Jegyző Könyvéhez. 1805–1809. Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára, Sárospatak.
Vagyonleltár	Az egyházközségek javainak összeírása. Egyházmegyénként összegyűjtve különböző címek alatt. Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen (I.l.s 1–7, 16–18, 20. jelzett.)

Patay, Pál

Kleinadelige wandernde Glockengießer

Innordöstlichen Gebiet der Ungarischen Tiefebene waren während des 18. Jahrhunderts, aber auch noch am Anfang des 19. Jahrhunderts wandernde Glockengießer tätig. Im 16–17. Jahrhundert, als ein Drittel des Landes unter der Herrschaft der Türken lag, lebten in diesem Gebiet keine Glockengießer. Die Hiesigen besorgten die Glocken entweder aus Kassa (Kaschau, Cassovia/ heute Košice, Slowakei) oder aus Eperjes (Eperies/ heute Prešov, Slowakei). Aber auch in diesen Städten waren die Meister nicht kontinuierlich tätig.

Demgegenüber wissen wir, daß Ende des 17. Jahrhunderts und um die Jahrhundertwende polnische Glockengießer (Iohannes Schmox "cracoviensis" /seine Glocken sind aus den Jahren 1678–1679 bekannt/, sowie Georg Podolinski /1704/) begangen diese Gegend. Vielleicht war auch Casparus Cultrarius (? Culnarius – 1685–1687) ein Pole, der eine kurze Zeitlang in Szatmár (heute Satu Mare, Rumänien) Glocken gegossen hat.

Nach der Türkenzeit siedelte sich in diesem Gebiet nur in Nagyvárad (Großwardein/ heute Oradea, Rumänien) ein Meister an, der wahrscheinlich aus Siebenbürgen umgezogene Moritz Lang (1718–1720), dann (? sein Sohn) Martinus Lang (1726).

Die meisten Glocken der Oberen-Theißgegend aus dem 18. Jahrhundert und vom Anfang des 19. Jahrhunderts sind anonym. Die wenigen aber, deren Gießer wir kennen, stammen nicht aus der städtischen Werkstatt eines Zunftmeisters, sondern sie wurden von wandernden Glockengießern am Ort angefertigt. Die Reihe dieser Glockengießer begann mit Georgius Nováky. Im Jahre 1747 hat er in Nagykálló daselbst eine Glocke gegossen. Da mehrere Mitglieder der Familie Nováky (Novák) Ende des 17. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Rozsnyó (Rosenau/ Roznava, Slowakei), bzw. in der naheliegenden Ortschaft Oláhpaták (Vlachovo, Slowakei) Glockengießer waren, kam er wahrscheinlich auch von dort. Vermutlich aus Siebenbürgen kam János Kirila in diese Gegend. Wir kennen seine "hierorts" gegossenen Glocken aus den Jahren 1749–1733.

Im letzten Drittel des Jahrhunderts hat György Lázár (1767–1798) viele Glocken gegossen. Auf seinen Glocken konnte man anfangs "Fudit Georgius Lázár ex Retteg" lesen, er nannte sich nach einer siebenbürgischen Rotschaft (Retteg/ heute Reteag, Rumänien). Auch die Aufzeichnungen der Kirchengemeinden erwähnen ihn als "in Retteg ansässigen". Er siedelte sich aber im Jahre 1793 nach Tasnád (heute Tasnad, Rumänien) im Randgebiet der Ungarischen Tiefebene um. Auch Ferenc Cserepi (1768–1810) war "in Retteg ansässig". Er hatte sicherlich enge Beziehungen mit György Lázár, da er die Verzierung einer Glocke aus dem Jahre 1786 mit der gleichen Schablone machte, wie Lázár auf einer Glocke aus dem Jahre 1783. Auch er zog um 1795 nach Tasnád um.

Auch andere Mitglieder der beiden oben erwähnten Familien waren als wandernde Glockengießer tätig, so Tódor Cserepi (Retteg, 1781–1798), György Cserepi (Tasnád, 1806–1814), Áron Lázár (Retteg, 1794–1809), János Lázár (Tasnád, 1782, 1797–1808 – ? Vater und Sohn), László Lázár (Tasnád, 1816–1819). Außerdem kennen wir noch János Fogarasi (1796) aus Retteg, der aber spätestens 1798 nach Karlovci in Syrmien umzog, sowie László Gergelyfi (1811) und aus Tasnád János Szél (1797).

In Nagyvárad hatte György Szegedi um die Mitte des 18. Jahrhunderts eine Werkstatt (1746–1753), aber er war auch als wandernder Glockengießer tätig. Er hatte auch einen Genossen auf der Walze, namens Péter Komlósi (1753), der in Nagyvárad auch sein Nachfolger gewesen sein konnte (1760–1775). Genauso im östlichen Gebiet der Tiefebene, in der Gegend Bihar-Békés war Mihály Erdőddi tätig (1746–1787), von dem wir nur soviel wissen,

daß er wahrscheinlich in Kötegyán wohnte. Ein wandernder Meister dieser Gegend war auch György Nagy (1790). 1791 zog aber Iacobus Horner nach Nagyvárád und führte dort eine Werkstatt (1791–1804). Davor arbeitete eine kurze Zeit auch in Debrecen (1789–1790).

Am rechten Ufer der Theiß hat Miklós Bán um die Jahrhundertwende Glocken gegossen (1794–1802), er hat sich auf einer seiner Glocken "rector/ Volksschullehrer/ gutiensis" aus der Gemeinde Gut (heute Harasdjivka, Karpatenukraine) genannt. Gleichfalls aus dieser Gegend kam auch "nemes" /Adeliger/ István László (1806–1826), der eine Glockengießer-Dynastie gründete. Ein anderer Angehöriger dieser Familie Sándor László arbeitete noch als wandernder Meister, legte aber bald darauf eine Werkstatt in seinem Dorf, in Kisgejóc (heute Mali Hejevci, Karpatenukraine) an.

Auch der "adelige, in Fülesd ansässige Antal Szathmári" (1820–1836) war als wandernder Meister tätig, sowie wahrscheinlich György Nemes /Adeliger/ Tatár (1840) auch.

Auch die in Mánd, bzw. in Kölcse wohnhafte Familie Csepelyi beschäftigte sich mit Glockengießen. Ferenc Csepelyi begann 1844 mit 18 Jahren Glocken zu gießen, und wie er schrieb, goß er bis zum Jahr 1857 insgesamt 181 Glocken. Aus diesem Jahr haben wir die letzte Angabe von ihm, als er nämlich ein Angebot für den Umguß der Glocke äöreg alter/ Rákóczi" in Debrecen machte. Wir wissen noch von zwei Glocken von Lajos Csepelyi (1857–1872) und von vier Glocken von Antal Csepelyi (1858–1870).

Zuletzt erwähnen wir noch Antal Pap, der zuerst als wandernder Glockengießer tätig gewesen war, dann aber in Szatmár eine Werkstatt anlegte (bis 1884).

Während im 18. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts die städtischen bürgerlichen, zur Zunft gehörigen Glockengießer in Ungarn deutsche Meister waren, finden wir unter den aufgezählten Meistern keine mit deutschen Namen. Georgius Nováky konnte seinem Namen nach Slowake, János Kirila Rumäne sein. Aber auf ihren Glocken schrieben sie ihren Namen in ungarischer Form. Demgegenüber waren die anderen ungarische Meister, sogar Angehörige adeliger Familien.

Die wandernden Glockengießer von Retteg, bz. Tasnád – über deren Tätigkeit wir ein klares, getreues Bild aus dem Presbyteriumsprotokoll der reformierten Kirche in Gyula bekommen – begangen, oft zu zweit, den ganzen nordöstlichen Teil der Ungarischen Tief ebene, sogar dessen Umgebung auch. Das Tätigkeitsgebiet der in Bereg, Szatmár, Bihar ansässigen Meister war demgegenüber kleiner, beschränkte sich auf die nahe Umgebung ihres Wohnortes. Ihre Arbeit wurde vom Winter nicht gehemmt, wir haben Angaben vom Glockengießen im Dezember, oder im Februar. Zum Gießen haben sie entweder neben der Kirche, oder aber etwas ferner einen geeigneten Platz gefunden. Der Rohstoff wurde mal von der Kirche zur Verfügung gestellt, oder die Meister selbst besorgten die "Materie". Sie arbeiteten sehr schnell; für die Herstellung je einer Glocke brauchten sie nicht einmal einen Monat. Obwohl Ferenc Csepelyi behauptete, er gieße seine Glocken vom gewünschten Klang, konnten die anderen ihrer Sache nicht so gewiß sein. Die Glocke von Antal Szathmári in Nyíregyháza wog z.B. nur 19 Zentner 67 Pfund, obwohl er den Guß einer Glocke von 24 Zentner auf sich nahm.

Sándor László und Ferenc Csepelyi numerierten ihre Glocken. So können wir daraus auf die Intensität ihrer Arbeit schließen. László hat anfangs 13–15 Glocken pro Jahr, nach 1850 aber schon durchschnittlich 26 Glocken gegossen. Csepelyi hat im Durchschnitt jährlich 15 Glocken gegossen.

Auf Grund zeitgenössischer Aufzeichnungen können wir oft in die Preiskalkulation der wandernden Glockengießer Einsicht gewinnen. Im allgemeinen waren sie teurer als die Meister in der Stadt, insbesondere, wenn wir auch das in Betracht ziehen, daß während ihres Aufenthaltes in einer Ortschaft auch ihre Pferde von den Ortsansässigen gefüttert wurden.

Wenn aber das Material von der Kirche gegeben wurde und nur die Arbeit bezahlt werden mußte, berechneten sie weniger als die städtischen Meister.

Das von der Mitte des 19. Jahrhunderts in raschem Tempo ausgebaute Eisenbahnnetz ermöglichte den leichten Transport der Glocken nach entfernt liegenden Ortschaften. Demzufolge begannen die Glocken der in Pest ansässigen Meistern in den 1860er Jahren auch im nordöstlichen Gebiet der Tiefebene sich zu verbreiten. Die auf dem Lande tätigen Meister, die wandernden Glockengießer konnten die Konkurrenz mit ihnen nicht aufnehmen. Außer der Dynastie László in Kiscejóc hörten sie alle mit ihrer Tätigkeit auf.

Kiss Erika

Aranykereszt és egy reneszánsz lánc részlete a Magyar Nemzeti Múzeum Ötvösgyűjteményében

Jankovich Miklós gyűjteményével került a Magyar Nemzeti Múzeum Ötvösgyűjteményébe egy kisméretű aranykereszt egy reneszánsz lánc töredékével együtt¹ (1. kép). A Múzeum Adattárában őrzött kézírásos, latin nyelvű gyűjteményi leltárkönyv egy 1831-es bejegyzése szerint Esztergomban találták Bakócz Tamás érsek kápolnájának restaurálásakor, Esterházy Imre érsek idejében, a 18. században.² Akkor szerezte meg egy szintén Miklós nevű Jankovich ős Ipolyi kanonoktól.³ A lánc egy nagyobb töredéke az idők folyamán a Zichy család birtokába került, az 1876-os műtörténelmi kiállításon Zichy Paulai Ferencné ki is állította a tulajdonában lévő ékszerdarabot.

1. kép Aranykereszt és lánc töredéke

2. kép A kereszt előoldala

A két tárgy a hazai irodalomban azóta összetartozó együttesként, mint Bakócz Tamás főpapi mellkeresztje és a hozzá tartozó lánc szerepel.⁴ Első méltatói a keresztet és a láncot is itáliai munkának tartották, mely véleményük szerint egyben ereklyetartó is volt.⁵ A későbbiekben a német eredet vált elfogadottá, de az attribúció és ennek nyomán a datálás nem változott. A külföldi szakirodalom valószínűleg elfogulatlanabban szemlélte a szép kis ékszer – a láncot ők sem igen méltatták figyelemre – és a 16. század ötvenes éveire keltezte a keresztet.⁶

E dolgozat témája a két tárgy vizsgálata nem csupán külön-külön, hanem, mint együttes is. A két szál összevetése szándékaink szerint talán közelebb vihet az ékszerek készíteményének, idejének pontosabb meghatározásához.

A kereszt alakú függő

Aranyból készült, zománcsal és foglalt drágakövekkel díszített, kisméretű, latin kereszt alakú függő. (2. kép) A szár alul Y-szerűen kettéválik, a keresztcszárak vége legyezőszerűen kisse szétnyílik. Az öntött keret egymásba fűzött szalagokból, tekercsszerű motívumokból épül fel.

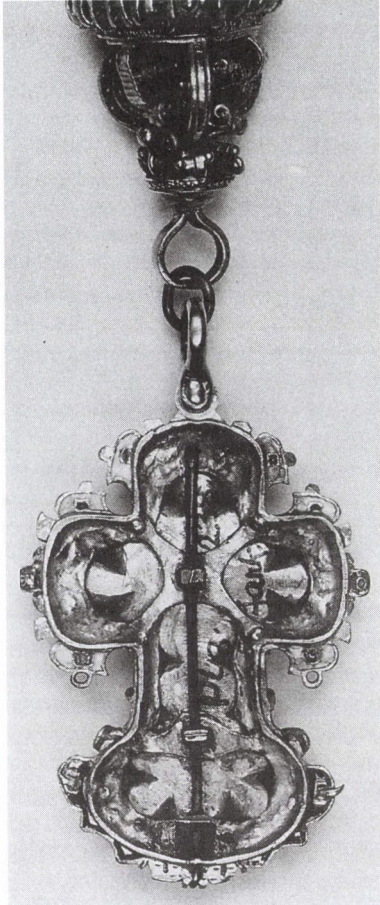
3. kép A kereszt hátoldala

A keresztcszárak találkozásánál és a szárak végein apró, ronde bosse zománcos bogycsok, gyümölcsök láthatók. A keret szinte egész felületét opak fehér, fekete, almazöld, világoskék és translucid vörös beágyazott zománc borítja. Ebből az öntött keretből emelkedik ki a foglalatok sora, zárt tömbként. A csonkagömb alakú magas, zárt foglalatokban ül a táblás csiszolású 4-4 smaragd és rubin, illetve a 2 gyémánt kő. A foglalatok alsó, karéjos részén fekete beágyazott zománcos moreszkes díszítés. A karéjok lefelé enyhén szétnyílnak, így a foglaltömbnek is karéjos kontúr adnak.

A hátlap enyhén domború lemez, egész felületét stilizált leveles, moreszkus jellegű minta borítja fehér beágyazott zománcsal. (3. kép) A hátlapot – a dekoratív mintával is hangsúlyozva – hat kis csap, stift rögzíti az öntött kerethez. A domború lapocskát levévé láthatóvá válik, hogy az öntött keretbe illesztett foglaltömböt ugyan csak egy stift tartja a helyén. (4. kép) A foglalatok alatt így keletkezett kis üreg tehát pusztán a technikából adódik, nem pedig ereklyék befogadására szolgál. A kereszt igen jó, feszes, zárt kompozíció, tiszta körvonalakkal, erőteljes plaszticitással. A ragyogó színű zománcok, a pontosan illeszkedő foglalatok, a hátlap mintájának rajzolata mind elsőosztályú, kiváló mesterre vallanak.

A reneszánsz lánc

Csakúgy, mint a kereszt, aranyból készült. A Nemzeti Múzeumban őrzött töredék négy darab, egyenként

4. kép A kereszt hátoldala nyitva

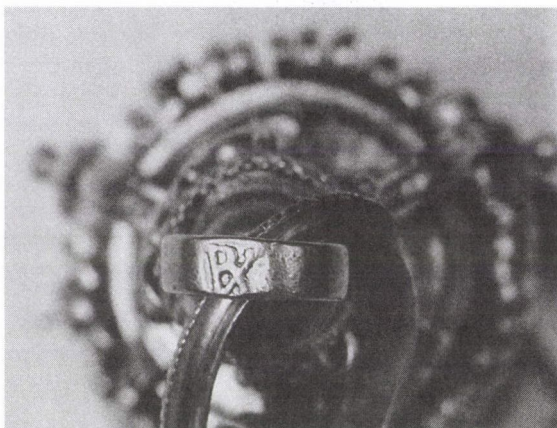
5. kép A lánc részlete

négy karikából összefűzött szemből és három darab, áttört, térbe fordított volutákból épülő baluszteres tagból áll. (5. kép) Ezeket homorú oldalú háromszög keresztmetszetű, gyöngysoros peremű huzalból formált karikák kapcsolják egybe. Mindkét típusú láncszemet opak fehér, fekete és kék zománc borítja. A zománcozás a rekesz-zománc egy fajtája, a zománcmasszának kialakított mélyedés az egész, köralakú szem felületén körbefut. A zománcozott felületeket mindenütt apró, aranyfóliából készült kis pöttyök, paillonok díszítik. A szemeket egy-egy lapos, hengeres dobra komponálták, ezek egyben merevítik, erősítik is a tagokat.

Külön figyelemre méltó tulajdonsága a lánc-töredéknek, hogy minden tagját jeggyl látta el mestere. Ez 16. századi ékszereknél oly ritka, hogy a hasonló darabokat eleinte 19. századi hamisítványoknak vélték⁷. A kétféle tagon két különböző módon helyezte el a mester „RV” monogramját. A négy karikából álló szemek oldala mindenütt zománcos, így nem lehetett az ötvösjegyek szokásos módszerével, beütéssel jelezni. Ehelyett egy előzőleg beütővel ellátott kis négyzetes aranylemezt forrasztottak a szem középső részére, a dobra. (6. kép) A

6. kép „RV” mesterjegy a lánc egyik szemére forrasztva

7. kép Beütött „RV” mesterjegy a láncról

nagyobb, baluszteres szemek viszont elég erősek voltak ahhoz, hogy zárókarikájukba – ugyanavval a beütéssel, mint a forrasztott lapocskáké – beleüssék jegyét a mester. (7. kép)

A kereszt és – ritkábban – a lánc készítési helyeként a délnémet terület nagy ötvös-központjai egyikét, többnyire Augsburgot szokták megjelölni.

A kereszt alakú függő esetében ez a meghatározás minden bizonnyal helytálló. A 16. század közepétől jelenik meg ezen a tájékon az az ékszerstílus, melyet a budapesti függő is képvisel. Erre a stílusra a plasztikus formákból épülő kompozíció, a drágakövek kedvelése és a ragyogó, változatos színskálájú beágyazott, illetve ronde bosse zománc együttes megjelenése jellemző. Egyes vélemények szerint a 16. század második felében a zománc a délnémet területeken – elsősorban Augsburgban és Münchenben, a Wittelsbach udvarban – ismét olyan fontos rangra és színvonalra emelkedik, mellyel csak a 14–15. század fordulójának francia, burgund udvari ötvösségében találkozunk.⁸

A Nemzeti Múzeum ékszerén látható szalagos, tekerceses díszítmények is e területeken jutnak az ötvösségben vezető szerephez. Az I. Ferenc francia király idején a fontainebleau-i iskola itáliai mestereinek körében kialakuló „hevederdísz”, „hevedermű”⁹ a 16. század negyvenes éveiben bukkan fel a német területeken. A francia udvarban működő itáliai művész-kolónia – elsősorban Rosso Fiorentino és köre – leleményének tulajdonított ornamentika hamarosan a kontinens többi művészeti központjába is eljutott. Az eredetileg építészeti- és faldekorációs rendszer hamarosan az ötvösségben, ékszerművességben is teret kap. Ebben fontos szerepe volt a nyomtatott mintalapoknak, melyeket nem feltétlenül gya korló ötvösök készítettek.¹⁰ Németországban a nürnbergi mesterek jártak élen az ilyesféle mintalapok, mintakönyvek előállításában.¹¹ Közülük az egyik legkorábbi és legfontosabb Virgil Solis.¹² Az ő egyik, kereszt alakú függőhöz készült tervével szokták összefüggésben hozni a budapesti kis kereszt típusát.

Műve valóban sok hasonlóságot mutat a vizsgált ékszerrel. Kompozíciója kissé talán szárazabb, merevebb; az egészen a nagy, domború foglaltok és a kövek uralkodnak. A fog-

lalatokat körbeveszik a figurális díszítmények, az egymásba fűzött szalagok, hevederek, a budapesti keresztben azonban mindez szervezesebben illeszkedik.

Egzaktabb ítélet alapja lehet a foglalattípusok összehasonlítása. Az 1540 körülre keltezett rajzon az ovális, domború zárt foglalatok karéjos oldala nem zománcos, váltakozva foglalnak be *en cabouchon* (azaz nem csiszolt, csak polírozott) és táblás csiszolású drágaköveket. Ez a típus a 16. század közepén is még divatos, gyakori megoldás volt. Később – a negyvenes évek vége felé, az ötvenes évek elején – maga a foglalat trapéz oldalú, csonkagúla formát ölt, melynek alsó, szoknyaszerűen szétterülő, többnyire négykaréjos részét borítja félhold alakban zománcdíz. Ez látható egy másik nürnbergi mester, Erasmus Hornick 1543 körüli, függőhöz készült tervén.¹³ Azt mondhatjuk tehát, hogy a kereszt kerete, a foglalatok legkorábban az 1540-es évek második felében készülhettek. A Solis-féle mű természetesen csak ideálterv volt, hiszen maga a mester képzőművész – rajzoló, rézmetsző – volt és nem gyakorló kézműves, ötvös. Így a tervek és a meglévő ékszer, a Nemzeti Múzeum függője csak nehezen összevethetők.

A kereszt hátoldalának moreszk mintája szintén a 16. század első harmadától vált kedvelt díszítőelemmé. Az első „...façon arabique et italique” mintakönyv 1530-ban jelent meg Párizsban, majd ezt hamarosan mindenfelé újabbak követték. Északon a már említett Solis mester is készített terveket.¹⁴ Ékszerek hátlapján különösen elterjedt volt, hiszen a század utolsó évtizedeiben megjelentek olyan mintakönyvek is, melyek ilyen speciális moreszkes hátlap-terveket tartalmaztak.¹⁵ A Nemzeti Múzeum ékszerének hátoldalán a moreszk ornamentika egy sajátos, apró, stilizált levelekkel gazdagított változata látható. Az egymáson átfűzött indák tiszta, lendületes rajza pontosan követi a hátlap körvonalait. Egy Nürnbergben, az 1550-es években működött G. G. jelű mester moreszkes ötvösmű tervei igen közel állnak a kereszt hátlapja mintájához.¹⁶

A budapesti kereszthez hasonló típusú és minőségű függő viszonylag kevés ismert. Ezek közül az egyik legszebbet a 17. század óta a mai napig az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban őrzik. A leltárak Bőjtje Miklós kanonok (1631–1640) keresztjeként említik.¹⁷ Egy másik, felépítésében, hevederműves ornamentikájával a budapesti ékszerhez közel álló darab a luganoi Thyssen-Bornemisza Gyűjteményben található.¹⁸ Mindkét műre jellemző az öntött, plasztikus, zománcos keretbe illesztett foglalattömb, a domború hátlap zománcos díszítménnyel. A budapestivel ellentétben az esztergomi és a luganoi művek hátoldalát azonban madaras, hermás, groteszk, illetve virágos-indás, színes, translucid zománcos minta borítja. Mindhárom világi ékszer volt. Nem így a csoport egyetlen hitelesen datálható darabja egy kereszt, melynek még alkotója és megrendelője nevét is ismerjük. Az 1560-ban Antwerpenben mesterré vált Hieronymus Jakobs készítette 1562-ben a Malines melletti Averbode premontrei apátjának.¹⁹ A fenti három példától azonban nem csupán nagyobb méretében és funkciójában különbözik. A kompozíció is más: az egymásba fonódó szalagok sem lépnek ki úgy a körvonalból, nem mozdulnak be a térbe.²⁰

A nürnbergi mesterek rajzaival való hasonlóság azonban nem feltétlenül jelenti, hogy ebben a városban készült maga az ékszer is. A hercegi udvarnak is otthont adó München vagy a nagy bajor fémműves központ, Augsburg is számba vehető, mint lehetséges készítési hely. A kereszt kvalitásai udvari környezetet engednek sejtetni, mely elsősorban a megrendelők személyére és nem a készítés helyére vonatkozik. Ilyen művészeti pártoló udvar a délnémet területeken több is számításba jöhet. Így például a szász választófejedelemé, vagy a bajor hercegeké. A drezdai és a müncheni kincstárban ma is meglévő darabok között is találhatunk párhuzamokat a Nemzeti Múzeum függőjéhez.

A foglalattömb megoldása, a virtuóz *ronde bosse* zománcos állatfigurák, a keretelő, plasztikusan tekergő szalagok, a felhasznált drágakövek fajtája és a hátlap rögzítésének meg-

oldása szempontjából igen közeli párhuzam a Grünes Gewölbe egy rozettás és egy AA-monogramos függője.²¹ Mások szerint a keresztek alkotóját az V. Albert által foglalkoztatott népes nemzetközi mestergárdában kereshetjük²². Fölmerült többek között a szinte kizárólag az udvarnak dolgozó Hans Reimer neve is.²³

A 16. század közepe délnémet ötvösségének páratlan dokumentuma V. Albert bajor herceg felesége, Ausztriai Anna Habsburg főhercegnő ékszereinek képes inventárium. Hans Mielich (Muelich) udvari festő műve 1555-re készült el.²⁴ Művében több keresztről is találunk ábrázolást. Ezek közül a fol. 32.r. bár közeli rokonságot mutat a luganoi kereszttel, a foglalatok ismét a régiesebb, sima, zománc nélküli formát mutatják.²⁵ Közelebb áll a fennmaradt emlékekhez a fol. 34.r. oldalon látható kereszt alakú függő.

A 16. század második felének portréin is találkozhatunk evvel az ékszer típussal. Talán nem meglepő, hogy elsősorban a Habsburg ház osztrák ágának, illetve rokonságuk hölgytagjai viselnek a budapestihez, a luganoihoz és az esztergomihoz hasonló kereszt alakú függőket. Így ilyen látható (és mindjárt kettő!) I. Ferdinánd leánya, Eleonóra főhercegnő egy 1550-es években készült arcképén.²⁶ Dániai Anna, Szász Ágost feleségén is ilyen keresztet látunk egy ifjabb Lucas Cranach által festett portréján.

A kereszt kis méretéről már esett szó. Ha összehasonlítjuk a párhuzamul hozott függőkével, vagy más, hasonló körből származó egyéb függőkkel, látható, hogy azok többnyire 7 cm körüli nagyságúak. Elképzelhető vajon, hogy a budapesti pici ékszer egy gyermeknek készült?

Az elképzelést néhány portré megerősíti. Stájer Károly főherceg felesége Bajor Mária, V. Albert bajor herceg leánya volt. Gyermekük között kettő arcképén is találkozunk a vizsgált kereszthez hasonlatos darabbal. Így Katarina Renea főhercegnő portréján²⁷, illetve a hároméves Mária Krisztiernát ábrázoló egészalakos képen.²⁸ Utóbbin nemcsak a kislány nyakában függ egy kis kereszt, hanem haját is ilyen díszíti. Hampton Court-ban, a királyi lakosztályban függő két, kisgyermekeket ábrázoló festmény egyikén szintén ilyen látható. A képek feliratuk szerint Elisabethát (sic!) és Mária Krisztiernát ábrázolják egy-, illetve hároméves korukban, 1578-ban.²⁹ Mária Krisztierna gyermekkorát nagyszülei müncheni udvarában töltötte.³⁰ Elképzelhető, hogy gyűjteményünk kisméretű keresztjét ott készítették neki, esetleg valamelyik testvérének.

Az Esztergomban a kereszttel együtt előkerült lánc töredékének vizsgálata a fenti feltételezést érdekesen egészíti ki. 16. századi, mesterjegyekkel ellátott aranyékszerek csoportja Európa több gyűjteményében is megtalálható. Ezek között vannak ásatásból előkerült, dokumentált darabok, illetve olyanok, melyek a műkereskedelemből kerültek jelenlegi őrzési helyükre, de történetüket a múlt századnál tovább nem lehet visszafelé követni.

Az első csoport legjelentősebb együttese a tiroli Hall jezsuita női kolostorából került a bécsi Iparművészeti Múzeumba³¹, melyek alapján a külföldi szakirodalom az ilyen mesterjegyes műveket általában „Halli típusú”-nak nevezi.

Mária Krisztierna 1595-ben ment feleségül az erdélyi fejedelemhez, Báthori Zsigmondhoz, a fejedelem és a császár szövetségét megpecsételve a friggyel. Házassága szerencsétlenül – pápai engedéllyel – válással végződött. Mária Krisztierna 1599-ben hazatért Erdélyből és kegyes életű hűgával, Eleonórával, Hallba vonult vissza. A kolostort főúri hölgyek számára alapította I. Ferdinánd leánya, Magdolna főhercegnő 1564-ben. Mária Krisztierna és Eleonóra főhercegnők ékszereik egy részét a kolostornak adományozták, melyeket később oltárdíszekre, két szoborkoronára és egy kehelyre foglaltak. A mesterjegyes ékszerek egytől egyig arany ruhaboglárók, rekesz zománccal és – nem minden esetben – gyönggyel díszítve. 16. század végi, délnémet munkaként tartják őket számon.

Jelentős mennyiségű, mesterjegyes 16. századi ékszer került elő a történelmi Magyarország északi, északkeleti vidékeiről. A csengeri³², a küküllővári³³ leletek 16. század végi, 17. század eleji temetkezésekből, az alsóesztergályi³⁴ ékszerek 17. század közepi sírokból kerültek elő. Mindhárom helyről igen változatos, és nagy mennyiségű ruhaboglar, Alsóesztergályról pedig egy függő is ismert. Höllrigl és Bunta Magdolna valamely nagy erdélyi ötvösközpontot feltételez, mint a mesterjegyes művek készíteményi helyét: Höllrigl Nagyszebent vagy Brassót, Bunta Kolozsvárt.³⁵ Az alsóesztergályi leletet a feltárást végző régész délnémet, 16. század végi munkának tartja.³⁶

A Victoria and Albert Museum 1868-ban vásárolt igen nagy összegért, egy „RV” jegyes, gyönggyel és zománccal díszített boglárokból álló nyakéket³⁷ (8., 9. képek). Az eladó szerint a tiroli Schloss Ambrasból származik az ékszer.

A luganoi Thyssen-Bornemisza Gyűjtemény egy hasonló nyakékét függő is díszíti, mely Jupitert és Junot ábrázolja.³⁸ A nyakék zománccal-gyöngyös boglárokból áll, minden tagján „GK” mesterjegyes lapocskák. Ugyanebben a gyűjteményben található egy illatosító anyagok számára készült körte alakú függő, úgynevezett „pomander” (a pomme d’ambre eltorzult alakja).³⁹

Ismertek ezeken kívül mesterjegy nélküli, de általánosan a „Halli típus”-hoz sorolt tárgyak is.⁴⁰ Mindezek közös jellemzője az opak fekete, fehér, sötét- és világoskék, illetve ritkábban zöld rekesz-zománccal, mint díszítőelem. A boglárok vékony aranylemezből kivágott három- és négyszög, kör vagy rozetta formájú alapjára forrasztás nélkül, fém- vagy valódi gyöngyön áthúzott aranydróttal rögzítették a domború elemeket. Ez a fajta komponálás mód a két nem ruhadíszként, hanem valódi ékszerként hordott darabra is érvényes. A budapesti lánc és a luganoi szagosítófüggő ugyanabból a néhány alapotívumból épül fel, mint a boglárok: voluták, spiráldíszítmények, poncolással kiképzett mattolt vagy rovátkolt felület, a zománccal gazdag paillonos díszítésű.⁴¹

A Nemzeti Múzeum baluszteres láncja eredetileg valószínűleg nem is nyakban függött, hanem övként, a derékra tekerve és elől hosszan lelógatva viselték, végén függővel.⁴² A csengeri kriptában leletanyaga között is maradtak fenn ilyen – bár egyszerűbb kivitelű – baluszteres láncok függővel.⁴³ Az írott adatok és ábrázolások szerint az ilyenfajta láncok a 16. század közepétől egészen a század végéig divatban voltak.⁴⁴ Ilyet visel Ausztriai Anna 1556-ban, Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya 1560-ban, és ilyen látható kolozsvári nemesasszonyokon a 17. század elején.⁴⁵ Ezek a láncok éppen ezért többnyire hosszúak voltak. Ez érvényes a szóban forgó ékszerre is. A Fraknoi cikkhez készült ábrát alapul véve, melyen a később a Zichy családhoz került része is látható a láncnak, az ismert méretekkel kalkulálva legalább egy méteres hosszúságunk. De például hozhatjuk a századból ismert más baluszteres láncokat is: az Izabella királynének tulajdonított lánc 154 cm, egy másik aranylánc 128 cm hosszú. Ezeket aligha viselték nyakban.⁴⁶ Baluszteres, vagy másképpen kosaras lánc-övek, hozzájuk tartozó függővel – ami többnyire illatosító is egyben – nem ritkák a 16. századból. Egy korábbi, a század első harmadából származó példányon naturalisztikusan képzett levelek alkotják a „kosarat”⁴⁷, a későbbiek volutákkal, gyakran gyöngy- vagy zománccal készültek.⁴⁸

A különböző darabokon szereplő mesterjegyeket nem tudjuk feloldani, akár csak névről ismert ötvössel is azonosítani. Mindenesetre különös, hogy teljesen egyező darabok is előfordulnak különböző jeggyel. Az is figyelemre méltó, hogy csak a két „műkereskedői darab” – a luganoi és a londoni nyakék – jelzett minden egyes tagján. Kétséges a nyakékek jelenlegi összeállításának hitelessége is. Az ismert adatok alapján a boglárokat viselték ugyan nyakékként, de szalagra varrva, a nagyon vékony, sérülékeny alapanyagának megfelelően. A jelzés oka talán egyféle elszámolás alapja lehetett. Mivel a boglárok – 16. századi

módon ugyan –, de tömegárúk voltak, egyszerre sokat kellett készíteni belőlük. A mégoly vékony aranylemez is drága anyag, így elképzelésem szerint bizonyos darabszám után jeleztek egyet. Így a munka végeztével a jegyes darabok összeszámlálásával tudni lehetett, ki mennyi alapanyagot használt fel, hány darabot készített. A baluszteres lánc jelzésének talán számottevően nagyobb súlya, a hozzá felhasznált anyag mennyisége lehetett az oka.⁴⁹

A mesterjegyes darabok készítési helyeként Bunta Magdolna vetette fel Kolozsvár nevét. Véleménye szerint a küküllővári lelet és a halli ékszerek közös forrásból származnak. A kettő között a vizsgálódásunk során többször is említett Mária Krisztierna az összekötő kapocs. Báthori Zsigmond ugyanis házasságkötése előtt nem sokkal végeztette ki a küküllővári ékszerek tulajdonosnőjének apját, Kendy Sándort, akinek vagyonát is elkobozta. Bunta szerint az ifjú Habsburg ara házassági ajándékként kaphatott az elkobzott ékszerekből.⁵⁰

Az Esztergomból származó ékszeregyüttes mindkét tagjával kapcsolatban „beleütközünk” Mária Krisztierna személyébe. Ezek alapján elképzelhető, hogy egykor az ő tulajdonában voltak ezek az ékszerek, élete különböző szakaszában, különböző földrajzi helyszíneken kapta azokat. Az együttes Esztergomba kerülésének körülményei további kutatásokat igényelnek. Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy Esztergomhoz két hasonló ékszer is köthető. Talán egyszerre kerülhettek a kincstárba, esetleg annak „vándorlása” a török előli menekítése idején.⁵¹

Jegyzetek

- 1 Ltsz.: Fig. Jank. 238. Méretei: a kereszt 4,2 cm x 3,1 cm, a láncföredék hossza 28,7 cm.
- 2 „Catenam hanc et crucem occasione restaurationis capellae Bakátsianae canonicus Ipolyi detectam Emerico Esterházy Archiepiscopo remonstrando, ab eodem dono optinuit, is vero maecenati olim suo Nicolao seniori jankovich, suae celsitudinis plenipotentiario cessit. Vero ea Excel(sissi)mus D(omi)nus Cornes Josephus Erdődy (allune) regni cancellarius et Bakátsianus successor, mediosecretarii suis... florenos comentionalis.” Ld.: A Jankovich Gyűjtemény leltárkönyve – Elenchus Pignorum, 238. szám. Vö.: Mathes, N.: Veteris Arcis Strigoniensis descriptio. Strigoniensii, 1827. 55. p. és XIII. tábla.
- 3 Esterházy Imre (1663–1745) és II. Jankovich Miklós (1694–1763) kortársa volt Ipolyi Gáspár (1762), ő azonban prépost, főesperes és nem kanonok volt.
- 4 *Pulszky Károly–Radisics Jenő*: Az ötvösség remekei a magyar történeti ötvösműkiállításon. I. köt. Budapest é.n. 145. kép; *Fraknói Vilmos*: Erdődy Bakócz Tamás primás műtárgyai. Archeológiai Értesítő IX. (1889) 112–120. p.; *Uő.*: Erdődy Bakócz Tamás, Budapest 1889. 203–205 p.; *Hampel József*: Zománcos kereszt Bakócz Tamás sírjából. Archeológiai Értesítő VI. (1896) 140–142 p.; *Alcsuti Katalin*: Régi magyar ékszerek Budapest 1940. 22. p. és 8. kép; *Héjjné Détári Angéla*: Régi magyar ékszerek. Budapest 1976. 25., 47. p. és 21. kép; *H. Kolba Judit*: A Nemzeti Múzeum ötvöstárgyai a Jankovich-gyűjteményből. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Szerk.: Belitska-Scholtz Hedvig Budapest 1985. 105. p. (Művészettörténeti Füzetek 17.)
- 5 *Fraknói V.* i. m. 116–118. p.; *Hampel J.* i. m. 142. p.
- 6 *Holzhausen, Walter*: Meisterwerke der Juwelierkunst des 16. und 17. Jahrhunderts. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien N. F. 9 (1935) 169. p.; *Falk, Fritz*: Edelsteinschliff und Fassungformen im späten Mittelalter und im 16. Jahrhundert. Ulm 1975. 143. p.

- 7 *Truman, Charles*: Reinhold Vasters-, the last of the Goldsmiths'? The Connoisseur Vol. 200. (1979/3) 158–162. p. A tévesnek bizonyult következtetést egy, a publikáció idején „leleplezett” XIX. századi hamisító nevének kezdőbetűivel való azonosság idézhette elő.
- 8 *Krempel, Ulla*: Augsburgur und Münchner Emailarbeiten des Manierismus. Münchener Jahrbuch der bildenden Künste 18 (1967) 11–186. p.
- 9 A német „Bandwerk”, „Rollwerk”, illetve az angol „strapwork” kifejezések után.
- 10 A legfontosabb francia munkák közül René Boyvin „Le Livre de Bijouterie” című műve 1563-ban jelent meg Párizsban, Pierre Woeriot „Livre d'anneaux” című tervsorozata 1561-ben, Lyonban. Ismeretesek olyan ötvösöknek készült tervek is, melyeket építész készített. Ilyenek például Jacques Androuet du Cerceaux rajzai. Az ötvösök számára készült mintalapokról, azok szerepéről lásd: Evans, Joan: The History of Jewellery. London, 1970. 88–91. p.
- 11 *Irmischer, Günter*: Der Nürnberger Ornamentstich im 16. und 17. Jahrhundert. In: Wenzel Jamnitzer und die Nürnberger Goldschmiedekunst 1500–1700. Katalógus, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 1985. 144–145. p.
- 12 Virgil Solis (1514?–1562) festő, rézmetsző. Lásd: Neudörfer, Johann: Nachrichten von Künstlern und Werkleuten daselbst aus dem Jahre 1547. Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance X. Wien 1875. 146–147. p.
- 13 Kunstbibliothek der Staatlichen Museen, Berlin, 617 (3). Közli: *Falk, F.* i. m. 59., 138. p.
- 14 Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Ltsz.: K. 13544–13549. Lásd: Wenzel Jamnitzer und die Nürnberger Goldschmiedekunst. i. m. Kat. 355-6, 358.
- 15 *Evans, J.* i. m. 88–91. p.
- 16 Wenzel Jamnitzer und die Nürnberger Goldschmiedekunst. i. m. Kat. 383.
- 17 Ltsz.: 1964.61.1. 7,5 cm x 5,3 cm. Ld.: Lepold Antal: Az Esztergomi Főszékesegyházi Kincstár katalógusa. Budapest 1942. p.
- 18 Ltsz.: K134b, 7 cm x 4,9 cm. Lásd: *Somers-Cocks, Anna-Truman, Charles*: The Thyssen-Bornemisza Collection. Renaissance jewels, gold boxes and objets de vertu. London 1984. Kat. 7.
- 19 Ma a berlini Iparművészeti Múzeumban.
- 20 További, jellegükben hasonló, de felépítésükben, plasztikai megformálásukban egyszerűbb darabok: kereszt hegyikristályokkal, Firenze, Bargello. Lásd: Steingraber, Erich: Antique Jewellery. New York 1957. 140–141. p., 249, 250. kép. A kölni Kunstgewerbemuseum egy kereszt alakú függője az őstípus végletekig leegyszerűsített változata. Lásd: *Chadow, Anna Beatriz-Joppien, Rüdiger*: Schmuck I. Köln 1985. 210. p.
- 21 Ltsz.: VIII.289. M: 6,4 cm és VIII. 285. M: 6,7 cm. Utóbbi esetében megemlítendő, hogy az AA monogram ugyanúgy lehet Szász Ágoston és Dániai Anna, mint Bajor Albert és Habsburg Anna monogramja, az ékszer tehát ajándékként is kerülhetett Drezdába az eredeti, bajor-osztrák tulajdonosoktól. Vö.: *Watzdorf, Erna von*: Fürstlicher Schmuck der Renaissance aus dem Besitz der Kurfürstin Anna von Sachsen. Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst. N. F. 11. (1934) 50–64. p. Hasonló darabokat őriz a kölni Kunstgewerbemuseum. Lásd: *Chadour, A. B.-Joppien, R.* i. m. 211–216. p.
- 22 Erre vonatkozóan lásd: *Stockbauer, J.*: Die Kunstbestrebungen am Bayerischen Hofe unter Herzog Albert V. und seinem Nachfolger Wilhelm V. Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance VIII. Wien, 1874.
- 23 *Somers-Cocks, A.-Truman, Ch.* i. m. 81. p. A müncheni kincstár egyik, az andechsi kolostorból származó ébenfa oltárkeresztjének karéjos, zománcos keresztvégződéseit

- hozzák fel példának. Az ékszerekhez hasonlóan, csapokkal rögzített hátlap, annak átlát-
szó zománcos moreszk ornamentikáját állítják párhuzamba a luganoi kereszttel.
- 24 Codex monacensis icon. 429, Bayerisches Staatsbibliothek, München; Lásd: *Hefner,-Al-
teneck, J. H.*: Deutsche Goldschmiedewerke des Sechzehnten Jahrhunderts. Frankfurt am
Main 1890. passim.
- 25 Vö.: *Hackenbroch, Yvonne*: Jewellery of the Court of Albrecht V at Munich. The Con-
noisseur Vol. 165. (1967/VI) 80–81. p.
- 26 Bécs, Kunsthistorisches Museum (KHM), Inv. Nr. 3998.
- 27 Jakob de Monte képe, Bécs, KHM. Inv. Nr. 3271.
- 28 Cornelis Vermeyen műve, Bécs, KHM Inv. Nr. 3392.
- 29 Hampton Court, King's Dressing Room, Inv. Nr. 267, 268. Az „Elisabetha” megjelölés
téves olvasat lehet, ilyen nevű gyermeke nem volt Stájer Károlynak. Az életkor viszont
pontosan illik Katarina Reneára.
- 30 *Reissenberger, Carl*: Prinzessin Maria Christierna von Innerösterreich (1574–1621). Mit-
theilungen der Historischen Vereines für Steiermark 30 (1882) 28. p.
- 31 *Grass, Nikolaus*: Der Verkauf der „Haller Pyramiden” und anderer Kirchenschätze aus
der Allerheiligen (Jesuiten-) Kirche zu Hall in Tirol. In: Festschrift Landeshauptmann
Prof. Dr. Hans Gamper. Innsbruck é.n.
- 32 *Höllrigl József*: A csengeri ref. templom kriptájának leletei. Archeológiai Értesítő 47
(1934) 97–106. p.
- 33 *Bunta Magdolna*: A küüllővári lelet. Ars Hungarica 1977/2. 223. p. Bunta Magda em-
lítést tesz a romániai Buda településen feltárt hasonló ötvösművekről is.
- 34 *Drenko, Zoltán*: Archeologicky vyskum v Dolnych Strhároch. Zborník Slovenského
Národného Múzea 76 (1982) História 22. 105–124. p.; *Drenko, Zoltán-Holcik, Stefan*:
Zlaté a strieborné sperky z Dolnych Strhár. Zborník Slovenského Národného Múzea 82
(1988) História 28. 155–164. p.
- 35 *Höllrigl J.* i. m. 106. p., *Bunta M.* i. m.
- 36 *Drenko, Z.* i. m. 1982.
- 37 Ltsz.: 696–1868. Bury, Shirley: Jewellery Gallery Summary Catalogue. London 1982.
73. p. (A prágai császári műhely 1615 körüli alkotásának tartja).
- 38 *Somers-Cocks, A.-Truman, Ch.* i. m. Kat. 20.
- 39 *Uo.* Kat. 21.
- 40 *Steingräber, E.* i. m. Nr. 216.; A II. világháború után tárták fel Szczecinben I. Ferenc,
Stettin és Nyugat-Pomeriánia hercegének sírját. Az ékszeregyüttest monográfusa a Halli
típushoz sorolja. Lásd: *Krzymuska-Fafius, S.*: Studies in the History of the Jewels and
Costumes of the Szczecin Dukes. In: O rzemiośle artystycznym w Polsce. Warszawa
1976. 56. p.; *Chadour, A. B.-Joppien, R.*: Schmuck I. Köln, 1985. 377. p.
- 41 A boglárók némelyikének hátoldalán szabályos négyzethálós rács lenyomata látható (9.
kép). A zománcozáskor hagyott nyomot a kemencébe tett darabok igen vékony alaple-
mezén a tartórács. Mint a sütemények, úgy kerültek a kemencébe a boglárók, egyszerre
akár több tucat is. Tömegtermelés, 16. századi módon.
- 42 Ha Römer Flóris közleményének ábrája szerint az ismert adatokat felhasználva
kiszámoljuk a lánc hosszát, több, mint egy métert kapunk. Vö.: *Römer F.*: i. m.
- 43 *Höllrigl J.* i. m.
- 44 Magyarországi Anna hagyatékában szerepel: „Item ain ganz goldene gurtl, wie ain kettn,
mit ainer anhangenden golden pirn.” Jahrbuch der Kunshistorischen Sammlungen in
Wien. V/II. (1880), 4525. szám.

- 45 Hans Mielich festményén, Bécs, KHM, Ltsz.: 3847.; Ismeretlen mester, MTKCs 53.2.; Egidius van der Rye után: Kolozsvár látképe, 1617. rézkarc. MTKCs T 1420.
- 46 „Izabella királyné lánc”, MNM Fig. Jank. 6.; Reneszánsz lánc MNM 60. 204. C.
- 47 A tolnai kincsleletből származó kosaras lánc, mely sima karikákból álló láncban végződik. Vele együtt gránátalmás csüngő is előkerült, tehát minden bizonnyal ez is öv volt. MNM 71.59.7.C.
- 48 *Höllrigl J.* i. m. 110., 112. p. és 84. kép.
- 49 Szádeczky említi, hogy a kükküllővári leletek között, egy főként varrt türkizkőves boglárán, a kövek alatt, a foglalatokban számok voltak olvashatók. Talán ez is ilyenféle jelölés, a nagy mennyiségben (Kükküllőváron a legnagyobb szám a 29. volt) készített egyforma darabok nyilvántartására. Lásd: *Szádeczky Lajos: A kükküllővári sírleletek és régiségek.* Erdélyi Múzeum 14 (1897) 296. p.
- 50 *Bunta M.* i. m.
- 51 Csak jegyzetként említenék egy elképzelhető útvonalat. A Mária Krisztierna és testvére által a halli kolostorra hagyott ékszerek között csak ruhaboglárok, tehát nem valódi, testen viselt ékszerek voltak. Kolostorba vonulásuk után fivérük, a jövőző II. Ferdinánd gondoskodott apanázsukról. Elképzelhető, hogy ő volt afféle örököse hátrahagyott világi életük kellékeinek, így ékszereiknek is. Talán tőle került az éppen uralkodása alatt kanonoki tisztséget viselő Bőjthe Miklóshoz a ma is Esztergomban lévő kereszt. Hasonló módon juthatott az érseki kincstárba a Nemzeti Múzeum kis kereszt alakú függője és a baluszteres lánc is.

Kiss Erika

A cross pendant and a fragment of a renaissance chain

There are two pieces of jewellery in the collection of the Hungarian National Museum. They got into the museum with the Jankovich Collection bought in 1836.

Traditionally they have been thought to be the pectoral cross and chain of Tamás Bakócz, archbishop of Esztergom in the beginning of the 16th century. This tradition was based on the fact, that these jewelleryes were found in the territory of the cathedral of Esztergom in the 18th century.

The cross is made from gold, decorated with mounted gemstones and bright coloured enamels. There are two types of enamel: émail champlevé on the frame and on the back and émail a ronde bosse on the frame. Its sophisticated assembling technique is both sensible and unique: the central part with the mounted gemstones is inserted into a cast frame, fitted together with a tiny stick. There are some pewter or wood models for such an assembling e.g. in Basle and in Nuremberg.

He closest parallel to this cross are the jewelled pendants in the collection of the Museum of Applied Art in Cologne, in the Grünes Gewölbe, Dresden and in the Residenz, Munich. But there are only 3 cross shaped pendants being parallel to this piece. One is housed in the Thyssen-Bornemisza Collection in Lugano, another one in the Cathedral Treasury in Esztergom. It is important to mention, that the pendants and the crosses are about 7 cm high, in contrast to the small 4,4 cm high cross into the Hungarian National Museum.

The chain was earlier – at the end of the 19th century – a complete one. Today it consists a piece about 30 cm long, with two different types of links.

The chain differs characteristically from the cross. Colour palette of its enamel is more narrow light blue, white and black. Its assembling is clever, either: the base and the domed upper part is held together without soldering, only with wiring.

The most important features of the links are the "RV" marks on them. There are two different methods used to fit the marks: stamping them onto the surface, others were stamped on tiny plaques, than soldered on the surface.

There are groups of jewellery known from different collections of Europe, bearing same or same type of – probably – maker's mark. These pieces make two more groups. Group I is: Above mentioned chain fragment into the HNM, dress ornaments from Csenger, dress ornaments from Küküllő, dress ornaments from Buda (Romania), dress ornaments from Alsósztergály, dress ornaments from Hall (Tyrol), in the Museum für Angewandte Kunst, Vienna. Group II: a necklace in the Victoria and Albert Museum, a pendant and a necklace in the Thyssen-Bornemisza Collection, a dress ornament in the Residenz, Munich.

Group I are pieces known from archaeological finds. They come from several graves, mainly of Hungarian noble ladies lived and died in the beginning or in the middle of the 17th century. Group II are pieces coming from the art market at the second part of the 19th century. It is odd, that the piece in London was sold out with the label "from the Schloss Ambras, Innsbruck".

In that point "Hall jewelleries" appears as a focal point to the identification pieces in the HNM. So called Hall jewelleries were presents to the convent in Hall, taken in the beginning of the 17th century. Archduchess Eleanor and her elder sister, Maria Christierna They were daughters of Charles of Steiermark and Mary of Bavaria. Maria Christierna married to Sigismund Báthory, duke of Transylvania in 1595. After the annulling their ill fated marriage she has returned to Austria. Maria Christierna probably is the key person. She spent her early years in Munich, her grandfather Albrecht V gave her a fine dowry. Later she lived in Transylvania, where she has got silverware and jewellery from her husband. On her portrait by C. Vermeyen, displayed her in her age of two, she wears two small crosses, similar to that one into the HNM. She could be the person, whose possession of jewelleries was able to unit southern German and Transylvanian type objects of art.

Németh Gábor

**Egy 16. századi nagyszebeni ónkanna
Adalék Erdély korai ónművességének történetéhez**

Az erdélyi szász városok (Nagyszeben, Brassó, Segesvár, Beszterce) és a fejedelemség korában elmagyarosodó Kolozsvár a kezdetektől figyelmet érdemlő szerepet töltenek be a történelmi Magyarország ónművességében. A források nehezen elérhető volta ellenére publikálásra kerülő adalékok, felbukkanó tárgyak révén újabb mozaikszemekkel gazdagítható a kirajzolódó kép. Ez okból keltette fel érdeklődésünket a Visegrádon régészeti leletként a Duna medréből előkerült kisméretű ónkanna, amely a fülén beütött, kissé elmosódott, ennek ellenére egyértelműen meghatározható jegy alapján korai nagyszebeni munka.¹ (1. kép, 1. ábra)

1–2. Visegrádról, Nagyszeben, 16. század

Az edény a 16. század erdélyi ónkannák egy bizonyos, jól elhatárolható csoportjához tartozik. Ezek jellemzője a felfelé kúposan szűkülő kannatest, amelyet az edény méretétől függő mennyiségben domborúan kiemelkedő gyűrű-vagy vésett övsorok osztanak felfelé arányosan egyre keskenyedő mezőkre. Három plasztikusan megformált körmös, vagy maszkos, olykor állatalakos lábön nyugszanak, amelyek nem nyúlnak a kannatest alá, inkább csak megtámasztását szolgálják. Domború díszítményük rásimul annak felületére. E támpilléreszerű, bordázott, plasztikus lábiképzés analógiáit – vélhetően előképeit a középkori gótikus öntött bronzmoszarak egy jól elkü-

1. ábra: A Visegrádon előkerült ónkanna mesterjegye

löníthető csoportjánánál találjuk meg, amelyek ismérve éppen a leírt módon kialakított láb és a szögletes formájú fül. Elsősorban német területekre jellemző a 15. század második felében, a magyarországi emléanyagban is fellelhető.²

A kannák koronaszerűen kialakított lapos fedelén közepén legyakrabban öntött oroszlán, majom, illetve delfinfigurát láthatunk. Billentőjük S alakú elemekből megformált. A nagyméretű darabok igényes részletkialakítással készültek, felépítésük jó arányú, a plasztikus elemek megformálása aprólékos. A kérdőjel alakú fülek alsó végződésükön olykor a gótika korát idéző áttört tagozatokkal kapcsolódnak az edény palástjához, míg a domborműves öntött maszkok, állatalakok jellegzetesen reneszánsz motívumok. A vésett díszítés stílusában is egyfajta kettősség, illetve átmenet tapasztalható. A hagyományokhoz idomuló díszítmények közül gyakori az egyes mezőket hosszanti irányban szalagszerűen kitöltő leveles indadísz, a körökből, körívkekből és körívekből szerkesztett csillagszerű virágok, vagy az ék alakú osztóvonalak közé komponált leveles növényi ornamentika. De ugyanígy találunk példát a reneszánsz által jobban átítatott oldottabb növényi elemekre és az egyes mezőket teljesen beborító – korabeli nevén „halhéjas” – pikkelydíszre is. Az ismert darabokon az edény fő nézetében néha tárcsapajzsot helyezett el a készítő mester. A vázlatosan ismertetett stílusjegyek és egyéb ismérvek (önjegyek, dedikációs feliratok, évszámok stb.) alapján a 16. században legkésőbb a következő század elején készültek erdélyi műhelyekben.³

A Visegrádon előkerült önkannácska talp- és szájperemét, valamint egyhén szűkülő palástját középtől valamelyest feljebb domború és vésett övsorok tagolják. Talpához három, körömszerűen bordázott láb simul, amelyek díszítő jellegűek, az edény megbillenését segítenek elkerülni. A kanna kérdőjel alakú fülének alsó végződése a domború övsorhoz illeszkedik. Sérülésnyomai hányatott sorsával magyarázhatók. Hiányzó fedele és ujjtámasza, másnéven billentője, minden bizonnyal a fentebb vázolt típust követte.⁴ Mesterjegyét a szokott helyen, a fül felső végződésén találjuk. Az elütött, sérülésnyomokkal torzított, jegyen hiányos volta ellenére egyértelműen felismerhetőek a Nagyszében városcímeréből vett elemek: kb. 1 cm átmérőjű, egykor kör vagy címerpajzs alakú mezőben háromágú nyitott korona alatt két egymáson keresztbe helyezett pallos. A bevett gyakorlatnak megfelelően nagyszebeni önművesek a kezdetektől a városcímet, vagy annak jellemző elemeit alkalmazták (a leírtakon kívül a pallosok alá helyezett, sarkainál hárslevelekben végződő négyszögű rostély, külön városjegyként, vagy a városjegy és monogrammal ellátott mesterjegy kombinációjaként).⁵ A legkorábbi évszámmal datált óntárgyakon 1558, 1572 és 1594-ből ismeretesek a leírtakkal megegyező nagyszebeni jegyek.⁶

2. ábra: Az önkanna fenékrózsája

A visegrádi kanna belsejében, annak fenekén gyöngysorok keretben Golgotát ábrázoló fenékrózsza található, az utólagos felforrasztás feismerhető nyomaival. (2. ábra) Jóllehet más vidékeken is kedvelték az esztergályozáshoz szükséges felfogás helyét eltüntető, utólagosan beforrasztott, öntött díszű korongokat (Bodenrose, „Bodenrosette”), alkalmazásuk az erdélyi reneszánsz önművesség egyik ismérve. (Hasonlóan a reliefes mintákkal öntött, domborművesen kiképezett fülekhez.) Kutatásuk és rend szerzésük mindenképpen közelebb visz Erdély önművességének megismeréséhez. Az eddigi adatok és megvizsgált tárgyak alapján azonban bizonyosnak tűnik, hogy megegyező ábrázolásaik nem feltétlenül köthetők egyazon önműveshez, illetve öntőformáik műhelytől függetlenül kerültek felhasználásra.⁷

Golgotaábrázolású fenékrózsza Erdélyből és a felvidéki önműves központokból is ismeretes. Megformálásuk meglepő hasonlóságot mutat az önből öntött, korong alakú záránkdokjelvényekkel, amelyek Itáliából már a korábbi évszázadokban használatosak.⁸ Míg az

Erdélyben oly gyakori feliratszalaggal ellátott címeres változatok a korabeli portréermek címerképeinek megformálásával rokoníthatók, többük azok átvételének tekinthető.⁹

Az erdélyi szász városokban a 14–15. századból származnak az önművesekre, kannagyártókra vonatkozó első feljegyzések. A nagyszzebeni céh 16–17. századi iratai fennmaradtak. Céhkönyvünknek első bejegyzése 1539-ből való, az 1539–1584 közötti időből 18 mester nevét őrizte meg.¹⁰ Első ismert céhszabályzatuk 1568-ban kelt. Részletesen rendelkezik a mesterremek elkészítéséről és saját mesterjegy használatáról, amelynek alkalmazását büntetés terhe mellett kötelezővé teszi. („Es soll auch jeder Meister sein eigen Zeicheneisen haben und keine ungezeichnete Arbeit führen noch haben, wer also befunden wird, der verbüßt zur Straf die Arbeit.”)¹¹ A 16. században a Szász Universitas (Universitas Saxonum) 1580-ban Nagyszzebenben kiállított privilégiumlevele követi, amelyet a szebeniek, Brassó, Medgyes, Beszterce és Segesvár mestereivel közösen kaptak.¹²

A nagyszzebeni önkannácska Visegrádra kerülésének körülményeire nem derült fény, egyedi leletként bukkant fel. Tudjuk, hogy a 16. és a 17. században az erdélyi kézművesség termékei távoli vidékekre is eljutottak.¹³ Látszólagos jelentéktelensége és hiányos volta ellenére, önjegye és az általa képviselt típus miatt figyelmet érdemlő emléke a történelmi Magyarország korai önművességének.¹⁴

Jegyzetek

- 1 *Visegrád, Mátyás Király Múzeum*, Ltsz.: 75.9.1.1. m: 17,8 cm, talpátm.: 9 cm, szájátm.: 6,8 cm. Fedele hiányzik.
- 2 *Pl. Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori Osztály*, Ltsz.: 1918.30.2. Bronzmoszár, 15. század; *Vö.: Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor* 2. köt. Magyar renaissance. h. n., é. n. 338. p. képe; *Holl Imre: Kőszeg vára a középkorban*. Budapest 1992. (*Fontes Archaeologici Hungariae*) 62. p., 85. kép.
- 3 *Németh Gábor: A kolozsvári csizmadia céh önkannája 1633-ból. (Adalékok Erdély reneszánsz önművességének történetéhez)* *Folia Historica* 14/1989. 13–14. p.; *Vö.: Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. I. köt. 1460–1541. Kolozsvár 1943.* 339. s köv. p. (272–273. kép); *Bielz, Julius: Die Zunfaltertümer in Baron Brukenthalischen Museum. Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum VI. Hermannstadt 1936/37.* 15–16. p.; *Abb. 26.; Haldner, Annamaria: Colectia de cositoare. Catalog. Museul Brukenthal. Sibiu 1972. Plansa XXXII.; Kelemen Lajos: Adatok a kolozsvári unitárius egyházközség klenódiúmainról. In: Kelemen Lajos: Művészettörténeti tanulmányok. II. köt. Bukarest 1984. 266. p.; Németh Gábor: Ónedények. Évezredek, évszázadok kincsei II. Bukarest 1984. 266. p.; Németh Gábor: Ónedények. (Évezredek, évszázadok kincsei II.) Budapest 1983. 25. 28. 46. p. (20. kép); *Roth Victor: Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen. strassbourg 1908. Taf. VI.**
- 4 Nemcsak méreteiben, hanem típusában is hasonló ép önkanna: *Magyar Nemzeti Múzeum, Újkori Osztály*, Ltsz.: 1877. 119. 54. I. c. Segesvár, H. K. monogramú mester 16–17. század. M.: 18 cm, Talpátm.: 8,5 cm, szájátm.: 6 cm.
- 5 *Haldner, A. i. m. Plansa I–V.; Hintze, Erwin: Die Deutschen Zinngiesser und Ihre Marken. Bd. VII. Süddeutsche Zinngiesser. Leipzig. 1931. 416–417. p., Nr. 2597-26-3.; Weiner, Piroška: Zinngießermarken in Ungarn 16–19. Jahrhundert. Budapest 1978. 65–75. p.*
- 6 *Németh G.: Ónedények i. m. 18. p. (3. kép, Magyar Nemzeti Múzeum, Ltsz.: 1889.18.2.); Haldner, A. i. m. 78. p., Plansa I. Nr. 11. (Sibiu, Museul Brukenthal, inv. M. 176.); Weiner, P. i. m. 68. p. Nr. 23. (Iparművészeti Múzeum, Ltsz.: 3224.)*

- 7 Vö.: *Haldner, A. i. m. Plansa XVI.*; *Sluka, Horst*: Siebenbürgisch-sächsisches Zinn. Münster 1990. Bodenrosetten-Tafeln, RT 1–11.; Korabeli Felső-Magyarországi mesterek által ritkán alkalmazott fenékrózsák: *Toranova, Éva*: Cinárstvo na Slovensku. Bratislava 1980. Kat. 7., Kat. 25. (16., 17. kép, Kassa)
- 8 Pl. *Németh G.*: Onedények i. m. 45. p. (Löcse, 1684) *Haedeke, Hans-Ulrich*: Zinn. Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln. Bd. 3. Köln 1968. 61. p. No. 25. Zarándokjelvény Golgotaábrázolással, Itália, 14. század.
- 9 Vö.: *Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn*. Bearbeitet von *Lajos Huszár, Béla v. Prokopius*. Budapest 1932. Taf. III–IV.
- 10 *Zimmermann, Franz*: Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. Hermannstadt 1901. 108. p., *Haldner, A. i. m.* 3–5. p. stb.
- 11 *Siegerius, Emil*: Siebenbürgisch-sächsisches und andress Zinn. Verlag *U. Huber–G. Ortel*. Reichenberg 1936. 24–29. p.; A mesterremekről uo.: „eine fünf Pfundige Schieß Furm, eine achtelsfüßige Kannenfurm, ein Kürbis achtels Flächenfurm samt den Stücken darinnen und eine Waschfaß und soll dies alles in vierzehn Tagen fertig und gut machen”.
- 12 *Magyar Országos Levéltár*, Erdélyi Guberniumi levéltár, Nagyszeben, 1580 (másolati példány 1769-ből); A legfontosabb egyéb adatok szakirodalmi hivatkozással: *Weiner, P.* i. m. 16., 17., 64–65., 81. p. (Beszterce, Brassó, Nagyszeben, Segesvár)
- 13 Itt jegyzendő meg, hogy a túlparti Nagymaroson – maga is jelentős kereskedelmi központ – haladt át a hódoltságot és Erdélyt a királyi Magyarországgal és Nyugattal összekötő egyik jelentős kereskedelmi út. Visegrád 1544-ben került török kézre. Vö.: *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Budapest 1995. 219. sköv. p. passim (Nagymaros szerepének részletes eleméze).
- 14 Utóbbira lásd még: *Holl, Imre*: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn (Einige historische Angaben und Funde). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 39 (1997) 313–335. p.

Németh, Gábor

Eine Zinnkanne aus dem 16. Jahrhundert. Beitrag zur frühen Zinnkunst in Siebenbürgen

Die sächsischen Städte Siebenbürgens – Nagyszeben, Brassó, Segesvár, Beszterce (Hermannstadt/Sibiu, Kronstadt/Braşov, Schäßburg/Sighişoara, Bistritz/Bistriţa) und Kolozsvár (Klausenburg/Cluj-Napoca)) spielten eine wichtige Rolle in der Zinnkunst vom historischen Ungarn. Während des 16-18. Jahrhunderts waren individuelle Gefäßtypen und Zierornamentik für ihre Zinnkunst vom kunstgewerblichen Niveau charakteristisch. Das Zinnkännchen, welches aus dem Donaubett zum Vorschein gekommen ist und jetzt sich im Besitz des Mátyás Király Museums in Visegrád befindet, gehört zu einem gut bestimmaren siebenbürgischen Typ, wurde auf Grund der Marke in der Werkstatt von Hermannstadt im 16. Jahrhundert gefertigt (Bild 1, Abb.1–2). Die Merkmale von diesem Kannentyp sind: plastisch geformte Füße, durch gewölbte Ringreihen gegliederter, sich nach oben verjüngender Kannenkörper. Für die großen, anspruchsvoll geformten Stücke sind die plastische Verzierungen mit Tierfiguren, mit Hermenkopf (Füße, Deckel) und die blättrige, geometrisch gravierte Verzierung typisch. Diese Kanne ist ein typisches Werk der siebenbürgischen Renaissance. Trotz ihrer Mangelhaftigkeit erweist sie sich als ein frühes Werk diesen Typs und verwahrt eine bisher unbekanntes Zinngießermarken aus Hermannstadt.

P. Brestyánszky Ilona

Egy zsidó ötvöscsalád, a pozsonyi Becker-dinasztia munkássága

A zsidó hagyomány és kultúra tanulmányozása a Holocaust népirtása után több évtizeddel indult meg. A megmaradt értékek számbavétele Magyarországon negyedszázaddal ezelőtt a Művelődési Minisztérium támogatásával a kiváló judaica tudós, Dr. Scheiber Sándor és Dr. Beneschofsky Ilona, a budapesti Zsidó Múzeum igazgatója ösztönzésére indult meg. A könyv-és levéltári kutatások, a Magyar Zsidó Oklevéltár kötetei, a források szisztematikus vizsgálata az elmúlt századok homályából adatok tömkelegét hozták ugyan felszínre, de a 20. század politikai-társadalmi világrengései miatt a sok fehér folt a magyarországi zsidóság művelődéstörténetének felvázolását ma még nem teszi lehetővé.

A zsidó iparúzés története egyébként is világszerte a kutatás legelhanyagoltabb területei közé tartozik. Jelen tanulmány több évtizedes levéltári, könyvtári és helyszíni anyaggyűjtés és a tárgyak tanulmányozása révén jött létre, amelyet az izraeli, elsősorban jeruzsálemi múzeumok műtárgy-és katalógusanyagából lehetett pontosítani.

A magyarországi zsidó ötvösség jeles szakasza volt a *pozsonyvártelki* zsidó ötvösök munkássága, benne az iránymutató *Becker-dinasztia* tevékenysége. A tanulmány munkásságukat szélesebb perspektívával a kor hazai és közép-európai ötvösségébe beágyazva tárgyalja, nemcsak rituális célra készült kegytárgyaikat, hanem a kor polgárságának igényeit szolgáló műveiket is bemutatja.

A zsinagógai kegyszerek, a tóraékszerek minden időben a zsidóság legmegbecsültebb és legértékesebb tárgyai voltak, melyeket a zsidó közösségek kényszerű vándorlásaik közepette magukkal vittek. A legnagyobb ajándék és megtiszteltetés a Tóra volt, velük vonultak ki a hitközségek vénei a sorsdöntő királyi fogadásokra, mint azt a források Mátyás király Budára bevonulása alkalmával leírták.¹ A történelem viharai azonban nemcsak a zsidóságot pusztították el, hanem a zsinagógák nagy részét és bennük az évszázadokon át őrzött kegyszerek javát is megsemmisítették. A templomi kegytárgyak mindig, mindenütt osztoztak a zsidóság sok vihart látott sorsában. Ezért a zsidó kézművesség legfontosabb részének, a zsidó ötvösségnek, benne a rituális tárgyak formai alakulásának kutatása időigényes, fáradtságos, széles körű szakmai tájékozódást igénylő, ugyanakkor látványos eredményekkel alig kecsegtető feladat.

A zsidó ötvöshagyomány kitüntetett műfaja az egyházi és az otthon használt kegyszerek világa. A gyülekezetek a diaszpóra hitéletében betöltött nagy szerepüknél fogva mindenütt a rituális tárgyak méltó megjelenésére fordították figyelmüket, ezért azok formaadása tükrözi leginkább készítőik fantáziáját, képességeit és mesterségbeli tudását. A zsidó ötvösség, mint a judaica minden műfaja a szétszórattatás évezredeiben Európában a hagyomány és a befogadó népek művészetének összhatásából tevődött össze. A kiválasztott nép generációinak identitástudatát megőrző, az élet minden percét a rítusok által megszentelő hagyomány kötötte össze az egymástól országnyi távolságban élő közösségek kultúráját. Ezért az egyházi és magánkegyszerek alapformájukban koronként mindenütt azonosak a zsidó művészet sajátos hagyományörző jellegének megfelelően, csupán a díszítményekben és az egyes arányokban észlelhetők a gyakran jelentős különbségek a készítő mester tudása vagy a megrendelő kívánsága szerint. Ez akkor is tény, ha a befogadó országokban a keresztény ötvösök készítették a hitközségek tehető tagjainak kegyszereit, amelyek azután példaképpül szolgáltak a kisebb hitközségek zsidó ötvöseinek, miután a zsidók a keresztény céheknek az előírások szerint kevés kivételtől eltekintve nem lehettek a tagjai.

A legrégebb zsidó egyházi kegszer a tórarudak végződésére illesztett *rimon*. Héber neve *éc chajim*, az élet fája, mert rátekerik a Tóratekeriset, a Mózes öt könyvét tartalmazó Szentírást. Használatát már Maimonides (1135–1204)² is említi. A fostati zsinagóga tóraékszeri között három pár is szerepelt. A késő középkorban még a tórarudakkal egyszerre alakították ki, mint azt a 14. századi zsinagógabelsőt ábrázoló, szarajevói spanyol Haggada miniatúrája mutatja. Kezdetben kialakítása gránátalmadomú volt, mely Keleten az élet és a termékenység szimbóluma. Közel-Keleten, így Törökországban még ma is ilyen végződés használatos. A budapesti Zsidó Múzeum, felirata szerint 1602-ből származó, a pesti spanyol szefárd hitközség számára készült vörösréz rimonja is ilyen kialakítású.³

Európa egyes országaiban azonban a fejlődés folyamán különböző típusai és formái alakultak ki. Nyugat-Európában már a 15. században felcserélték az eredeti gránátalma formát az architektónikus kiképzésű toronyformával, kis erkélyekkel. Ilyen kialakítású a legrégebb fennmaradt rimon, amely a 15. században készült a szicíliai Camarata hitközsége számára, jelenleg a Palma de Mallorca-i székesegyház tulajdonában.⁴ Nyugat-Európában-Németországban, Hollandiában máig ez a legkedveltebb rimonforma.

A rimont csengőcskék díszítik, melyek a Tóra hordozása alkalmával csilingelnek, ezzel védenek a gonosz szellemektől és a hívőket tiszteletadásra szólítják fel.

Az európai országokban a rimont sokáig szombaton használták, a későbbi eredetű *koronát* (héberül *keter Tora*) pedig a többi ünnepeken. A múlt század vége óta ez a szokás elhalványult. A szefárd (spanyol rítusú) gyülekezetek csak rimont használnak, az askenázi (német eredetű) hagyomány a tóradíszek fölé koronát is helyez. Itáliában mind a kettő használatos, oly formán, hogy a tóradíszek kilátszanak a koronából.

Az askenázi rítus szerint a tóradíszhez tartozik a *tóravért* (Tas) is, amely hosszú láncra függesztve lóg a rimonról. A szefárdok nem ismerik. A hagyomány kialakítását a jeruzsálemi főpap Bibliában is leírt arany, drágaköves díszű mellvértjétől is eredeztetik. (Exodus 231–234.) Első említése *R. Israel ben Pethahia Isserlein-re* (1390–1460) vezethető vissza. A források szerint a 16. századtól fogva ismeretes Németországban. A legrégebb ránk maradt emlék az amszterdami portugál zsinagógának 1607-ben adományozott példány, amely renaissance stílusjegyeket hordoz.⁵

A tóravért praktikus célja a közepén lévő, négyszögletes kis keret, benne a változtatható ünnepjelző táblácskákkal. Használatát Közép- és Kelet-Európában Németországtól a Baltikumig terjedt el. Általában nemesfém-ből, aranyozott ezüsből alakították ki nagy pompával. Korai formáik az észak-német műhelyekből származnak, majd Nürnberg, Frankfurt am Main, Augsburg a barokk korban vezető ötvösműhelyei vették át a stílusirányító szerepet. Az itt készült rituális tárgyak minden más műtárgyhoz hasonlóan Közép-Európában hamar követésre találtak.

Kezdetben sokáig, még a 18. század első felében is az amszterdami vért hagyományossá vált fekvő téglalap alakú formáját alkalmazták az ötvösök, felül félkörös lezárással, melyben leginkább az ajándékozó héber nyelvű dedikációja szerepelt. A 18. század második felétől kezdve az álló téglalap, a század közepétől kezdve pedig a pajzs alakú kartusforma hódított tért.

A baldachinos kartus alakú formát 1744-ben kezdte el a katolikus oltárok kiképzése nyomán Augsburgban Johann Christoph Drentwett (említi 1712-től, meghalt 1763). Ez a típus különféle változatokban csakhamar az egész német nyelvterületen, valamint a Habsburg-birodalom országaiban és Lengyelországban is elterjedt, prototípussá vált. A nagy zsidó múzeumokban több ilyen kialakítású tóravért található, a jeruzsálemi Israel Múzeum Stieglitz gyűjteménye például a 18. század második feléből őriz ilyen tóravértet.⁶

Az ikonográfiai kialakítás előképe a frigyszekrény. A későbarokk stílusra jellemző, stilizált akantuszleveles, rocaille-os keretdíszítésben a vért tükrében kétoldalt az egykori jeruzsálemi főtemplom kettős oszlopa, a Jachin és Boáznak ábrázolása látható, rajtuk Juda szimbolikus, álló oroslánjaival, középen a megkoronázott Tizparancsolat kőtábláival. A kompozíciót fent a Tóra nagy koronája zárja le. A két csavart oszlop mintája a római Szent Péter bazilika Bernini által faragott főoltárának „Colonna Santá”-ja volt. Lent középen helyezték el a téglalapalakú ünnepjelző keretet az ünnepek héber neveit tartalmazó, változtatható táblácskákkal. Ez a forma vált hagyományossá a múlt század végéig.

A 18. század közepén Boroszlóban jött létre a tórávérték legművészebb változata a korabeli zsidó vallásos könyvcímlapok, imakönyvek kompozícióinak hatására, melyeken bibliai figurák is megjelentek – leginkább Mózes és Áron figurái –, de reliefes jelenetek is, mint a két hírvívő és Izsák feláldozása. (Stieglitz gyűjt. 58. p.) A Biblia ugyan tiltja a figurális ábrázolást, de az európai zsidóság különféle kegytárgyain – pl. az olasz menórákon –, a 17. században gyakran találkozunk velük.

Miután a zsidók a keresztény céheknek nem lehettek tagjai – bár ritka kivétel Németországban is akadt, mint a népes zsidóságú Fürthben, a 18. század második felében működő J. Rimonim, aki 1760–1790-ig mutatható ki és mint a rimonból választott fedőneve mutatja, főleg tóradíszekre specializálta magát – a tórávértéket keresztény ötvösök készítették zsidó megrendelőik kívánsága szerint.⁷

J. Rimonim tórávértjeinek formája és kialakítása még a 18. század első felében a német nyelvterületen szokásos fekvő téglalap alakú formát mutatja, felső részén félkörös záródással. A két csavart oszlopon álló heraldikus oroslánt az ünnepjelző keret két oldalára helyezte, a felett a hétágú menóra látható.

A budapesti Zsidó Múzeum gyűjteménye a viszonylag korai bécsi tórávértékből is őriz egy mestermunkát 1754-ből J. Bauer (1749–1757)⁸ kezétől. Ez is átmeneti megoldású. Formája már álló téglalap alakú, mezeje téglalafalas frigyszekrény, a két oszlopon álló heraldikus oroslán a rocailleos ünnepjelző keret fölé tartja a Tóra koronáját.

A magyar ötvösök a mellvérték különleges, kissé zsúfolt kompozíciójú formáit alakították ki a 18. században.

A Tóra betűit kézzel nem szabad érinteni, ezért alkalmazzák a *tóramutatót* (Jád). Héber neve kezét jelent. Jogar formájú. Hosszú láncon a tóráköpenyre akasztják, a középkorban még nem volt ismeretes, a források a 16. századtól kezdve említik. Általában ezüstből készül.

A kegyszerek egyes típusai az évszázadok során viszonylagos állandóságot mutatnak, mások újabbeleltűek és az utolsó évszázadokban váltak népszerűkké. A Tóra törvényei csupán néhány kegyszerre szorítkoznak, így például a Tóratekerceket csak kóser állapotok kikészített bőrére lehet írni. Ugyanúgy megszabott az írás módja és mikéntje. Tudósabbak a Mishna-ban és a Talmud-ban rögzítették a fontosabb kegyszerek hagyományát, de vannak köztük olyanok is, amelyeknek csak a funkciója rögzített, a formája nem, mint a hanuka mécsesé. Az előírások ezekre nem tartalmaznak kikötéseket, anyagokra és formájukra nézve. Hosszú évszázadokon keresztül a terrakotta mécsesektől kezdve a pompás ezüst kandeláberekig különféle anyagból és formákban készültek és készülnek ma is. A kiddus (boráldás) szertartásához használatos *poharak* formáját sem írták elő a rabbinikus hagyományok, de ürtartalmát igen.

Az osztrák és magyar határhoz egyaránt közel fekvő Pozsony, Pressburg, Posonium (Bratislava)⁹ – 1920 óta Szlovákia fővárosa – Bécshez közeli előnyös földrajzi helyzete okán a középkortól fogva kimagasló szerepet játszott mind a magyarság, mind a közép-európai zsidóság történetében. A török kor óta Magyarország fővárosa volt, a kormány, a nádor és az

országgyűlés székhelye 1848-ig. Itt koronázták a magyar királyokat. A középkor óta fontos kereskedelmi, ipari és kulturális központ. Lakossága a 13. század végétől zömében német-ajkú volt, így a céhes ipart űző polgárok is.

A héber források szerint már a 11. században voltak zsidó lakosai. III. Endre magyar király 1291. december 2-án kiállított, Pozsony városának adott privilégiuma az ottani zsidókat a keresztény polgárokkal egyenjogúvá tette. A 13–16. században a hitközség virágzott, gazdagsága és tekintélye miatt az ország zsidóságában jelentékeny, gyakran vezető szerepet játszott. A 14. század végétől az egykori Kalapos és Hummel utcában laktak, itt állt 1399-ben épült zsinagógájuk is. Akkori számuk 8–900-ra volt tehető. Az 1421-es ausztriai és az 1496-os stájer zsidó kiűzetés után sokan Pozsonyt választották lakóhelyül. A mohácsi vész (1526) után azonban kiűzték őket.¹⁰ A 17. század elején – mint Magyarországon általában volt – a korona és néhány nagybirtokos főúr birtokán találtak menedékre, a pozsonyiak, a Pálffy grófoknak a pozsonyi vár alján lévő birtokán. (Innen a név Schlossgrund, Schlossberg.) Váralja ma már egybeépült Pozsonnyal, az itt és a Zuckermandel nevű, később Pozsonnyal szintén összeépült részben volt az egykori gettó. Zsinagógáik is itt voltak.

A 18. század elejétől kezdve újra fejlődésnek indult a hitközség. A török hódoltság alá került Magyarországon a magyar zsidóság szellemi központja lett, miután a török Pozsonyt és a Dunántúl jó részét nem foglalta el. Vezető szerepét a 18. század második feléig megtartotta. Jesivája ez időben a rabbinikus tudomány európai gócpontja is volt. Az 1736-os országos zsidó összeírás 120 családfőt mutatott ki. Adatok tanúskodnak arról, hogy köztük többen ötvösök voltak.¹¹ A családok Ausztria és Németország mellett főképp Cseh- és Morvaországból vándoroltak be. A gettót III. Károly császár 1712-ben létesítette, utóda, Mária Terézia a zsidók lakta területet bezárható kapukkal elkülönítette. A császárnő a keresztényeknek megtöltötte az itteni megletelepedést. A gettó kapuit csak az 1834–1840-es reformországgyűlés után távolították el.

Pozsony gazdasági fejlettségére jellemző, hogy már a középkorban neves ötvöscéhe volt. A 15. században és a 16. század első negyedében 14 ötvös működött a városban. A mesterek jórészt hazai, főleg pozsonyi német polgárok voltak, de a 17. századtól kezdve sok a más hazai és külföldi, elsősorban bécsi bevándorló. A cseh-morva terület a másik forrásvidék, más távolabbi országból csak elvétele akad egy-egy céhbe telepedést kérelmező.

A céh németül írt naplói fennmaradtak, ma a Városi Múzeumban őrzik. 1575-től vezették őket.¹² A pozsonyi Várhegy oldalában (Schlossgrund, Schlossberg) lévő gettó zsidó ötvöse, mint ekkortájt Közép-Európában, Cseh- és Morvaországban, Lengyelországban, általában itt sem tartoztak a céhhez, de előfordult, hogy különösen a 18. században hosszú huzavona után, legtöbbször felsőbb utasításra mégis felvették őket, vagy – ez a 19. századra jellemző – vidéki mesterként szerepeltek a céhben. A napló ennek ellenére gyakran foglalkozik a zsidó ötvösökkel, mint Prágában és Lengyelországban, mert a kontár módra működő, a céheknél olcsóbban dolgozó mesterek állandó konkurrenciát jelentettek a céhnek. A céhbe lépés zsidók számára jellegzetes eljárásának jó példája az 1759-től 1780-ig kimutatható, a Sziléziából bevándorolt Weismann Mihály¹³ esete – aki mert Váralján működött és lakott – feltehetőleg zsidó mester volt. Évekig pereskedett vele a céh. Az 1759. július 29-én kelt céhkönyvi bejegyzés szerint: „A Schlossbergen lakott és több, mint kilenc éven át szabadon dolgozott, anélkül, hogy valamely céhbe be lett volna írva, miáltal az ötvösök existenciáját a városban megnehezítette”. Végre mégis „a céh elé járult és abba magát beiktatni óhajtott”, amit neki ugyan a céh megengedett volna, de remekét megcsinálni nem akarta és nem is jelentkezett többé a céh előtt, hanem ügyét per útján vitte dűlőre. A városi tanácshoz és a helytartósághoz fordult. Ezek kérényét elutasították. Végül „egy magas állású nemes személy” pártfogásába jutott, akinek révén „a király öfelségétől egy éles rendelet jött le, amit

a cég köteles volt elfogadni.” Ez az eljárás Magyarországon másutt nem fordult elő, a fennmaradt céhiratok sehol sem jegyezték fel ilyen esetet. A próbát azonban Weiszmannak is meg kellett állnia. A mesterremek felvételére 1759. augusztus 16-án jelentkezett ugyan, de az előírt kelyhet nem csinálta meg, azt pénzzel váltotta meg. A remek másik két darabját, egy gyűrűt és egy pecsétlőt azonban elkészítette. A mesterjog pénzét befizette ugyan, de se születési bizonyítványát, se tanulólevelét soha be nem mutatta. (Ezt ugyanis ebben az időben a keresztény egyházak adták ki. A keresztény vallás volt a céhbelépés első feltétele.) A cég hosszas huzavona után a magas pártfogóra való tekintettel mégis mesterré fogadta, mert 1765. április 28-án már tanulót szerződtetett 5 évre. Tekintélyre tett szert, mert 1775-től 1780-ig az előkelő cég alcéhmestere volt. Sajnos, művei már nem ismertek.

A vártelki ötvösök a 18. század első felétől mutathatók ki. Számuk 1732-ben négy volt.¹⁴ Az 1732-es helyhatósági jelentés részletesen leírja őket. Eszerint az itt lakó Hercz Leó nevű sziléziai származású, Lengyelországban tanult zsidó ötvös már harminc éve lakik Magyarországon, mivel nem céhesmester, ezüstből nem dolgozik, hanem leginkább női aranygyűrűket csinál, azt is ritkán, úgyhogy inkább a szokott „zsidós” kereskedésből tartja fenn magát. Ugyanott lakik egy Borbála nevű asszony, a Bécsből származott Jung János Lőrinc aranyműves felesége, akinek a férje mintegy fél éve eltűnt. Ez az asszony segéddel dolgoztat, jobbra női aranyékszereket, éspedig az ilyesmivel kereskedő zsidók részére. Van egy másik asszony is, Regina nevű, a Sziléziából származott Engl Benjámint özvegye, aki Duches József zsidó segéddel dolgoztat, szintén csak aranyból, amint kap valakitől hozzávaló anyagot.

1828-ban heten dolgoztak itt¹⁵: Becker János, Edler Illés, Goldstein Lőb, Löffler József, Oberpreiter Simon, Steiner Salamon, Tuschek Mihály. Céhet nem alkottak Várteleknek a várossal való 1848-ban bekövetkezett egyesítése után sem, de a cég szabályai szerint éltek. A cég állandóan küzdött ellenük. A 18. század végén Európa-szerte megindult emancipációs mozgalmak hatására II. József császár türelmi rendeletet adott ki (1781), mely a zsidók helyzetét, elsősorban letelepedését könnyítette meg.¹⁶ Ez ellen több magyar város, elsősorban Pozsony tiltakozott, mert „a Várhegyre kontárok telepednének, a polgárok keresete csökkenne.” Folyamodványuk alapján a zsidóknak csak egyenkénti letelepedését engedélyezték, bár a türelmi rendelet idején Pozsonyváralja a legnagyobb magyarországi hitközség volt 182 családdal.¹⁷ A zsidók szabad letelepedési jogát, iparüzési és kereskedői tevékenységét csak ötven év múlva, az 1840: XXIX. törvénycikk mondta ki. Vártelket Pozsonnyal 1848-ban egyesítették, de az ottlakó ötvösök továbbra is céhen kívül álltak.

A cég utolsó percéig harcolt minden kontár, így a zsidók ellen is. 1826-ban kérte a városi tanácsot: több illetéktelen egyénnek kész arany és ezüsttárgyakkal való kereskedése ellen lépjen fel. A tanács 1830. augusztus 23-án úgy rendelkezett, hogy a cég minden egyes tagja a zsidókat, akik arany, ezüst ékszerekkel kereskednek, jelentsék fel és árujukat kobozzák el. De ez a rendelkezés se segített sokat, mert a Helytartótanács 1842. november 18-i rendelete Ignaz Lőb zsidónak megadta az engedélyt arra, hogy „Pozsonyban az arany és ezüstműves mesterséget zsidó legényekkel művelhesse” tehát manufaktúrát nyisson. A cég ugyan fellebbezett ellene az uralkodóhoz, de célt nem ért, azonban még 1854. december 10-én is arra kérte a céhmestert, Weinstabl József (1836–1866)¹⁸ folyamodványában a városi tanácsot, hogy tiltsa meg az egyik vártelki zsidó ötvösnek – akinek a Schlossgrundon az azelőtt gróf Pálffy-féle nemesi portával szembenálló, csupa üzlethelyiséget magába foglaló háznak a nemesi portára néző oldalán volt a műhely –, hogy annak a háznak a város felé néző oldalán vágasson üzletet. A városi tanács azonban kérelmét már elutasította. A fejlődést feltartóztatni nem lehetett. A céhek lassú haldoklása Ferenc császár 1804–1805-ös cégreformja ellenére

folytatódott. A kialakuló szabadverseny a céhmonopóliumokat aláásta, és a céhrendszer megszüntetéséhez vezetett.

A pozsonyi ötvösök a magyarországi szokás szerint ötvösjegyüket Pozsony városának címeréből vették, ez a háromtornyos városkapu, középen az ezüst 13-as finomságjelzésével, kétoldalt az évszámmal. Ellenőrző évetüket is használták. Monogramjuk névbetűikből következik. Miután a céhtagok többsége németajkú volt és a céhkönyvet német nyelven vezették, a német és a Magyarországon szokásos latin névírás szerint a keresztnév jelzése az első betű. A vártelki ötvösök – bár önálló céhük nem volt – a bélyegzésben is teljesen a pozsonyi ötvöscéh szabályait követték. A vártelki bélyeg a pozsonyi ötvöscéh mintájára készült. A kapunyílás feletti három torony közül a középső azonban hol korona alakú, hol a szélső tornyok ferdék. 1813-ban elhagyják a kapunyílást, a „13” finomsági jelet körbe helyezik, felette kis koronával és a két torony helyett egy jobbra és egy balra dülő vonallal. Oldalt évszámok. Ellenőrző betűt is használnak. Pozsonyban néha előfordult ugyan a 12-latos ezüst használata is, mint 1776-ban, de erre külön jelzést használtak.¹⁹

A pozsonyi céhiratok szerint két mester volt vártelki a 18.²⁰ és ugyancsak kettő a 19. században, Adam Renner (1803–1837) és Gerhard Weidner (1846–1857) vidéki mesterként Zuckermendelből, és Johan Lenar (1852–1855). Pozsony zsidó lakosságának összeírása 1797-ben az 1711–1740 között működő Moysel Goldschmidtet és Moyes Alexandert „ex Moravia” említi, aki „deget in loco annis 25”. Ezeknek a céhiratokban nincs nyoma.

A legkiválóbb pozsonyvártelki ötvösök a Becker család alapítói, *id. Fridericus Becker* és *Adam Renner*²¹ voltak. Mindketten a 19. század első harmadában működtek. Az izmosabb tehetség Adam Renner (1818–1837, Kőszeghy No. 1857) volt. 1803-ban a céh elutasította, 1808-ban vidéki mesterként került a céhbe, pereskedés után 1818-ban iktatták be. A céhiratokban működésével kapcsolatban több adatot találtam ugyan, de eddig kevés műve ismeretes, mert ötvösségünk kiváló kutatói által a századfordulón feltárt tárgyak közül az elmúlt évtizedek viharában soknak nyoma veszett, bár a mai ismereteink szerint főműve, a hunfalvi zsinagóga számára 1835-ben készített, Kőszeghy Elemér által No. 1784. és No. 1676-os számon jegyzékbe vett, a Sotheby's 1988. decemberi new-york-i Judaica aukcióján (No. 274) elárverezett tóratáblája előkerült és őt kora kiváló ötvöseinek mutatja. Egy ugyancsak remekbe készült baldachinos tóratáblája a tel-avivi híres judaicagyűjtő, William Gross tulajdonában van.

Pályatársa, *id. Fridericus Becker*²² (Kőszeghy No. 1853. p. 309–310.) nemcsak jó képességű ötvös, hanem korában Magyarországon eléggé egyedülállóan egy zsidó ötvösdi-nasztia megalapítója is volt, mely a levéltári adatok szerint a 19. század közepéig biztosan, de az ötvöscéh feloszlásáig feltehetően kimutatható. Művei is feltalálhatók még. 1800 körül szerepelt először. Művei 1828-ig mutathatók ki. Ez évben halhatott meg, mert az 1828-as mesterfelsorolásban már nem szerepelt.

Munkássága a kutatók előtt eddig kevésbé volt ismert, de az utolsó évtizedben a budapesti Zsidó Múzeum leltározásakor, valamint a Magyar Nemzeti Múzeumban, a pozsonyi Városi Múzeumban és a pozsonyi zsidó hitközségben, valamint Izraelben, Jeruzsálemben több műve felszínre került, melyeknek alapján munkásságát vázlatosan körvonalazni lehet. Sajnos, a pozsonyi hitközség irattára elpusztult, helyiségét az elmúlt években kirabolták, így valóban az utolsó pillanatban sikerült számbavenni még megmaradt kevés értékét, köztük a Becker család által készített kegytárgyakat is.

Nem deríthető ki, mikor született, mesterségét hol tanulta; művei nyomán azonban valószínű, hogy Bécsben is megfordult, mert tárgyainak formai megoldásai és trébelismódja leginkább a bécsi és pozsonyi mesterekkel hozza párhuzamba. Ismerhetett cseh, prágai munkákat is a tóratábláin alkalmazott, a kompozícióhoz képest feltűnően nagy Tórákoronák

merész megformálása szerint. A pozsonyi céhben azonban több Bécsből átköltözött mester is dolgozott, így a forma- és felfogásmód a térségben az egész 18–19. század folyamán közkeletű volt. A zsidó hagyománnyal Pozsonyban és Vártelken is megismerkedhetett, mert a fentebb idézett források szerint a vártelki ötvösök között a 18. század elejétől kezdve Sziléziából származók is voltak, de a morva rokoni kapcsolatok is tovább éltek. Az 1709. évi, a Pálffy birtokokon élő zsidók kimutatása szerint például a Moson megyei Oroszvárról huszonnégyen kerültek Váraljára, a felsorolásban Morvaország mellett cseh- és lengyelországi betelepülők is voltak.

Beckernek Kőszeghy idézett munkájában felsorolt, 1803-ban készült négy kecskelábon álló sótartóját, 1810-ből származó vésett koszorús poharát, 1813-as kerek tálcakáját, és egykor báró Radvánszky Béla tulajdonában volt hatkaréjos besomimtartó tálkáját nem sikerült megtalálni, sem a régi, híres magyar zsidó gyűjteményben, a Friedmann-gyűjteményben nyilvántartott, 1807-ből származó vésett díszű poharát, 1817-es poharát, sem kassai magántulajdonban volt fedeles, talpas csészéjét, valamint pozsonyi magántulajdonban lévő, 1826–1827-ből származó evőeszközeit. Működését tehát csak jelenleg meglévő alkotásai alapján lehet rekonstruálni.

1800 körül már javában működött, sőt egyéni stílusa is kialakult, mert fő művei közül az 1986-es New York-i Sotheby's Judaica aukción (No. 445.) elárverezett, a hunfalvi zsinagóga számára készített, nagyméretű, 37 cm magas ezüst hanuka lámpája megmaradt, mely a magyarországi zsidó ötvösség egyik remeke. (Kőszeghy i. m. No. 1816) Négyzetes talpra helyezett, klasszicista levéldíszes, függőlegesen kanellúrázott, gyöngysorban végződő, ívelt magas talpa, hengeres gyöngysoros szárának felső részén ráforrasztott fűzérdísz, két lendületesen ívelt, egymásba kapcsolódó kigyó által tartott rocailleokra helyezett hídon álló nyolc kanál alakú méccsessel ellátott gyertyatartója mind kompozíciójában, mind megoldásában a legjobb korabeli bécsi művekkel felveszi a versenyt. A hídról oldalra szolgamécses ágazik el. Ezen a művén is használja a majdnem minden alkotásán szereplő heraldikus, plasztikus, kétfejű, koronás, szárnyas sasemlémt. 1800 és 1810 között készült, valószínűleg közelebb 1800-hoz, mert későbbi művei leegyszerűsödtek és a 18. század végi, nagyvonalú eleganciát csak világi rendeltetésű művein őrizte meg. Vallásos tárgyú munkáit aprólékosan kidolgozta, a legkisebb felületet is poncolással töltve ki. Klasszicizáló formavilágára utal az 1984-es New York-i Sotheby's által elárverezett, 33 cm magas, ezüsből trébelt, nagyméretű rimonpárja, kerek állólevéldíszes tagolt talpával.²³ Szára a későbbi rimonpárjain is alkalmazott, két, egymásnak fordított csonkakúp, nódusa gyűrűs. Tetején nagy, boltozatos, állólevelekből és vésett levéldíszes mezőkből képzett zárt korona. Abroncsa még XVI. Lajos korabeli tárcsadíszes, középen rozettával, három lelógó csengővel. Tetején a plasztikus, koronás, kétfejű sas, amely ebben az időben a Habsburg császár, a német-római császárság emblémája volt. Ebben a korban több bécsi ötvös is alkalmazta, például Franz Lorenz Turinsky 1806-ból származó, az egykori Berger gyűjteményben lévő tóravértjén.²⁴

Még klasszicizáló formaadású a budapesti Zsidó Múzeum vésett héber feliratos, 1810-ben készült, a Bikur Cholim Egylet vezető gondnokai által 1933-ban adományozott rimonpárja. Szépen kidolgozott, arányos kompozíciójú munka. Kerek, magas talpán trébelt és vésett állólevélsor, szára két egymásnak fordított kúp, vésett és poncolt állólevéldíszel. Találkozásuknál öves nódus XVI. Lajos stílusú tárcsatorral. Almájuk csavartan áttört, stilizált zárt korona idomú, alul palmettasorral, bennük trébelt, stilizált levelekkel. Tetején itt is a Becker rituális tárgyaira oly jellemző, öntött koronás kétfejű heraldikus sas. Jelzése Kőszeghy 1816-os számú pozsonyvártelki jegye a mester nyomtatott kezdőbetűs monogrammjával. (Magassága 33,5, talpátmérője 11,8 cm, leltári száma: 64.382.1-2.)

Hasonló talp- és szármegoldású a budapesti Zsidó Múzeum elegáns, aranyozott ezüst rimonpárja. 1810 körül készült. Almája nagy, hatágú pántokból képzett korona, alján virágos palmettasorral, belül csengővel. Tetején a már ismert sasos embléma. (Mérete: magassága 33 cm, talpátmérője 13 cm, leltári száma: 64.7.1-2.)

Szintén 1810-ben készült a budapesti Zsidó Múzeum másik rimonpárja, melynek több változata fennmaradt ebből az időből a pozsonyi hitközség birtokában. A forma és a díszítés mindinkább leegyszerűsödik rajtuk, a hullámos vonalvezetést az empire szigorúság váltja fel. A rimonpár talpát trébelt palmettasor, henger alakú szárát csupán vésett, reszelt övek tagolják. Nódusát csak két ráforrasztott sodronyszál jelzi. Almája áttört, alsó részén állóleveles csipkés gallér három csengővel, felette áttört árkádsor. Felső része áttört zárt korona alakú, a megkettőzött abroncsok közt oválisokból álló tárcsasorral, tetején a már ismert öntött koronás kétfejű sasos embléma. Ez a rimonkialakítás ebben az időben Bécsben is gyakori volt, így a budapesti Zsidó Múzeum birtokában is található hasonló 1810-ből J. Feyerabendt kezéből. (Magassága: 27, talpátmérő 10 cm, hitelesítőjegye Kőszeghy No. 1816. és No. 1853., leltári száma: 64.391.1-2.)

A formát egyre takarékosabb megoldásokkal az 1810 körüli években több változatban alkalmazta. Ilyen rimonpárt őriz a pozsonyi hitközség 1810-ből.

Kerek talpa függőlegesen trébelt vonaldísz között tojássoros. Hengeres szárán vésett gyűrűk. Nódusa alig kiemelkedő henger. Zárt koronát utánzó almája palmettasoros, felül nyolc áttört abroncsos, négyszirmú rozettasorral, tetején a már ismert embléma. Az alma indulásánál három csengőcske. (Magassága: 21 cm, talpátmérője 8 cm, leltári száma K. 7–8. Kőszeghy No. 1816., No. 1953.) Hasonló kialakítású az ismert tel-aviv-i judaica gyűjtő, William Gross tulajdonában lévő, nagyméretű, 33 cm-es rimonpár 1810-ből, palmettasoros, magas talppal, reszelt övekkel tagolt szárral, reszelt öves nódussal. Zárt korona idomú almájának alján tárcsasorban levéldísz, felső részén félköríves vésett levelágas áttörésekkel. Tetején a koronás embléma.

A pozsonyi hitközség a rimonpár újabb változatát őrzi az 1816 körüli időkből. Trébelt, kerek talpán vésett palmettadísz, hengeres szárán vésett övek. Alig kiemelkedő, reszeltöves nódusát gyöngysor választja el a szártól. Áttört korona idomú almáján alul árkádsor, csipkézett gallér egy csengővel, négyabroncsos tetején hármassal áttört levélszirom. Tetődísz hiányzik. (Magassága: 18,5, talpátmérő: 8 cm, leltári száma: K. 5–6. Kőszeghy, No. 1855., No. 1816.)

A pozsonyi hitközség az előzőhöz hasonló harmadik rimonpárját 1818-ban készíthette az ötvös. Kerek, magas talpán trébelt palmettasor, a hengeres szár itt függőlegesen rovátkolt. Nódusa öntött palmettasoros. Zárt korona alakú almáján alul trébelt árkádsor, felső részén hét áttört gyöngysoros abroncs.

Tetején a már ismert heraldikus koronás sasos embléma. (Beütve: Kőszeghy, No. 1820, 1818-as variánsa, és No. 1853-as hitelesítőjegye. Magassága: 34, talpátmérő 13 cm, leltári száma: K. 25–26.)

Az 1810-es évek különösen termékenyek voltak a mester életében. Több töravértje is származik ebből az időből. Legkorábbi ugyancsak az említett tel-aviv-i William Gross gyűjteményében található, melyet az 1988-as jeruzsálemi Sotheby's Judaica árverésen vásárolt. 1800 és 1810 között készülhetett, közelebb 1800-hoz, mert a későbbiekben már más, baldachinos megoldást alkalmazott rajtuk. Ezen a Németország–Ausztria–Magyarország–Cseh–Morvaországban és Lengyelországban ekkor használatos, álló téglalap alakú, fent félköríves záródású alapformát használta, szépen trébelt, még XVI. Lajos korabeli hagyományokon nyugvó, állólevélsoros keretdíszsel, a levelek között trébelt gyöngyökkel. Poncolt mezejében a rituális díszítményt egy-egy függőlegesen bordázott, öblös vázából

indította, amint az ugyancsak 18. századi hagyományt folytató két csavart oszlopot. Méretezésük a mezőhöz képest kicsi, hogy kiemelje a két trébelt, fejét kifelé fordító viszonylag nagyméretű, ágaskodó heraldikus oroslán, melyek felemelt mellső lábukkal a nagyméretű, gyöngyös abroncsú zárt Tóra koronáját tartják. A mező közepére helyezte a perem díszére rimelő, téglalap alakú, kivágott ünnepjelző keretet. Tetejére szellemes ötlettel egy margarétás, szőlőleveles, búzakalászos talpastálat helyezett, alá pedig szintén a 18. század végi hagyományt folytató kétfülű kosarat tett a Tízparancsolat tábláival. A korona tetején a Becker műveire oly jellemző sasos embléma látható. (Mesterjegye Kőszeghy, No. 1853. alatt feltüntetett nyomtatott FB jegy téglalap alakú mezőben, magassága: 22 cm.)

Az 1986-os new-york-i Sotheby's Judaica árverésen aukcionálták 219. számon 20,5 cm magasságú, 1810-ből származó tóravértjét. Formája álló téglalap alakú, tetején dúsan redőzött, két szélén bogra kötött baldachinnal. A vért egész mezejét poncolt rombuszok töltik ki. Oldalt ezen is két csavart oszlopon áll a nagy koronát tartó trébelt oroslán. A két tóratáblát szellemes ötlettel egy talpon vázára helyezte. A vért tetején látható a Becker műveire oly jellemző sasos embléma.

1813-ban készült a budapesti Zsidó Múzeum látható téglalap alakú tóravértje, mely az Ausztriában, Magyarországon ekkor szokásos sémát követi, tetején bogra kötött baldachinnal. A mező három oldalát gyöngysorral és poncolt háromszögek sorával keretezte. Az alsón áll a Becker műveire oly jellemző ívelt két oszlop, tetején az oszloppal egyenlő nagyságú heraldikus oroslánokkal, melyek felemelt mellső lábukkal a Tóra nyitott koronáját és a vért javarészt kitöltő Tízparancsolati táblákat tartják. Ünnepjelző kerete nincs, tetejéről hiányzik (mert elveszett), a heraldikus sasos embléma. (Kőszeghy No. 1853., No. 1817. mérete: magassága: 27,7, szélessége: 18,5 cm, leltári száma: 64.403.)

A budapesti Zsidó Múzeum másik tóravértje jelentős munkája, szintén 1813-ból. Formája, mint az előzőé, de a baldachin gazdagon redőzött, kétoldalt bojtos zsinórral kettős bogra kötött. A vért jellegzetességét az igen nagyméretű zárt korona adja meg, fent a plasztikus heraldikus sasos emblémával. A poncolt mezőt itt is a két kis oszlopra állított, kifelé forduló oroslánok töltik ki, mellső lábukkal a Tízparancsolati táblákat, felette egy nyitott koronát tartanak. A vért külső keretét trébelt, margarétás, szőlőfürtös inda zárja le. Kompozíciója lendületes, az ötvösre jellemző nagyméretű oroslánok, a baldachin és a korona szépen trébelt munka. Ezek a tóravértek, valamint a rimonok is a közép-európai ötvösség titkát jól ismerő, magasan képzett ötvösnek mutatják Beckert, aki a klasszicizáló formavilágot és a zsidó hagyományt egyéni invencióval, elképzelései szerint alakította. (Kőszeghy, No. 1817., No. 1854., Mérete: magassága: 38, szélessége: 26 cm, leltári száma: 64.4.)

A baldachinos formai és kompozíciós alakítást elsősorban a korabeli bécsi ötvösök alkalmazták előszeretettel, így Tobias Schmied 1816-os, az egykori bécsi BergerGyűjteményben lévő vértjén (Berger, 1/6. 1.) és a jeles Franz Lorenz Turinsky 1806-os, ugyancsak az egykori Berger-gyűjteményben lévő tóravértjén (1/6. 9.).

A pozsonyi mesterek közt a pozsonyvártelki Adam Renner is ezt a sémát használta a hunfalvi zsinagóga egykori tóravértjén. Előképül valószínűleg Turinsky szolgált remekbe trébelt oroslánjaival, ő tett az idézett vértben a korona tetejére kétféjű sasos heraldikus emblémát is.

Becker kisebb igényű munkái közé tartozik a budapesti Zsidó Múzeum csonkakúpos egyszerű kis pohara, pereme körül két vésett vonallal. (Kőszeghy, No. 1856., Magassága: 7 cm, talpátmérője: 4 cm, leltári száma: 64.153.)

A jeruzsálemi Hechal Schlomo Múzeum²⁵ birtokában lévő, 1825-ös, sírhant idomú, héber feliratos halotti perselye is egyszerűbb munkái közé tartozik. Oldalán nyitható

zsanéros ajtó, az adományozók nevével, és „Az erényesség megszabadít a haláltól” héber felirattal.

A zsidó ötvösök megélhetésük érdekében Pozsonyban is minden munkát elvállaltak, viszonylag elérhető áron, mint ahogy ezt Cseh- és Lengyelországban is tették. Ez volt a céhekkel való surlódás fő oka. Hogy Becker milyen magas szinten végezte munkáját, a pozsonyi Városi Múzeumban megőrzött gyönyörű, nagyméretű tálcája mutatja, mely a mester legjobb időszakában, 1810-ben készült. Az elegáns, empire formaadású, ovális tálcát öntött, klasszicizáló fejezetű félgömbös kis lábakon áll. Pereme áttört kettős árkádsoros, két ívelt fogója öntött leveles szőlőfürtökből indul ki (Leltári száma: U 8548 725/82, mérete: hossza: 40,5 cm, szélessége: 23,5, magassága: 9 cm). A tálcát jegye Kőszeghy idézett munkájában nem szerepel, a No. 1816-os jegy 1810-ben használatos olyan változata, amelyen a 13-as finomsági jegyet körbeírták. Becker monogramja is új változat az eddig ismertekhez képest, legközelebb áll a Kőszeghy No. 1854-es formához. 1826-os évjelzést visel a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött elegáns vonalvezetésű, karcsú, kúpos szárú, magas tölcésrés csészéjű, rombuszosor talpú gyertyatartópárja, szintén a térségünkben kedvelt, jellegzetes empire formaadással. (Mérete: magassága: 26 cm, talpátmérője: 11 cm, leltári száma: Ö. II.74.9. Kőszeghy No. 1825)

Becker nemcsak hitsorsosainak, hanem a polgárság minden rétegének is dolgozott. 1825-ben készült a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő három öntött, hajlított palmattás lábon álló sótartó tálcácskaja, talpán vésett H. A. monogrammal, mely az Ausztriában, Magyarországon ekkor kedvelt, szokványos empire kialakítást mutatja. (Mérete: 5,5 x 4 cm, leltári száma: 54.64.) (Kőszeghy No. 1824, 1855.) Pozsonyban, Juray Koday birtokában van egy ereklyetartó kereszt a 18. századból. Ennek ötvösünk 1828-ban új talpat készített, hitelesítőjegye és a H évetű szerint. (Kőszeghy No. 1842., 1854.) Trébelt, ovális magas talpát az ereklyetartó stílusához idomította. Egyszerű XVI. Lajos ízlésű füzért trébelt rá, a hullámok találkozásánál poncolt stilizált virágdísszel. Az ereklyetartó kereszt talpzatának évetűje szerint a mester 1828 elején még működött, de az 1828-as országos adóösszeírásban már nem szerepelt.

Utóda, *Johannes Becker* 1828-tól mutatható ki, de 1826 körül már dolgozhatott, mert ebből az évből származik pozsonyvártelki hitelesítőjegyet és Kőszeghy No. 1860-as monogramját viselő szép rimonpárja a budapesti Zsidó Múzeumban. Vésett trébelt felirata szerint a pesti Chevra Kadisa birtokából. A viszonylag kicsi, 20 cm magas rimonpár kerek talpát függőleges rovátkák díszítik, mint hengeres, vésett sásleveles gyűrűs nodusú szárának alját is. Zárt korona alakú almáját négy margarétás, stilizált leveles abroncs képezi, alján szépen trébelt gyöngysorból kiinduló akantuszlevélssorral. Tetején plasztikus bimbó, belsejében egy csengő. (Kőszeghy, No. 1860., No. 1825., Magassága: 20, talpátmérő: 5 cm, leltári száma: 64.10.)

Hogy a kiírt Becker névjelzést idősebb Becker is vagy csak utóda használta-e, kérdéses.

Kőszeghy által jegyzékbe vett (No. 1831–1844) 1830-ban készített evőeszközeinek nyoma veszett. A pozsonyi Városi Múzeumban egy kis, katolikusok által használt, igénytelen fogadalmi tárgy található, gyöngysoros, téglalap alakú keretben, trébelt pólyásbaba ábrázolásával. Ilyen fogadalmi tárgyakat Európa minden katolikus országában a kegykép mellé akasztottak a hívők, kívánságuk beteljesülésével. Jegyei szerint 1831-ben készült. (Kőszeghy, i. m. No. 1829., L. évetű, leltári száma: U. 3982., mérete: magassága: 11,3 cm, szélessége: 7,3 cm.)

Ugyancsak 1831-ben készült jegyei szerint a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő gyertyatartópárja lefelé öblösödő szárral, kerek, darázs-fészkes díszű talppal, az akkor

Ausztria–Magyarországon szokásos formamegoldással. (Magassága: 28 cm, leltári száma: 1968.70.12.) (Kőszeghy No. 1829.)

A Becker-dinasztia utolsó kimutatható tagja az 1845-ben említett, de művei szerint már a 30-as években működő Fridericus Becker junior volt, akinek eddig főleg magántulajdonban lévő evőeszközeit ismerte a kutatás 1831-től 1844-ig. Jegye téglalap alakban kurzív FB volt, amelyet a pozsonyvárbeli hitelesítőjeggyel együtt használt. A kor céhbeli szokása szerint nemcsak apja műveit örökölte, hanem nála is tanult, erre mutatnak az utolsó években előkerült, nagyobb igényű rituális tárgyai. A budapesti Zsidó Múzeum őrzi N. ellenőrző betűje szerint 1831-ben készült rimonpárját, melynek talpát körben az adományozók bevéselt nevei díszítik héber nyelven. („Készült az budai Chevra fő-és algabbájai által a 605 (1854-ös) évben a kis időszámítás szerint” „Mose Rotter, Enzl Rosenfeld, Wolf Rosenfeld, Abraham Rechnitz”). A trébelt, kerek talp kialakítása éppen úgy, mint a két egymással szembe fordított kúpból álló szaré apja gyakorlatát folytatja. Nódusa párnatagos, vésett, ovális tojás-sorral. Almája zárt korona alakú, áttört alsó részén csipkegallérral, felette függőleges pánt-sor. Felső része ovális mezőkből képzett, vésett leveles ágakkal. Záródíszbe öntött plasztikus bimbó. Bár a formákat örökölte, és apja a mesterségre is megtanította, a munka színvonala meg sem közelíti apját. (Magassága: 30 cm, talpátmérője 7,5 cm, leltári száma: 64.54.1-2.) (Kőszeghy No. 1829., 1863.)

A pozsonyi hitközségben található T. évbetűje szerint 1838-ban trébelt rimonpárja, melynek kerek talpa palmettasoros, a talp indulásánál vésett héber felirat az adományozók nevével. Szára hengeres, gömb alakú, almája alatt cakkos elálló gallér, mint apja művein, egy csengővel. Nódusa gyöngyosoros, az alma alján áttört rombuszsor, felső része hat abroncsból álló zárt koronát idéz. (Mérete: magassága: 26, átmérője: 5,5 cm, leltári száma: K.1–34., jegyei: Kőszeghy, No. 1863., 1848., 1832.)

A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi térségünkben szintén általánosan használt formaadású, kerek, tagolt talpon álló, ívelt cukorszóráját 1833-ból, henger alakú nyakán gyűrűtaggal, két kis füllel. Félgömb alakú kupakján áttört és vésett levéldísz. Oldalán P. M. vésett felirat. (Mérete: magassága: 11,8 cm, átmérője: 4,8 cm, leltári száma: 55.161.) (Kőszeghy No. 1830., 1864.)

Az ilyen kis igényű polgári megrendelések fedezték akkor az ötvösök napi megélhetését. A pozsonyvárbeli zsidó ötvösök, köztük a Becker dinasztia tagjai a közép-európai zsidó ötvösség képzett mesterei voltak. Műveik, különösen a dinasztiaalapító id. Fridericus Becker alkotásai pedig a korabeli bécsi, pozsonyi és prágai mesterek színvonalas alkotásaival vetekednek.

A 19. század közepe felé a céhes ipar válsága a pozsonyi ötvöscéhet sem kerülte el. Az ötvösség színvonala lehanyaglott, ez a Becker utódok művein is lemérhető. A céhek feloszlásával lezárult az ötvösség kézműves korszaka. (1872) A meginduló kapitalizmussal tért hódítottak a manufaktúrák, előtérbe kerül az ékszerkészítés, erre kért és kapott Pozsonyban Ignaz Löb 1842-ben engedélyt a Helytartótanáctól.

Az új lehetőségeket a zsidó ötvösök hamar felismerték és az Osztrák-Magyar Monarchia 19. század második felében, a Gründerzeit időszakában nagyobb teret adó gazdasági lehetőségei között létrehozták a két fővárosban, Bécsben és Budapesten működő arany- és ezüstműves gyárat, köztük az Egger Testvérek és Bahrucl Adolf jeles ötvösműveket is előállító üzemeit is.

VÁLOGATOTT IRODALOM A JEGYZETEKBEN
FELSOROLTAKON KÍVÜL

- Altschuler, D.*: The Precious Legacy. Judaic Treasures From The Czechoslovak State Collections. (Catalogue) New York 1983.
A régi Buda és Pest iparművészetének kiállítása. Budapest 1935.
Benjamin, Chaya: The Stieglitz Coll. Masterpieces of Jewish Art. The Israel Mus. Jerusalem 1987.
Benda Kálmán: Magyarország történeti kronológiája. Budapest 1983.
Benda, V.: Ars Judaica Bohemiae. Bratislava 1968. Vystavy Slovenského Národného Museum.
Bendt, V.: Judaica. Catalogue of the Berlin Museum. Berlin 1989.
Berger, M. Husler-W, Lessing, E.: Die Sammlung Berger, Kult und Kultur des europäischen Judentum. München-Wien 1959.
Budapest Műemlékei. II. köt. Budapest 1962.
Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig. Budapest 1901.
Cracauer, I.: Geschichte der Juden in Frankfurt am Main. (1150–1824) Frankfurt 1927.
Dubnov Sándor: A zsidóság története. Budapest 1991.
Eckhardt Ferenc.: Kereskedelmünk közvetítői a 18. században. Századok 51 (1918).
Ember Győző: A magyarországi orsz. zsidóösszeírások a XVIII. század első felében. In: Magyar Zsidó Oklevéltár VII. köt. Budapest 1963.
Fénves Elek: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest 1843.
Gonda István-Niederhauser Emil: A Habsburgok. Budapest 1977.
Grünwald Ferenc-Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. In: Magyar Zsidó Oklevéltár. Budapest 1963.
Beauty in Holiness. Studies in Jewish Customs and Ceremonial Art. Ed.: *Gutman, J.* New York 1972.
Gutman, J.: Jüdische Zeremonialkunst. Frankfurt am Main 1963.
Haas, Th.: Die Juden in Mähren. Brünn 1908.
Hráský J.: Vyrobní znácky zlatnických chibnických a ozdobnických v Cehach v letech 1806–1860 v. Prague.
Jakovovits, T.: Die Jüdische Zünfte in Prag. In.: Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Cechoslovakischen Rep. Prag. 8 (1936) 57. p.
Judentum in Wien. Sammlung Max Berger. Ausstellungskat. Hist. Mus. der Stadt Wien. 108. Sonderausstellung 1988.
Landsberge: A History of Jewish Art. Cincinnati 1946.
Lepszy, L.: Przemysł zlotniczy w Polce. Krakko 1929.
Kaniel, M.: Judaism. Dorset 1979.
Kanof, A.: Jewish Ceremonial Art and Religious Observance. New York é.n.
Kayser, S. Schoenberger: Jewish Ceremonial Art. Philadelphia 1955.
Klagsbald: Jewish Treasures of Paris. Jerusalem, Israel Museum 1982.
Knies, K.: Die Punzierung in Österreich. Wien 1896.
Krüger, R.: Die Kunst der Synagoge. Leipzig 1968.
Magyar Országos Levéltár, Archivum Regnicolare, Lad AA-Lad KK. (Orsz. összeírások XVIII szd. I.
Mann, V. B. A.: Tale of Two Cities. Catalogue. New York 1983.
Mann, V. B.: Treasures of the Jewish Museum. New York 1986.
Mc. Cagg, W. O.: Zsidóság a Habsburg birodalomban 1670–1918. Budapest 1992.

- Nahon, S. U.*: Torah Scroll Ornaments. Jerusalem 1966.
Portisch, E.: Geschichte der Stadt Pressburg. Bratislava 1933.
Rosenfeld, M.: Hebrew Printing from its Beginning until 1948. Jerusalem 1992.
Roth, C, B.: Die Kunt der Juden. Frankfurt am Main 1963.
 Magyar Zsidó Oklevéltár. Szerk.: *Scheiber Sándor* VII. köt. Budapest 1963, XVI. köt. 1974.
Schirek, C.: Punzierung in Mähren. Brünn 1902.
Sachar, I.: Jewish Tradition in Art. The Feuchtwanger Coll of Judaica. The Israel Museum Jerusalem.
Sombart, W.: The Jews and Modern Capitalism. New York.
Toranova, E.: Zlatnictvo na Slovensku. Bratislava 1983.
Venetianer L.: A magyar zsidóság története. Budapest 1922.
Volavkova: The Synagogue Treasures of Bohemia and Moravia. Prague 1949.
Wischnitzer, R.: Gestalten und Symbole in der jüdischen Kunst. Berlin 1955.
Wischnitzer, M.: A History of Jewish Crafts & Guilds. New York 1965.

Jegyzetek

*A tanulmány elhangzott Jeruzsálemben, 1993-ban a Héber Egyetem Center for Jewish Art nemzetközi szemináriumán; közlésre került az intézet által megjelentetett Aliza Cohen-Mushlin szerkesztette Jewish Art XIX-XX. kötetében (Jeiuzsálem, 1994.) 180–191. p.

- 1, 2, 4, 5 *Benoschofsky Ilona-Scheiber Sándor*: A budapesti Zsidó Múzeum.; Uo.: *P. Brestyánszky Ilona*: Kegyszerek. Budapest 1987. 27. p. és Zsidó Lexikon. Szerk.: *Újváry Péter*. Budapest 1929. 718-723. p.
 3 *P. Brestyánszky I.*: i. m. No. 20.
 6 *Chaya, B.*: Stieglitz Coll. Masterpieces of Jewish Art. Jerusalem. The Israel Mus. 1987. 58. p.
 7 *Weinstein, J.*: A Collector's Guide to Judaica. London 1985. 83. p.
 8 *Reitzner, V.*: Alt-Wien Kunstlexikon. Wien 1952 (*P. Brestyánszky I.* i. m. No. 36. leltári száma: 64.5.)
 9 *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története II. köt. Pozsony 1903. 240. p.
 10 *Újváry P.*: i.m. uo.; *Kőszeghy Elemér*: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Budapest 1936.; *Winkler Elemér*: Pozsonyi ötvösjegyek. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. 1911. 155. p.; *Mihalik József*: Háromszáz év a pozsonyi ötvösség történetéből. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. 1911. 85. s köv. p.; *P. Brestyánszky I.* i. m. valamint uő.: A Tóra és díszei. (Sajtó alatt) 3. p.
 11 *Kapossy János*: Magyarországi ötvösök a XVIII–XIX. században. Archaeologiai Értesítő 13 (1904) 270. s. köv. p.; *Ember Gőző*: Az első országos zsidó conscriptiók 1724–1748. In: Magyar Zsidó Oklevéltár. Szerk.: *Grünwald Ferenc-Scheiber Sándor*. VII. köt. Budapest 1963.; *Ember Gy.*: A magyarországi orsz. zsidóösszeírások a XVIII. század első felében. In: Magyar Zsidó Oklevéltár VII. köt. Budapest 1963.; *Illésy János*: Magyarországi ötvösök 1732-ben. AÉ 13 (1904) 389. p. *Kőszeghy E.* i. m. No. 304.
 12 *K. Winkler E.*: Pozsonyi ötvösjegyek. i. m. 155. s köv. p.; *Mihalik J.* i. m. 85. s köv. p.
 13 *Mihalik J.* i. m. 132. p. és *Kőszeghy E.* i. m. 305. p.
 14 *Kőszeghy E.* i. m. uo.; *Illésy J.* i. m. 385–389. p.; *Kapossy J.* i. m. 273. p.
 15 *Kapossy J.* i. m. 273., 275. p.; *Kőszeghy E.* i. m. 310. p.; *Mihalik J.* i. m. 142. p.

- 16 *Marczali Henrik*: A magyarországi zsidók II. József korában. *Magyar Zsidó Szemle* 360. p.; *Ember Győző*: Adalékok a magyarországi zsidóság településtörténetéről a XVIII. század első felében. *Magyar Zsidó Oklevéltár*. VII. köt. Budapest 1980. 196. p.; *Mandl Béla*: Magyar zsidó összeírások. *Magyar Zsidó Oklevéltár* III. köt. 1711–1740. Budapest 1937.
- 17 *Kőszeghy E.* i. m. 305. p.; *Kapossy J.* i. m. 275. s köv. p.
- 18 *Mihalik J.* i. m. 151. p.; *Kőszeghy E.* i. m. 310. p.
- 19 *Kőszeghy E.* i. m. 304–310. p.; *Mihalik J.* i. m. 96. s köv. p.; *Schirek, K.*: Punzierung in Mähren. Brünn 1902. 28–30. p.
- 20 *Kőszeghy E.* i. m. 304–306. p.; *Illésy J.* i. m. 385–389. p.; *Kapossy J.* i. m. 273. p.
- 21 *Kőszeghy E.* i. m. 309–310. p.
- 22 *Kőszeghy E.* i. m. No. 1860.
- 23 *Bialer, Y. L.–Fink, E.*: *Jewish Life in Art and Tradition*. Jerusalem 1976. 176. p.; *Winstein, J.*: *A Collector's Guide to Judaica*. New York, 1985. 8. p.
- 24 *Judentum in Wien*. Sammlung Max Berger. 108. Sonderausstellung Hist. Mus. der Stadt Wien. Wien, 1988. 1. 6/9.

KÉPEK JEGYZÉKE

- 1./ A. Renner: Tóravért, 1835
- 2./ id. F. Becker: Tóravért, 1800 körül, William Gross tulajdona
- 3./ Tóravért, 1800 körül, William Gross tulajdona. Rimonpár, 1810, Budapest, Zsidó Múzeum tulajdona
- 4./ Tóravért, 1800 körül, William Gross tulajdona: Rimonpár, Weinstein idézett művéből, 1810
- 5./ Tóravért, 1800 körül, William Gross tulajdona: Rimonpár, 1810, Budapest, Zsidó Múzeum tulajdona
- 6./ Tóravért, 1800 körül, William Gross tulajdona: Rimonpár, 1810, Pozsony, Zsidó hitközség tulajdona
- 7./ Tóravért, 1800 körül, William Gross tulajdona: Rimonpár, 1816, Pozsony, Zsidó hitközség tulajdona
- 8./ Tóravért, 1800 körül, William Gross tulajdona: Rimonpár, 1818, Pozsony, Zsidó hitközség tulajdona
- 8./ A Mesterjegy és hitelesítőjegy
- 9./ id. F. Becker: Tóravért, 1810
- 10./ Tóravért, 1800 Zsidó Múzeum tulajdona, Tóravért, 1813, Budapest, Zsidó Múzeum tulajdona
- 10/A/B. A tóravért jegyei
- 11./ Tobias Schmied, Wien: Tóravért, 1816, egykori Berger-gyűjtemény
- 12./ Franz Lorenz Turinsky, Wien: Tóravért, 1806, egykori Berger-gyűjtemény
- 13./ id. F. Becker: Pohár, 1813, Budapest, Zsidó Múzeum tulajdona
- 14./ Pohár, 1813, Budapest, Zsidó Múzeum tulajdona; Tálca, 1810, Pozsony, Városi Múzeum tulajdona
- 14/A. A tálca jegyei
- 15./ id. F. Becker: Sótartó, 1825, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona
- 16./ Sótartó, 1825, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona; Gyertyatartópár, 1826, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona

- 17./ Sótartó, 1825, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona; Erekytartó kereszt, 1828, Juray Koday, Pozsony tizlajdona
 17./A. A keresztjegyei
 18./ J. Becker: Fogadalmi tárgy, 1830, Pozsony, Városi Múzeum tulajdona
 18/A. Fogadalmi tárgy, 1830, Pozsony, Városi Múzeum tulajdona; A fogadalmi tárgy jegyei
 19./ Fogadalmi tárgy, 1830, Pozsony, Városi Múzeum tulajdona; Gyertyatartópár, 1830, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona
 20./ Fogadalmi tárgy, 1830, Pozsony, Városi Múzeum tulajdona; Rimonpár, 1826, Budapest, Zsidó Múzeum tulajdona
 21./ ifj. F. Becker: Rimonpár, 1831, Budapest, Zsidó Múzeum tulajdona
 22./ ifj. F. Becker: Rimonpár, 1838, Pozsony, Zsidó hitközség tulajdona
 23./ Rimonpár, 1838, Pozsony, Zsidó hitközség tulajdona; Cukorszóró, 1833, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona
 24./ Pozsonyvártelki hitelesítőjegyek; *Kőszeghy E.*: i. m. p. 308.

P. Brestyánszky, Ilona

Das Gesamtwerk einer jüdischen Goldschmiedefamilie, der Dynastie Becker in Pozsony (Preßburg)

Auf dem territorium des Königreichs Ungarn spielte Pozsony (Preßburg/ seit 1920 als Bratislava die Hauptstadt der Slowakei) – einst an der österreichisch-ungarischen Grenze liegend, mit besonders günstiger geographischer Lage – seit dem Mittelalter eine wichtige Rolle sowohl in der Geschichte der Ungarn, als auch in der Geschichte des Judentums in Mitteleuropa.

Infolge der Türkeneinfälle wurde Pozsony im 16. Jahrhundert zur Hauptstadt von Ungarn, zum Schauplatz der Krönungen, zum Regierungssitz, zum Sitz des Palatins, des ungarischen Landtages ganz bis zum Jahre 1848. Dadurch wurde die Stadt auch ein wichtiger Mittelpunkt des Handels, der Industrie und der Kultur.

Die Stadt hatte schon seit dem 11. Jahrhundert jüdische Einwohner, nach der Ausreibung der Juden aus Österreich im Jahre 1421, dann aus der Steiermark 1496 zogen jüdische Familien für eine Zeit hierher, wo sie auf den Landgütern ungarischer Hochadeligen – die Habsburgerfeinde waren – ein Asyl fanden. So geschah es auch im 17. und im 18. Jahrhundert. Pozsony war zur Zeit der Türkenherrschaft in Ungarn der geistige Mittelpunkt des ungarischen Judentums. Die Zusammenschreibung der Juden im ganzen Lande aus dem Jahre 1736 wies 120 Familienoberhäupter auf, die in erster Linie aus Österreich und Deutschland, sowie aus Böhmen und Mähren eingewandert waren. Sie beschäftigten sich mit Handel und außerdem mit Gewerbe, hauptsächlich aber mit Goldschmiedekunst. Auch hier konnten sie nicht Angehörige der angesehenen Innung von Pozsony werden, obwohl sie in Pozsonyváralja auf dem Landgut und unter dem Patronat der Grafen Pálffy lebten und dort auch Synagogen hatten. Sie übten ihre Goldschmiedetätigkeit im zunftähnlichen Rahmen aus, den damaligen Zunftordnungen entsprechend gebrauchten sie Stadt- und Meisterzeichen, so kann man daran ihre Werke erkennen. Das Gewerbe erlernten sie einerseits von ihren deutschen Landsleuten in Pozsony, anderseits von in Prag und in Mähren gelearnen jüdischen Goldschmieden. Die Dokumente der Goldschmiedezunft in Pozsony sind im

Stadtmuseum erhalten geblieben, genauso die Tafeln der Zunftzeichen, so konnte man in den letzten Jahrzehnten auf Grund der im Jüdischen Museum in Budapest aufbewahrten, sowie der im Besitz der jüdischen Glaubensgemeinde in Bratislava befindlichen Stücke die Werke der Dynastie Becker auffindig machen. Die Mitglieder der Dynastie Becker nahmen in der mitteleuropäischen jüdischen Goldschmiedekunst als wohl begabte Meister einen Platz ein.

Der Begründer der Dynastie Becker war Fridericus Becker der Ältere. Es ist nicht zu erforschen, wann er geboren ist, wo er gelernt hat, den formalen Merkmalen seiner Werke nach war er wahrscheinlich auch mal in Wien, und er sollte auch die Goldschmiedearbeiten aus Böhmen, aus Prag gekannt haben. Auf Grund der im Archiv erforschten Unterlagen ist es auch nicht ausgeschlossen, daß er mit der Tradition der jüdischen Goldschmiedekunst in Pozsony und auch in Pozsonyvártelek in Verbindung kommen konnte.

Um 1800 war er schon als Goldschmied tätig. Obwohl viele seiner Werke – die vom hervorragenden Forscher der ungarischen Goldschmiedekunst Elemér Kőszeghy registriert sind – verlorengegangen waren, kamen mehrere doch wieder zum Vorschein, so z.B. eine Chanuka-Lampe aus Silber, die er für die Synagoge in Hunfalva gefertigt hatte (Kőszeghy: a.a.O. No. 1816) und die ein Meisterstück der ungarländischen jüdischen Goldschmiedekunst ist. Auf seine elegante klassizisierende Formenwelt weisen mehrere Rimonpaare hin. Ein Rimonpaar wurde 1984 bei Sotheby's in New York versteigert, ein anderes Rimonpaar (aus dem Jahre 1810) ist im Besitz des Jüdischen Museums in Budapest als Geschenk der Kuratoren des Vereins Bikur Cholim (64.382.1-2.), dieses Paar hat mehrere Varianten im Besitz der Jüdischen Glaubensgemeinde in Bratislava (K.7-8.). Ähnlich ist das große Rimonpaar aus dem Jahre 1810 ausgestaltet, es befindet sich jetzt im Besitz des berühmten Judaica-Sammlers William Gross in Tel-Aviv. Diesen Typ hat er in einigen Jahren allmählich vereinfacht, das kann man z.B. auf dem Rimonpaar aus der Zeit um 1816 beobachten (Besitz der Jüdischen Glaubensgemeinde in Bratislava; K.5-6.). Dieses Rimonpaar hat eine jüngere Variante aus dem Jahre 1818, auch im Besitz derselben Glaubensgemeinde.

Um 1810 erreichte er den Höhepunkt seiner schöpferischen Kraft. Mehrere Thorabehälter hat er um diese Zeit geschaffen. Den Thorabehälter in der Sammlung von William Gross kann man aus der Zeit zwischen 1800 und 1810 datieren, dieses Stück folgt der jüdischen Tradition vom Ende des 18. Jahrhunderts. Sein Thorabehälter mit Baldachin, der 1986 bei Sotheby's versteigert wurde, stammt aus dem Jahre 1810; eine künstlerisch reifere Variante (1813) ist im Besitz des Jüdischen Museums in Budapest (64.403). Eine neuere Variante (64.4.) zeigt die typischsten Merkmale seines Stils mit großen stehenden Löwen, mit Baldachin mit großer Krone. Weniger qualitativ sind die kleine Becher im Jüdischen Museum in Budapest (64.153.) und die Totenbüchse in der Form eines Grabhügels aus dem Jahre 1825, heute im Besitz des Museums Hechal Schlomo in Jerusalem.

Eine bürgerliche Funktion hatte seine wunderbar ausgestaltete, große, im Empirestil geformte, ovale Platte aus dem Jahre 1810 (Stadtmuseum Bratislava; 48.548.725/82.). Aus dem Jahre 1826 stammt das Paar Leuchter mit schlanker, eleganter Form (Ungarisches Nationalmuseum, Budapest; Ö.N.79.9.). 1825 verfertigte er eine kleine Salzschale mit Palmettenfüßen (Ungarisches Nationalmuseum; 54.64.). Er reparierte auch schadhafte Gegenstände von Bürgern, so z.B. den Untersatz eines Reliquienkreuzes, im Besitz von Juray Koday in Bratislava.

Seinen Nachfolger Johannes Becker kann man ab 1828 nachweisen, er war aber schon um 1826 als Goldschmied tätig, wie es uns das Rimonpaar im Jüdischen Museum in Budapest zeigt (64.10.). Im Stadtmuseum von Bratislava verwahrt man von ihm eine anspruchslose Votivplatte mit der getriebenen Darstellung eines Wickelkindes aus dem Jahre

1831 (U. 3982.). Es ist fraglich, ob die volle Namenbezeichnung nur von dem Jüngeren, oder aber auch vom Älteren Becker gebraucht wurde.

Das letzte nachweisbare Mitglied der Dynastie war Fridericus Becker junior, 1845 erwähnt, arbeitete aber seinen Werken nach schon in den 30er Jahren. Er erbte nicht nur die Werke seines Vaters, sondern er lernte auch bei ihm, wie es damals sonst in den Zünften üblich war. Das Jüdische Museum in Budapest verwahrt sein im Jahre 1831 verfertigtes Rimonpaar (64.54.1-2.). Das Niveau des Stückes kann die Konkurrenz mit dem der Werke seines Vaters gar nicht aufnehmen. Das Jüdische Glaubensgemeinde in Bratislava verwahrt sein getriebenes Rimonpaar (1838; K.1-34.). Im Besitz des Ungarischen Nationalmuseums befindet sich sein Salzstreuer aus dem Jahre 1833, an der Seite mit den gravierten Buchstaben P.M. (55.161.). Von solchen Bestellungen von kleinen Ansprüchen der Bürger mußten damals die Goldschmiede leben.

Die Mitglieder der Dynastie Becker waren gebildete Meister der mitteleuropäischen jüdischen Goldschmiedekunst, die Werke von Fridericus Becker dem Älteren nahmen die Konkurrenz mit den Werken hohen Niveaus der zeitgenössischen Meistern aus Wien, Pozsony und Prag auf.

Kovács S. Tibor

**Török díszbuzogány a Károlyi gyűjteményből,
(A 17. század második felének méltóságjelvénye
az oszmán-török birodalomban)**

1971-ben a Károlyi család II. világháborúban elrejtett vagyontárgyai közül öt fegyver került a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárába, amely 1975-ben – egy ugyaninnen származó – sodronyíngel is bővült.¹

A díszfegyverek között egy nyolcgerezdes török buzogány is található.² (1. ábra 1.) Az aranyozott ezüsből készült, leveles virágokkal áttört, hullámos peremű gerezdeket egyenként forrasztották fel a nyél – szintén aranyozott ezüst – felső tagjára. A gerezdek öntött technikával készültek, a buzogány nyelének alsó és felső része díszítetlen, míg a középső egység vörös bársonnyal bevont.³ A buzogány nemesfém szerelésén négy esetben figyelhetünk meg ezüstfinomsági próbát.⁴ A műtárgy külön érdekessége a felső köpű alsó-felébe, illetve az alsó köpű felső részébe ütött egy-egy szultáni tugra. (1. ábra 2.) Sajnálatosan a török hitelesítő jegyek nem teljesek, az épebb felső darabon a következő szöveget olvashatjuk: SAH AHMED BIN MEHMED HAN (EL-MUZAFFER DAIMA), azaz az örökké győzedelmes Ahmed sah Mehmed han fia.

A szultáni tugrát a fentiek alapján III. Ahmed-hez köthetjük, aki 1703 és 1730 között uralkodott.⁵ A török birodalomban a művészet és a fémművesség központja Isztambul volt. A többi ötvöscéh is az isztambuli, vagy udvari stílust követte, de természetesen a távolabb fekvő műhelyek termékein helyi jellegzetességeket figyelhetünk meg. A fővároson kívül három fontos fémműves központ létezett: Damascus, Aleppo és Diyarbekir. Ezen kívül jelentősebb ötvöscéhhel rendelkeztek a következő városok: Trapezunt, Erzincan, Kayseri, Erzurum, Van, Gümüşhane, Skopje és Belgrád.⁶ Az ötvöstárgyak ezüstjének minőségét szigorúan ellenőrizték I. Szelim (1512–1520) rendelete alapján. A kellő finomságú tárgyba hitelesítőjegyként az akkor uralkodó szultán tugráját, azaz kalligrafikus névjegyét ütötték be.⁷ Ez a módszer minden valószínűség szerint csak Isztambulra korlátozódott.⁸

Az eddig elmondottak alapján a Károlyi buzogány 1703 és 1730 között Isztambulban készült, tehát nem a török alóli felszabadító háborúk során zsákmányolták. E méltóságjelvénynek számos párhuzama van, amelynek vizsgálata remélhetőleg közelebb visz ahhoz a kérdéshez, hogy milyen módon került ez a török buzogány a Károlyi család tulajdonába. A párhuzamok közül legfontosabb az a

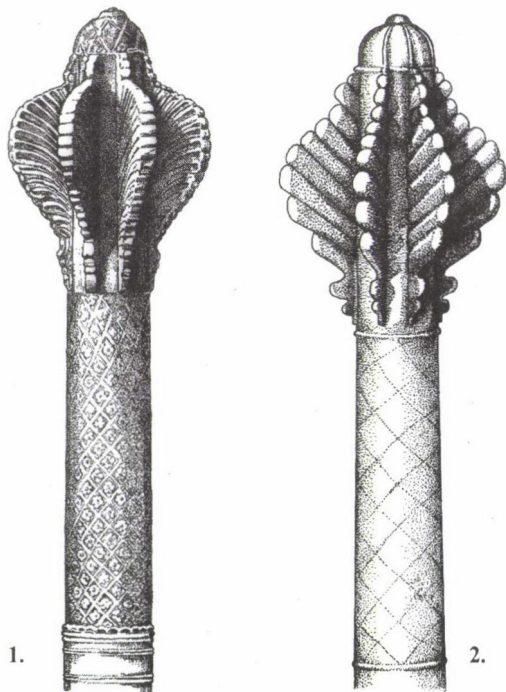

1. A Károlyi buzogány és tugrája.
1703–1730

darab, amelyet IV. Mehmed szultán (1648–1687) ural kodásának végén adományozott a porta II. Apafi Mihálynak. (2. ábra 1.) A fejedelem ezt a buzogányt 1703-ban I. Lipót császár lábaihoz helyezte a fejedelmi méltóságáról való lemondásának jeléül.⁹ Az aranyozott ezüst díszbuzogány nyolcgerezdes, amelyeket bordák ékesítenek. A nyél diófából van, amelynek végeit aranyozott ezüstlemez borítja. A lemezeket ferde négyszögek díszítik, mindegyikben poncolt alapon egy-egy apró virág látható. Az alsó lemezbe tugra alakú bélyeget ütöttek, s ebből a Mohamed név olvasható ki.¹⁰ II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata 1725-ben jegyzékbe vett hagyatéki leltára is számos buzogányt sorolt fel: „5 török, 5 magyar sceptrum. Az első török sceptrum a fejből hét ezüst levéllel emelkedik ki, alább nyele aranyozott ezüst, egy másik hasonlóan nyelét tiszta ezüst virágok díszítik: némelyik fejből nyolc levéllel emelkedik ki, virágok, arany és drága kövek díszítik. Sat.”¹¹

A hagyatékban öt – a Károlyi buzogányhoz hasonló – török darab volt, amelyek I. Apafi Mihály és (vagy) II. Apafi Mihály idejében kerülhettek a fejedelmi ingóságok közé.

1683-ban Bécs ostromakor zsákmányolták a felmentő csapatok Kara Musztafa nagyvezér buzogányát, tegezét és íját. (2. ábra 2.) Az aranyozott ezüst buzogány hét gerezdjét – II. Apafi Mihályéhoz hasonlóan – bordák tagolják.¹² A jávorfából készült nyél elejét és végét

1.
2. II. Apafi Mihály fejedelem és Kara Musztafa nagyvezér buzogánya. 17. század utolsó negyede

aranyozott ezüstlemez borítja, amelyet még finom niellóval ékesített virágok is díszítenek. A korabeli magyar inventáriumokban számos buzogányt találhatunk. Sajnos a nagyon gyakran rövid és nem alapos tárgyleírás a pontos azonosításkor vajmi keveset segít. Thököly Imre ingóságainak leltárában és Teleki Mihályné Görgény várában összeírt javai között találhatunk egy-két – valószínűleg a Károlyi buzogányhoz hasonló – mütárgyat.¹³ A magyar hadtörténelmi emlékek 1896-ban rendezett kiállításán Teleki Sámuel és Festetich Tasziló is bemutatott a családi fegyvergyűjteményből egy-egy török buzogányt.¹⁴ Mindkét mütárgy hétgerezdes volt, szerelésük aranyozott ezüst, amelyet niellódíszes virágok díszítettek.

A Károlyi buzogányhoz hasonló mütárgyakat őriznek Karlsruhe¹⁵, München¹⁶, Moszkva¹⁷, Szentpétervár¹⁸, Krakkó¹⁹ és legfőképpen Isztambul²⁰ gyűjteményei.

Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában is találhatunk négy, az előzőkhöz kapcsolható buzogányt. Az első mütárgy Jankovich Miklós gyűjteményéből származik. (3. ábra 1.)²¹ A buzogány hétgerezdes fejjel, aranyozott ezüstről készült, amelyeket egyenként forrasztottak fel. A hullámos peremű gerezdek – amelyek alul áttörtek – bordák tagolják, az alapdíszítést poncolt beütések adják. A gerezdek között szintén poncolt alapon öt apró rozettát figyelhetünk meg. A nyél közepe bőrrel bevont, eleje

1.

2.

3. Hétgerezdes török buzogányok a 17. század második feléből

és vége részben aranyozott ezüstlemezzel borított, amely még niellótechnikával is ékesített. A motívumok stilizált – indákkal összekapcsolt – tulipánokból állnak, amelyekben niellódíszes apró virágok láthatók. A tulipánok között poncolt alapon apró rozetták találhatók. Ez a buzogány – a párhuzamai alapján – a 17. század második felének valamelyik török ötvösműhelyében készült.²² A 3. ábra 2. képén látható buzogányt 1813-ban a Fejérváry család ajándékozta a Magyar Nemzeti Múzeumnak.²³ A buzogány hullámos peremű, hét gerezddel rendelkezik, amelyeket egyenként forrasztottak fel. Az öntött technikával készült gerezdeket egy központi rozettából kiinduló virágok ékesítik. A gerezdek között poncbeütésekkel határolt pikkelyminta húzódik. A nyél első és utolsó ötöde ezüstlemezzel, míg a fennmaradó rész bőrrel bevont. A lemezek közepén – niellódíszes indamotívummal díszített – medaillonok, a széleken félmedaillonok láthatók.

4. Ezüstözéssel díszített török tiszti buzogány, valamint drágakővel kirakott díszbuzogány.
17. század vége

Az ezüstszerelésen még poncolt alapon trébelt, majd utánavéssett stilizált tulipánokat, ne-felejcseket és árvácskákat figyelhetünk meg, amelyek egy virágtőből indulnak ki. Ez a török buzogány is a 17. század második feléből származik.

A harmadik műtárgy – eredetileg hullámos peremű – nyolcgerezdes fejjel, öntött technikával készült. (4. ábra 1.)²⁴ A vörösrézből készült, ezüstözés nyomait mutató gerezdek kétféle motívummal ékesítettek. Az eredeti – szegecselt és keményforrasztással felerősített – gerezdeket egy rozetta és körülötte elhelyezkedő rumi motívum díszíti. A másik – valószínűleg a 20. században – igen durva lágyforrasszal rögzített gerezdet áttört, stilizált tulipánok ékesítik.²⁵ A buzogány nyele közepén bőrrel bevont, míg elejét és végét díszetlen vörösréz lemez borítja. Ez az előbbi műtárgyakhoz képest sokkal igénytelenebbül készített buzogány a 17. század második feléből, esetleg a 18. század elejéről származhat. A negyedik

buzogány aranyozott ezüst gerezdjei rumi jellegű indákkal áttörtek. (4. ábra 2.)²⁶ A gerezdek peremére – amelyek száma hét – rubinnal és smaragddal ékesített aranyozott ezüst szalag van felforrasztva. A nyél eleje és vége szintén aranyozott ezüst lemezzel díszített, míg a középső rész csak simára esztergált diófa. Az aranyozott ezüstlemez közepén forrasztással felerősített, rubinnal és smaragdokkal ékesített tulipánok vannak, amelyek kiemelkednek az alaplemez síkjából. A részen félémedaillonok láthatók, amelyekben vésett virágok találhatóak. A szabadon maradó felületet – egy virágtöbblől kiinduló – vésett technikájú nefelejcskek és árvácskák díszítik. Véleményünk szerint a fenti műtárgyat a 17. század végén készíthették. Mielőtt rátérnénk a buzogányok típusokba sorolásához, szükséges néhány mondatban összefoglalni azokat a változásokat, amelyek nagyjából a 17. század közepe táján erősödtek fel a török művészetben. A díszfegyverek tekintetében a 17. század második felében általánossá vált a nielló alkalmazása apró virágok formájában. Jellegzetes még a részleges aranyozás is. A tulipánt, szekfűt, nefelejcsket és a jácintot – stilizált vagy eredeti alakjában – egyre gyakrabban használták a kardok, török és buzogányok felületének ékesítésekor. Az oszmán-török művészetben a fenti virágok mindig is jelen voltak, de fokozatos előretörésük talán az európai barokk hatásának tudható be a hagyományos török díszítőstílus, mint például a rumi, saz és hatayi rovására. A (fél)drágakövek is ritkábban szerepelnek a korábbiakhoz képest a fegyverek díszítésénél, főként apró rubinokat és smaragdokat használtak a 17. század második felében.²⁷

A török buzogányok fejei általában gömb- vagy körteformájúak voltak, ritkábban háromszög, esetleg trapéz alakú „tollakkal” rendelkeztek.²⁸ A Károlyi buzogány és köre a 17. század második felében, valamint a 18. század elején volt használatban és véleményünk szerint a magyar gerezdes buzogányok török adaptációjának tekinthető.²⁹

A török birodalomban a 17. század végén az egyszerű kivitelű buzogány tiszti rangot jelentett.³⁰ Magyarországon és Erdélyben a 17. század folyamán a díszbuzogány a legfontosabb méltóságjelvénné vált. A Károlyi buzogány és párhuzamai hét vagy nyolc gerezddel rendelkeznek, amelyek általában áttörtek. Ezen belül három jól elkülöníthető típust ismerünk:

1./ Részben vagy teljesen aranyozott ezüsttel díszített, ezen kívül apró rubinok és smaragdok ékesítik, amelyek a gerezdek szélein, illetve az alapfelület síkjából kiemelkedő, ráforrasztott virágokban találhatóak. (4. ábra 2.)

2./ A buzogány részben vagy teljesen aranyozott ezüsttel borított, amelyet még apró niellós virágok is ékesítenek. (1. ábra 1.; 2. ábra 1. és 2.; 3. ábra 1. és 2.)

3. / Az előbbiektől eltérően a buzogány nyelét sima vörösréz borítja, míg a durván öntött réz gerezdeket ezüstözéssel díszítették. (4. ábra 1.)

Az első típusba sorolható buzogány, amelyhez hasonló Bethlen Kata hagyatéki leltárában is volt, viselőjének gazdagságát és hatalmát volt hivatott kifejezni. A második típusba tartozik II. Apafi Mihály és Kara Musztafa buzogánya, amelynek gerezdjei nagy hasonlóságot mutatnak. Az erdélyi fejedelmet kinevezésekor több méltóságjelvénnel, köztük buzogánnyal is megtisztelték a török uralkodó képviselői. II. Apafi Mihály 1684. szeptember 18-án vette át a fejedelemségét megerősítő szultáni jelvényeket, amikor buzogányt és szablyát is kapott.³¹

A fejedelem buzogánya – mint már említettük – nagyon hasonlít Kara Musztafa nagyvezéréhez. A fenti adatok két fontos következtetés levonására készítetnek: IV. Mehmed a fejedelmi jelvényeket a szultáni fegyvertárból küldte II. Apafi Mihálynak. A második típusba sorolható buzogányok véleményünk szerint olyan méltóságjelvénynek tekinthetők, amelyeket beiktatáskor magasrangú török tisztségviselő vagy külföldi vazallus kapott a török szultán képviselőjétől. Természetesen nem tudjuk, hogy milyen méltóságokig terjedt ennek a

buzogánytípusnak az adományozása a többi más jelvénnel, mint például zászló és tug stb. egyetemben.³² A harmadik típusba sorolható buzogány alacsonyabb tiszti rangot jelenthetett a török hadseregben, amelyet a mütárgy vörösréz borítása és igénytelenebb művészi színvonalra is igazol. Ezt a buzogányt a tiszt kinevezésekor kaphatta, vagy ami valószínűbb, az akkori hivatali méltóságjelvényekhez hasonló, de annál egyszerűbb kivitelű buzogányt csináltatott magának. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a fenti állítások csak a 17. század második felére és a 18. század elejére alkalmazhatók. A hazai és Isztambulba leszállított, a külföldi gyűjteményekben őrzött Károlyi-típusú buzogányokat a török alóli felszabadító háborúk során zsákmányolhatták.

A Károlyi buzogány 1703 és 1730 között, valószínűleg III. Ahmed uralkodásának elején készült Isztambulban és egy magasrangú török vagy tatár tisztségviselő méltóságjelvénye volt. A buzogány nem a Rákóczi szabadságharc ideje alatt került Károlyi Sándorhoz. Ezt az időszakot teljes bizonyossággal kizárhatjuk, hiszen a Rákóczi szabadságharc kitörésének évét csak öt év választotta el a karlócai békekötéstől. A Temesköz még mindig a török birodalom része volt. II. Rákóczi Ferenc – mostohaapjától eltérően – nagyon óvatos politikát folytatott a portával szemben. Az oszmán birodalom ebben az időben kimerülésének határára került, ebből következik, hogy a különböző szintű kapcsolatfelvételektől eltekintve a porta soha nem lépett Rákóczival szövetségre.³³ Így a szóban forgó török díszbuzogány hadizsákmányként kerülhetett a Károlyi család tulajdonába. A 18. század első felében két török háború is lezajlott: A diadalmas 1716–17-es hadjárat, amely Belgrád elestével és a Temesköz felszabadulásával járt.³⁴ Az 1737–39-es hadiesemények kevésbé voltak sikeresek, csak a Temesközt sikerült megtartani.³⁵ Az 1717-es utolsó erdélyi tatárbetörés elhárításában fontos szerepe volt Károlyi Sándornak. A tatár hadat – amelyben számos török tiszt és katona is volt – a kán fia vezette. Erdély nagy részét végigdúlták, nagyon sok foglyot ejtettek, valamint számos települést megsarcoltak. A sikeres rablóhadjárat után szerették volna gyorsan elhagyni Erdély területét, de a borsai szorosban ütött táborukat a helyi önvédelmi csapatok és Deák Ferenc vezetésével Károlyi Sándor katonái megtámadták. A rendkívül súlyos összecsapásban körülbelül hétezer tatár elesett, a megszabadított keresztény foglyok száma 7087 fő volt. Az óriási zsákmány jelentős része Deák Ferenc katonáinak jutott.³⁶ Az 1737–39-es hadjáratban a Károlyi huszárezred is résztvett, amelyet 1734-ben állítottak fel.³⁷ A szerencsétlenül vezetett és rosszul szervezett hadjárat tragikusan végződött, az 1716–17-es háború összes hódítása odaveszett. A Károlyi huszárezred egy sikeres összecsapás kivételével nem jutott komolyabb szerephez a harci cselekmények során.

A történelmi eseményeket, a buzogány készítésének helyét és idejét, valamint a török hierarchiában betöltött szerepét mérlegelve arra a következtetésre jutottunk, hogy a Károlyi buzogány az 1717-es tatárbetörés hadizsákmányaként került a család tulajdonába.

Jegyzetek

- 1 Átvételi elismervény 1974. május 2. 402-20-5/74.U.; A sodronying súlya 21,9 kg. A mütárgyak őrzési helyéről értesítő levél iktatószáma: 580-20-5/74.U.; *Temesváry Ferenc: Díszfegyverek a Károlyi gyűjteményből.* FH 8 (1980) 55. p.
- 2 *MNM, Fegyvertár* ltsz.: 71.9511. hossza: 610 mm
- 3 A buzogány – a gereздеket leszámítva – szép példája a török művészet egyik díszítőstílusának, amelynek lényege a díszítetlenség, csupán a forma érvényesítése.
- 4 A próbavételek nyomát a buzogány fejének tetején, a felső köpű alján, az alsó köpű tetején valamint a nyél zárókupakján találhatjuk.

- 5 A tugra meghatározásáért ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Dr. Candan Nemliog-lunak; *Umur Suha*; Osmanli Padiisah tugalari. Istanbul 1980. 241–245. p.
- 6 *Türkoglu Sabahhatin*: Metalwork and Jewellery. In.: Traditional Turkish Art. Ed.: *Özel, Mehmet*. Istanbul, 1992. 19–23. p.
- 7 *Levey, Michael*: The World of Ottoman Art. London 1975. 112–114. p.; *Tulips, Arabesques and Turbans*. Ed. *Petsopoulos Yanni*; London 1982. 32–33. p.; *Türkoglu, S.* i. m. 23. p.
- 8 IV. Murád szultán 1638-ban utasítást adott Isztambul átfogó összeírására. Az igen fontos történeti forrás „Konstantinápoly összeírása” címen el is készült, amelyben a következő sorokat olvashatjuk: „A bélyegzőmesterek. A bélyegzőhivatal egy nagy épület az ötvösök műhelyéhez közel, kertje és fürdője is van, hetven alkalmazott dolgozik ott. Ők ütik rá a tugarát minden Konstantinápolyban készült ezüstmunkára, amely azonban különbözik a pénzekre ütött tugarától annyiban, hogy ezeken az „örökké győzedelmes” szavak is szerepelnek. A bélyegzőhivatal vezetője egyúttal minden ötvös felügyelője is, mert az ezüst hitelesítése után ő pecsételi le a munkáikat. A pecsét adója hat akcse, ebből három a kincstárba kerül, hármat pedig a bélyegzőhivatal vezetője és a torony három szufija oszt el egymás között; ha a három szufi az előírtnál gyengébb minőségű ezüstötvözetbe merészelné beütni a bélyeget, fejüket veszik, s helyükre tisztességes embereket jelölnek ki. Ha a vizsgálat céljából fölhevített ezüst szennyezettnek mutatkozik, a bélyegzőhivatal vezetője lefoglalja azt a szultánnak, vagy kalapáccsal apró darabokra törí, s visszaadja tulajdonosának; ugyanezt teszi az üregesnek talált vagy hamis ötvözzel töltött ezüstgombokkal is. Mindez I. Szelim szultán kánunjának megfelelően történik, aki maga is ötvös, bélyegzőkészítő és pecsétvésnök is. Ő alapította a bélyegzőhivatal számára fönntartott épületet.” *Bernard Lewis*: Isztambul és az oszmán civilizáció. Budapest 1981. 128–129. p.; 140–141. p.
- 9 *Szendrei János*: Magyar hadtörténeti emlékek a külföldi múzeumokban. Hadtörténeti Közlemények 6 (1893) 380. p. Magyar hadtörténelmi emlékek. (Az ezredéves országos kiállításon) Budapest 1896. 772–773. p. 6523. tárgy.
- 10 *Szendrei J.*: i. m. (1896) 769–770. p. (A tugra valószínűleg IV. Mehmed szultánra utal és nem a buzogány készítőjére.)
- 11 *Jakab Elek*: II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata hagyatéka II. Századok 17 (1883) 790. p.
- 12 *Sacken von Freiherrn*: Rüstungen und Waffen der K.K. Ambraser – Sammlung. II. Wien, 1862. 42–43. p.
- 13 *Thaly Kálmán*: Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. MHH Scriptoros XXIV. köt. 1873. 166. p.: „Egy aranyos gerézdes tollas bot.”; *Jakab Elek*: Az erdélyi fejedelemség utolsó évei. Történelmi Tár 20 (1875) 178. p. No. 9. Gróf Teleki Mihályné Görgény várában talált javainak összeírása 1704. január 23-án: „Két török aranyozott ezüst buzogány, egyik nyele ébenfa, a másik pedig bársonnyal borított.”
- 14 *Szendrei J.*: i. m. (1896) 482. p., 3034. tétel, 706. p., 3621. tétel
- 15 Die Türkenbeute. Badisches Landesmuseum Karlsruhe. 1970. 43. tárgy; *Bruno Thomas*; Gesammelte Schriften zur Historischen Waffenkunde. I. Graz-Austria 1977. 190. p. Abb. 13.; Die Karlsruher Türkenbeute. Hirmer Verlag. München 1991. 210–211. p. 155. tárgy. Ez a buzogány nyolcgerezdes, aranyozott ezüsstel borított. A díszítőelemek a buzogány fején rumi motívumok, a nyélen pedig vertikálisan elhelyezett sásk-levelek.
- 16 *Diplomaten und Wesire*. Krieg und Frieden im Spiegel Türkischen Kunsthandwerks. Szerk.: *Schienerl W., Peter*. München 1988. 186. p. Taf. 16.a.; Odsiecz Wiedenska, 1683. Krakow 1990. Szerk. *Franasek Anton; Kuczman Kazimierz*; Tom. II. 198. p.

- 17 *A Moszkvai Kreml Állami Fegyvertára*, Nyolcgerezes aranyozott ezüst török buzogány, ltsz.: 5237.
- 18 *Lenz, Eduard*: Collection D' Armes De L' Ermitage Impérial. S. Pétersburg 1908. T. XII./689.
- 19 *The Orient in Polish Art*. National Museum Cracow, 1992. Catalogue of the Exhibition. Cat. No. II./109.
- 20 Dr. Turgay Teczan-nak a Topkapu Sarayi Múzeum igazgatóhelyettesének szíves szóbeli közlése.
- 21 *MNM Fegyvertár ltsz.*: 55.3440. (Arm. Jank. 50.) hossza: 600 mm, a leltári napló szerint ez a buzogány Vörös Balázs cseszneki kapitányé volt.
- 22 Az Iparművészeti Múzeum Esterházy anyagának töre 1656-os évszámmal, valamint a karlsruhei múzeum egyik töre IV. Mehmed szultán tigrájával hasonló módon van ékesítve. *Die Karlsruher i. m.* (1991) 202-205. p. 148., 152. műtárgy.
- 23 *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici*. Budae 1825. 90. p. 12., „Familia Fejérváry in Comit. Albensi on. 1813. eadem ad Museum reposuit.” *MNM Fegyvertár ltsz.*: 54.1946. hossza: 650 mm
- 24 *MNM Fegyvertár ltsz.*: 54.1945. hossza: 645 mm. A leltárkönyvi bejegyzés szerint a buzogány: „A székesfehérvári képtár áttétele a gróf Zichy Jenő Múzeum anyagából”.
- 25 Pontosan nem tudni, hogy az idegen gerezek miként kerülhettek erre a buzogányra, valószínűleg a hiányokat pótolhatták hasonló, korabeli darabokkal.
- 26 *MNM Fegyvertár ltsz.*: 54.1947. hossza: 675 mm.
- 27 Erre a fenti buzogányon kívül a legszemléletesebb példa egy karabella-szablya, amely lengyelországi örmény munka és a 17. század végén készülhetett. *Lugosi József–Temesváry Ferenc*: Kardok. Budapest 1988. 105. kép
- 28 *Ossbahr, C. A.*: Kunliga Lifruskammaren. Stockholm 1897. 11. p. Pl. XXII.; *Zygulski, Zdzislaw*: Geneza i typologia bulaw hetmanskich. In.: *Muzalmitcwo Wojskowe*. II. Warszawa; 1964. 263–279. p.; *Fehér Géza*: Török miniaturák. (A magyarországi hódoltság korából.) Budapest 1978.; *Zygulski, Zdzislaw*: Stara Bron w Polskich Zbiorach. Warszawa, 1984. 106–107. p.; 114. p.; 126. p.
- 29 Vö.: *Kalmár János*: A buzogány. *NyMÉ* 4–5 (1961–62) 40. p.; *Kovács S Tibor*: Török hatás a magyar fegyvereken a 15–17. században. *Folia Archaeologica* 44 (1995) 213–242. p. A magyar díszbuzogányok gerezdjei nagyobb méretűek, mint a török darabok és általában csillag vagy csepp alakú áttörésekkel díszítettek.
- 30 *Resch, Adolf*: Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zum gegenwart. Hermannstadt 1901. Taf. 17.1.; *B. Szabó János*: Az erdélyi fejedelmi jelvények. Keletkutatás (1994. tavasz) 62. p.
- 31 Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekből. *Történelmi Tár* 4 (1903) 91. p. „Az török követ elérkezvén, ifjú urunk kiment a sátorból és a követ leszállván a szekérről, oda jöve, a császártól küldött kardot derekára köté ifjú urunknak, a botot kezébe adá, a süveget fejében tevő és a zászlót is megmutatá, praesentálá.”; *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Budapest 1984. 167–168. p.
- 32 Ez erdélyi fejedelmi buzogányok közül összesen három maradt fenn II. Apafi Mihályén kívül: Báthory Istváné, II. Rákóczi Györgyé és Báthori Zsigmondé. Az első kettő magyar munka, II. Rákóczi Györgyé bizonyosan Debrecenben készült. Báthori Zsigmond buzogánya tipikus török darab, amely a 16. század végéről származik, tehát elméletileg kaphatta kinevezésekor a fejedelem. A már említett két magyar készítésű buzogány valószínűleg Báthori István és II. Rákóczi György fegyverei közül való, de véleményünk szerint egyiket sem kaphatták beiktatásukkor, mert a porta csak török buzogányt küldött

az erdélyi fejedelmeknek. A 17. században a legfontosabb magyar méltóságjelvény a buzogány volt. Az erdélyi fejedelmek vazallusi viszonyt kifejező török buzogánya a portai követek fogadásakor vagy a törökökkel közös hadi vállalkozásoknál kerülhetett előtérbe. Egyébként a fejedelmi fegyvertár egyik ládájában volt elhelyezve, mint a függetlenség legszembetűnőbb jele. Amikor csak mód nyílt rá, más buzogányt viseltek az erdélyi fejedelmek. Nem lehet véletlen, hogy I. Rákóczi György nem török, hanem egy tipikus magyar buzogánnyal örököltette meg magát egyik hitelesnek tartott portréján. MTKCS.565.

- 33 *Benda Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei 1702–1705. Történelmi Szemle 5 (1962) 190–207. p.; *Dávid Géza*: Török és tatár katonák Rákóczi seregében. In.: Rákóczi-tanulmányok. Szerk.: *Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes*. Budapest 1980. 159–167. p. A szabadságharc alatt a kuruc hadseregben összesen két század török és tatár katona szolgált.
- 34 *Barta János*: A kétféjú sas árnyékában. Budapest, 1984. 74–80. p.
- 35 Magyarország hadtörténete I. köt. Főszerk.: *Liptai Ervin*: Budapest 1985. 410. p.
- 36 *Thaly Kálmán*: Károlyi Sándor hadi előterjesztése s észrevételei az 1717-iki tatárjárásról. Századok (1867) 57–65. p.; *Obetkó Dezső*: Az 1717-i tatárbetörés. Hadtörténeli Közlemények (1941) 204–207. p.; *Kovács Ágnes*: Károlyi Sándor. Budapest 1988. 139–143. p.
- 37 Magyarország hadtörténete i. m. 411–413. p.; *Kovács S. Tibor*: A hegyestőr (Egy speciális szűrőfegyver története). FH 18 (1993) 194. p.
- 38 Az 1716–17-es hadjárat egyik mellékhadszíntere Erdély volt, amelyet zömében tatár hadak támadtak meg. A kán fiának, a kalgának vagy a nureddinnek a vezetésével 1717 augusztusában.

Kovács S. Tibor

Ottoman Ornamental Mace from the Károlyi Collection

In 1971 six weapons hidden during the period of World War II had got to the Arms Collection of the Hungarian National Museum from the collection of the Károlyi family of Fót. Among the objects there was a gilt mace with seven segments with the two tugras of Ahmed III (1703–1730). (III. 1–2.) Several parallels of this Ottoman ornamental mace are existing, the most important is the Ottoman mace of Mihály Apafi II, elected Prince of Transylvania, which he got at his inauguration in 1684. (III. 2.) Another important work is the mace of Kara Mustafa looted at the siege of Vienna in 1683. (III. 2.2.) The above maces have eight or seven segments. Similar Ottoman maces were described in the inventory of Kata Bethlen, wife of Mihály Apafi II in 1725. In Hungarian aristocratic collections there are several parallels, while in abroad in the Museums of Karlsruhe, Munich, Moscow, St. Petersburg, Cracow and Istanbul. The arms collection of the Hungarian National museum has four maces of the Károlyi type. Two of them are partly gilt, with niello decoration and seven segments. (III. 3. 1–2.) The third one is covered with copper, roughly cast and silvered. (III. 4.1.) These maces were mostly made in the second half of the 17th century, in one or two cases at the beginning of the 18th century. With the exception of Istanbul and the Russian collections these Ottoman maces were looted in the course of the deliberation campaigns between 1683–99. They can be put into three groups according to their types.

The Károlyi mace was made most probably between 1703–1730, during the rule of Ahmed III and must have belonged to an Ottoman officer of high rank. When could it get to the collection of the Károlyi family?

A secondary scene of the war against the Ottomans in 1717 was Transylvania, attacked by Tartar troops with Ottoman leadership. Looting Tartar troops were just leaving the territory of Transylvania when at a fight they were defeated by Hungarians lead by Ferenc Deák and they got a booty. In our opinion this mace was looted in that occasion, given later to the commander of Deák, Sándor Károlyi.

Héri Veronika

Luckius „érmei”

Johann Jakob Luckius történeti munkája¹ az 1500–1600 közötti évek európai eseményeit ismerteti. Ebben az évszázadban zajlott a harc Itália birtoklásáért, a reformáció melleti és elleni szellemi és politikai küzdelem, az Oszmán Birodalom behatolása, majd térnyerése Európában, az angol – spanyol – ellentét kiéleződése, majd az angol gyarmatbirodalom kiépítésének kezdete, s végül a tizenöt éves háború. Európa minden országában változás, olykor sorsdöntő változás történt. Ennek köszönhető, hogy a történeti munkák, sőt az illusztrált művek egyre nagyobb népszerűségének örvendtek, nőtt irántuk a kereslet.

Luckius a nyomtatott irodalomban megelőzte a „metallique histoire”-t, azaz történelmi események érmeiken való ábrázolását. Az érem sokszorosítható alkotás, szerepe, információhordozó lehetősége azonos a metszetével.

A technológiai követelmények következtében a metszet volt a rugalmasabb, ezért gyakrabban lehetett érmekek forrása, előképe. *Luckius* módszere, hogy egy-egy fontos esemény főszereplőjét, helyszínét kívánván bemutatni, esetleg allegorikusan fejezi ki az esemény értékelését.

Luckius az illusztrálásra felhasznál valóban létrejött érmekek, egyes uralkodók, fővezérek emblémáit, és olyan megoldást is, hogy grafikus ábrázolásokat kerek kivágásban közöl, hogy érem látszatát keltse. 38 alkalommal foglalkozik magyar vonatkozású, Habsburg-birodalmi eseménnyel. 31 alkalommal használ fel éremképet vagy emblémát, és hétszer komponál grafikai művekből „érmet”. Ha valóban létező éremről készül az illusztráció, az általában fordítottan jelenik meg, vagyis az érmen balra néző uralkodó nála jobb felé néz. Ennek nagy valószínűséggel az a magyarázata, hogy metsző, a borítón szereplő Peter Aubry azt metszette lemezre, amit látott, s ez a nyomtatásnál fordítva jelentkezik. Hasonló ehhez hét „komponált érem” megoldása, ahol csata helyszínéről, várábrázolásról van szó. Nyomon követhető, hogy mindegyik *Ortelius* „Chronológiájának” valamelyik kiadásából van átvéve; minthogy a tizenöt éves háború eseményeit feldolgozó kötet többször jelent meg. Mindegyik vár fordítva van ábrázolva.

Kissé bonyolultabb a helyzet a portrékkal, s meghaladja a numizmatika feladatait, hogy kiderítsük, egy-egy uralkodói, vagy fővezéri grafikus ábrázolásnál mi volt az ősmódel, de minden esetben már nyomtatásban megjelent munkát használ fel s az esetek nagyobb részében fordítva. *Luckius* az események leírása előtt, szinte fejezetcímként hozza az „éremképeket” és minősíti is.

Először ismertetjük azokat a képeket, melyek megvalósult éremről készültek, majd azokat, melyek metszetek nyomán készültek.

1. Lelőhely: 30. oldal 1515, „nummus missilis” (azaz értesítő, hírt adó érem).

Előlap: nyolcszöglető csegely peremén rozettákkal és keresztekkel díszítve, gyöngykörrel körülvett kerek belső mezejében koronás kétfejű sas.

Hátlap: ugyanaz a díszítmény, mint az előlapon, kerek belső mezőben kereszt, alatta 1515, alatta monogram.²

1515. július 19-én jött létre a bécsi találkozó, ahol II. Ulászló magyar, I. Miksa spanyol és I. Zsigmond lengyel király között megegyezés született. Habsburg Ferdinánd feleségül veszi Jagelló Annát, Jagelló Lajos feleségül veszi Habsburg Máriát, II. Ulászló Miksát és Zsigmondot teszi meg fia gyámjává.

2. L: 62. old. 1526, 1544. „nummi duo ferales” (kettős gyászeseti érem).

E: II. Lajos és Mária arcképe egymással szemben, alatta: LUDO: UNGAR BOHEQUE / REGIS: stb. szöveg 5 sorban.

H: török tüzéség és lovasság támadja a magyar lovasságot, alatta: LUDO: HUNG-BOEM; ZC-REX / ANU AGENS XX IN TURCAS stb. szöveg 6 sorban.

A mohácsi csata 1526. augusztus 29-én az elavult fegyverzetű magyar sereg katasztrofális vereségével zárult.

Az éremhez képest az előlapi portrék helyes pozícióban vannak, a hátlapi csatajelenet fordítva.³

3. E: koronás gyermek párnán ül jobbra fordulva, körben LUDOVICUS· FILIUS· R·UNGA·E·BOHEMI. 1508.

H: 1544 BUDA / POTENS·ET· / PANNONY· GENS· stb. 7 sorban Buda elvesztése miatti keserűség megfogalmazása.

Budát a törökök 1541-ben foglalták el 150 évre elvesztve ezáltal az önálló magyar államiságot.

A modell-érem, melyet Luckius felhasznál, egy hibrid, amennyiben előlapja egy a II. Lajos koronázására kibocsájtott, sok variációban létező érem egyik típusa⁴, hátlapja pedig 36 évvel későbbi munka. Az éremhez képest az előlap fordítva van, ott a gyermek Lajos balra fordul.

4. L: 69. old. 1529. „nummi castrenses” (tábori érmek), azaz Bécs ostroma idején kibocsájtott szükségpénzek.

E: négyszögletes csegely, fent Ferdinánd, jobbra kétoldalt 15–29, alatta: TURCK BLE/GERT WI/EN. A rajz megfelelően ábrázolja Ferdinánd egy dukátcsegelyét. Hátlapját nem hozza.⁵

5. E: csegely, kereszt szárai között a magyar, cseh, osztrák és kasztíliai címerpajzs.

H: TURCK/BELEGERT (így/WIEN) 1529. Hat krajcár csegely helyesen ábrázolva.⁶

6. E: koronás osztrák címerpajzs, csegely.

H: T/TURCK / BLEGERT / WIEN / 1529: Fél dukátcsegely helyesen ábrázolva.⁷

7. E: kétszeres sorban körben: FERDINANDUS· DEI· GRACIA· HUNGARIAE· stb. a király nagy kalapos portréja jobbra.

H: kétszeres sorban körben: DA: MICH: VIRTUTEM: CONTRA: HOSTES: stb. közben osztrák és kasztíliai, körötte magyar, cseh, dalmáciai és horvát címerpajzs. Az éremhez képest az előlap fordítva van, hátlapi címerek elhelyezése megfelel az érmen való elhelyezésnek.⁸

Nagy Szulejmán 1529. május 10-én inul Magyarországra. Szeptember elején kezdi ostromolni Budát, szeptember 22-től Bécset, majd október 15-én sikertelenül elvonul.

8. L: 100. 1541. „nummus votivus” (fogadalmi érem).

E: Ferdinánd lovon ül jobbra fordulva, körben: ·FERDINANDUS· D·G·ROM· HUNG·BOEM·DALMA·GROA (így) REX.⁹

H: félkörben: AQUILA·ELECTA·IUSTA·OMNIA·VINCIT, kiterjesztett szárnyú koronás kétfejű sas, mellén corpus.¹⁰

Az eredeti érem, melyet Luckius modellül vett, hátlapján császári címersast ábrázol corpus nélkül. A megoldás, amit felhasznál, Ferdinánd egyik emblémája.¹¹

Egyetlen éremről van tudomásunk, mely a Luckius ábrázolta formában létezik. Nyilvánvalóan egy körmöcbányai vert érem előlapját öntötte ki a vállalkozó kedvű ötvös, és hozzá megmintázta a Luckius ábrázolta hátlapot. A sas, mellén a korpusssal egyébként ismert Ferdinánd dukátjairól. Az esemény, melyet Luckius ezzel az „éremmel” illusztrál, Buda Rogendorf általi ostroma 1541. május 4-től augusztus 23-ig, majd a török által csellel való bevétel (augusztus 29.)

9. L: 153. old. 1552. „nummus triumphalis” (győzelmi érem).

E: Körben: IO·BAPT·CASTALD9·CAR·V·IMP·MAX·EXERC ·DUX, mellképe páncélban jobbra.

H: kétoldalt LIPPA – CAPTA balraforduló ülő női alak, mögötte trofeumok. Mindkét oldal fordítva van az éremhez képest.¹²

1551-ben Castaldo és Fráter György ostromolja Lippát, melyet novemberben a török őrség felad. Fráter György mindenkivel szembeszállva eléri, hogy Ulema pasának szabad elvonulást biztosítsanak. Castaldo félve Fráter György diplomáciájától, megöleti őt. A szultán pedig meggyilkoltatja azt a Hasszán pasát, akinek arcképét szintén hozza Luckius.

10. L: 154. old. (nem minősíti az érmet) kétoldalt CASSAN – BASSA a mezőben balra néző arckép. Pastorino érméhez képest a rajz fordított állású.¹³

11. L: 181. old. 1556. „nummus castrensis” (hadi érem).

E: díszes ovális keretben kétoldalt FERDINAND: D: G: ARCHID·AUS, mellképe jobbra.

H: fent két sorban: VINCIT POTENTIA / FATI; a cethal szájából megmenekült Jónás szalad bal felé.¹⁴

A főhercegnek érme és emblémája is van ezzel az ábrázolással, mindkettőhöz képest fordított állású a két ábra. Az érem annak emlékére készült, hogy Ferdinánd részt vett a Dráva menti harcokban.

12. L: 192. old. 1558. „nummus memoriae ducatus” (az emlékezet számára rendelt, magyarul emlékérem).

E: körben: FERDINAND·ROM·IMP·ELECTUS, mellképe páncélban jobbra.

H: körben: IN·SPEM·PRISCI·HONORIS, folyamisten balfelé fordulva, kezében evező, térdénél: DANU/BIUS szöveg.

Az ábrának van érem előzménye, ahhoz képest a rajz mindkét oldalon fordított¹⁵, és Ferdinánd emblémájához képest is. További előzménye még V. Károly emblémája, ahol a folyó felirata TIBERIS,¹⁶ és a folyamisten balról önti a vizet.

Az 1558-as év eseményei közül Luckius az I. Ferdinánd és Izabella közötti tárgyalásokkal foglalkozik. A királyné békeajánlattal fordul Ferdinándhoz, nyilván hosszú tárgyalások folytak, mert a fegyverszünetet 1559 júniusában meghosszabbítják.

13. L: 204. old. 1562 és 1563. „nummi auspicales” (avatási érmek).

E: Miksa páncélban fedetlen fejjel jobbra fordulva, körben: MAXIMILIANUS·D·G·BOHE·REX,

H: hordsarló két hegyén álló kiterjesztett szárnyú kétfejű sas, fölötte korona lebeg. Körben: COMMNAVAM VEL EX TINGUAM.

Miksának ekkora méretű érme, melyet német-római császári koronázására bocsájtottak volna ki, nincsen. Két érme van, melyen páncélt visel; 52 mm átmérőjű éremtípus van, melyen az előlapon páncélos mellképe van, hátlapon a császári sas, ezek az 1566-os táborba szállás emlékére készültek. Az egyiket fedetlen fejjel van ábrázolva, levéldíszes páncélt visel, és balra fordul. Luckius ezt az érmet használta fel, ahhoz képest fordítva. A hátlap ebben a formájában Miksa emblémája. Az éremken a császári sas lábai alatt nincs holdsarló.¹⁷

14. Uo.

E: Miksa ül trónuson jobbra fordulva, mellette két női alak, a baloldali kardot tart, a jobboldali pálma(?)ágot, másik kezükkel koronákat tartanak Miksa feje fölé. Baloldalt: IUSITIAM / VINDIC, jobbaldalt: DA PACEM / PATRIAE szöveg, a szelvényben is 5 soros, római császári koronázásra utaló szöveg.

H: közben páva fejét balra fordítva, körötte Miksa birodalmának címerai, megszakítva az Aranygyapjú elemeivel. Lent jobboldalon a cseh, középen az osztrák, balra a magyar

címerpajzs. Az éremhez képest az előlapon annyi az eltérés, hogy a két nemtőt és a két oldalsó szöveget cserélte fel, a hátlap megfelelő állású.¹⁸

15. Uo..

E: római koronás fej jobbra, körben: MAXIMILI·D·G·ROM·BOHE·REX·

H: körben: A·DOMINO·REGNUM·VENIT·IMPERIQ·POTESTAS. Koszorúban koronás M betű és országalma.

A koronázási jetonhoz képest az előlap fordítva van, a hátlap helyesen.¹⁹

16. Uo.

E: körben: MAXIMILIANUS·D·G·REX·BOHEMIE, koronás arcképe jobbra.

H: CORONAT9 / EST IN RE / GEM ROMA/NORUM/ 1562.

A koronázási éremhez képest mindkét oldal megfelelő pozícióban van.²⁰

17. L: 214. old. 1565. „nummus castrensis” (tábori pénz). Egylapú, fent szalagon IO·SE·REX·UNG, alatta címerpajzson jobbra forduló farkas, baloldalt csillag, jobboldalt hold. Lent évszám: 15–65

Az éremkép János Zsigmond táborigárdájának ábrázolását fordítva.²¹

Ebben az évben János Zsigmond megegyezést keres Miksával, feleségül kéri egyik unokahúgát, Johannát, majd amikor a császári csapatok elfoglalják Tokajt, Erdődöt és Nagybányát, Szulejmántól kér segítséget.

18. L: 217. old. 1565. „nummus castrensis” (tábori érem).

E: körben: LAZARUS·A·SWENDI·CAR·V·IMP·Z·REG·PHIL·F·CONS·Z·LEG·GER·MIL·PRAEF, mellképe jobbra.

H: hét szélsten fúj egy sziklát, fent félkörben: DURAT·ET·LUCET.

Luckius erre az évre Schwendinek egy Joghelinck által 1557-ben mintázott érmét használja fel. Az érmen a parancsnok egészen profilból van ábrázolva, de a jobb felé forduló pozíció helyes. 1566-ban Antonio Abondio mintázott érmet az 1565-ös események emékeére Schwendiről. Félreismerhetetlen Joghelinck hatása, de a főtiszt itt balra fordul. A szélsteneket ábrázoló hátlapot Abondio változtatás nélkül átvette.²²

Schwendi Lazar kassai főkapitány vezetésével indított csapatok okozták János Zsigmond 1565. évi veszteségeit. Ezek után fordult Szulejmánhoz segítségért János Zsigmond és szerezte vissza az elostromolt területeket.

19. L: 218. old. 1566. „nummi castrenses” (tábori érmek). Köztük csak az egyik magyar vonatkozású, Miksa jelmondatos érme. A másik a nyugat-európai eseményekre vonatkozik.

E: körben: MAXIMILI·II·ROM·IMP·SEM·AUGUS; Miksa páncélban, portréja jobbra fordulva, feje fedetlen.

H: fent félkörben: DOMINUS·PROVIDEBIT, sas karmai közt földgolyóval bal felé fordul.²³

A kompozíció Miksa 1570. és 1572-es évszámmal jelzett érmeiről ismert, nem hozható kapcsolatba az 1566-os eseményekkel, amikor Szulejmán személyesen indul Magyarország elleni hadjáratra, s ebben az évben meg is hal Szigetvárnál. Az éremhez képest a portré helyesen van ábrázolva. A hátlap az éremhez képest és Miksa emblémájához képest is fordítva van.

20. L: 220. old. 1566. „nummus castrensis” (tábori érem).

E: fent félkörben: FORTUNA·AUDACES·IUVAT, Fortuna jobbra fordulva a tenger közepén, haját lobogtatja a szél.

H: körben CAROLUS·ARCH·DUX·AUSTRIAE· főherceg oroszlános páncélban balra.

Lorenz Rosenbaum egyik érmén a főherceg jobbra fordul, és Fortuna ruhátlan. A páncélon nincs oroszlánfej. A másikon Fortuna jobbra fordul, lobogó ruhában.

Antonio Abondio érmén a főherceg szintén jobbra fordul, páncélján oroszlánfej van. A hátlaplapi Fortuna jobbra fordul, szintén ruhátlan. Luckius tehát több éremből alakította ki az illusztrációt.²⁴

Károly főherceg ebben az évben valóban ért el hadi sikereket, fővezérsége alatt Salm és Thury György a Dunántúlon arattak győzelmeket.

21. L: 285. old. 1582. „nummi auspicales” (avatási érmek).

E: körben: RUDOLPHUS·II·ROM·IMP·AUG: Arcképe páncélban jobbra.

H: fent: SALUTI·PUBLICAE, fodrozó felhők között felfelé repülő sas kissé balra fordulva.

Abondio érmén a császári jobbra fordul és a madár is jobb felé fordulva száll.²⁵ Rudolf emblémáján viszont a sas balfelé fordul.²⁶

22. Uo.

E: körben tizenkét monogram, R. I. A. I. LE. A. II. F. III. LA. F. IIII. M. I. PH. C. V. FE. M. II. a Rudolf előtti Habsburg uralkodók, akik német-római császárok is voltak. Minden rövidítés fölött korona.

H: körben: RUDOLPHUS·II·D·G·ROM·IMP·S·A·GER·HUNG·BOH·REX·ARCH·AU. Az uralkodó lovon balra.

Valentin Maler érmén a monogramok felsorolása, illetve állása, és a mentők heylzete is megfelel a Luckius-féle rajznak. A lovas kép viszont fordított és a körirat is pontatlan az érmen: RUDOLPHUS·II·D·G·ROM·IMP·S·A·GER·HUNG·BOH·REX·ARCH·AU. szöveg van. A szelvényben pedig C·PRIV·C. jelzés. A fű között VM mesterjegy.²⁷

23. Uo.

E: körben: *RUDOLPHUS·II·D·G·ROM – IMP·SEMP·AUGUST·, középen álló alakja jobbra, uralkodói díszben.

H: körben 24 címer, középen a császári sas, hasán lévő címerpajzsán a magyar, a cseh és az osztrák címer.

Mind az előlap, mind a hátlap megfelel Valentin Maler érme pozíciójának. Az előlapi körirat pontatlan, az érmen: RUDOLPHUS II D; G; RO – MA IMPERA SEM AU szöveg van, a hátlapon pedig elhagyta az 1589-es évszámot.²⁸

24. L: 302. old. 1587. „nummi castrenses” (tábori érmek). Több éremképet ábrázol, de csak egynek van magyar vonatkozása. Itt mutatja be Miksa főhercegnek, a magyarországi hadak legfőbb vezetőjének „érmét”, aki nem esélytelenül indult a lengyel királyválasztáson.

E: MAXIMIL·D·G·ARCH·AUS körirat, Miksa mellképe jobbra páncélban.

H: római tábor képe, fent MILITEMUS felirat.

Antonio Abondio érméhez képest a portré és a tábor képe is fordítva van, az érmen levő 1586-os évszámot elhagyja²⁹, és az 1587-es lengyelországi eseményekre vonatkoztatja. Az érem átmérője 27 mm, a grafikai ábrázolás nagyobb.

25. L: 342. old. 1594. „nummi honorari” (tisztelgő érmek).

E: RUDOLPHUS — II ROM IMP AUG, arcképe jobbra.

H: felhők közül jobbról kard és pajzs nyúlik ki, előtte megtorpanó kigyófarkú kétfejű kutya.

Az előlap pozíciója megfelel Abondio érmének³⁰ a hátlap fordított, a méret helytelen.

1593-ban kitör a tizenötéves háború, a következő évben felélénkülnek a harci események, eleinte változó sikerrel, de az év végére török erőfölény következik be.

26. L: 360. old. (Nincs minősítés, szöveg közben hozza a képet.)

Középen portrét ábrázol, kétoldalt egy-egy jelenetet, mintha az érmeknek kétféle hátlapja volna.

E: kétoldalt MAXIMIL D G ——ARCH AUST.

H(1): ágaskodó oroszlán jobbra fordul, fent félkörben: FORTIBUS·RESISTIT

H(2): Pallas Athené kissé balra fordulva pajzsot és lándzsát tart, mellette balra vadkan, jobbra oroszlán, fent félkörben: FRANGIT ET ATTOLIT.

Mind a portré, mind az Athénét ábrázoló hátlapi ábrázolás fordítva van Abondio érméhez viszonyítva.³¹ Az érem szövege MAXIMIL: D: G: —— ARCH: AUST, tehát pontok vannak, Luckius elhagyja az AN. AB. mesterjegyet, igaz következetesen soha nem említ sehol mestert. Az érem 29 mm, a rajz nagyobb.

Oroszlános hátlapú érem nem ismeretes, az Mátyás főherceg egyik emblémája.³² Miksa főherceg vezeti 1597-ben Győr ostromát, de egy hónap múlva sikertelenül elvonul.

27. L: 360. és 361. oldal között számozatlan oldalon 1598. „nummi honorari” (tisztelgő érmek).

E: RUDOLPHUS. II. —— ROM·IMP·REX·HU·BO·, az uralkodó portréja szemből, fején babérkoszorú, páncélban van, nyakában Aranygyapjú. Mellette jobbra és balra egy-egy „hátlap”.

H(1): balra felhőből kihajló puttó, lent jobbra levő csillagra sugarat fúj. Fent körben: WIE —— GOTH WIL.

H(2): balra forduló sas karmában nyíllal, lábánál szalag, rajta AD SIT szöveg.

A Rudolf szembenéző portréját ábrázoló érmek általában oválisak, az itt ábrázolt „hátlapokkal” érmek nincsenek, mindkettő Rudolf emblémájának fordított felhasználása.³³

28. Uo. Ugyanez a helyzet a Mátyás főherceget ábrázoló képekkel. Középen a főherceg portréja, kétoldalon egy-egy embléma Typotiushoz képest fordítva.³⁴

Ebben az évben Mátyás főherceg megkezdí októberben Buda ostromát, és egy hónap múlva siker nélkül abbahagyja.

29. L: 370. old. 1598. „nummus triumphalis” (győzelmi érem).

E: vár képe, körben: OMNIS·VICTORIA A·DOMINO.

H: kilenc soros szöveg Győr várának visszafoglalásáról.

Valentin Maler érméhez képest a vár képe fordítva van, a szöveges oldalon annyi az eltérés, hogy az érmen a RA/AB szó és a WIEDER/UMB két sorban, a könyvben egy sorban van. Luckius elhagyta az előlapon látható CUM PRIVIL C szöveget.³⁵

Adolf Schwarzenberg és Pálffy Miklós vezetésével rövid idő alatt csellet, és viszonylag kis vérvesztéssel, egy új fegyver, a petárda alkalmazásával visszafoglalják Győrt, melynek jutalmául Pálffy 2840 gramm aranyból készült serleget kapott, Schwarzenberg pedig hercegi rangot.

30. L: 379. old. 1599. „nummus iconicus” (arcképes érem).

E: fent félkörben: RUDOLPHUS. II. ROMANORUM. IMPERATOR. SEMP. AUG.

H: a következő, 380. oldalon fent: VICTORIA DACICA. Középen Victoria feje fölött babérkoszorút tart, bal oldalán trofeumok és török zászló előtt megláncolt török, jobb oldalán trofeumok és megláncolt félig ruhátlan török.³⁶

Luckius az érmet a Rudolf és Báthory Zsigmond közötti tárgyalások ismertetésével hozza kapcsolatba.

Az uralkodók évek óta tárgyaltak arról, hogy Zsigmond átadja Erdélyt Rudolfnak, és ezért cserében megkapja Oppeln és Ratibor hercegséget. 1598-ban feleségül veszi Mária Krisztiánát, Miksa főherceg leányát. 1599-ig többször lemond a fejedelemségről, majd visszavonja lemondását. Az erdélyi rendek végül Báthory Andrást választják meg fejedelemmé. November elején Báthory Andrást megölik, és Mihály havasalföldi vajda lesz Rudolf erdélyi helytartója.

Ennyiben lehetne Rudolf politikai győzelme eredményének tekinteni az érmet.

Az eredeti érem nem Rudolfot ábrázolja, hanem I. Miksát.

Az illusztráció eredete egy-egy obszidián lapon mintázott csodálatos színes viaszdombormű. Az egyik lapon Miksa mellképe balra fordulva, körirata nincs. A többi elem, páncél, babérkoszorú, Aranygyapjú nagyjából megfelelő Luckius képén. A másik obszidián lapon is nagyjából megegyezik a kompozíció, csak fordított állásban. A domborművet Leone Leoni mintázta³⁷, minden bizonnyal vagy 1567-ben, amikor Schwendi sorozatos győzelmeket ért el Erdélyben, vagy 1568-ban, amikor Miksa és II. Szelim megkötik a Drinápolyi békét.

Luckius, aki a kötet bevezetőjében a numizmatika dicsőségét zengi, mondhatni tisztességtelen módon jár el akkor, amikor az érmészet iránt, mint művészet és mint gyűjtési terület iránt is ugrásszerűen megnő az érdeklődés, sőt történeti forrásként is elismerik. Azzal, hogy nem megfelelő pozícióban és méretben, hogy nem a valódi eseményhez kapcsolja, zavart kelt, a gyanútlanabb olvasó vagy kortárs variációknak sejtethi az ábrázolt érmeket. A szándékos tisztességtelenség a minősítésekből végképp kiderül, ahol minden illusztrációt, amely a valóságban csak grafikai alappal rendelkezik, következetesen nummusnak nevez.

A hét további „éremnek” sem numizmatikai, sem emblemikus előzménye nincs. Kivétel nélkül az 1620 előtti nyomtatott illusztrációk felhasználásával készültek.

A tizenöt éves háború oszmán részről törekvés volt a hatalom Európában való kiterjesztésére, részint az erdélyi kérdés „rendezésére”.

A háború első szakaszában – nagy veszteségek árán, általában a keresztény célok érvényesültek: Esztergom, Győr, Székesfehérvár visszaszerzése. Budát visszavívni azonban nem sikerült, és 1602 után erőgyensúly, illetve kölcsönös kimerülés következett be.

A korszak török-ellenes serege nemzetközi volt. A Magyarországot Kelet felől fenyegető veszedelem győzelme, az ország teljes eleste után Európát is fenyegette volna. Az érdeklődés ezáltal állandó volt a magyarországi események iránt, a csaták lefolyását, főbb vezetőinek arcképét, esetleg a csata helyszínének bemutatását a rölapok végezték el.

Az igényesebb, egy-egy korszakot összefoglaló művek a műveltebb olvasóknak igyekeztek megfelelni, a szövegek tudományos igénnyel íródtak, az illusztrációk is többnyire kitűnő metszők munkái. Luckius a numizmatikát és a történetírást mint egymást segítő tudományágak együtteseként ajánlja művét. Akik hittek az írott és nyomtatott szó szent-ségében, évszázadokon át idézték „érmeit”, mint valóban létező, legjobb esetben lappangó darabokat.

32. L: 47. old. 1521. „nummus castrensis” (tábori érem).

E: kétoldalt: SOLYMANI TURC IMP, a szultán bal felé fordul, egyik kezében jogar, másikat csipőre teszi.

H: lent félkörben: BELGARDUM·EXPUGNAT·AO·1521. A mezőben a vár képe.³⁸ (1. kép)

A szultán képe Alfons Villosa művéből származik, annak megfelelő pozícióban.³⁹ A szultán kezében pajzs is van, ez Luckiusnál már nem látszik. A „hátlap” Ortélius „Chronológiájának” Nándorfehérvárt ábrázoló metszete nyomán készült.⁴⁰ A mű hosszú címéből

megtudjuk, hogy az író Hieronimus Ortelius, a metsző Johann Siebmacher, első megjelenése 1602. Nürnberg. A könyvben 27 magyar város és vár képe van. A további kiadások során (1603–1604, 1613, 1622, 1664) a városképek mindig más oldalszámon szerepelnek, mivel az újabb események leírásával mindig bővült a kötet, és a későbbiekben a főbb szereplők portréit is ábrázolják.

Siebmacher metszetéhez képest Luckiusnál lemaradt a kerek kivágás érdekében a jobb oldali szélső bástya és néhány, az előtérben a Dunán úszó hajó. A hadiesemény valójában 1521. július 31-től augusztus 28-ig, az ifjan trónra kerülő I. Szulejmán vezetésével zajlott. A Nándorfehérvárt ostromló török sereg a vár őrzőjét, More Mihályt árulásra bírva, viszonylag rövid idő alatt birtokba vette a várat.

33. L: 340. old. 1593. „nummus iconicus” (arcképes érem).

E: kétoldalt: SINAN — BASSA, a mezőben turbános hosszú szakállú idős férfi.

H: fent: PALOTTA, a vár képe.⁴¹ (2. kép)

A portré egyik előzménye Ortélius Atrium Heroicum című művének⁴² illusztrációja, melyet Domenicus Custos metszett. A vár Ortelius Chronológiájának várképe nyomán készült, ahhoz képest fordítva.

34. L: 341. old. (Szöveg közben, nincs külön minősítés.)

E: körben: CHRISTOPH· L· B· A· TEUFFENBACH· S· C· M· PRAE· SU· UNGERN· (így).

H: fent VILLECK, a mezőben magas hegyen lévő vár képe.⁴³ (3. kép)

A hadvezér már 1563-ban is harcolt Magyarországon, majd a tizenöt éves háború egyik fővezére (kassai főkapitány). Képe szerepel Ferdinánd főherceg ambras-i képgyűjteményében, illetve az azokról készült metszetes könyvben⁴⁴, majd a Domenicus Custos metszeteivel megjelent Atrium Heroicumban. Címlapon szerepel Theodor Bry: Pannoniae Historia Chronologica... feletébb hosszú című kiadványában.⁴⁵

Ezek és a következő portrék többnyire Francesco Terzio Ambras számára festett képekének utánélései. A ruha minimális változtatásával, jobbra vagy balra fordulva ábrázolják az

1560-as évek háborúinak, majd a tizenötéves háború csatáinak főszereplőit. Luckius fordítva másolta Ortelius várképét.⁴⁶

35. L: 354. old. 1595. „nummi castrenses et triumphales” (tábori és győzelmi érmek).⁴⁷

E: körben: CAROL9·PRINC·MANS·CO·SUM9·EX·CAES·PRA EF·, mellképe páncélban kissé jobbra.

H: fent félkörben: PRAECIUM·NON·VILE·LABORUM, középen két keresztbe tett bőségszaru marsallbottal és koronával. (4. kép)

Gróf Karl Mansfeld a Mátyás főherceg fővezérlete alatt álló keresztény sereg egyik főparancsnoka 1595-ben sikeresen ostromolta Esztergomot, június végétől augusztus közepéig, amikor is vérhasban meghalt. A várat végül is szeptember 30-án az ostromot átvevő Mátyás főherceg foglalja vissza.

A portré szerepel Bry kötetének címlapján, ott kissé balra fordulva. az átvétel azonban kétségtelen a hajviselet, az erősen kiemelt vállvert és a főtiszt nyakában lévő lánc ábrázolása révén. Egyedül a marsallbot nem látszik Mansfeld kezében. A hátlapon az Aranygyapjas rend jelmondata olvasható, Mansfeld azonban nem kapott Aranygyapjút. Egyébként nincs a hátlapi képnek köze a rend jelvényéhez, amely egy kos irhát ábrázol.

36. L: 355. old. (Szöveg közben, nincs minősítés.)

E: JOHANNES·MED – ICES·C·M·D·E·F, mellképe csaknem szemből. Nyakában⁴⁸ magas fodros gallér, mellén díszes páncél, kezében marsallbot.

H: két keresztbe tett villám által megszakítva: IO – VI – UNI, lent 1595.

A mellkép tökéletesen azonos Bry címlapján lévő portréval.

Medici a mantuai herceg seregével jött Magyarországra, és „oberster Feldmarschall”-ként végigharcolta a tizenötéves háborút, mert még 1601-ben Kanizsa ostrománál is jelen volt. (5. kép)

37. L: 359. old. 1597. „nummi iconici, honorarii, castrenses” (arcképes, tiszteleti és tábori érmek).

E: körben: SIGISM·TRANSIL — WAL·ET·MOLD·PRINC; mellképe jobbra, kezében jogar.⁴⁹

H: erődített város képe. Fent: TEMESVÁR. (6. kép)

Luckius az „érmek” Báthory 1596-os és 1597-es erdélyi hadjárataival hozza kapcsolatba.

A portré még 1595-ben készült, Domenicos Custos műve, aki a fejedelmet – mint Cennerné tisztázta⁵⁰ – egy 1593-as tallérjáról mintázta meg. A tallérképpel tökéletesen egyezik a hajviselet, a buzogány és páncél mintázata, csak Custos egy sisakot is rajzolt. Ez a kép jelenik meg Bry: Pannoniae Historia ... hátlapján, csak bal felé fordulva, s ez jelenik meg Luckiusnál ismét jobbra fordulva. Nála nincs sisak a fejedelem kezében. A hátlap Ortélius könyvéből való, szokásos módon fordítva metszve.⁵¹

38. L: 361. old. (Szöveg között, nem minősíti az „érmek”).⁵²

E: NICOL·PALFI·BAR·DE·ORDED·CAES·COP·PRAE· arcképe csaknem szemből.

H: fent TOTTIS·RECEPTA, a mezőben a vár képe. (7. kép)

Az arckép eredetije egy festmény volt⁵³, melyet Pálffy menyasszonya, Fugger Mária számára készíttetett. Erről készült Custos és Siebmacher szép metszete. Custosnál Pálffy kezében gombos végű marsallbot és sisak van, Siebmachernél csak a sisak. Pálffy arckép látjuk Bry: Pannoniae Historia! címlapján marsallbottal, a sisakot elhagyva.

Luckiusnál ugyancsak hangsúlyos a ruha prémjének mintázata és kezében gombos végű marsallbot van. Minden bizonnyal Custos metszete volt az alap számára.

Tata képe Orteliustól van átvéve, szokásos módon ahhoz képest fordítva.⁵⁴ Tatát 1597-ben vette vissza Pálffy, a viszonylag kis erődítésben való elhelyezkedés lehetővé tette, hogy a következő évben a lényegesen fontosabb Győrt visszavegyék.

A felsorolt éremképek, és metszetképek felhasználása arra vall, hogy az elsődleges szempont Luckius számára az eladhatóság volt. Nem tartjuk korrekt munkának, csak egy dekoratív, szép kiadványnak, amely olykor félretájékoztatja az olvasót.

Jegyzetek

- 1 Sylloge numismatum elegantiorum... opera ac studio Ioannis Iacobi Luckii. Argentína 1620. [Strassburg]
- 2 *Gumovsky, Marian*: Medale Jagiellonow. Krakow 1906. 18. p. Nr. 8. III. T. 8.
- 3 *Huszár Lajos – Procopius von Bela*: Medaillen und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest 1932. Nr. 15. (a továbbiakban: HP)
- 4 *HP*. i. m. Nr. 40.
- 5 *Markl, Moriz*: Die Münzen, Medaillen und Prägungen mit Namen und Titel Ferdinand I. Wien 1906. Nr. 276.
- 6 *Markl, M.* i. m. Nr. 305.
- 7 *Uo.* Nr. 285.
- 8 *Katz, Viktor*: Die erzgebirgische Prägemedaillen des XVI. Jahrhunderts. Praha 1932. Nr. 36. VI. T. 2.
- 9 *HP*. i. m. Nr. 24.
- 10 *Markl, M.* i. m. Nr. 2044.
- 11 *Typotius, Jacob*: Simbola divina et humana. Praga 1601. 20. p. H. XXII.
- 12 *Armand, Alfred*: Les medailleurs italiens. Paris 1873. II. köt. 164. p. Nr. 5.
- 13 *Jones, Mark*: The Art of the Medal. London 1979. 63. p.
- 14 *Dworschak, Fritz*: Die Renaissance-medaille in Österreich. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien. Wien 1926. XXVI. T. 1.
- 15 *Armand, A.* i. m. II. köt. 230. p. Nr. 2.
- 16 *Typotius, J.* i. m. 19. p. H. G. VIII. a.
- 17 *Uo.* 21. p. XXVI. b.
- 18 *Wellenheim, Leopold*: Verzeichniss der Münzen- und Medaillen Sammlung des k. k. Hofrathes ... Wien 1845. II. köt. Nr. 6905.
- 19 *Uo.* Nr. 6911.
- 20 *Uo.* Nr. 6902.
- 21 *Resch, Adolf*: Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart. Hermannstadt 1901. III. T. 42. 55.
- 22 *Gerevich Tibor*: Antonio Abondio császári és királyi udvari szobrász, festő, éremkészítő. In: Klebelsberg Emlékkönyv. Budapest 1925. VI. Nr. 3., 4.
- 23 *Habich, Georg*: Die deutschen Schaumünzen des XVI. Jahrhunderts. München 1929-1932. II. 2. köt. Nr. 3439.
- 24 *Dworschak, F.* i. m. XXIV. Nr. 8. és XXV. Nr. 1.
- 25 *Fiala, Eduard*: Antonio Abondio keroplastik a medaljer ve sluzbe cisaru a kralu Maximiliana II. a Rudolfa II. Praha 1909. Nr. 45.
- 26 *Typotius, J.* i. m. 24. p. H. XXXIII. G.
- 27 *Habich, G.* i. m. II. 1. köt. Nr. 2609.
- 28 *Uo.* II. 1. köt. Nr. 2611.
- 29 *Uo.* II. 2. köt. Nr. 3429.
- 30 *Fiala, E.* i. m. Nr. 77. VI. T. 10.
- 31 *Uo.* 42. p. Nr. 69.
- 32 *Typotius, J.* i. m. 102. p. d.
- 33 *Uo.* 25. p. H. XXXVI. G. és 24. p. H. XXXIII. G.
- 34 *Uo.* 98. p. b. és 102. p. b.
- 35 *Weszerle József*: Hátrahagyott érmészeti táblái. Pest 1873. G. XXX. T. 2.
- 36 *Resch, A.* i. m. 63. T. Nr. 22. és 64. T. Nr. 22.

- 37 *Gerevich T.* i. m. IV. T. Nr. 1. és V. T. Nr. 1.
- 38 *Weszerle J.* i. m. G. XXXII. T. Nr. 2. és Rózsa György: Régi magyar csataképek. Budapest é. n. A római szám a táblaszám Rózsánál, az arab a különböző idejű megjelenésekben szereplő oldalszámok.
- 39 *Villoa, Alfons*: Bewchreibung des letzten ungarischen Zugo oder Kriegs so im Jahr MDLXV und MDLXVI. Basel 1578. 1. p.
- 40 *Ortelius, Hieronimus*: Chornologia oder historische Beschreibung aller Kriegsemporungen und Belägerungen der Statt und Vestungen auch Scharmützel und Schlachten so Ober und Under Ungern auch Siebenbürgen mit dem Türcken von AO 1395 biss auff gegenwertige Zeit gedruckwürdig geschechen. Nürnberg 1602.
- 41 *Rózsa Gy.* i. m. VII. 55. 207. 8. 137. és *Weszerle J.* i. m. G. XXVII. T. 6.
- 42 *Ortelius, Hieronimus*: Atrium heroicum. Praga 1600–1602. fol. 64.
- 43 *Weszerle J.* i. m. G. XXXIII. 6.
- 44 *Schrenck, Jakob von Notzing-Francesco Tertio*: Agustissimorum Imperatorum principium ... arma et imagines ... in Ambrasianae arcu armamentario ... Innsbruck 1601.
- 45 *Bry, Theodor*: Pannoniae historia chronologica: res per Ungariam, Transsylvaniam iam inde á constitutione Regnorum illorum... Francfurt 1596.
- 46 *Rózsa Gy.* i. m. VIII. 57. 212. 9. 140.
- 47 *Weszerle J.* i. m. G. XXV. T. 4.
- 48 Uo. G. XXVI. T. 6.
- 49 Uo. D. III. 6.
- 50 *Cenner Gyuláné*: Der augsburger Kupferstecher Dominicus Custos in Ungarn. Folia Archeologica 18 (1966/67) 233. p.
- 51 *Rózsa Gy.* i. m. XIV. 109. 317. 17. 195.
- 52 *Weszerle J.* i. m. G. XXVII. T. 6.
- 53 *Galavics Géza*: Kössünk kardot az pogány ellen. Budapest 1986. 57. p.
- 54 *Rózsa Gy.* i. m. XVIII. 128. 353. 20. 215.

Héri, Veronika

Die „Münzen“ von Luckius

Im 17. Jahrhundert war es eine häufig vorkommene und beliebte Illustrierungsmethode, die Beschreibung von historischen Ereignissen mit der Abbildung der anlässlich des Ereignisses ausgegebenen Münzen zu illustrieren.

Auch Luckius verwendet diese Methode und kombiniert die Darstellung der europäischen Geschichte zwischen 1500 und 1600 immer mit einer Münzenabbildung. Ein Teil dieser Abbildungen entstand nach in der Wirklichkeit vorhandenen Münzen, sie sind im Vergleich zum Originalstück oft umgekehrt gezeichnet. In anderen Fällen nimmt er graphische Darstellungen im runden Ausschnitt.

Die Darstellung der vorhandenen Münzen ist im allgemeinen ungenau, ihre Umschrift ist oft nicht richtig, es kommt auch vor, daß er auf Grund mehrerer Münzen eine Abbildung formt. Er benutzt Embleme, als graphische Vorbilder das Werk von Ortelius: *Cronologia*, das Buch von Bry: *Historia Pannoniae*, sowie die Abbildungen des Buches mit Kupferstichen über die Bildersammlung von Ambras.

Tompos Lilla

Az Esterházy kincstár két 16. századi mentéje

A főúri udvarok reprezentálásához a nagyszabású udvartartás mellett a ritkaságokat és értékeket őrző kincstár is hozzátartozott. A fraknói kincstár alapjait gróf Esterházy Miklós nádor vetette meg, igazán gazdaggá azonban fiának Pálnak idejében vált. Az 1685. évi testamentumában már a kincstárról is rendelkezik: „*Fraknai tárházam penigs, mivel sokféle arany ezüst mivből álló, azokat magános lajstromban tettem föl, melyeket fide comissumnak akarok tartani, úgyhogy azok mintegy házi clenodiumok legyenek, kívül élhetnek az Regnansok, de semmi lett uton el ne adhassák, sub poena sapius declarata...*” Gyarapította a kincstár ruhagyűjteményét vásárlással: „*item egy szederjes bársony gyöngyös gyémánt boglárókkal rakott szoknya vállastól, mely szegény néném Nádasdyné asszonyomé volt, kit pénzen vettem, négyezeröttszáz forinton...*” Ingatlanok és ingóságok összeolvadtak a házasságkötéssel, mivel a feleség „...*költötte minden ingo bingo javait szabad dispositiomra*” – írja ugyanott.¹ Gazdagította a kincstárat a hadizsákmány is, bár a kincstári jegyzékekben ily módon bekerült ötvöstárgyakat vettek csupán számba. Az öltözékek többsége a családtagok ruhatárából származik. Kegyelettel őrizték az Esterházy László hősi halálára emlékeztető selyem páncélinget, míg mások gazdag csipkéje és aranyhímzése, skófiummal átszőtt selyemszöveve pénzben kifejezhetően is nagy értéket képviselt. A 17. századi öltözékek drágaságát jól példázza egy 1621-ben kelt jegyzék, mely Pálffy István váltságdíjaként összeírt arany és ezüst kincsek között egy vont arany ruhadarabot is számbavesz. A ruhadarab egy rőfnyi (cca 62 cm) textiliája 12 arany forint,² pontosan ekkora árat szabott meg Bethlen Gábor limitációja (1627) egy vég, vagyis hetven rőfnyi ulmi gyolcsnak.³

Az Esterházy-gyűjteménynek néhány darabját nagy történelmi személyiségek nevéhez kötötte a családi hagyomány. Valószínűleg ajándékozás útján került a kincstárba a kutatás számára legproblematicusabb két műtárgy, I. Mátyás és Oláh Miklós érsek mentéje is.

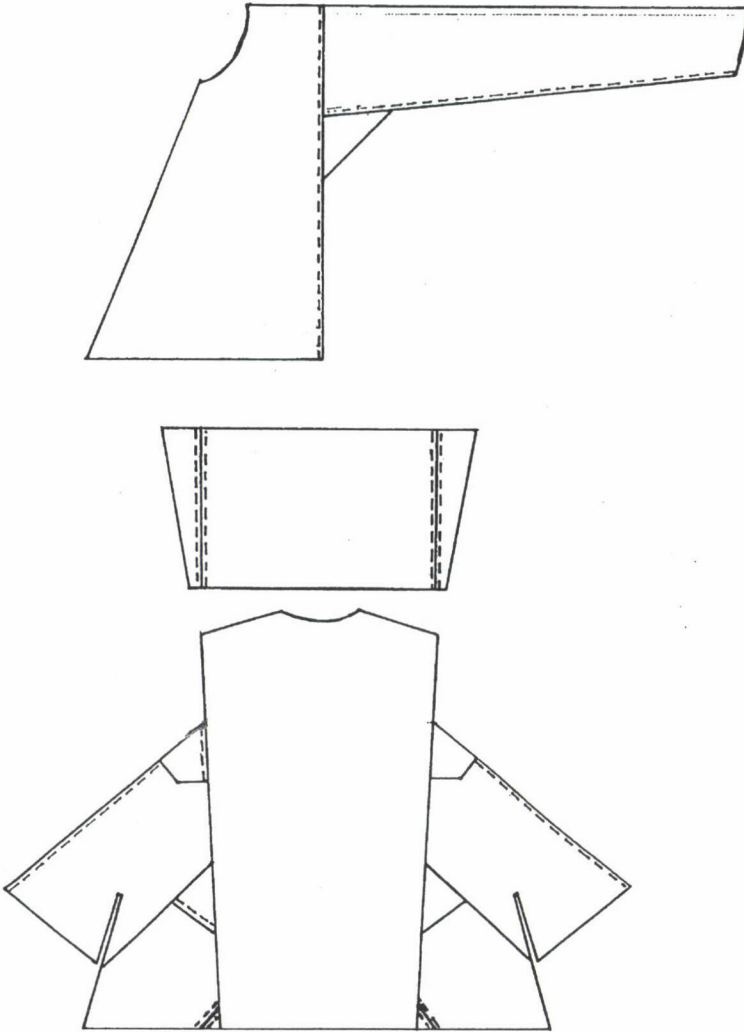
Az ún. Mátyás mente

I. Mátyás királyunk (1458-1490) nevéhez kötődő mente⁴ a gyűjtemény legkorábbi darabja. (1. kép) Sajnos a 15. századból nem maradt ránk sem magyar férfiöltözék, sem szabásrajz, így az ábrázolásokra és a tárgy vizsgálatára kellett támaszkodnunk. A sok rendszertelen toldásból úgy tűnik, a mentét átszabták, átalakították. Az Iparművészeti Múzeumba kerülve rossz állapota miatt restaurálták, majd 1987-ben az újbóli restaurálásakor a skófiumszalakat a szövet egész felületén levarrták. Ez azonban az oldalvarrások bontását tette szükségessé, így a kiszabott részletek pontos megrajzolására lehetőség nyílt. Az öltözék válltól lefelé trapézosan bővül, szövetszéle az oldalsó varrással megegyező, váll egyenes szabású. Jobb eleje ferdén borul a balra, akárcsak a török viseletek többségén, melyről a Topkapi Sarayi gyűjteményének pompás darabjai is tanuskodnak. Ujja a karnál hosszabb, az öltözék aljáig érő, elkeskenyedő sípujj, melynek varrásában az alkaron hasítékot hagytak. A könnyebb, vékonyabb textiliából készült hasonló szabású ujjakat csuklóig sok apró ránccal felgyűrték oly módon, ahogyan azt a rokon orientális viseletek ábrázolásain láthatjuk. Távol-Keleten a hosszú ujj a kézfejet gyakran eltakarta, de így láthatjuk a magyarak bejvetelét bemutató Képes Krónika miniatúráján is.⁵ Gyakran viselték a hasonlóan szabott mentét úgy is, hogy a vállon vágott – illetve a váll varrásában nyitva hagyott – hasítékon tették át karjukat, s a

1. Az ún. Mátyás mente eleje (MNM archiv fotó)

hosszú ujjak drapériaként keretelték az alakot. Az inventáriumok vállba vágott kifejezése valószínűleg a menték ilyen fajta ujjmegoldására utal. Az öltözék háta lefelé keskenyedő, két nagyméretű, több darabból összeállított – a restaurálás folyamán pótolta –, oldalsó résszel bővül. (2. kép) Hasonló hátszabású az úgyszintén az Esterházy-kincstárból származó ún. Oláh Miklós gyermekkori mentéje, és a sárospataki kriptákból előkerült menték és dolmányok többsége.⁶ Fellelhető ez a sajátosság a népi férfiruhák között, rövidebb hosszabb kabátoknál egyaránt a 19. de még a 20. században is, ahogy ezt Gádorján Alice tanulmá-

2. Az ún. Mátyás mente szabásmintája.
(A szaggatott vonal a szövet szélét jelöli)

nyának egyik ábrája, egy kórógyi kankó szabásmintája jól példázza.⁷ A ruhadarab elkeskenyedő hátának másik jellegzetessége, hogy az elejénél hosszabbra szabták, azon 24 cm-rel nyúlik túl. (3. kép) Mentét hasonló szabással egyetlen múzeum sem őriz, dolmányt azonban kettőt is ismerünk. Mindkettő a sárospataki plébániatemplom kriptájának ásatásaiból származik, az egyiket zöld, a másikat vörös posztóból varrták. Éppen a hátszabás miatt datálta a feltárt dolmányokat a 16. század végére Ember Mária.⁸ Míg a hazai gyűjtemények közül a fent említett két dolmányt őrizzük ezzel a hátmegoldással, a török viseletek között nagyon sok ránkmaradt, ha csupán egyetlen gyűjtemény a Topkapı Sarayı múzeum kaftánjait említjük is.

3. Az ún. Mátyás mente háta (MNM archív fotó)

Az ábrázolásokban, miniatúrákon, viseletsorozatok lapjain ez a sajátosság a török és a magyar férfiöltözeten egyaránt fellelhető. Melchior Lorch dán utazó (c. 1526-c. 1590) II. Szulejmán isztambuli udvarában járva útinaplójában megörökítette a látottakat, a török férfiak többségét elől térdig, hátul bokáig érő öltözékben mutatja be.⁹ Míg a dán utazó a törököket öltöztette ebbe az európai szemnek minden bizonnyal szokatlan viseletbe, egy török miniatúrafestő Nakkas Oszman a magyarokat festette meg háton hosszabb mentében. *Ahmed Feridun pasa: A szigetvári hadjárat örömteli titkainak krónikája* címmel nagy Szulejmán

(1520–1566) életének és uralkodásának fontos eseményét a szigetvári harcot és a szultán halálát örökölte meg. Az 1568–1569-ben készült kéziratos könyv e jelenetében Szulejmán Erdély fejedelmét János Zsigmondot és a magyar küldöttséget 1566. június 29-én Zimony városa mellett felállított sátrában fogadja.¹⁰ Fővegét baljában tartva hajol meg az ifjú fejedelem, mögötte hajadonfővel állnak a követség tagjai. Vállbavágott mentéjük hasitékán áttéve karjukat leppentős ujjú dolmányuk látható, míg a hosszú díszujjak a felső kabát aljáig függnek. Nagyméretű szőrmegallérjuk a hátukra borul, s az elől éppen hódolatát kifejező ifjú kabátjának szőrmébélését is látatja a művész. *Cesare Vecellio* fametszetes viseletsorozatában a magyarokat, közöttük az uszkokat, dalmátokat, horvátokat, sőt egy etióp harcost is ebben az öltözékben ábrázolta.¹¹ *Tiroler Ferdinand* főherceg tornakönyvében és *Peter Bertelius*; *Diversarum nationum habitus* nemzeti viseleteket közreadó munkája hasonló ruhában rajzolta meg kortársait.¹² Báthori Zsigmond 1602. április hó 25-én kelt és Gyulai Nagy Istvánnak a fejedelmi hadak gyalogos zászlótartója számára adományozott armálisán láthatunk hasonló dolmányos férfit, jobbában kardot, baljában varkocsánál fogva levágott török fejet tart.¹³ (4. kép)

Menténk szövetének színe egykor lazacszínű volt, ahogyan a század elején megjelent publikációk is említik és egy adattári akvarellen is látható.¹⁴ Felületén saktábla-és apró trapéz-á bison¹⁵ mintázatú fonatok egymásbakapcsolódva csúcsovális hálórendszert alkotnak. Az egyes láncszemeket a bison mustrás ötágú, leveles korona fonja körül, harántirányban elcsúsztatva hasonló mintázattal leveles ornamentika díszíti. A csúcsovális mezőkben leveles talapzaton háromszögekkel mintázott gerezdes vázából vele azonos mustrával telehintett gránátalmáktól és akantuszlevelektől övezett stilizált virág nő ki. Az alatta lévő sor csúcsovális felületeiben háromszög-mintás gyémántköves gyűrű egy akantuszlevelektől övezett gránátalmát fog közre. (5. kép)

A gyűrű a Medici család emblémája volt, de a selyemszövetek jól komponálható must-rájává vált. Ezzel a motívummal mintázott Giovanna Tornabuoni öltözéke *Domenico Ghirlandaio*¹⁶ által festett portrén. A Santa Maria Novella kórusába készített ugyancsak *Ghirlandaio* mű Mária alakjának ruhája is hasonlóan díszített.¹⁷ A gyűrű motívuma egészül ki színes tollakkal a kárpitokon, melyeket Raffaello vázlatai alapján 1521-ben *Tommaso Vincidor és Giovanni da Udine* rajzolt meg. Az öt jelenetből álló *Gyermekek játéka* kárpitsorozat puttói X. Leo pápa emblémáit tartják. A sorozat négy darabja barokk-kori 17. század második feléből származó leszövéshen az Iparművészeti Múzeum tulajdona.¹⁸

Az analóg textiliák mindegyikét későbbre keltezik a kutatók, mint Mátyás 1490-ben bekövetkezett halálának éve. Egyszerűbb, ritkább és sűrűbb zeg-zug vonalas belső mintázatú

4. Az elejénél hosszabb hátszabás-dolmányom (Gyulai Nagy István a fejedelmi hadak gyalogos zászlótartójának címere – adományozta Báthori Zsigmond 1602. április 25-én. (Szendrey J.: Magyar viseletképek címeres leveleinkben. Bp., 1892. 32. kép)

5. A mente selyemszövetének rekonstrukciós rajza

6. Johan Baptista van Uther: Margareta Leijonhufvud (1514–1551) Svédország királynőjének portréja (Gripsholm kastély tulajdona)

7. Az ún. Oláh Miklós mente (MNM archív fotó)

selyemszövetet őriz a 16. század első feléből a Berliini Állami Múzeum.¹⁹ Analóg szövet-töredéket őriz a pratoi Museo del Tessuto is, a 16. század második negyedéből.²⁰ Antonij metropolita (1577–1580) öltözéke is ebből az egyszerűbb belső rajzolatú szövetből készült.²¹ A müncheni Residenz Museum arannyal lanszírozott piros selyemből szőtt kazuláját a 17. század elejére,²² az utrechti Catharijnekonvent hasonló, csak sötétebb vörössel színezett műtárgyát a 16. század elejére datálták a kutatók.²³

Eltérő a kutatók véleménye menténk datálását illetően is. Voit Pál és Héjjné Détári Angéla a Mátyás király trónkárpitjához hasonlónak véli a selyemszövetet, így *Francesco Malochi* műhelyének tulajdonítja a textília elkészítését, elfogadva az inventáriumok azon állítását, hogy a ruhadarab I. Mátyás számára, vagyis 1490-ig készült. A történészek többsége szerint azonban szöveve a 16. században, díszítő zsinórzata későbbi, a 17. században készült. Ipolyi Arnold egy századdal még későbbre keltezi, vagyis az öltözéket II. Mátyás (1608–1619) ködmönének tartja.²⁴

Éppen e sok eltérő vélemény miatt becses különösen számunkra egy névhez és évszámhoz kötött festmény, *Margareta Leijonhufvud* (1514–1551) királynő portréja. (6. kép) Gustav Vasa Svédország királyának második felesége baljában országalmával, jobbában jogarral, fején gyöngyös főkötőjére illesztett arany liliomos koronával sötét háttér előtt áll. Öltözéke a 16. századi spanyol divatot követi. Szoknyája hosszú, eleje sűrű rakott, ráborul a gyöngyökkel kivarrott, vállán buggyos ujjú köpeny. Az egész öltözék barnásvörös selyemszöveve minden apró geometrikus részletében meténkkel megegyezik, vele azonos textiliából készült. A Gripsholm kastélyban őrzött egész alakos portrét Johann Baptista van Uther festette az 1530-as években,²⁵ mintegy negyven évvel I. Mátyás királyunk halála után. Ismeretes ugyan, hogy értékes, pompás öltözékek generációkon keresztül öröklődtek, s így pontos időhatárt szabni egy-egy ruhadarab elkészültének sokszor nem lehetséges. Ebben az esetben azonban a ruha szabása megfelel a kor divatjának, így feltételezhetjük, hogy az öltözék és selyemszöveve is az 1530-as évekből származik.

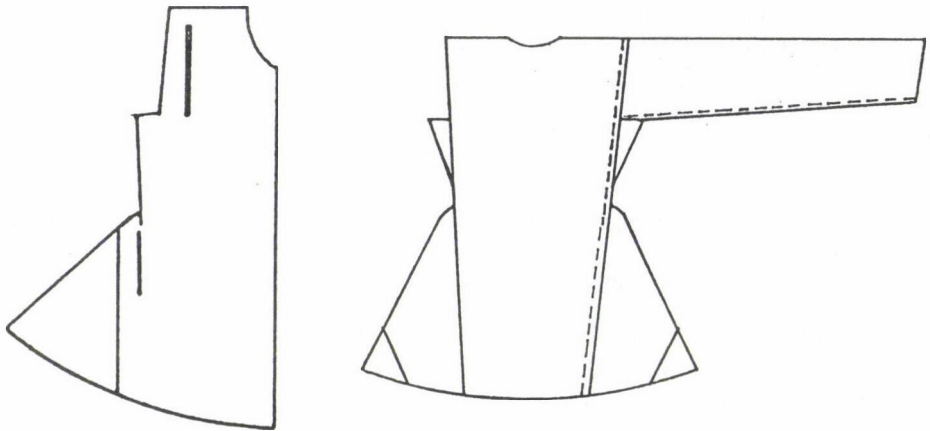
A színezékvizsgálat a selyemszövet datálását korrigálni nem tudta, csupán a zöld vászon bélése körben rávarrt vörös selyem korát határolta be. A damasztás *kosenille* (*Coccus cacti*) színezett. Ez a színezék kormeghatározó, azonosítása bizonyítékként fogható fel arra nézve, hogy a szövet nem származhat a 16. század előtti időből, mivel ezt az amerikai eredetű pajzstetűből előállított színezéket az európai kelmefestő-műhelyek nem használták.²⁶ A bélés többszörösen felhasználható, ezáltal a selyemszövet datálásához nem nyújt segítséget.

1685. évben kelt inventáriumban olvashatunk szőnyegek, köntösök és fegyverek között először a mentéről: „*Az kik között van egy Feiér / aranyos galléros mente, ki Matyás ki/rályé volt: az masik penigh az ki azis / Feiér materiából vagyon szegeny Dragula / Vaidáé / az ki Oláh Érseknek apja volt /, kitis pro raritate tartok, azoknak / az Nagy embereknek emlékezetire, az kis/sebbikét Dragulya Vaida mégh kicsiny korában viselte kit mégh szegény Olah Ersikis böcsületben tartván együtt Ma/tyás király metéivel Olach Orsikanak /ugy mint Hugának adot. -onnet szár/mazot ide.*” Az 1696-ban íródott inventárium szűkszávú leírását egyetlen évszámmal egészítette ki a lajstromozó: „*Vestis Matthiae Corvini Regis Hungariae 1465.*” Az 1725-ös leltár aranyos szövessel díszített tarka matériából való dolmányról írt, majd a 19. századiak cseresznye, illetve lazacszínűnek állították.²⁷

Összevetve a leltárak szövegeit feltételezhetően nem egy azonos tárgyról beszélnek. Bizonyosnak vehetjük ugyanis, hogy a 18. században meg tudták különböztetni a férfiviselet két kabátféleségét, a mentét és a dolmányt. Összegezve az elmondottakat: a szövetanalógiák, a képzőművészeti ábrázolások és a svéd királynő portréja alapján a kutatók azon részéhez kell csatlakoznunk, akik az öltözéket a 16. század első feléből származtatják. Fentmarad azonban a kérdés egyelőre, kinek a ruhatárból származhat az ötözék és mikor, kinek a tulajdonából került a fraknói tárházba.

Az ún. Oláh Miklós mente

A kincstár másik darabját Oláh Miklós (1493–1586) esztergomi érsek (1553–1569) gyermekkori mentéjének (1503) tartották.²⁸ (7. kép)

8. Az ún. Oláh Miklós mente szabásmintája

A kisméretű mente egyenes vállszabású, oldalának bővítő háromszöge az elejével egybeszabott. A vállvarrás mellett a kar számára hasítékot vágtak. Derék alatt mindkét oldalon hasított, a baloldali a kard markolatának elhelyezésére szolgált. Két eleje csupán összeér – a nagyméretű mustra is így egészíti ki egymást nem borul egymásra, ahogyan ezt a dolmányoknál és mentéknél a 16. századtól kezdve láthatjuk. Szokatlan és logikátlan ez a megoldás, ahogyan az is, hogy egyik elejét sem fektették szövetszélre. Ujja egyenes szabású, az öltözék aljáig érő díszűj. Háta lefelé keskenyedőnek tűnik, a restaurálásakor kiderült azonban; míg az egyik oldala szövetszél, vagyis függőlegesen fut, a másikat lefelé keskenyedőn szabták, akárcsak az előbbieken leírt ún. Mátyás-mente,²⁹ a sárospataki plébániatemplomban feltárt 16. századi dolmányok és menték hátát.³⁰ Csípője ívelt, kidomborodik. Ez az orientális, talán perzsa eredetű sajátosság a török viseleteken fordul elő szép számmal. A 17. századi magyar mentéken látható és bizonyítható, továbbélése pedig a 19. sőt 20. századi népi öltözékeken is fellelhető.³¹ Gallérja nagyméretű, a vállra borul, több apró részből szabott. (8. kép) Új belését körben zöldes-sárga ferdeirányú atlaszselyem sávval keretelték, akárcsak a Mátyás-mentét a vörös selyemdamaszttal.

Selyemszöveve néhol megkopott, de őrzi ragyogó színeit. Az ezüstfonallal lanszírozott alapon zöld, karéjos szegélyű, aranyozott ezüstfonallal brossírozott szalagok csúcsovális mezőket zárnak körül. Az arany szalagmintában vörös, leveles, hajló szárral övezett háromféle, arany közepű vörössel kontúrozott virágfej váltakozik; palmetta, forgórózsa, búzavirág s ismét, az előzővel ellentétes állású forgórózsa. A csúcsovális ezüst mezőket vörös tálkából kinövő, szimmetrikus, virágbokor díszíti; egy többlől induló, zöld levelektől kísért vörös szegfűk, vörös, arannyal mintázott tulipánok, arany forgórózsa közepű vörös rozetták, hajló, egymással keresztező szárral, nagyobb méretű, vörössel kontúrozott, arany lótuszvirágot öveznek.³² Burszában, vagy Isztambulban szőtték a hasonló mintázatú selyeszövegeteket, melyekből európai gyűjteményekben többet is találunk; így a berlini iparművészeti múzeumban,³³ a liszaboni Gulbekian alapítvány gyűjteményében.³⁴ A Victoria & Albert Múzeumban a hasonló darabokat a 16. század második feléből származtatják.³⁵

Meghatározásukat, datálásukat az isztambuli császári palota nyilvántartásaira alapozták, ahol az alkalmazottak, tervezők nevét, sőt az elkészítési módszert is tanulmányozhatták.³⁶ A hasonló szövetek mintázata *saz* stílusú. Az elnevezés *saz qalami* a sás levelére, vagy a

művész nádból faragott tollára utalt. E mustra jellegzetessége a bodor levelekből, virágokból, lótuszvirágból komponált dús vegetáció, melyet gyakran madarakkal, sárkányokkal, misztikus állatokkal egészítettek ki. A török tudósok a *hatay* vagy *Chatay* stílust fedezték fel benne és a motívumokat Kínából eredeztetik. A textilművészetben kevés szignált munkával találkozunk, ebben a szerencsés esetben e stílus megteremtése két jelentős művész *Shah Kuli és Wali Jan* nevéhez köthető. Mindketten Tebriz városából származtak és 1525–1580-ig dolgoztak a szultáni palota műhelyében a naqqash Khana-ban Isztambulban. Az egyetlen datált saz stílusú kézirat 1559-ben készült.³⁷ Ez a dátum a stílusnak nem szabja meg a pontos időhatárait, hiszen egyidejűleg szöttek bonyolult három-négy hullámvonal hálójából és egyetlen, egyszerű hálórendszerbe komponált mustrájú szövetet is, mivel a vásárlók kívánsága szerint szükség volt az egyszerűbb rajzú, olcsóbb selyemanyagokra is.³⁸

Az inventáriumok a ruhadarab származását illetően hasonló bizonytalanságot árulnak el, mint az előző mentével kapcsolatban. A már idézett 1685. évi leltár szövege szerint Mátyás mentéjével együtt Oláh érsek őrizte és a kisméretűt apja, Dragula Vaida viselte gyermekkorában.³⁹ Az 1696. keltezésű leltár téves évszámmal említi mint Oláh Miklós öltözékét: „*Vestis Nicolai Olahi pueri, postea Archiepiscopi Strigoniensis Ao 1630.*” (!)⁴⁰ Az 1725-ös inventáriumban mint: „*Oláh Érsek Urfi korában viselt tarka materiából Valo Dolmánkája*” olvasható.⁴¹ Az 1891-ben Bécsben rendezett viselettörténeti kiállítás katalógusa szerint a mente bélésére erősített pergamenlap felirata szerint is az érsek gyermekkori mentéje volt egykor. Szövege a már idézett 1696-ból származó inventárium szövegével és téves, 1630-as évszámával volt látható.⁴² A későbbi irodalom mindegyike megegyezik az 1503-as évszámban és feltétel nélkül elfogadja Esterházy Pál előzőekben idézett magyarázatát, mely szerint a mente gróf Esterházy Miklós első felesége Dersffy Orsolya hozományaként kerülhetett a kincstárba. Dersffy Orsolyához pedig anyja Császár Orsolya révén került, aki Oláh Miklós nővérének unokája volt.⁴³

Ezt a meggyőző magyarázatot a legújabb kutatási eredmények okán elvethetjük. A kérdésre, kié lehetett ez a gyermek mente úgy vélhetnénk, egy 1654. évben kelt fraknoi leltár megadja a választ. A nyári menték között Báthori István Erdély fejedelmének, (1571–1586) Lengyelország királyának (1575–1586) gyermekkori ruhadarabjáról olvashatunk: „*Item egy fejtér vörös virágu, vont arany, galléros mente gomb nélkül, bagaziával bélelt, melly szegény Bátori István lengyelországi király gyermekkorabeli mentéjének mondatik.*”⁴⁴ A leírások közül ez illik legjobban az öltözékre. Összevetve a tervező művészek isztambuli tartózkodásának 1525–1580 közötti időszakát Báthori István születésének 1533-as évét, elfogadhatónak tűnik, hogy gyermekként, az 1540–45 közötti időben viselte. Azt is feltételezhetnénk, hogy Báthori Anna – aki 1636-tól kezdve haláláig az Esterházyak udvarában élt – vitte magával a család sárkányfogas címerével kivarrott paplanával együtt.⁴⁵ Ellene szólnak azonban ennek a feltételezésnek az európai és török gyűjtemények szövetanalógiái, melyeket a kutatók egybehangzóan a 16. század közepétől kezdődően a 17. század elejéig származtatnak, így a felvetődött kérdések megoldása a kutatás további feladata.

A 16–17. századi kincstár-leltárakban nem egyedülálló, hogy a népszerű, nagy uralkodó Hunyadi Mátyás nevéhez több tárgyat köttek. Némelyiket okkal, többnek azonban 15. századi eredetét a kutatás azóta megkérdőjelezte.⁴⁶ Tévedhetett a leltár készítője vagy rejtett szándék által vezetettve a kincstárat régebbivé, veretesebbé tenni szándékozott, ez eldönthetetlen. Esterházy Pál éppen e két, több emberöltőn keresztül becsben tartott ruhadarabban kapcsolatban jegyzi meg a már idézett 1685. évi testamentumában, hogy azokat „*pro raritate – azoknak az Nagy embereknek emlékezetire*” őrzi a kincstárban.

Jegyzetek

- 1 Originale testamentum principis Pauli Esterházy Regni Hungariae palatini anno 1685. *MOL.* Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Fasc. G. No. 58. Rep. 4. 22. cs. (Vadászi E. olvasata)
- 2 *Pálffy István* szabadulásáért Bethlen Gábornak által adott arany és ezüst mívек becsle-vele: „Az szoknyának korczovadjában vagy on egy réf és egy fertály vont arany réfit fl. 12 tudván teszen fl. 18.” In: *Randvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században Budapest 1986. II. köt. 86.
- 3 *Nagy Iván*: Bethlen Gábor árszabása 1627. Történelmi Tár. 1871. 18. köt. 212. p.
- 4 *Iparművészeti Múzeum*: Ltsz.: 52.2682.1. Mente, szövete olasz vagy spanyol brokatek, 16. század eleje, szabása magyar, 16. század vége. A skófumszállal lanszírozott brokatek, egykor lazacszínű, ma barnás, aranyozott ezüstkfonalas szövött gomoláspánttal és ezüstgombokkal záródik. Háta hossza: 95 cm. Restaurálta: Borsi Sándorné (1950–51), E. Nagy Katalin, Pataki Anikó, Magdu Anita (1987).
- 5 *Gáborján Alice*: Keleti elemek a magyar ruházatban. Néprajzi Értesítő 62–70 (1985–1988) 1990. 25. p.
- 6 *Iparművészeti Múzeum*: Ltsz. 64.40., *MNM*. Ltsz. nk. gyermekmente, Sárospataki Múzeum: *MNM*. Ltsz.: 71.10.1., 71. 10.3.
- 7 *Gáborján A.*: i. m. 38. p.
- 8 *V. Ember Mária*: XVI–XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptákból. *Folia Archaeologica* 19 (1968).
- 9 *Melchior Lorch* (c. 1526-c. 1590) útinaplóját 1574-ben adták ki Antwerpenben, ma a Koppenhágai Nemzeti Múzeum tulajdona. (Katie Johansen a Rosenborg Palota Koppenhága munkatársának fotói alapján.)
- 10 Nagy Szulejmán szultán és kora. A kötetet összeállította és a bev. tan. írta *Gerelyes Ibolya*. Budapest 1994. Kiáll. kat. Legújabbkori Tört. Múz. Kat.38.
- 11 *Habiti Antichi, et Moderni di tutto il Mondo*. Di Cesare Vecellio In Venetia, 1590.: 409., 410., 411., 414., 421. p.
- 12 *Höllrigl József*: Régi magyar ruhák Budapest 1938. 6. p.
- 13 *Szendrei János*: Magyar viseletképek czimeres leveleinken. Budapest 1892. 24. p., 32. kép
- 14 *Iparművészeti Múzeum*. Adattár KRF 835. (valószínűleg Végh Gyula munkája)
- 15 *Taszycka, M.*: Wloskie jedwabne tkaniny odziezowe w Polsce w pierwszej polowie XVII wieku Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk 1971. 79. p.: Az *opera á bison* kifejezés-bissone csónak elnevezésből származik. Az apró trapézokból létrejött mintázatra alkal-mazták aranyilvántartásaikban az olasz kereskedők. A 17. század első feléből származó jegyzékeket és levelezést a krakkói levéltár őrzi.
- 16 *Bunt, C.*: Florentine Fabrics London 1962.51. kép Domenico Ghirlandaio: Giovanna Tornabuoni mellképe (Thyssen Gyűjtemény, Lugano).
- 17 *Bunt*: i. m. 52. kép
- 18 *László Emőke*: *Reneszánsz és manierizmus. Kiáll. IM. Budapest 1988 Kat. 39. vázlatok: Kat. 108. IM.*: Ltsz.: 20001, 20002, 20003.
- 19 *Bunt, C.* i. m. Florentine Fabrics. London 1962. 27. kép
- 20 *Fanelli, B.*: Il museo del tessuto a Prato. Firenze 1975 Kat. 34.
- 21 *Levunszon, M. H.–Nyecsaeba*: Orgezsdá Tkani XVI–XVII vekov. Moszkva 1954. 338. p., 19. kép.

- 22 *Sellig, L.*: Kirchliche Schätze aus bayerischen Schlössern. Berlin 1984 Kiáll. Kat.: 7., 17. kép
- 23 *Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht*, Inv. No. ABM text 2005 a (A kazula a kiállításban látható, leltári száma Tuuk Stam kurator szíves közlése.)
- 24 Irodalom: *Ipolyi Arnold*: Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása. Századok. 10 (1876) 492. p. (*Alakjára és elfakult vörös damaszselyem kelméjére, valamint zsinórzatára nézve, mindenestre csakis II. Mátyásnak volna talán tulajdonítható, ha ti. a jelzés általában bír történeti alappal.*) Henszlmann Imre–Bubics Zsigmond: A műipari és történelmi emlékkiállítás tárgyainak lajstroma. Budapest 1876. 17. p. (Mátyás ködmöne) *Masner, K.*: Costüm-Ausstellung im k. k. Oesterreichischen Museum. 1981. I. Wien 1892–1894. Abt. A Taf. 2. S.1 (anyaga 15. századi) K-r B-a (Kövér Béla) (Hampel József) Magyar díszöltönyök a fraknói kincstárból. AÉ 12 (1892) 239. p.; 1896 Ezredéves Országos Kiállítás. A Történelmi Főcsoport teljes katalógusa. Budapest 1896. 96. p. (*Corvin Mátyás zekéje*) 1896-er Milleniums Landes-Ausstellung Budapest 1896. I. Heft. 103. *Nemes Mihály–Nagy Géza*: A magyar viseletek története. Budapest 1900. 127. p., 128., 153., XVI. tábla 1–2. kép. *Radisics Jenő*: A Mátyás-kori művészet. Magyarország történelmi emlékei az 1896. évi ezredéves orsz. kiállításon. II. Szerk. Szalay Imre. Budapest 1902–1903. 207. p. (*nincs ok a hagyomány megtagadására, szövetének a 15. század végétől számtalan változata divatozott.*) *Mützel, H.*: Kostümkunde für Sammler. Berlin 1919. 115. p. *Végh Gyula*: Esterházy-műkincsek az Iparművészeti Múzeumban. Magyar Iparművészet 23 (1920) 10. p. j., *Végh Gyula* Pesti Napló 1920. III. 11., Új Nemzedék 1920. IV. 21. Theater Kunst und Literatur (Die Kunstschatze der Familie Esterházy) Budapest 1920. Apr. 19. *Csányi Károly*: A reneszánsz stíluskorszak műemlékei. Szerk. *Lechner Jenő*. Budapest 1924. 94. p *Layer Károly*: Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum Gyűjteményeinek Leiró lajstroma Budapest 1927. 47. p. (mente, 16. századi) *Gerevich Tibor–Genthon István*: A magyar történelem képeskönyve. Budapest 1935. 73. p. *Höllrigl József*: Magyar viselettörténeti kiállítás. Budapest 1938. Nr. 2. *Höllrigl József*: Régi magyar ruhák. Budapest 1938. (16. századi, zsinórozása 17. századi) *Höllrigl József*: Magyar és törökös viseletformák a XVI–XVII. században. Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: *Domanovszky Sándor*. III. Budapest 1940. 360. p. *Oberschall Magda*: A magyar iparművészet. In: A Szépművészetek könyve. Budapest 1940. 1113. *Héjjné Détári Angela*: Mátyás király kincsei. Székesfehérvár 1964. 3., 17. p. *Radocsay Dénes–Gerevich Lászlóné*: A reneszánsz-kor művészete Magyarországon. Kiáll. kat. Szépművészeti Múzeum. Budapest 1964. 73. p. *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. Budapest 1966. 1. köt. 429. p. *V. Ember Mária*: Magyar viseletformák. FA 18 (1966/67) 215 p. 104. ábra. *V. Ember Mária*: XVI–XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptákból. FA 19 (1968) 162. p. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei. XIII. 1971. Les trésons Esterházy. 12. p., 2. kép. Az európai iparművészet remekei. (Kiáll. kat. IM. 1972) Rend. *Batári Ferenc*. kat. 43. *Katona Imre*: A fraknói kincsek. I–II. rész. Soproni Szemle. 28 (1974) 224., 312. p., *Héjjné Détári Angela*: A fraknói Esterházy-kincstár a történeti források tükrében. In: Reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: *Galavics Géza*. Budapest 1975. 491. p., *Katona Imre*: A fraknói kincstár 1725-ös leltára. Művészettörténeti Értesítő 29 (1980) 145. p., *Dózsa Katalin*: Régi viseletek In.: Régiségek könyve. szerk. *Voit Pál*. Budapest 1983. 354. p. 4. kép. *László Emőke*: Textilmunkák In.: *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII században. 1986. 316. p. Nr. 247. Reneszánsz és manierizmus. Az európai iparművészet stíluskorszakai. Kiáll. IM. 1988. Kat. 425. *Gáborján Alice*: Szűrűjasok. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai. I. Budapest 1993. 9. p., 3. kép., 4. szabásminta.

- 25 Livrustkammaren. Journal of the Royal Armory Stockholm. Vol. IX. 7–8. Stockholm 1962. dec J. B. van Uther egészalakos portréja a királynőről Gripsholm kastélyban látható, Inv. Nr. 434.
- 26 *Timárné Balázs Agnes* szinezékvizsgálata nyomán.
- 27 Forrás: Solenne, Et Originale Testamentum Principis Pauli Eszterházy Regni Hungariae palatini. Anno 1685 Conditum propria Ejusdem manu scriptum (MOL. Fasc. G. No. 58. 22. 7. cím Rep. 4. 87.) Inventarium thesauri: „*Almarium sub Nris 79 et 80 1. Vestis Mathiae Corvini Regis Hungariae 1465.*” MOL. Esterházy cs. hg. ág. lvt. Rep. 8. Fasc C. Nro 38+ NB/1 39. cs. (*Détsy Mihály* olvasata) Inventarium Thesauri Fraknensis Anno 1725. (IM Adattár 236/1957) „Nro. 20. *Mattyás Király Iffju korában viselt aranyos Szövéssel Selem tarka materiabul való Dolmány*” Inventarium Thesauri Celcissimae Domus Eszterhazianae in Arce Frakno collocatj (18. sz.e.f.) Eszterházy-cs. hg. ág lvt. Rep. 8 fasc. C. N. 44/29) Inventarium („*Der Forchtensteiner Schatz Cammer Clausura sub No 79 et 80 20. Ein abgetragener Rock von König Matthia*”). (*Détsy Mihály* olvasata) MOL Esterházy cs. lvt. Vegyes leltárak Fasc 2184. No. 110 1858–59) IM adattár Klt. 162/37. „*Kasten Nro LXXI und LXXII. 439. Ein abgeschlossener Kirsch rother Mantel von Mathias Corvinus: (Sicut zur Ausstellung nach Budapest:)*” (Stück 1 Fl = 3. *Valkó Arisztid* olvasata) Lovagjátékhoz kiszemelt tárgyak. MOL. Esterházy cs. lvt. Vegyes leltárak Nro 110. Fasc. 2184. ad. 5505/G. A. A nagymartoni állomásfőnök Budára szállítatja a májusi lovagjátékhoz Főméltósága által kiszemelt tárgyakat. A két ládában ezúttal a koronázási nyeregszeren s a millenneum alkalmára is kivett övön és lőszerszámon kívül fraknói hitbizományi leltárnak...439-ik.
- Abgeschlossener Kirschrother Mantel von Mathias Corvinus.* Kismarton, 1902. ápr. 22.) Valkó A. olvasata) Letéti leltárkönyv 1925–1951. Herceg Eszterházy-féle letét „365. *Mente (Corvin Mátyás) lazacvörös selyem Fraknói gyűjt. szám 439.* Eszterházy kincstár jegyzéke 1923, 1949. I. Kosztümök. 1.283 (áthúзва) 52.2682 *Mátyás király kabátja (mente) Arannyal átszőtt lazacszínű selyemdamaszt. Folytatólagos mustra: vázából kinövő gránátalmató, felette korona, A szövet spanyol. XVI; sz. közepe második fele (áthúзва).*”
- 28 IM. Ltsz. 60.40. Gyermekek mente, szövete Bursa, vagy Isztambul, 16. század második harmada, szabása magyar, 16. század vége (?) Ezüsfonallal lanszírozott, aranyozott ezüsfonallal broszírozott lampasz (kemha, török)
Hossza: 64 cm,
Restaurálta: Pataki Anikó, 1993.
- 29 IM Ltsz. 52.2682
- 30 MNM. Ltsz. 71.10.3., MNM. Ltsz. 71.10.1., Ltsz. n.k. gyermekdolmány, V. *Ember Mária:* XVI–XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptákból. FA 19 (1968) 151., 152., 153., 157., 159., 161. p., 86., 88., 96., ábra.
- 31 *Gáborján Alice:* Keleti elemek a magyar ruházatban. Néprajzi Értesítő (1985–88) 1990. 38. p., 19. ábra.
- 32 Mustrája és egyben rapportja (IM Adattár KRF 831) akvarelljén rekonstruált.
- 33 *Lessing J. von:* Die Gewebe des K. Kunstgewerbemuseums. Berlin 1900. 319. tábla.
- 34 L’Art de l’Orient Islamique Collection de la Fondation Calouste Gulbekian. Lisboa 1963. Kat. 95.
- 35 Victoria & Albert Inv. No.: 749–1884.
- 36 A Palota nyilvántartása 1557-től 156 szöveget említ, beleszámítva a 16 textiltervezőt. Később 45–50 rajzoló tartottak nyilván megőrizték a pontozott papírmintákat, mely alapján a szövek dolgozhattak. *Wearden, J.:* The Saz Style. Hali 30 London 1986. 23. p.

- 37 *Wearden J.*: i. m. 25. p.
- 38 *Uo.*: i. m. 29. p.
- 39 Solenne et Originale Testamentum principis Pauli Esterházy Regni Hungariae palatini Anno 1685 *MOL. P.* 108. Rep. 4. Fasc. G. No. 58. 22. cs. (Vadászi Erzsébet olvasata)
- 40 Forrás: Inventarium Thesauri *MOL. Rep.* 8. Fasc. C. 38+ NB 1 (Détshy Mihály olvasata)
- 41 Inventarium Thesauri Fraknensis Anno 1725. IM Adattár 236/1957 Inventarium Thesauri Celsissimae Domus Eszterhazianae in Arce Frakno collocatj.: „*Ein kleiner abgetragener Rock, welcher des ertz bischoffen Olah als Knaben gewesen.*” *MOL. Rep.* 8. Fasc. C. N. 44/29 (Détshy M. olvasata) az Esterházy család kincstárának leltára.: „438. *Ein mit Blumen gestrickter Kötmeny von Nicolaus Oláh später Erzbischof von Gran. Stück = 1 Fl = 5*” *MOL.* Esterházy család levéltára. Vegyes leltárak. Fasc. 2184. No 110. 1858-59. IM Adattár Klt. 162/37. (Valkó Arisztid olvasata) Letéti leltárkönyvben: „363. *Mente (Oláh Miklós esztergomi érsek) selyembrokát, palmetta mustrával IM. Nyilvánartás 1925–1951: edgy más vont arany galléros mente, mely szegény Oláh érseké volt.*” Az Esterházy-kincstár leltára 1923–1949. IM. 1. Nr. 4.
- 42 *Masner, K.*: Die Costum-Ausstellung im K. K. Oesterreichischen Museum 1891 Wien, 1894 No. 11. és A kép.
- 43 Irodalom: K-r B-a (*Kövér Béla, Hampel J.*): Magyar díszöltönyök a fraknói kincstárban. *AÉ* 12 (1893) 332. p. *Nagy Géza–Nemes Mihály*: A magyar viselet története. Budapest 1900. 127. p. XVI. tábla *Mützel, H.*: Kostümkunde für Sammler. Berlin 1919. 115. p. *Végh Gyula*: Esterházy-Mükincsek az Iparművészeti Múzeumban. Magyar Iparművészet 23 (1920) 10. p. *Tilke, M.*: Osteuropäische Volkstrachte. Berlin 1925. 37. p. Layer Károly: Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum Gyűjteményének leíró lajstroma. Budapest 1927. 46. kat. 2. *Höllrigl József*: Magyar viselettörténeti kiállítás IM. Budapest 1938. No. 1. *Höllrigl József*: Régi magyar ruhák. Budapest 1938. 4–5. p. 2. kép. *V. Ember Mária*: Magyar viseletformák. *FA* 18 (1966/67) 215. p. Les trésor Esterházy IM. Kiáll. In: Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei. Budapest 13 (1971) 12. p. 2. kép Az európai iparművészet remekei. IM. Kiáll. Rend. Batári Ferenc 1972. Kat. 76. p. 78. kép. *Katona Imre*: A fraknói kincsek I–II. Soproni Szemle. Sopron 28 (1974) 314., 221. p. *Héjjné Détári Angela*: A fraknói Esterházy-kincstár a történeti források tükrében. In.: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: *Galavics Géza*: Budapest, 1975. 475. p. 21. kép. *Katona Imre*: A fraknói kincstár 1725-ös leltára. *MÉ* 29 (1980) 135., 145. p. *Katona Imre*: A fraknói kincstár 1685. évi leltára. Savaria A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. 1983–1984. Szombathely 1989 17–18. *Hegyi Klára–Zimányi Vera*: Az oszmán birodalom Európában. Budapest 1986. 155. kép. *László Emőke*: Textilmunkák. In.: *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. 1986. 316. p., No. 125., és kép. Reneszánsz és manierizmus Az európai iparművészet stíluskorszakai. Kiáll. kat. IM. Budapest 1988. kat. 424. *László Emőke Gáborján Alice*: Szűrűjjasok. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai I. Budapest 1993. 8. p., 1–2 kép. *Pataki Anikó*: A restaurálásról előadást tartott: Restoration of a 16 th Century Child’s Coat (Mente) Belonging to the Esterházy Collection. ICOM Commitee for Conservation 10th Triennial Meeting, Washington, 1993. 314–320.
- 44 *Merényi Lajos*: Az első herceg Esterházy fraknóvári ingóinak leltára 1654-ből. Magyar Gazdtörténelmi Szemle 10 (1903) 174. p.
- 45 *László Emőke*: Magyar hímzett és selyemkárpitok a 16–17. századból. *Ars Decorativa. Iparművészet* 12. Az IM Évkönyve Budapest 1992. 69. p.
- 46 *Szilágyi András*: Az Esterházy-gyűjtemény 15. századi ötvösművei és a Mátyás-tradíció. *Ars Decorativa* 12. Budapest, 1992.

Tompos, Lilla

Zwei "Mente" aus der Esterházy-Schatzkammer (eine Art Obermantel mit Pelz)

Zur Repräsentation der hochadeligen Höfe gehörte neben der großangelegten Hofhaltung auch die an Raritäten und wertvollen Gegenständen reiche Schatzkammer. Die Gründe der Schatzkammer von Forchtenau wurde vom Grafen Palatin Miklós Esterházy gelegt, besonders reich wurde sie aber erst zur Zeit seines Sohnes, des Herzogs Pál Esterházy, in dessen Testament vom Jahre 1685 die Schatzkammer zuerst erwähnt wurde. Die Zahl der zur Schatzkammer gehörenden Kleidungen erhöhte er durch Ankäufe, sowie aus Beuten, die meisten Stücke stammten aber von der Garderobe der Familienangehörigen. Einige Stücke der Sammlung verband die in der Familie verwahrte Tradition mit dem Namen großer historischer Persönlichkeiten, wahrscheinlich gelangten auch zwei, in ihrer Datierung besonders problematische Kunstgegenstände, die "Mente" des Königs Mátyás (Mathias Corvinus) und des Erzbischofs Miklós Oláh durch Schenkung in die Schatzkammer. Beide Stücke, mit den anderen Gegenständen der Sammlung zusammen, befinden sich jetzt im Besitz des Kunstgewerbemuseums.

Der sog. "Mátyás-Mente"

Der mit dem Namen des Königs Mathias I. (1458–1490) verbundene Mente ist das älteste Stück der Sammlung. Das Kleidungsstück erweitert sich von oben von den Schultern nach unten trapezförmig, der Schulterteil ist gerade geschnitten. Die rechte Vorderseite deckt schräg die linke Seite, genauso wie bei den meisten türkischen Trachten. Die Ärmel sind länger, als die Arme selbst, sog. Pfeifenärmel, bei denen während der Näharbeiten am Unterarm ein Schlitz offen gelassen wurde. Der Rücken verjüngt sich nach unten, ist länger geschnitten als die Vorderseite.

Man kann auf verschiedenen Darstellungen, Miniaturen, auf den Blättern von Trachten darstellenden Serien sowohl unter den türkischen als auch unter den ungarischen Männerbekleidungen solche, beim Rückenteil längere Mäntel finden, der dänische Reisende Melchior Lorch (c. 1526 – c. 1590), der u.a. den Hof des Suleimans II. in Stambul besuchte, verewigte in seinem Reisebuch seine Erlebnisse, beschrieb die meisten türkischen Männer in einer Art Mantel, der vorne bis zu den Knien, hinten aber bis zu den Fersen reichte. Zu gleicher Zeit malte ein türkischer Miniaturenmalers Nakkas Osman ungarische Männer in hinten längerem Kleidungsstück.

Das Gewebe des Mantels war einst lachsfarbig, wie es auch in den Publikationen vom Anfang des Jahrhunderts erwähnt wurde. Auf der Oberfläche bilden ineinandergefügte geometrische-schachbrettförmige und winzige trapezförmige Geflechte ein spitzovales Netz, wo in den spitzovalen Feldern eine stilisierte Blume mit Granatapfeln und Akanthusblättern aus segmentierten Vasen auf blätterigem Grund hervorwächst. Auf den spitzovalen Feldern der darunter befindlichen Reihe ist ein Garnatapfel mit Akanthusblättern sowie mit einem Ring mit Diamant umgeben.

Der Ring war das Emblem der Familie Medici, wurde dann zum gut anwendbaren Muster der Seidengewebe, auf den von Domenico Ghirlandaio (1449–1494) gemalten Porträts kann man Bekleidungen mit ähnlichem Muster beobachten.

Analoge Textilien kann man in zahlreichen Museen Europas finden, alle sind aber aus späterer Zeit, als das Todesjahr von Mathias 1490, datiert, die Meinung der Forscher über die Datierung des Mente' ist auch unterschiedlich. Während einige annehmen, daß das Kleidungsstück wirklich für Mathias I. konnte gefertigt werden, sind andere der Meinung,

daß das Gewebe im 16. Jahrhundert, der Überwurf im 17. Jahrhundert entstand, es gibt Experten, die ihn für die Kleidung von Mathias II. halten.

Gerade wegen der unterschiedlichen Meinungen ist für uns ein Gemälde von großer Bedeutung, welches mit Namen und Jahreszahl verbunden ist und die zweite Frau des Königs von Schweden Gustav Vasa (1523–1560), Königin Margareta Leijonhufvud (1514–1551) darstellt. Die Bekleidung der Königin folgt der spanischen Mode ihrer Zeit, der Rock ist lang, mit dem vorn breit zurückgebogenen, offenen Mantel bedeckt. Das braunrote Seidengewebe stimmt mit dem des *Mente* in jeden winzigen Details völlig überein. Das im Schloß Gripsholm aufbewahrte Porträt, welches die ganze Gestalt der Königin darstellt, wurde von Johann Baptista van Uther im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts gemalt, also etwa vierzig Jahre nach dem Tode des Königs Mathias I. Wie bekannt, wurden die wertvollen, prunkhaften Kleidungsstücke durch mehrere Generationen geerbt, deshalb ist es oft nicht möglich, sie genau zu datieren. In diesem Falle entspricht aber der Schnitt des Kleidungsstückes der Mode der damaligen Zeit, so kann man annehmen, daß das Stück und auch sein Gewebe um 1530 gefertigt wurde.

Die Eintragungen der Inventare aus den Jahren 1685, 1696, 1725 und aus dem 19. Jahrhundert miteinander vergleicht, sowie auf Grund der Gewebeanalogien und der künstlerischen Darstellungen schließen wir uns an diejenige Forscher an, die dieses Kleidungsstück aus dem 16. Jahrhundert datieren, wir lassen aber die Frage offen, zu wessen Garderobe es gehören konnte, und wann und wie es in die Schatzkammer von Forchtenau gelangte.

Der Mente von Miklós Oláh

Diese andere Stück der Schatzkammer hielt man für den Kindermente (1503) von Miklós Oláh (1493–1586), Erzbischof von Gran (1553–1569).

Der Schulterteil des Stückes ist gerade geschnitten, der *Mente* ist an beiden Seiten unter der Taille geschlitzt, links für den Griff des Schwertes. Die Vorderteile decken einander nicht, wie man es sonst bei anderen Dolmanen und *Mente* seit dem 16. Jahrhundert beobachten kann, sie reichen eben aneinander, das große Muster wird dadurch ganz. Die Ärmel sind gerade geschnitten, reichen bis zum unteren Ende des Kleidungsstückes, sind Prunkärmel.

Das Seidengewebe ist teils abgewetzt, es verwahrt aber seine glanzvollen Farben.

Auf dem mit Silberfäden lancierten Grund umgeben grüne, am Rande segmentierte Goldbänder spitzovale Felder. Das Muster der Bänder zeigt abwechselnd rote, blätterige, mit gebogenem Stiel umgebene Blumenköpfe; Palmetten, Drehrosen, Kornblumen. Die spitzovalen Felder sind mit je einem aus rotem Schüsselchen hervorgewachsenen symmetrischen Blumenbusch verziert; Nelken mit grünen Blättern, rote, mit Gold verzierte Tulpen, rote Rosetten, mit übereinander gebogenen Stielen fassen eine größere goldene Lotusblume um. In Bursa oder in Stambul wurden solche Seidengewebe mit ähnlichem Muster gewebt, welche auch in europäischen Sammlungen auffindbar sind. Die ähnlichen, im sog. *saz* Stil gefertigten Textilien datiert man aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Die Benennung *saz* kann auf den *saz qalami* d.h. auf den Stiel des Schilfs hinweisen, oder aber auf die aus Schilf geschützte Feder des Künstlers. Typisch für dieses Muster ist die reiche Vegetation aus krausen Blättern, Blumen, Lotusblumen, die oft mit Vögeln, Drachen, mystischen Tierfiguren erweitert werden. Den türkischen Forschern nach stammen diese Motive aus China.

In der Textilkunst kann man nur wenige Werke finden, die mit dem Namen des Meisters zu verbunden sind. Glücklicherweise kann man in diesem Falle bei der Schaffung dieses Stils zwei bedeutende Künstler nennen, und zwar Shah Kuli und Wali Jan. Beide stammten aus Terbiz und arbeiteten in *naqqash Khana* in der Werkstatt des Palais' vom Sultan zwischen

1525 und 1580. Die einzige datierte Handschrift im *saz* Stil entstand 1559. Dieser Zeitpunkt kann die genauen Zeitgrenzen nicht angeben, weil zur gleichen Zeit Gewebe mit kompliziertem, aus dem Netz von drei oder vier Wellenlinien bestehendem Muster, oder aber mit Muster mit einziger, einfacher Komposition eines Netzsystems gewebt wurden – je nach Wunsch der Käufer.

Die Inventare (1685, 1696, 1725) zeigen eine ähnliche Unsicherheit bezüglich der Herkunft der Kleidungsstücke, genauso wie bei dem zuerst erörterten *Mente*. Die Literatur ist in der Datierung aus dem Jahre 1503 einig, und nimmt ohne Bedingung die Erklärung von Pál Esterházy an, wonach der *Mente* als Mitgift der ersten Frau seines Vaters, des Grafen Miklós Esterházy Orsolya Dersffy in die Schatzkammer gelangt hatte.

Diese Erklärung kann man aber im Spiegel der neuesten Forschungsergebnisse nicht mehr akzeptieren, obwohl die aufgetauchten Fragen noch immer offen sind. Es ist aber eine weitere Aufgabe der Forschung.

In den Inventaren aus dem 16–17. Jahrhundert kam es nicht nur einmal vor, daß man mehrere Gegenstände dem populären, großen Herrscher Mathias Corvinus zuschrieb, einige mit Grund, bei mehreren wurde aber die Herkunft aus dem 15. Jahrhundert auf Grunde neuerer Forschungen in Frage gestellt.

Gerade im Zusammenhang mit diesen beiden, mehrere Jahrhunderte lang verehrten Kleidungsstücken bemerkte Pál Esterházy im seinem Testament 1685, daß er sie *...pro raritate... zum Andenken an diesen großen Menschen...* in seiner Schatzkammer verwahrt.

Buzinkay Péter

Középkori bronzmozsár a Nemzeti Múzeumban

Bár közép-európai, illetve német bronzmozsár már elég nagy számban ismeretes az irodalomban, a korai időkből, a 15. század közepe előttről bronzmozsár – különösen jól datálható és lokalizálható – meglehetősen ritkán fordul elő. Az itt bemutatandó darab nemcsak ezért egyedi, hanem azért is, mert – képi forrás alapján – szokatlan funkciója is meghatározható.

A Nemzeti Múzeum meglehetősen terjedelmes gyűjteményében középkori bronzmozsarak – európai viszonylatban is – igen szép számban vannak képviselve. Ezek között található egy különösen érdekes darab.¹ (1–2. kép) A mozsarat bronzból öntötték és 14,5 cm magas.² A hengeres edény teste közepén erőteljesen behúzódik, úgy, hogy ezáltal egy – a korszak közép-európai mozsarainál – szokatlan körvonal keletkezik. A fal alsó harmadában két gyűrűtag választja el a talpát a testtől. Ez azonban csak optikai, esztétikai határt jelent, a tagolt edényttest csak évtizedekkel később jelenik meg. A szájnál már bizonyos tagoltság megfigyelhető, kevésbé előreugró tagon egy szélesebb, laposabb perem ül. Ez a tagolási mód később – kifejlett formában – a kelet-közép-európai daraboknál³ szinte általánossá válik. A mozsár egy – nyolcszögletes keresztmetszetű – szögletes fülnél fogható meg, amely szintén szokatlanul vastkos, hosszú. (9 cm!) Ezzel átellenben a mozsár falán negyedtenyérnyi nagyságú törés, mely talán arra utal, hogy a tárgy leletként került a múzeum tulajdonába.

1–2. kép Bronzmozsár. Bajorország, 1400 körül. M. 14,5 cm
Abb. 1–2. Bronzemörser. Bayern, um 1400. H. 14,5 cm

A mozsár az 1400 körüli években készülhetett. Ezt a datálást nemcsak az archaikus megjelenés támasztja alá, hanem képi forrás is bizonyítja. A müncheni Bajor Állami Könyvtárban található egy kéziratos könyv, mely – képekkel illusztrálva – a puskaműves mesterségbe vezet be.⁴ A könyv a 15. század első negyedében készült. Festett képei közül az

3. kép Miniatúra egy puskakészítő mesterséget bemutató könyvből. Bajorország, 1411.
Abb. 3. Miniatur aus einem Büchsenmeisterbuch. Bayern, 1411.

4. kép Bronzmozsár. Svájc, 15. sz. közepe. M. 19,5 cm
Abb. 4. Bronzemörser. Schweiz, Mitte 15. Jh. 19,5 cm

egyik két mozsárban puskaport készítő alakot mutat. (3. kép) A jobb oldali mozsár szinte legkisebb részleteiben egyezik a Nemzeti Múzeum darabjával. Bár a szép bastarda betűi alapján a könyv készítése helye nem állapítható meg, bajor nyelvjárása azonban könnyen el-igazít. Bécsben az Osztrák Nemzeti Könyvtár gyűjteményében pedig megtalálhatjuk ennek a könyvnek egy másik, teljesebb példányát, pontos dátummal ellátva: 1411. március 1.⁵ Ezzel mozsarunk titkát föl is fedtük: Bajorországban vagy Dél-Németországban készült 1411 előtt, és minden bizonnyal puskaport készítésére használták, talán ezzel magyarázható szokatlan formája is.

A szerző által ismert anyagban alig akad hozzá közelebb álló darab (4. kép, Bernoulligyűjtemény, Basel⁶). Ez utóbbi azonban annyira eltérő formájú, fölépítésű, hogy legfeljebb annyi állapítható meg, hogy a svájci későbbi munka.⁷

A Nemzeti Múzeum mozsarával azonban egy újabb darab vált ismertté, mely a 15. század közepe előtti bronzmozsarak sokszínűségét bizonyítja⁸, s így egy nagyobb összefoglaló munkából sem hiányozhat.

Jegyzetek

- 1 A mozsár az Újkori osztály gyűjteményében található, Ltsz.: 1996.5.
- 2 Mivel a mozsár fala nem a szokásos hengeres forma, ezért az átmérő méretei sem érdekeltek: fönt: 15,5 cm, lent: 12,5 cm.
- 3 Ilyen szájeremtagolást csak bajor, osztrák, cseh, magyar és lengyel gyűjtemények mozsarainál találtam, ezért ezek – véleményem szerint – egy a dél-németországitól elkülönülő csoportot alkotnak.
- 4 Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Cgm 501–690. Neu beschrieben von Karin Schneider. Wiesbaden 1978. Cgm 600, 227–228. pp.
- 5 Unterkirchner, Franz: Datedierten Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek von 1401 bis 1450. Wien, 1971, Cod. 3069, 49. p.
- 6 Jantzen, Johannes: Ein deutscher Mörsertypus des 14. Jahrhunderts. Alte und moderne Kunst. VI. 49 (1961) 20. p., 5. kép.
- 7 Elgondolkodtató, hogy itt is a jelek Nyugat, Svájc felé mutatnak: a müncheni kézirat szövege eleinte ugyanis nem tiszta bajor, hanem délnyugat-német hatás alatt áll; a bécsi példány pedig az ambrasi könyvtárból, Tirolból jutott Bécsbe.
- 8 A 15. század közepétől ugyanis az ún. bordás típus („Rippenmörser”) szinte szabvánnyá válik.

Buzinkay, Péter

Ein Mörser uer Jahren um 1400

Die Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums bewahrt ein Mörser vom höchsten Interesse.

Der Mörser ist aus Bronze gegossen und hat eine Höhe von 14,5 cm. (Dm. oben 15,5 und unten 12,5 cm) (Abb. 1–2) Der Gefäßkörper ist in der Mitte stark eingezogen, so daß – unter den süddeutschen Mörsern – eine völlig ungewöhnliche Konturlinie entsteht. Am unteren

Drittel der Wandung sind zwei Wulstbänder angebracht, die aber nicht die Funktion haben, die Fuß abzusetzen; sie sind nur einfache Dekorelemente. Die Lippe ist aber schön gegliedert, an einem dickeren Gled sitzt ein weiterer, der schräg vorspringt. An der Seite ist ein besonders großer Henkel (9 cm) vom achteckigen Querschnitt angebracht. Gegenüber dem Henkel ist die Wandung ausgebroche. (Es weist vielleicht darauf hin, daß es sich auch hier um ein Fundstück handelt.)

Das Stück kann auf die ersten Jahre des 15. Jahrhunderts angesetzt werden. Außer der archaischen Erscheinung läßt sich diese Datierung bildliche Quellen sicherstellen. In der Sammlung der Bayerischen Staatsbibliothek in München befindet sich ein Büchsenmeisterbuch aus dem ersten Viertel des 15. Jahrhunderts. Ein der Miniaturen zeigt zwei an Mörsern arbeitenden Männer. (Abb. 3) Obwohl es nach der schönen Bastardaschrift nicht zu lokalisieren ist, kann dies nach der bairischen Mundart getan werden. Die Österreichische Nationalbibliothek in Wien bewahrt ein anderes Exemplar dieses Buches mit dem genauen Datum "von gottes gepurt tusent vierhundert und einlifff Jahr and dem ersten Tag mertzen" (1. März 1411). So ist unser Mörser, der mit dem in Handschrift rechts abgebildeten – selbst in Einzelheiten – fast dientsch ist, vor 1411 zu datieren und in Bayern oder in Süddeutschland zu lokalisieren. Die ungewöhnliche Form wird durch die Funktion erklärt, er wurde – aller Wahrscheinlichkeit nach – zur Fertigung des Schießpulver benutzt.

Der Mörser steht aber leider mit seiner Form unter den mittelalterlichen Bronzemörsern fast allein da. Der zu diesem selbst am nächsten stehender Mörser (Abb. 4; Slg. Bernoulli, Basel) ist so fremd, daß nur so viel zu vermuten ist, der letzter stammte aus einer späterer Zeit. (Es ist bemerkenswert, daß auch bei unserem Mörser einigen nach Westen, in der Richtung der Schweiz zeigt: die Mundart der Münchener Handschrift steht anfangs unter südwestdeutschem Einfluß; auch die Wiener Handschrift stammt aus Schloß Ambras in Tirol.)

Mit ihm ist aber wieder ein Mörser bekannt geworden, der die formale Vielfalt der Bronzemörser vor der Mitte des 15. Jahrhunderts beweist. In der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts werden nämlich die wohlbekannteren "süddeutschen Rippenmörser" zum Standard.

Sipos Enikő

Egy 16. századi főkötő restaurálásának problémái

A főkötő a középkortól férjezett nők viletének elmaradhatatlan kelléke volt.

A 16–17. század hagyatékleltárakban, hozományjegyzékekben előforduló, szabásában és díszítésében eltérő típusokat a leírások alapján nem mindig lehet egyértelműen azonosítani. Felépítésük azonban hasonló lehetett. Eleinte egy formát adó, kipárnázott alsó főkötőből és a felette viselt felső főkötőből állt, melynek mindenkor kialakítása határozta meg a fejfedő jellegét. (1. fotó) Alapja gözben hajlított nád vagy vessző lehetett.¹ A szinte búraszerű alsó főkötőt egy, a homlokot, állat nyakat betakaró kendővel kötötték át. Sűrű szövésű, nehéz anyaga a leírások és ábrázolások alapján a fejfedő anyagával többnyire megegyezett. Ilyeneket már 15. század végi ábrázolásokon is láthatunk. Ez a típus nyugaton a 16. század végén kiment a divatból, de nálunk idősebb hölgyek még a 17. sz. közepén is viselték. (1. fotó)

1. Albrecht Dürer: Nürnberger Frau im Tauzkleid 1500. Wien, Albertina

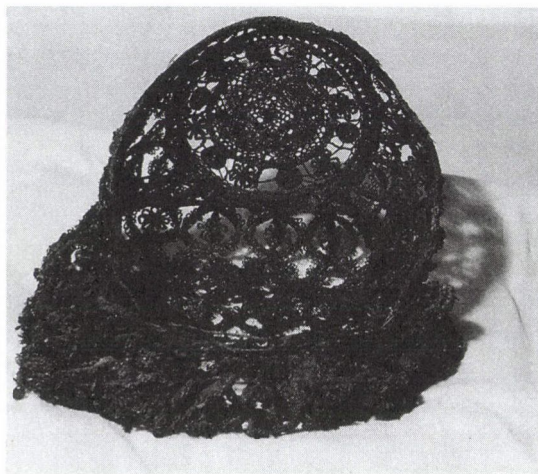
A 16. században a főkötők könnyedebbé váltak, a kipárnázott rész a tarkó feletti területre redukálódott. Vékony, fátýolszerű anyagokkal borították be, ami az állat és a nyakat szabadon hagyta. Az arcot keretelő díszszegélyek szélessége és dekorativitása fokozódott.²

A formát adó párnák mellett megjelentek a különféle anyagú, méretű és színű mű vagy valódi póthajfonatok. Gottschalk Hollen ágostonrendi szerzetes leírása szerint a 15. században a divatos hölgyek fejdíszéhez a főkötő, hajtű, fátýol mellett egy – halott asszonytól vásárolt – fényes haj is hozzátartozott.³ A póthajfonatok divatja Itáliából terjedt el és a 15–17. század folyamán Magyarországon is igen gyakori volt. A magyarországi ásatásokból eddig előkerült darabok mindegyike nyitott szálú selyemből készült, bársony vagy selyem szalaggal áttekerve. Színük vagy a főkötő vagy viselőjének a saját hajszínéhez igazodhatott.

Készítésükről, formájukról érdekes adatokat közöl Jutta Zander-Seidel Münchenben 1990-ben kiadott tanulmányában. Eszerint Nürnbergben az 1500-as évek végén a mesteres copfokat, illetve annak ágait könnyű selyem, vászon vagy pamut szöveteiből varrták vagy kötötték és az így kapott csőszerű alkalmatosságokat hulladékgyapjúval töltötték ki. Viselték ezeket önállóan vagy a saját haj közé fonva is.⁴

Rangtól és alkalomtól függően a főkötők anyaga és díszítése igen változatos volt Szabtaól színes selyemből vagy fátýolszöveveből készítették gyöngyből, amit selyemszövetre vagy drótból alakított vázra varrtak. Kötötték rece módra hajból, lószörből, skófiumból, színes selyem, arany vagy ezüst fonalból.

Valószínűleg a főkötők könnyedebbé válásával hozható kapcsolatba, hogy a 16. század folyamán a színes selyemszálból, arany, ezüst fonalból készített főkötők száma megnövekedett.⁵ Leltáraink kötött főkötőként leírt darabjai nyilvánvalóan varrott csipke, rece, illetve macrame technikával készült darabokat jelentenek. Sőt nem lehetett kivételes a különböző technikák egyidejű előfordulása ugyanazon a darabon, mint pl. a szombathelyi főkötő esetében. (2. fotó) A fonalból kötött calotte-nak nevezett főkötő a 15. század végén már ismert volt. Típusát tekintve a francia 12–13. századi hajhálókhoz nyúlik vissza.⁶ Ennek egy legkorábbi hazai példája az a néhány 12. századi textiltöredék, amely III. Béla magyar király és felesége Antiochiai Anna (1184) sírmellékletei között került elő. A három kerek rozettatöredék közül a két nagyobb ruhadísz. A harmadik egy fonott szegély és a hozzá kapcsolódó macrame darabkával együtt főkötő maradványa lehet.

2. Főkötő a szombathelyi Szt. Márton templom 16. sz-i sírjából

A háló módra kötött főkötőket viselték önállóan, vagy fátyollal, koszorúval, kalappal együtt. (3. fotó) Formáját tekintve vagy egy díszes pánthoz dolgozták, mely az arcot fogta körül, vagy egy fejtetőre kerülő, közel tenyéryi, többnyire varrott csipke rozettához kapcsolták a hálót. Elejének szélét keskeny fonott szegély keretelte. Hátlal a macramé szálaiból hurkokat csináltak, ebbe zsinórt húztak amivel a fejen rögzítették. Díszítették se-lyemből, drótból, bőrből összeállított, vagy aranyozott ezüst lemezből formált virágokkal, flitterekkel, islógokkal is. A hazai ásatásokból eddig előkerült háló főkötők formájukat s készítmódjukat tekintve azonos típusba tartoznak. Valamennyinél kerek varrott csipke rozettához kapcsolódik a csomózással készült háló.

3. A. Dürer: Ágnes Dürer és egy kölni kislány 1520.
Bécs, Albertina

A csomózott munkák mint pl. a rece vagy a macramé technikailag a hímzés és a csipke közé sorolhatók. A látvány alapján inkább csipkének látszanak áttört hálós alapjuk miatt, amit csomózással alakítottak ki, s erre az alapra hímezték a mintát. Ez a kettősség az oka annak, hogy az irodalom még ma is hol rececsipkéről hol recehímzésről beszél.⁷

Fonalból kötött arany főkötő, vagyis inkább hajkötő az a 16. század végére datálható darab is mely jelen munkánk témája. 1992-ben került elő a szombathelyi Szt. Márton templom kriptájának 16. századi sírjából. (4. fotó)

A feltárást 1989–92 között Kiss Gábor és dr. Tóth Endre végezte. A templomkutatás eredményeit egy készülő dokumentációs kötetben készülnek ismertetni. A tárgyat papírdobozba téve kaptam kézhez miután a pártát, koponyát, vendégahajat kiemelték belőle. Ezek eredeti helyzetét csupán a mellékelt fotók mutatták.

A tárgy leírása:

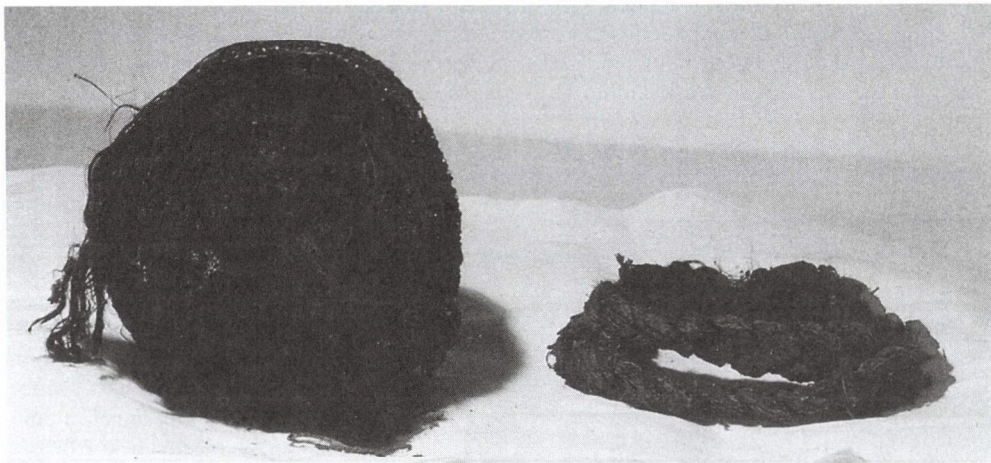
Aranyozott ezüst szálból készített macramé főkötő. A fejtetőn tenyéryi varrott csipke rozetta, melyet körben egy hímezt rece és egy valamivel keskenyebb fonott szegély keretez.

4. A szombathelyi főkötő restaurálás előtt

A szegélyek szélét a fonákoldalon behúzott két drótkörrel zárták le. A macramé hálót a fonott szegély külső szélénél indították. A hálószemek kötésponthjaiban aranyozott ezüst lemezből vágott csepp alakú islógokkal díszítették, melyeket fémszállal fűztek fel. A hálószemek minden második sorának közepére boglárokat utánczó hétszirmú virágot varrtak. Ezek kialakítása a következő: Egy vastagabb kör keresztmetszetű drót, felette bőrből, pergamenből esetleg papírból vágott keskeny lapos szalag, erre fektetve egy valamivel keskenyebb fémszalag, s végül ezt a szendvics szerű szerkezetet vékony dróttal tekerték körül. Az így kapott többrétegű szalagból hajlították meg a virág szirmait majd középen selyem szállal összevarrták. A virág közepét rugószerűen felcsavart fémszalag és drót képezi. (5. fotó) A hálót magát négy fémszalag és nyolc fémfonalból álló fonalcsoportok minta szerinti összecsomózásával készítették.

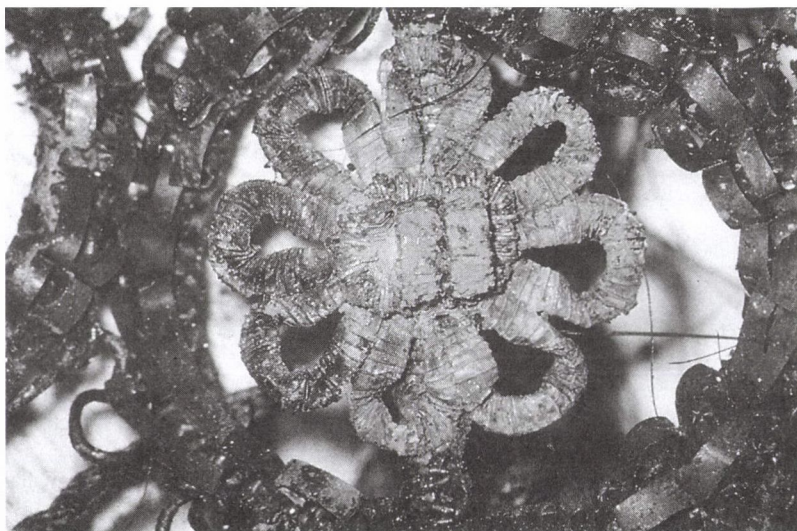
Tulajdonosa a főköttő alatt három ágból font nyitottszálú selyemből készített vendéghajfonatot viselt. A fonat végeit vékony selyemszövet csík felvarrásával zárták le. (5. fotó)

5. A póthaj kezelés előtt

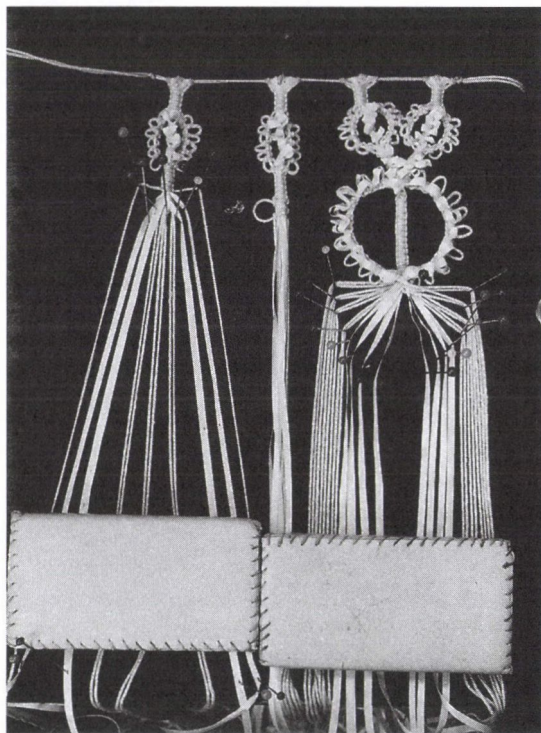
A főköttő állapota:

A feltáráskor a tárgy és környezete között kialakult egyensúly felborult. Mivel a szállítás és csomagolás során a helyszínen talált klimatikus viszonyokat nem tudták biztosítani, kiszáradt, deformálódott, törékennyé vált. Hátán közepén valamint a két oldalán nagyobb részek hiányoztak, a háló sok helyen kitört, mondhatni az egészet szinte csak a korróziós rétegek tartották össze. A virágok, islógok nagyrésze levált. Legrosszabb állapotban a különböző anyagfajtákból kialakított virágokat találtuk. (6. fotó) A virágok karakterét meghatározó szerves anyagú szalagot a fém korróziótermékek annyira átitatták, hogy szinte

6. Színes korróziótermékek egy virág felületén

kerámiaszerűen rideggé, porozussá vált. A kiszáradás következtében a talajvízben oldott ásványi sók kikristályosodtak a felületen. A selyem fonalak a talajban élő mikroorganizmusok tevékenységének eredményeképpen vörösesbarnára színeződtek. A fémszál fémborítása sok helyen lekopott, részben vagy teljesen korrodálódott, vastagon borítva különböző színes korróziótermékekkel az egész felületet. Ezek a színes vegyületek réz, ezüst esetleg vas jelenlétére utaltak. A fehér és szürkésfehér lerakódások ezüst-kloridtól és réz-kloridtól vagy kalcium sóktól származhatnak. A korróziótermékekbe beágyazódva föld, haj és növény maradványok voltak. A három ágú selyem fonat nedvességtartalmát teljesen elvesztette, porlott, töredezett.

7. A főkötő készítmódjának rekonstrukciója

alátétanyagaira. Bizonytalanságot okoz az is, hogy nem ismerjük eléggé a kezelőszerek utóhatását vagy azt, hogy hogyan lehet megakadályozni a fémszál rekkorrózióját. Különösen érvényes ez ásatási anyag esetén, ahol a fém az esetek többségében már csak korróziótermékként van jelen.⁹

Tárgyunk is – mint minden ásatási anyag – a talajban fizikai, kémiai és biológiai károsodást szenvedett. A konzerválás során sokszor egymásnak ellentmondó követelményeknek kellett megfelelnünk.

1. Alkalmos tisztítószert kellett találni, amely ha nem is tisztít egyformán hatékonyan minden anyagfajtát, de bizonyosan egyiknek sem árt.

2. Így kellett megoldani az alátámasztást, hogy az ne változtassa meg a tárgy karakterét.

A konzerválás megkezdése előtt a legalkalmasabb kezelésmód kiválasztásának érdekében el kellett végezni a tárgy különböző fémszálainak morfológiai vizsgálatát. Meg kellett határozni a korrózió mértékét, a fémszálak anyagát és típusát. Továbbá feltétlen szükséges volt annak eldöntése, hogy milyen jellegű korrózióról van szó. Vizsgálnunk kellett a szóba jöhető kezelőszerek hatását a tárgyra. Végül rekonstruáltuk a készítőtechnikát. (7. fotó)

A fémszál vizsgálatokat Járó Márta végezte el. A vizsgálatok eredményeit. *A 16. századi főkötő fémszálainak és fémfonalainak és fém díszitményeinek vizsgálata*; című tanulmányában foglalta össze, ezért ezekről itt nem kívánunk szólni.⁸

Fémszálás textilek kezelése az egymást kizáró feltételek miatt mindig igen problematikus. A különböző kezelést igénylő anyagfajták szétválasztására csak kivételes esetekben van lehetőség. Azok a kezelőszerek viszont, amikkel eredményesen tisztítható a fém, károsak az alapszövetre, a bélfonalra vagy a hímzések

3. A kiegészítés statikai szempontból elkerülhetetlen volt. Olyan megoldást kellett találni, amely az eredetitől egyértelműen megkülönböztethető, ugyanakkor esztétikai szempontból nem zavaró.

A tulajdonképpeni tisztítás megkezdése előtt a tárgyat alkalmas méretű és formájú hordozóra helyeztük, majd eltávolítottuk a nagyobb, lazán kötött föld- és növénymaradványokat. Ezután desztillált víz többszöri permetezésével lassan fokozatosan nedvesítettük annak érdekében, hogy kiteríthető, hozzáférhető legyen. Csak ezután lehetett pontosan felmérni a hiányokat, szakadásokat. Egyúttal a felületre rakódott szennyeződések egyrésze fellazult.

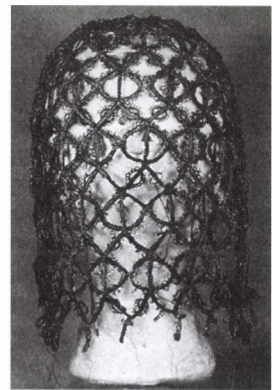
A tulajdonképpeni tisztítást először csak desztillált vízzel kíséreltük meg. Az oldatba fertőtlenítés céljából alkoholba oldott timolt kevertünk. Tárgyunk gombákkal, baktériumokkal egyaránt fertőzött volt, ezért fertőtlenítését csak valamilyen antiszeptikummal lehetett megnyugtatóan elvégezni. Mivel a múzeumi gyakorlatban évtizedek óta jól bevált fertőtlenítőszer, a Sterogenol gyártását beszüntették, a szalicilsavas szerek rézzel és vassal színes vegyületeket képeznek, ezek használatától el kellett tekintetünk. A tymol erős antibakteriális és valamivel gyengébb fungicid hatású szer, amit papírrestaurálásban is alkalmaznak.¹⁰ A tárgyat a műanyag formával együtt merítettük az oldatba. Tíz perces áztatás után a már korábban fellazult szennyeződések nagyrésze leoldódott. A kezelést többször megisméltük.

Az anyagvizsgálat réz- és ezüst-klorid, a legveszélyesebb korróziótermékek, jelenlétét mutatta ki.¹¹ Ezek eltávolítása elkerülhetetlen volt. Erre a célra 2%-os EDTA_{Na} oldatot használtunk amit oldószeres emulzióba kevertünk, a PH-t 6–7 körülire állítottuk. Az EDTA szobahőmérsékleten és semleges PH-n is hatékony. Az EDTA csaknem minden korrózióterméket old. Alkalmas aranyra, ezüstre, rézre egyaránt. Sem a bélfonalra, sem a környező szövetekre nem káros megfelelő PH beállítása mellett. Emulziókkal a legtöbb fémszálás textil veszélytelenül tisztítható. Jól használható akkor is, ha gyapjú, selyem és len egyidejű előfordulásával kell számolnunk, ha az aranyozás, ezüstözés vékony vagy, ha az egyébként szóbajöhető vegyszerek a környező szövetek színezékeire károsak volnának. Az emulziók olyan oldószerkeverékek, amelyekben a szerves oldószerekhez felületaktív anyagokat kevernek. Ily módon a vízben és a szerves oldószerben oldható szennyeződések egyidejűleg eltávolíthatók. Általában 90% 2 g/l koncentrációjú mosószert és 10% szerves oldószert tartalmaznak. Igen fontos, hogy kezelés után az oldatot teljesen kiöblítsük. A főköttőhöz etanol és nemionos mosószert keverékéből összeállított emulziót használtunk. A tárgyat ismét a hordozó formával együtt ebbe a keverékbe merítettük, majd többször alaposan öblítettük. A formán szárítottuk meg az elmozdult részeket kitzúve eredeti helyüknek megfelelően.

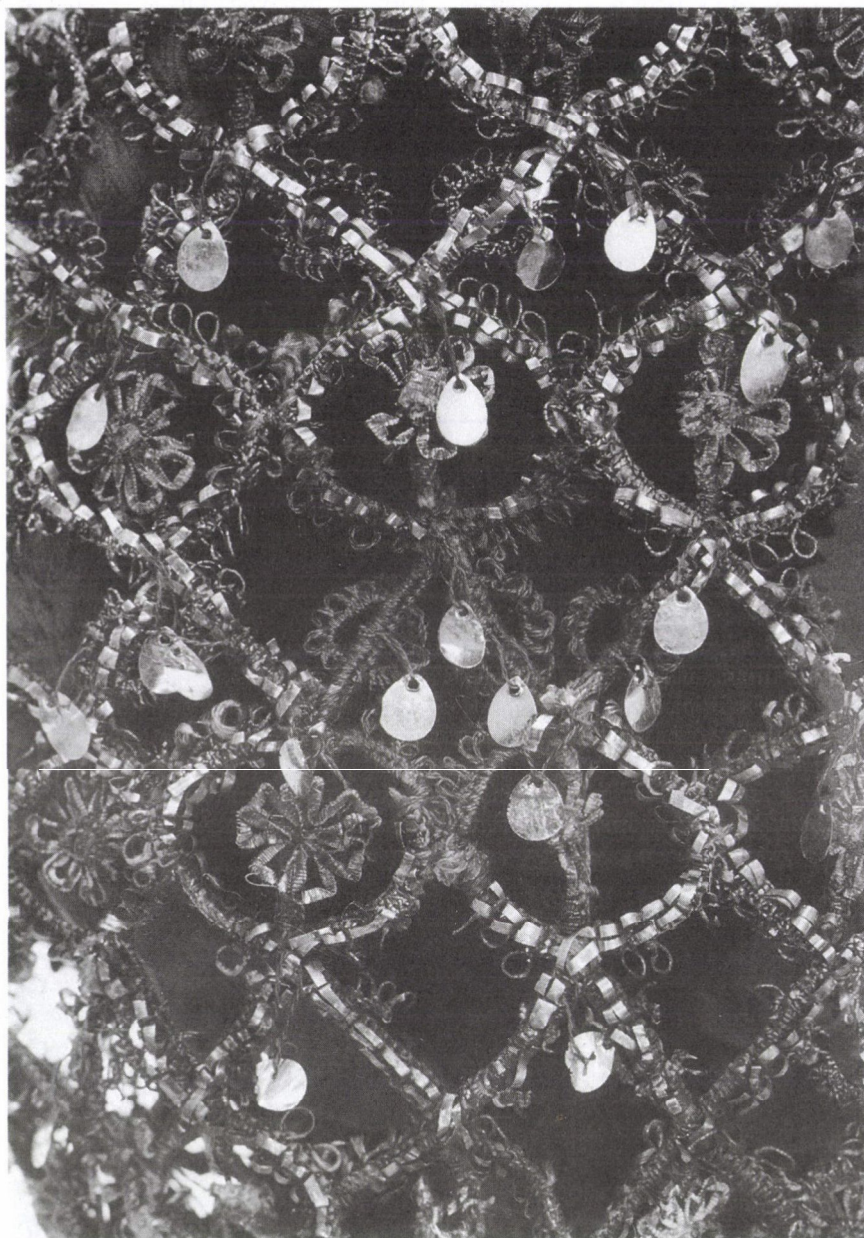
A tisztítás eredményeképpen a tárgy lágyabbá, anyagserűbbé vált. Sajnos a szendvics szerkezetű virágok tisztítását nem tudtuk megoldani. A tisztítási próbák során ugyanis a virágok karakterét meghatározó bőr szalag desztillált vízben is azonnal feloldódott. Csak az üres drót váz maradt meg. Így a főköttön még rajta lévő néhány darabot tisztítás előtt le kellett venni. Ezeket az alátámasztás után varrtuk vissza eredeti helyükre.

Kiegészítés, alátámasztás:

Tisztítás után a tárgyat baloldalával kifelé helyeztük a tartószerkezetre. A macramé hálót a háló kötésponjtjain áthurkolt pamutfonallal erősítettük meg. Ez a belső háló egyben a kiegészítés alapját is biztosította. (8. fotó)

8. A megerősítés és kiegészítés alapját képező belső háló

9. Kiegészítés a főkötő hátoldalán

A pótlásokat a megkülönböztethetőség érdekében nem fémszálból, hanem a bélfonal színével megegyező színű pamutfonalak becsomózásával oldottuk meg. Formáját és készítmódját tekintve az eredetivel azonos módon. (9. fotó)

A hajfonatot a főkötőhöz hasonlóan nedvesen tisztítottuk és fertőtlenítettük. Végül desztillált víz és glicerin 5%-os oldatával permetezve próbáltuk meg lágyítani. Eredeti formájának megfelelően szárítottuk meg. Formáját, stabilitását kreplin borítással biztosítottuk. Végül a főkötőt pamutszövettel bevont formára helyeztük eredeti alakjának és viselésmódjának megfelelően. (10., 11. fotó)

10. A főkötő restaurálás után

11. A főkötő restaurálás után

Jegyzetek

- 1 *Herald Jacqueline*: Renaissance Dress in Italy 1400–1500. Bell & Hyman. London 1981. 105., 210. p.
- 2 *Nemes Mihály–Nagy Géza*: A magyar viseletek története. A középkori magyar viselet. Franklin Társulat, Budapest é. n. 177. p.
- 3 *Kybalova, L.–Herbenova, O.–Lamarova, M.*: Képes divattörténet. Budapest, 1974. 361., 362. p.
- 4 *Zander Jutta–Seidel*: Textiler Hausrat. Kleidung und Haustextilien in Nürnberg von 1500–1650. München 1990. 141–143. p.
- 5 *Radvanszky Béla*: Magyar Családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. köt. Budapest 1986. 105–106. p.
- 6 Lásd 4. jegyzet 119. p.
- 7 *E. Nagy Katalin–Kralovánszky Mária–Mátéffy Györk*: Textilmunkák. Budapest 1993. 108. p.
- 8 *Járó Márta*: A 16. századi főkötő fémfonalainak és fém díszítményeinek vizsgálata. Kézirat, megjelenés alatt.
- 9 *Sipos Enikő*: Fémszál tisztítás. Kézirat, megjelenés alatt.
- 10 *Török Klára* szíves szóbeli közlése.
- 11 Lásd 8. jegyzet

Nagy Szulejmán szultán és kora
Budavári Palota „A” épület
1994. szeptember 7–1995. január 8.
Budapest, 1994. 241. p. 136. színes fotó
(magyar és török, illetve angol nyelven)

Kiállítási vezető; szerkesztette: Garam Éva. A kötetet összeállította, a bevezető tanulmányt írta: Gerelyes Ibolya.

A Magyarországon kiállított műtárgyakat a török fél a világ több városában már bemutatta, amelyekhez látványos kiállítási vezetők készültek. A mostani bemutató megnyitásához képest pontosan száz éve vetődött fel, hogy a magyar nemzet ezeréves fennállásához megőrkítő kiállításon török műkincseket is bemutatassanak. 1894-ben és a rákövetkező évben Szendrei János történész, valamint a világhírű orientalista, Vámbéri Ármin utazott ki Konstantinápolyba. Abdul Hamid szultán és Dzsavad pasa nagyvezér felfogása szerint a török szultánokat a keresztény magyar uralkodókkal egyenrangúan kell bemutatni. A fentiek érdekében Abdul Hamid hajlandó lett volna kincstárának legbecsesebb darabjait Budapestre szállíttatni. Az ügy fontossága miatt még I. Ferenc József is felkereste a török uralkodót. Ám az 1896-os országos kiállításon végül csak 42 közepes színvonalú oszmán-török fegyvert mutattak be a nagyközönségnek, mert – itt Szendrei Jánost idézzük – „A török hatóságok huzavonája, a mi kormányunk késedelmessége és a magyar átok, a kiállítási vezetőség körében fellépett irigykedés és áskálódás megbuktatták az egészet.” Így csaknem száz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az egykori szultáni kincsek hazánkba is eljussanak. A műtárgyak döntő többsége három török múzeumból származik: Topkapu Szeráj Múzeum, Török és Iszlám Régiségek Múzeuma, valamint az Isztambuli Régészeti Múzeum. A kiállítás még három fővárosi és öt vidéki magyar múzeum XVI. századi török anyagát is bemutatta, amit nagyon fontosnak tartunk, hiszen számos műtárgyat itt publikáltak először. A kiállított műkincsek igen változatosak: ötvöstárgyak, fegyverek, kerámiák, textilek, miniatűrök, szőnyegek és csempék. Ez a sokszínűség jól megmutatkozik a vezetőben is, amelyben 163 műtárgyat írt le 15 török és 10 magyar kutató lényegretörő tömörséggel, megfelelő hivatkozással alátámasztva. A leírásokhoz kapcsolódó színes fotók kitűnőek, ez azonban önmagában kevés lenne, mert számos munka színes felvételeit a nyomdai kivitelezés elrontotta. Itt szerencsére ez nem történt meg, ami a debreceni Alföldi Nyomda munkáját dicséri. Reméljük, hogy a későbbiekben a Magyar Nemzeti Múzeum által rendezett kiállításokhoz is hasonló színvonalú és kiviteli kiállításvezetők készülnek. A bevezető tanulmány – Gerelyes Ibolya munkája – fontos része a kötetnek, amely két egységre tagolódik: a szultáni szeráj művészetének bemutatására, valamint a magyarországi oszmán művészet ismertetésére. Az előbbi rész Szulejmán szultán életének főbb eseményeit mondja el, többek között azt, hogy az ifjú uralkodójelölt ötvösséget is tanult. A szultáni műhelyek bemutatása közben válik világossá, hogy az oszmán művészet nagyban támaszkodott a közép-ázsiai Timurida és a perzsa Szafavida hagyományokra és az általuk közvetett néhány kínai hatásra is. Erre legszemléletesebb példa a katalógus 91. oldalán bemutatott gyermekkafán ún. csintamániamotívuma, azaz a három pont, amely Buddhára, tanára és a Gyülekezetre utal. Véleményünk szerint a fentiekén kívül fontos szerepe volt még az iszlám reneszánsz, vagyis az egyiptomi Mameluk-dinasztia művészetének az isztambuli központi műhelyben. A Nakkashane című alatti ismertettett alfejezet a török művészet öt fontos díszítőstílusának történetét tárja elénk, majd az ötvöstárgyak, fegyverek, bútorok, textilek és kerámia fejlődését követhetjük nyo-

mon. A XVI. századi oszmán művészet Magyarországon című alfejezet jól érzékelteti, hogy hazánk részleges megszállása miatt a török hatás másként alakult, mint a Balkánon. Nevezetesen a török fegyverek és szőnyegek használata csak a főnemességet és a gazdag polgárságot érintette Erdélyben és a királyi Magyarországon. A hódoltság közvetítette, részben másolta a török műtárgyakat, de nem használta őket. Az ötvösség és a díszfegyverek címszó alatti állítások fontos és értékes gondolatokat tartalmaznak, de – magunk részéről – fegyvertörténeti szempontból kiegészítésre szorulnak. A török fegyverek utánzásának első darbjá egy díszszablya, amely a XV–XVI. század fordulóján készült, formája török, motívumkincse magyar. (Lugosi József–Temesváry Ferenc: Kardok. Budapest 1988. 40. kép) Kállay János törének mind formája, mind motívumkincse török, tehát ennél az 1543-ban készült műtárgynál a forma mellett a magyar mester a török ún. Kütahyai Ábrahám díszítőstílust is utánozta. (Kat. No. 78.) Ugyancsak a fenti motívumokkal ékesítették Tiroli II. Ferdinánd (1564–1595) főherceg szablyáját is (Lugosi J.–Temesváry F.: im. 38. kép). A török hatás elsőként a Kütahyai Ábrahám díszítőstílus formájában jutott el a magyar mesterekhez a XVI. század első felében, a század közepétől egy új motívumkincs jelentkezett, amely későreneszánsz elemek és a török rumi (arabeszkés) motívum kombinációja, amely konkrét példákön igazolhatóan a XVII. század közepéig, második harmadáig jelen volt a magyarországi díszfegyverek ékesítésénél. A szerző szerint a török fegyverek csak a XVII. század első negyedében tűnnek fel magyar használatban. Néhány mondattal később Geregyes Ibolya hivatkozik Thúry György († 1571) kanizsai kapitány pallosára, amely a török birodalom területén készült, de azért megtévesztő, mert markolatát valószínűleg maga Thúry György átszereltette magyar módra. Ezért nem értjük a szerző azon állítását, hogy a török fegyverek használata csak a XVII. században kezdődne, hiszen ő is hoz egy olyan példát, ami ezt az állítást határozottan cáfolja. A török viseletek, hímzések és szőnyegek magyarországi használatának ismertetése után fontos információkat kapunk a régészeti ásatások során talált török kerámiáról. A bevezető tanulmány után található a bibliográfiát, amelyben számos apró, de igen zavaró hibát fedezhetünk fel. A magyar tanulmányokat nem mindenütt fordították le angolra, ez a kisebbik baj, a nagyobb az, hogy a különböző múzeumi évkönyvekben megjelent publikációknak az oldalszámait nem közli a szerző, sem azt, hogy a tanulmány melyik periódikában jelent meg. Csupán a kiadás helye és éve szerepel, amely különösen külföldi olvasó esetén teszi lehetetlenné az alappublikáció megtalálását. A rövidítések feloldása után egy kislexikont találunk, majd az oszmán birodalom térképét, ezek utána tárgyleírások következnek.

Összefoglalva: magát a kiállítást és a hozzá kapcsolódó vezető fontos mérföldkönek tekintjük, mind a turkológia, mind a magyar–török kapcsolatok szempontjából. A hazánkban eddig igen kevesek által művelt török tárgyi kultúra kutatásának fellendülését várjuk tőle. A fenti néhány apró hibától eltekintve a katalógus komoly és összehangolt tudományos munkát takar, amelynek az esztétikai megjelenése is elsőrangú, tehát a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi kiadványainak etalonjául kell hogy szolgálgjon.

Kovács S. Tibor

Gerelyes Ibolya

**J. M. Rogers, Empire of the Sultans.
Ottoman Art from the Collection of Nasser D. Khalili.
Musée Rath, Geneva, 7 July–24 September 1995.
Musée d'Art et d'Histoire, Geneva.
The Nour Foundation in association with Azimuth Editions**

A Max van Berchem Alapítvány támogatásával megszervezett 10. Nemzetközi Török Művészeti Kongresszus (Genf 1995. szeptember 17–23.) tiszteletére nagyszabású oszmán művészeti kiállítást rendezett a Musée d'Art et d'Histoire Geneva. A Nasser D. Khalili 20 000 darabot számláló magángyűjteményéből nagy szakértelemmel kiválasztott mintegy 200, 15–19. századi oszmán tárgy híven tükrözte a gyűjtő szemléletét, miszerint a textiliát és kerámiát előtérbe helyező európai divatáramlatokkal szemben az oszmán művészetek csúcspontját, s egyben azt az ágát, amelyet maguk a készítők is a legtöbbször becsültek, a könyvek és a kalligrafikus alkotások jelentettek. A kiállítást Julien Raby és J. Michael Rogers rendezte, a kísérő katalógust – a tárgyleírásokat és a tanulmányokat egyaránt (Francis Maddison, Emilie Savage-Smith és Michael Franses kiegészítéseivel) – J. M. Rogers írta. Ez utóbbi, megjelenésével és tartalmával egyaránt lenyűgöző munka, lényegesen több annál, mint amit egy átlagos kiállítási katalógustól elvárunk. A két bevezető tanulmány közül (The Ottomans – a political outline és The collecting of Turkish art) a második az, amely különösen figyelemre méltó. A tény, hogy a kiállítás anyagát magángyűjteményből válogatták, alkalmat adott a szerzőnek arra, hogy áttekintse az oszmán műtárgyak, illetve az ún. „ottomanikák” gyűjtésének történetét, pontosabban e folyamat kezdetének körülményeit. A gyűjtés fogalmát meglehetősen tágan értelmezve, a kezdeteket J. M. Rogers a 15. századra helyezi, mondván, hogy az európai gyűjtemények magvát a követjárások során kapott ajándékok alkották. Ha kezdetnek ezt el is fogadjuk, akkor is kissé különösnek tűnik az a megközelítés, amely szerint az egyes erdélyi fejedelmek kincstárában fellelhető – időnként valóban feltűnően nagyszámú-oszmán eredetű tárgy – a műgyűjtés kezdetét jelzi. Abban azonban valóban igazat kell adnunk a szerzőnek, hogy már a 16. századtól különbséget kell tennünk a valóban értékes tárgyak felhalmozása (műgyűjtés) és az érdekességek, furcsaságok, ritkaságok felvásárlása (ottomanika-gyűjtés) között. Nem jelenti ez természetesen azt, hogy ún. ottomanikák ne kerültek volna a későbbiek során múzeumi gyűjteményekbe. Az európai gyűjtemények oszmán tárgyainak legnagyobb része természetesen a 17. század végi–18. század eleji török háborúk zsákmánya.

A katalógus nem a szokásos iparművészeti felosztásban, hanem elsősorban tartalmi összefüggésekre koncentrálva, négy fő témakör köré csoportosítja a tárgyakat:

I. Isten szolgálatában

Kalligráfia az építészetben

A mecsetek berendezése

Koránok

Alapítványi iratok (Vakifnamék) és munkák

Ulemák és dervisek

„Szent” geográfia

II. Szultánok, katonák, hivatalnokok

- Csatazászlók
- Szent Háború -fegyverek
- Az oszmán-ház
- A szultán rendeletére – a birodalom kormányzása

III. Művészetek és mesterségek

- Ezüst és aranyozás – a háztartás fémtárgyai
- Üveg, mázas kerámia, falicsempék
- Jade tárgyak
- Szőnyegek, selymek, hímzések

IV. Könyvek, festmények, írások

- Bőr és lakk- és könyvkötések
- A perzsa származású grafikus: Sahkulu, és az ún. sásleveles stílus
- Oszmán miniatúrák és festmények
- Kalligráfusok sora
- Szerszámok és kiegészítők
- Szultánok, mint írók
- Hilye-i Serif
- Kalligráfiai kompozíciók
- Kivágások és aranyozott levelek

E felosztás eredményeképpen egyébként összetartozó darabok a könyv különböző pontjain jelennek meg. Például az 51. tételként bemutatott Hadisz-kötet az Ulemák és der-visek címszó alatt, vele egykorú, hozzátartozó kötése a Művészet és mesterségek fejezetben. Ettől függetlenül el kell ismernünk, hogy nem pusztán rendkívül pontos és szakszerű tárgy-leírásokat köszönhetünk a szerzőnek, hanem összességében egy olyan kötetet, mely a 16–19. századi oszmán művelődéstörténet számos kérdését vizsgálja, részben az egyes katalógus-tételek leírása kapcsán, részben pedig fejezeteket megelőző önálló tanulmányok formájában.

A legkidolgozottabb kérdéskör a kalligráfia. Nyilvánvalóan adódik ez abból, mint fent már utaltunk rá, hogy a gyűjtő különösen vonzódott a könyvek, illusztrációk, oklevelek világához, gyűjteményének ez a része a leggazdagabb. A 200 tételt magába foglaló katalógus-ban 31 Korán-kötet (10–41 tételek), valamint számos Hadisz, illetve egyéb vallás- és jogtör-téneti könyv szerepel (42–44., 51–52., 61–62. tételek) Nem kevésbé jelentős a szultáni tigrával ellátott vakifname-k (alapítványi okiratok) (45–46., 48., 50. tételek), illetve fer-mánok (írásba foglalt szultáni parancsok) száma (102–104., 106., 108–110. tételek).

Az iszlám művészetek sorában az írásnak különleges szerepe volt. Számos írásstílust, ezen belül 6 alapstílust használtak, attól függően, hogy milyen alkalomból, milyen anyagra, kinek, mit írtak le. Egészen más stílusban írták az épületek monumentális feliratait (kufi, szülüs vagy dzseli), másként a díszes Koránokat (pl. neszi), és mást használtak a kancelláriákban, a hivatali ügyvitelben (pl. talik vagy diváni). II. Mehmed korától (1451–1481) a kalligráfusok két csoportja szigorúan különvált. Az első csoportba tartozók a kancellária iratait másolták, míg a második csoport tagjainak feladatai közé tartozott a díszes Korán-kötetek másolása, az építészeti feliratok megalkotása. Ez magyarázza, hogy a katalógus, az éppen tárgyalt tárgycsoport függvényében, számos ponton visszatér a kalligráfia kérdésköréhez.

1. Kalligráfia az építészetben

Az iszlám építészetben fontos szerep jutott az épületeket díszítő külső és belső feliratoknak. Az oszmán építészetben, nem kizárólagosan ugyan, de a hangsúly a belső feliratok felé tolódott el. Az oszmán dzsámik belső berendezésének jellegzetes darabjai a kupola alatt függő, köralakú, többnyire fából készült táblák, rajtuk Allah, Mohammed és az első négy orthodox kalifa: Abu Bakir, Omar, Oszmán és Ali nevével, illetve Korán-idézetekkel. Mivel a Khalili gyűjtemény több ilyen darabot magáénak mondhat (1–2., 4. tételek), ez adott alapot a szerzőnek arra, hogy röviden vázolja az oszmán építészeti kalligráfia jellemzőit.

2. Két 16. századi kalligráfus mester

Az oszmán kalligráfia egyik megújítója, II. Bajezid (1481–1512) szultán tanítómestere, Sejh Hamdullah (1429–1520) volt. A Khalili-gyűjtemény legértékesebb darabjai közé tartozik az általa másolt, 1490–1500 között készült Korán-töredék (15. tétel), illetve két, neki tulajdonított album-részlet (161–162 tételek). Hasonlóan magas művészi értéket képviselnek a tanítványai által másolt Koránok (16–18. tételek).

A 16. század legnagyobb oszmán kalligráfusa a szintén hihetetlenül magas kort megélt Ahmed Karahiszári (1469–1566) volt. Hosszú életkorát megkérdőjelezi a tény, hogy az általa jelzett, biztosan keltezhető munkák 1527–1554 között készültek. Legutolsó munkái közé tartozott az 1557-re elkészült Szülejmánije dzsámi feliratainak megtervezése. Karahiszári nevéhez fűződik egyébként az építészeti feliratokon alkalmazott dzseli írásmód kidolgozása. Ugyancsak híressé tették őt az általa másolt Korán-kötetek. A Khalili-gyűjtemény Karahiszári által jelzett darabot nem tartalmaz, viszont bemutat egy fia és tanítványa: Haszán Cselebi által másolt Koránt (21. tétel). Haszán Cselebi volt az a mester, aki apja tervei nyomán a Szülejmánije dzsámi külső és belső feliratait elkészítette. M. Rogers e két 16. századi kalligráfus életművének áttekintése kapcsán kitekint tanítványaik munkásságára, illetve a mesterek hatására, arra az élő tradícióra, amely a 18–19. században még mindig a klasszikus kor mestereinek követésére serkentette a késői utódokat.

3. A kalligráfusok sora

A fenti gondolathoz – a kötet egy másik pontján – még egyszer visszatér a szerző, elemezve, hogy a Khalili-gyűjtemény darabjain keresztül kalligráfusok sorát kapcsolhatjuk össze a 15. század végétől a 19. századig (40., 160., 166–167. tételek).

4. Hafiz Oszmán iskolája

A katalógus szerzője nem szentelt külön tanulmányt a XVII. század nagyhírű oszmán kalligráfusának, Hafiz Oszmánnak, de a fent idézett címen összegyűjtötte a gyűjteménynek e mesterhez és követőihez kapcsolható darabjait (26–29., 33. tételek).

A kalligráfiával kapcsolatos kérdéseken kívül M. Rogers kiemelten foglalkozik a textil és kerámia tárgyakkal, bár e tekintetben a gyűjtemény nem különösebben gazdag. Annak ellenére, hogy mindössze hét izniki kerámia tárgy (121–127. tételek) és egy kütahjai készlet (128. tétel) került bemutatásra, a szerző külön fejezetet szentelt az izniki és kütahjai kerámia-gyártás történetének. Némi meglepetéssel szolgált, hogy nemcsak a szakmai kérdésekben, az egyes gyűjteményekben, illetve a szakirodalomban tájékozódik kiválóan, hanem még arról is tud, hogy Pécssett is kerültek elő 17. századi, kütahjai fajansz töredékek. Hasonló tájékozottságról tanúskodik a mindössze három szíriai kerámia tárgy kapcsán (129–131. tételek) az oszmán provinciák kerámia-művességéről írt tanulmánya.

A gyűjtemény textiljei közül ki kell emelnünk azokat a magyar gyűjteményekből, például az Iparművészeti Múzeum kollekcójából is ismert miseruha-törekékeket, amelyek 16. századi burszai selyemszövetből készültek, európai műhelyekben. (137–138. tételek)

A nem túl gazdag szőnyeg-anyag (134–136., 147–149. tételek darabjai közül a szintén magyar vonatkozású, 17. századi ún. „erdélyi” szőnyeg érdemel külön említést (147. tétel), amelynek kapcsán a szerző röviden ismerteti az egész „erdélyi-szőnyeg” probléma-kört. Nagyobb tanulmányt szentel egyébként a kairói ún. Oszmán szőnyegeknek.

Végezetül néhány szót szólnunk kell a bemutatott, 15–19. századi fegyveranyagáról (80–101. tételek), amelynek egyes darabjai szinte „visszaköszönnek”, oly sok párhuzamuk ismert a különböző európai gyűjteményekből. Így a 16. századi fűzfapajzs (93. tétel), a 17. század végén készült, gerezdes fejű, niellós díszű, oszmán vagy balkáni eredetű díszbuzogány (94. tétel), vagy a szintén minden bizonnyal balkáni műhelyben készült, 19. század közepi jatagán. Ugyancsak számos európai gyűjteményből, így az Iparművészeti Múzeumból anyagából (Esterházy-tőr) is ismert a bemutatott áttört pengéjű, 16. századi tőr (91. tétel). A Khalili-gyűjtemény fegyverei között sajátos csoportot alkotnak az Észak-kaukázusi területen készült, ám oszmán piacra szánt darabok (80–81., 84–85. tételek). Különösen érdekes egy, az iszlám világtól teljesen idegen, 15. századi, vésett díszű vasálarc (80. tétel).

Németh Gábor

Sluka, Horst: Siebenbürgisch – sächsisches Zinn

Münster, 1990. Aschendorffsche Verlagesbuchhandlung. 173. p. 25 tábla.

A tragikusan fiatalon elhunyt szerző az erdélyi szász környezetből hozta magával a helyi kézművesség és tárgyi kultúra iránti szeretetét. A családi környezet és az erdélyi szászság kulturális gyökerei által meghatározott hatások révén vált az erdélyi önművesség emlékeinek gyűjtőjévé és autodidakta kutatójává a Német Szövetségi Köztársaságba történt áttelepülése után. A reprezentatív kiállítású kötet – tulajdonképpen katalógus – anyaga részben a szerző halála után került összeállításra. Mint a szerző is megállapítja a köztudott tény, az erdélyi szász városokban az önművesség virágkorában (16. század második fele–18. század első fele) a német kapcsolatok és hatások ellenére saját stílusselemből építkező, figyelemre méltó iparművészeti színvonalat képviselő kézműves mesterséggé fejlődött, jóllehet ismereteink róla még meglehetősen hézagosak. Éppen ezért kell kritikával kézbe vennünk a könyvet, olykor önhibáján kívül megtevesztő vagy téves megállapításai miatt. Horst Sluka bevezető sorai szerint is mintegy a további kutatások előmunkálatának tekinti kötetét. Célja saját gyűjteménye és az általa ismert tárgyak alapján megismerteni az erdélyi szász városok önművességét az érdeklődőkkel, gyűjtőkkel és nem utolsósorban a hazájukból elszármazott honfitársaival.

Az erdélyi fejedelemség önművességéről *Csányi Károly* (Őnügyek az Erdélyi Nemzeti Múzeum őntárgyain. In: Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Erem- és Régiségtárából. Kolozsvár, 1919.), *Kelemen Lajos*, a hasznosítható adatok gazdag tárházát felvonultató közleményeiből, a nagy múltra visszatekintő szász céh- és helytörténeti munkákból (*Roth, Viktor: Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*. Strassbourg, 1908., *Huber, U.-Oertel: Siebenbürgisch-sächsisches und anderes Zinn*. Reichenberg, 1936., *Julius Bielz, Albert Eichhorn, Emil Siegerius, Frank Zimmermann* stb. közleményei) szerezhetünk behatóbb ismereteket. Az utóbbi évtizedekben jelent meg *Annamaria Haldner* szakszerű tanulmánnyal kísért katalógusa (*Collețcia de cositoare*. Catalog. Museul Brukenenthal. Sbiu, 1972.) és *Alexadru Sășianu* remélhetően további kiadványokat megelőlegező munkája (*Ezüst- és önművesség a XVI–XIX. században*. A Nagyváradi Református Egyházmegye kegyzserei. Nagyvárad, 1986.)

Sluka az erdélyi szász önművesség néhány tipológiai jellemzőjének (Erdélyben honos diszítómotívumok, kannaformák, fenékrózsák stb.) említését tartalmazó bevezető sorai után ABC rendben a nevezetes őntő központok (Beszterce, Brassó, Kolozsvár, Medgyes, Nagyszeben, Segesvár), azon belül a mesterjegy monogramja szerint sorrendben közli az összegyűjtött anyagot. Az egyes városokról összefoglalók és mesterlisták bővítik az ismereteket (pl. Brassóról *Albert Eichhorn* 1936-ban megjelent közleménye). Ezt az egyes tárgyak fotója, leírása, motívum- és mesterjegyrajzok követik a szerző által ismert szakirodalmi hivatkozásokkal, analógiákkal. A kötet végén külön táblákon tekinthetjük át a közölt tárgyakon fellelhető fenékrózsa, város- és mesterjegyek, helyi specialitásnak tekinthető, domborművesen öntött kannafülek rajzait. A megközelítés ezen alapos és a kutatás számára is haszonnal járó módja alapján néhány szembetűnő jelenség azonnal felismerhető: az erdélyi kannák legelterjedtebb típusa elsősorban segesvári mesterekhez köthető, a kannafülek és fenékrózsák öntőformái feltehetően műhelyről műhelyre, sőt városról városra vándoroltak. Fenntartással kell azonban fogadnunk a szerző tipológiai rendszerezését, a kevésbé járatos olvasó vagy gyűjtő számára olykor teljesen félrevezető egyes megállapításait. Bizonyos jegy

nélküli – minden bizonnyal valóban erdélyi tárgyakat – behatóbb indok, vagy megkérdőjelezhető feltételezések alapján sorol egy-egy városhoz. Néhány szembetűnő példát említve, jegyeik alapján egyértelműen bécsi kannagyártótól származnak a 090., 104. számú tárgyak (az első esetében a Huber-Oertel könyvére való hivatkozás ellenére). Téves a 053 sorszámú, valószínűleg úrvacsorakanna pénzerméről öntött fedéldíszítményének Luther arcképével történő azonosítása. A fotó alapján egyértelműen I. vagy II. Rákóczi György tallérjáról van szó, ugyanúgy mint a 126. numerus alatt közölt segesvári kannán helyesen meghatározott Bethlen Gábor érme esetében. A szinte teljesen megegyező ábrájú városjegy, illetve hasonló városcímer miatt kételyeket ébreszt az inkább Segesvárra jellemző kannák Kolozsvárhoz való sorolása.

Sajnos a szerzőnek sem állt módjában a helyben őrzött írott és tárgyi anyag tanulmányozása. Éppen így nem róhatjuk fel az Erdély történetére vonatkozó ismereteiben mutatkozó hiányosságokat sem. Ezért mindenképpen nagy eredménynek tekinthető a tárgyak, részletrajzok közlése, vagy a nyilván nem kis fáradsággal megszerzett néhány új adat (Brassói céhlevél 1602-ből). Mindezek előrebocsátásával haszonnal ajánlható a kötet az erdélyi ónművességre vonatkozó ismereteink bővítésére.

